ISSN 3079-7403

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХОРУҒ ба номи М. НАЗАРШОЕВ

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ХОРУҒ
Бахши илмҳои гуманитарӣ

ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия гуманитарных наук

BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY
Humanities Series

№1 (05) 2026

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ХОРУҒ

(Бахши илмҳои гуманитарӣ: 5.2. Иқтисодиёт,

6.1. Таърих ва бостоншиносӣ ва 6.2. Филология)

ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Серия гуманитарных наук: 5.2. Экономические науки,
6.1. История и археология, 6.2. Филология)

BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY

(Series of humanities sciences: 5.2. Economic sciences,
6.1. History and archaeology, 6.2. Philology)

№ 1 (05) 2026

ХОРУҒ 2026

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ХОРУҒ

САРМУҲАРРИР:
Комилбек Амид Ёрбек – ректор, доктори илмҳои сиёсӣ, профессор.
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Қодиров Дилшод Сайдаллоевич – муовини ректор оид ба илм ва инноватсия, номзади илмҳои филологӣ, дотсент.
ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:
С. Ғоибназарзода – доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент.
Ҳ. Қаландариён – доктори илмҳои филологӣ, профессор.
М. Аламшоев – доктори илмҳои филологӣ, профессор.
О. Бобоев – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор.
Ш. Ҷонмамадов – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор.
М. Мамадасламов – доктори илмҳои филологӣ, профессор.
А. Абдулназарзода – доктори илмҳои филологӣ, профессор.
Э. Ҳоҷибеков – доктори илмҳои таърих, профессор.
Қ. Собирова – доктори илмҳои таърих, профессор.
И. Самандаров – доктори имлҳои иқтисодӣ, профессор.
А.Шоинбеков – номзади илмҳои таърих дотсент.
Н. Мамадсалим – номзади илмҳои таърих дотсент.
МУҲАРРИРОН:
Б. Мамадрайонова – муаллими калони кафедраи филологияи англис,
М. Тойчиев – номзади илмҳои филологӣ.
КОТИБИ МАСЪУЛ:
Н. Офаридаев – доктори илмҳои филологӣ, профессор.
САҲИФАБАНД:
Р.Худоберди – сардори шуъбаи табъу нашр ва иттилоот.
СУРОҒА:
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ. Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев 736000, шаҳри Хоруғ, кӯчаи Ш.Шоҳтемур 109
Тел./Fax (+992-8) 22779
СОМОНА:
– донишгоҳ https://www.khogu.tj маҷалла – https://www.payom.khogu.tj/gumanitari
Маҷалла 05.07.2024 ба руйхати маҷалаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст.
Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (№447/МҶ- 97 аз 22.12.2025) ба қайд гирифта шудааст.
Маҷалла дар Индекси Иқтибосоварии Илмии Россия № 297/2023 аз 22.05.2023 сабти ном шудааст.

Масъулият ва дақиқии маводи чопшуда ба зиммаи муаллифон вогузор аст.

Суроғаи бонкӣ: “Амонатбанк” ВМКБ. ИНН 700000710
С/ҳ 20200681090000156000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© Паёми Донишгоҳи Хоруғ, 2026.

ВЕСТНИК ХОРУГСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Комилбек Амид Ёрбек – ректор, доктор политических наук, профессор.
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Кодиров Дилшод Сайдаллоевич – проректор по науке и инновациям, кандидат филологических наук, доцент.
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
С. Гоибназарзода – доктор экономических наук, доцент.
Х. Каландарён – доктор филологических наук, профессор
М. Аламшоев – доктор филологических наук, профессор.
О. Бобоев – доктор экономических наук, профессор.
Ш. Джонмамадов – доктор экономических наук, профессор.
М. Мамадасламов – доктор филологических наук, профессор.
А. Абдулназарзода – доктор филологических наук, профессор.
Э.Ходжибеков – доктор исторических наук, профессор.
К.Собирова – доктор исторических наук, профессор.
И. Самандаров – доктор экономических наук, профессор.
А. Шоинбеков – кандидат исторических наук, доцент.
Н. Мамадсалим – кандидат исторических наук, доцент.
РЕДАКТОРЫ:
Б. Мамадраёнова – старший преподаватель кафедры английской филологии,
М. Тойчиев – кандидат филологических наук.
ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Н. Офаридаев – доктор филологических наук, профессор.
ДИЗАЙНЕР:
Р. Худоберди – начальник отдела информации и публикаций.
АДРЕС:
Республика Таджикистан, ГБАО. Хорогский государственний университет имени Моёншо Назаршоева, г. Хорог, улица Шахтемур, 109, 736000. Тел./Факс (+992-8) 22779
ВЕБ-САЙТ:
университет – https://www.khogu.tj журнал – https://www.payom.khogu.tj/gumanitari
05.07.2024 года журнал включен в список рецензируемых журналов Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.
Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан (№447/МЧ-97 от 22.12.2025).
Журнал зарегистрирован в Индексе научного цитирования России № 297/2023 от 22.05.2023.

Ответственность и достоверность публикуемого материала несут авторы.

Адрес банка: «Амонатбанк» ВМКБ. ИНН 700000710
№ 20200681090000156000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© Вестник Хорогского университета, 2026

VESTNIK KHORUG UNIVERSITY

CHIEF EDITOR:
Komilbek Amid Yorbek – rector, Doctor of political Sciences, Professor.
DEPUTY CHIEF EDITOR:
Qodirov Dilshod Saydaloevich – Vice-Rector for Science and Innovation, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
EDITORIAL TEAM:
S. M. Goibnazarzoda – Doctor of Economic Sciences, associate professor.
H. Qalandaryan – Doctor of Philological Sciences, Professor.
M.Alamshoev – Doctor of Philological Sciences, Professor.
O. Boboev – Doctor of Economic Sciences, Professor.
Sh.Jonmamadov – Doctor of Economic Sciences, Professor.
M.Mamadaslamov – Doctor of Philological Sciences, Professor.
A.Abdulnazarzoda – Doctor of Philological Sciences, Professor.
E. Khodjibekov – Doctor of Historical Sciences, Professor.
K.Sobirova – Doctor of Historical Sciences, Professor.
I. Samandarov – Doctor of Economic Sciences, Professor
A.Shoinbekov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.
N.Mamadsalim – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.
EDITORS:
B. Mamadrayonova – Senior Lecturer at the Department of English Philologyr,
M. Toychiev – Candidate of Philology.
EXECUTIVE SECRETARY:
N. Ofaridaev - Doctor of Philological Sciences,, Professor.
DESIGNER:
R.Khudoberdi – Head of the Publications and Information Department.
ADDRESS:
Republic of Tajikistan, VMKB. Khorog State University named after Moyonsho Nazarshoev, Khorog city, Shakhtemur street, 109, 736000
Tel./ Fax (+992-8) 22779
WEB SITE:
university – https://www.khogu.tj magazine – https://www.payom.khogu.tj/gumanitari
On July 05, 2024, the journal was included in the list of peer-reviewed journals of the Higher
Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.
The journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan (No. 447/МЧ-97 of 22/12/2025).
The journal is registered in the Science Citation Index of Russia No. 297/2023 of 05/22/2023.

Responsibility and reliability of the published material are borne by the authors.

Bank address: “Amonatbank” VMKB. TIN 700000710
No. 20200681090000156000
KX 22402972000002
MFO (BIC) 350101626
20402972316264

© Bulletin of the Khorog University, 2026

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 336. 71:330. 35

ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ БОНКӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТ

Азизова Г. М., Мамадҷонова Н. П.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи МоёншоНазаршоев

Дар шароити рушди муносибатҳои бозорӣ бахши бонкӣ яке аз бахшҳои муҳимтарини бозори молиявӣ ба шумор меравад. Системаи бонкӣ на танҳо дар сектори молиявии иқтисодиёт мавқеи марказиро ишғол мекунад, балки ба рушди соҳаи иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои мубрами хоҷагии халқ мусоидат мекунад.

Яке аз қуввaҳои пешбарандаи рушди иқтисодии ҳар як кишвар ин рушди муносибатҳои молиявӣ, яъне низоми бонкӣ ба шумор меравад.

Истифодаи оқилона ва самарабахши механизми низоми бонкӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ заминаи мустаҳками молиявӣ мегузорад, ки барои рушди муносибатҳои молиявӣ, рушди дигар муассисаҳои молиявию ғайримолиявӣ ва умуман барои таъмин намудани рушди босуботи иқтисодӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми асосии ҷудонашавандаи бахши молиявӣ буда, барои амалӣ намудани сиёсати пулию қарзӣ ва иқтисодии кишвар нақши муҳим мебозад.

Вобаста ба ин, яке вазифаҳои асосии низоми бонкӣ, ин пешбурди миёнаравии молиявӣ тавассути ҷалби захираҳои пулии озод аз аҳоливу дигар шахсони ҳуқуқӣ ва равона намудани онҳо ба воситаи қарздиҳӣ ба субъектҳои иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дусатҳа буда, аз сатҳи болоӣ - Бонки миллии Тоҷикистон ва сатҳи поёнӣ - ташкилотҳои қарзии молиявӣ, аз ҷумла, бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, инчунин ташкилотҳои маблағгузории хурде, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон дар кишвар фаъолият мекунанд, иборат мебошанд.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” яке аз мақсадҳои Бонки миллии Тоҷикистон таъмини устувории низоми бонкии давлат мебошад.

Аз ин рӯ, Бонки миллии Тоҷикистон дорои ҳуқуқи истисноии танзим ва назорати ташкилотҳои қарзии молиявӣ буда, дар доираи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, “Дар бораи фаъолияти бонкӣ”, “Дар бораи фаъолияти бонкии исломӣ”, “Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд” ва дигар қонунҳои соҳавӣ бо мақсади нигоҳдории суботи низоми бонкӣ ва низоми пардохт, ҳимояи манфиатҳои пасандоздорон ва қарздеҳон, танзим ва назорати ташкилотҳои қарзии молиявиро ба роҳ мондааст [1].

Ташкилотҳои қарзии молиявӣ яке аз қисмҳои пайвасткунандаи байни саноат ва савдо, кишоварзӣ ва аҳолӣ мебошад. Инчунин, ташкилотҳои қарзии молиявӣ ҳисоббаробаркунии пулӣ, қарздиҳии хоҷагиҳо, миёнаравӣ дар азнавтақсимкунии сармоя, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва ҳосилнокии меҳнатро таъмин намуда, хизматрасониҳо ва маҳсулотҳои бонкиро тавассути шабакаҳои васеи худ, аз ҷумла филиалу марказҳои хизматрасонии бонкӣ дар минтақаҳои гуногуни мамлакат ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ пешниҳод менамоянд, ки ба фарогирии молиявии кишвар мусоидат мекунад.

Ҳамчун ҷузъи асосии бозори молиявӣ низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои фаъолияти самарабахши бонкӣ ва амалӣ намудани сиёсати пулию қарзӣ нақши муҳим мебозад. Яке вазифаҳои асосии низоми бонкӣ, миёнаравии молиявӣ ба воситаи ҷалби захираҳои пулии озод ва қарздиҳӣ ба субъектони фаъолияти хоҷагидорӣ ба ҳисоб меравад [2].

Саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар баробари дигар корнамоию ҷонфидоиҳо дар

арсаҳои гуногуни ҳаёти сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии кишвар дар роҳи бунёд ва таҳкими низоми бонкии мамлакат низ муҳим ва сазовор арзёбӣ мешавад. Зеро, Сарвари давлати тоҷикон ҳанӯз аз рӯзҳои аввали ба мақоми роҳбарии кишвар интихоб шуданаш бо дарки амиқи муҳиммияти соҳаи мазкур ба масъалаи сиёсати мустақили пулию қарзӣ ва ташкили низоми миллии бонкдорӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир мекард.

Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 31 марти соли 2025 дар маҷмуъ 66 адад ташкилоти қарзии молиявӣ, аз ҷумла 15 адад бонки анъанавӣ, 1 адад бонки исломӣ, 1 адад ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, 23 адад ташкилоти амонатии қарзии хурд, 3 адад ташкилоти қарзии хурд ва 23 адад фонди қарзии хурд фаъолият менамоянд.

Бояд қайд кард, ки дар низоми бонкии кишвар намояндагии 1 бонки хориҷӣ (ҶСММ “Бонки кишоварзии Чин”) фаъолияти худро пеш бурда истодааст [3].

Илова бар ин, берун аз қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон намояндагиҳои ҶСК “Ориёнбонк” дар Аморати Муттаҳидаи Араб (ш. Дубай), Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ (ш. Лондон), Ҷумҳурии Корея (ш. Сеул), Ҷумҳурии халқии Хитой (ш. Пекин), Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ш. Вашингтон) ва намояндагии КВД БА ҶТ "Амонатбонк” дар Федератсияи Россия (ш. Москва) фаъолият менамоянд. Шумораи воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботӣ 1 924 ададро ташкил намуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба 23 адад зиёд шуд [3].

Ҷадвали 1.

Сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон

(адад)

	Сохтор	**31. 03. 2024**	**31. 03. 2025**	**(+/-)**
1.	**Ташкилотҳои қарзии молиявӣ**	**63**	**66**	**3**
	1.1. Бонкҳо	15	16	1
	1. 1. 1. Бонкҳои анъанавӣ	14	15	1
	1. 1. 2. Бонкҳои исломӣ	1	1	-
	1.2. Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ	1	1	-
	1.3. Ташкилотҳои маблағгузории хурд	47	49	2
	1. 3. 1. Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	19	23	4
	1. 3. 2. Ташкилотҳои қарзии хурд	3	3	-
	1. 3. 3. Фондҳои қарзии хурд	25	23	-2
2.	**Воҳидҳои сохтории ТҚМ (ҳамагӣ)**	**1903**	**1927**	**23**
	2. 1. Филиалҳо	332	349	17
	2. 1. 1. Равзанаи бонкии исломӣ	2	3	1
	2. 2. Марказҳои хизматрасонии бонкӣ	1226	1233	7
	2.3. Марказҳои хизматрасонии маблағгузории хурд	335	333	-2
	2. 4. Воҳидҳои сайёр	3	3	-1
	2. 5. Нуқтаҳои хизматрасонии хазинавӣ	5	6	1

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои БМТ тартиб дода шудааст.

Ҷадвал нишон медиҳад, ки ба ҳолати 31. 12. 2024 дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон 63 ташкилоти қарзии молиявӣ фаъолият кардаанд, ки соли 2025 шумораи онҳо 3 адад зиёд шуд. Ба ҳолати 31. 12. 2025 шумораи ташкилотҳои маблағгузории хурд 2 адад, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд 4 адад, фондҳои қарзии хурд 2 адад зиёд шуд. Шумораи воҳидҳои сохтории ташкилотҳои қарзии молиявӣ аз 1903 адад ба 1927 расиданд, ки аз ин шумора 349 филиалҳо, 3 равзанаи бонки исломӣ, 1233 марказҳои хизматрасонии бонкӣ, 333 марказҳои хизматрасонии маблағгузории хурд, 3 воҳидҳои сайёр ва 6 нуқтаҳои хизматрасонии хазинавӣ ташкил медиҳанд.

Дороиҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2025 маблағи 52 371, 2 млн сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба 13 864, 9 млн сомонӣ ё 36, 0 фоиз афзоиш ёфтаанд, ки ин асосан ҳисоби зиёдшавии бақияи сандуқи қарзӣ

ва ҳисобҳо барои гирифтан аз Бонки миллии Тоҷикистон ба амал омадааст.

Бақияи сандуқи қарзии маҷмуии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботӣ маблағи 22 537, 1 млн сомониро ташкил карда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 4 246, 2 млн сомонӣ ё 23, 2 фоиз афзоиш ёфтааст, ки ин аз ҳисоби зиёдшавии пешниҳоди қарзҳо ба шахсони воқеӣ ва ба соҳаи тиҷоратӣ ба амал омадааст [3].

Дар санаи 31 марти соли 2025 қарзҳои ғайрифаъол (зиёда аз 30 рӯз батаъхирафтода) маблағи 1 568, 3 млн сомонӣ ё 7, 0 фоизи сандуқи қарзии маҷмуиро ташкил доданд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 вазни қиёсии онҳо дар сандуқи қарзии маҷмуӣ ба андозаи 5, 7 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Аз рӯйи қарзҳои ғайрифаъол ба маблағи 1 411, 4 млн сомонӣ фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ташкил карда шудааст, ки ба 90, 0 фоизи қарзҳои мазкур баробар буда, ин нишондиҳанда нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба 6, 3 банди фоиз кам шудааст [3].

Ҷадвали 2.

Сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн сомонӣ)

	Гуруҳбандии қарзҳо	31. 03. 2024	31. 03. 2025	+\-
1.	Ҳамагӣ (маҷмуӣ), аз ҷумла	18290, 9	22537, 1	4246, 2
2.	Фаъол	15966, 3	20968, 8	5002, 4
3.	Ғайрифаъол	2324, 5	1568, 3	-756, 2
4.	Вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол	12, 7%	7, 0%	-5. 7 б. ф.
5.	Вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол	0, 5%	0, 7%	0. 25 б. ю.

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои БМТ тартиб дода шудааст.

Аз таҳлили ҷадвал бармеояд, ки аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 31. 03. 2025 22537, 1 млн. сомонӣ қарзҳо пешниҳод гардидаанд, ки нисбати соли 2024 4246, 2 млн. сомонӣ зиёд шудааст.

Уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботӣ 42 785, 2 млн сомониро ташкил намуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 11 995, 2 млн сомонӣ ё 39, 0 фоиз асосан аз ҳисоби амонатҳо, дигар уҳдадориҳо ва ҳисобҳо барои пардохт ба бонкҳои берун аз қаламрави Тоҷикистон зиёд шудаанд. Меъёри пардохтпазирии ҷории ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2025 ба 83, 5 фоиз баробар гардида, нисбат ба талаботи муқарраршуда (30 фоиз) 53, 5 банди фоизӣ зиёд мебошад. Амонатҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботӣ 28 053, 5 млн сомониро ташкил намуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 8 382, 4 млн сомонӣ ё 42, 6 фоиз афзоиш ёфтаанд.

Ҳиссаи амонатҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ бо асъори хориҷӣ дар санаи ҳисоботӣ 42, 2 фоизро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба андозаи 0, 5 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст [3].

Сармояи тавозунии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2025 ба 9 586, 0 млн сомонӣ баробар шуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба 1 869, 7 млн сомонӣ ё 24, 2 фоиз асосан аз ҳисоби захираҳо ва сармояи оинномавии пардохташуда зиёд шудааст. Меъёри кифоятии сармояи ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2025 андозаи 23, 2 фоизро ташкил намуд, ки нисбат ба талаботи муқарраршуда (12 фоиз) 11, 2 банди фоизӣ зиёд мебошад.

Натиҷаи фаъолияти молиявии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2025 маблағи 643, 2 млн сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2024 ба маблағи 376, 6 млн сомонӣ ё ба андозаи 1, 4 маротиба зиёд бо фоида ҷамъбаст гардидааст. Дар санаи ҳисоботӣ нишондиҳандаҳои даромаднокии дороиҳо (ROA) ва даромаднокии сармояи (ROE) ташкилотҳои қарзии молиявӣ мутаносибан ба 4, 91 фоиз ва 26, 8 фоиз баробар гардиданд [3].

Ҳамин тариқ, дар давраи истиқлолият низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳе пурмасъулият ва пурмашаққатро тай намуд. Аз як сохтори навтаъсис ва заиф, имрӯз он ба бахши муҳими иқтисоди миллӣ табдил ёфтааст. Бонкҳо дар таъмини гардиши маблағҳо, маблағгузории соҳибкорӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ ва рушди хизматрасониҳои молиявӣ нақши асосӣ мебозанд.

Дар солҳои охир бо кӯмаки Бонки миллии Тоҷикистон ва шарикони байналмилалӣ як қатор ислоҳот амалӣ гардид, ки ба таҳкими устувории молиявӣ, афзоиши сатҳи сармоягузорӣ, ворид кардани технологияҳои рақамӣ ва густариши хизматрасониҳои бонкӣ мусоидат намуданд.

Бо вуҷуди пешрафтҳо, мушкилоти муҳим то ҳол вуҷуд доранд: сатҳи пасти боварии аҳолӣ ба низоми бонкӣ, маҳдуд будани дастрасӣ ба қарзҳо дар минтақаҳои дурдаст, инчунин зарурати беҳтар намудани идоракунии хавфҳо ва қонунгузории соҳа.

Дар оянда, рушд ва суботи низоми бонкӣ дар Тоҷикистон ба самтҳои зерин вобаста хоҳад буд:

- густариши хизматрасониҳои рақамӣ ва бонкдории мобилӣ;
- афзоиши дастрасии аҳолӣ ба қарзҳои имтиёзнок;
- таҳкими назорат ва идоракунии самараноки бонкҳо;
- ҷалби сармояи хориҷӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ.

Ҳамин тариқ, низоми бонкии Тоҷикистон дар марҳалаи рушди босуръат қарор дошта, метавонад ба яке аз такягоҳҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ табдил ёбад, агар сиёсати устувори молиявӣ ва идоракунии муассир идома ёбанд.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” 20. 06. 2024, – №2072. 42 саҳ.
2. Беҳзод Ҷураев Фаъолияти бонкӣ. – Душанбе: 2014. -428с
3. О. И. Лаврушин Деньги, кредит, банк: учебник под ред. О.И. Лаврушина – 8-е изд. М. : КНОРУС, 2019. -388 стр
4. О. И. Лаврушин, Н. И. Валенцева. Банковское дело: под ред. О.И. Лаврушина. 12-е изд., стер. – М. : КНОРУС, 2016. - 800 стр
5. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз (нашри сеюм). – Душанбе; ЭР-граф 2018. - 516с.
6. Сомонаи расмии БМТ https://www. nbt. tj/tj/banking system/nadzor. php. Санаи мурочиат 15. 10. 2025

ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ БОНКӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТ

Мақолаи мазкур ба таҳлили равандҳои ташаккул ва инкишофи низоми бонкӣ ва нақши он дар таъмини рушди устувори иқтисодиёт бахшида шудааст. Дар замони муосир низоми бонкӣ яке аз рукнҳои асосии низоми молиявии ҳар як кишвар ба ҳисоб меравад, ки тавассути амалиётҳои қарздиҳӣ, амонатгузорӣ ва сармоягузорӣ фаъолияти субъектҳои иқтисодиро дастгирӣ менамояд.

Низоми бонкӣ ин сарчашмаи асосии молиявии рушди иқтисоди бозорӣ ба ҳисоб меравад. Мақсади фаъолияти он таъмини гирдгардиши сармоя дар ҷараёни истеҳсол ва муомилоти молҳо мебошад. Вазифаҳои асосии низоми бонкӣ ҷамъкунии маблағҳои пулии корхонаҳо, аҳолӣ ва сафарбаркунии онҳо барои амалигардонии лоиҳаҳои самараноки хоҷагии халқ мебошад.

Калидвожаҳо: бонк, низоми бонкӣ, низоми молиявӣ, ташкилотҳои қарзӣ, қарздиҳӣ, сармоягузорӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Азизова Гулбибӣ Миликшоевна – муаллими калони кафедраи молия ва иқтисоди рақамӣ, факултети иқтисод ва сайёҳии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. E-mail gulbibi. azizova@bk. ru, Тел: (+992) 501154934.

Мамадҷонова Нафиса Писарҷовна – магистранти курси дуюми ихтисоси баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудити Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. E-mail nafisa@gmail. com Тел: (+992) 501062608.

ОРГАНИЗАЦИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ И ЕЕ РОЛЬ В УСТОЙЧИВОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Статья посвящена анализу процессов становления и развития банковской системы и ее роли в обеспечении устойчивого развития экономики.

В современное время банковская система является одним из основных столпов финансовой системы каждой страны, обеспечивая деятельность хозяйствующих субъектов посредством кредитных, депозитных и инвестиционных операций.

Банковская система является основным финансовым источником развития рыночной экономики. Цель её деятельности - обеспечение кругооборота капитала в процессе производства и обращения товаров. Главные задачи банковской системы - аккумулирование средств предприятий и населения и их мобилизация для реализации эффективных народнохозяйственных проектов.

Ключевые слова: банк, банковская система, финансовая система, кредитные организации, кредитование, инвестиции.

Сведения об авторах: Азизова Гулбиби Миликшоевна – старший преподаватель кафедры финансов и цифровой экономики Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. E-mail gulbibi. azizova@bk. ru, Тел: (+992) 501154934.

Мамадджонова Нафиса Писареджовна – магистрант 2 – курса, специальность «Бухгалтерский учёт, анализ и аудит» Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. E-mail nafisa@gmail. com Тел: (+992) 501062608.

ORGANIZATION OF THE BANKING SYSTEM AND ITS ROLE IN SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

The article is devoted to the analysis of the processes of formation and development of the banking system and its role in ensuring sustainable economic development.

In modern times, the banking system is one of the main pillars of the financial system of each country, ensuring the activities of economic entities through credit, deposit and investment operations.

The banking system is the primary financial source for the development of a market economy. Its purpose is to ensure the circulation of capital during the production and circulation of goods. The banking system's primary objectives are to accumulate funds from businesses and individuals and mobilize them for the implementation of effective national economic projects.

Key words: bank, banking system, financial system, credit institutions, lending, investments.

Information about the authours: Azizova G. M. – senior lecturer of the Department of Finance and Digital Economy at Khorog State University named after M. Nazarshoev. E-mail: gulbibi. azizova@bk. ru, Tel: (+992) 501154934.

Mamadjonova Nafisa Pisarejovna – 2nd year master's student, specializing in "Accounting, analysis and audit of Khorog State University named after M. Nazarshoev. E-mail: nafisa@gmail. com Tel: (+992) 501062608.

УДК: 338. 48+379. 85 (575. 3)

ВОДОПАДЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА И ОБЪЕКТ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ОСВОЕНИЯ

Бобоев Н. Д.

Кулябский государственный университет имени А. Рудаки

Современные глобальные вызовы, такие как изменение климата, таяние ледников, деградация экосистем и дефицит пресной воды, выдвигают проблему рационального использования водных ресурсов в число приоритетных задач мирового сообщества. В этих условиях возрастает значение природных объектов, которые сочетают в себе экологическую, экономическую и эстетическую ценность. Одним из таких явлений выступают водопады, представляющие собой уникальные элементы гидрографической сети, формирующие не только локальные экосистемы, но и значимый туристско-рекреационный потенциал регионов.

Проблематика определения водопада в научной литературе остаётся дискуссионной. Так, в «Большой советской энциклопедии» водопад определяется как падение воды в реке

на участке, где дно образует почти вертикальный уступ [2]. Б. А. Аполлов трактует водопад как «участок реки с большим сбросом воды, близким к вертикальному» [1]. В «Краткой географической энциклопедии» подчеркивается сброс воды через уступ, пересекающий русло реки [4].

Наиболее существенными морфометрическими параметрами водопадов являются высота падения воды, ширина потока и расход. Гидроэнергетический потенциал рассчитывается по формулам: N = 9, 8Qh — теоретическая мощность, N = 8, 0Qh — промышленная мощность, где Q — расход воды, h — высота падения [3].

Формирование водопадов связано с комплексом геологических процессов. Тектонические подвижки и разломы литосферных плит создают перепады высот, которые становятся основой образования отвесных уступов. В районах, где твёрдые горные породы (граниты, базальты) чередуются с мягкими (песчаники, известняки), происходит избирательная эрозия: менее устойчивые слои вымываются, а верхние обрушаются, формируя вертикальное падение воды.

Дополнительными факторами выступают следы древних оледенений и вулканическая активность. Ледниковые долины после таяния ледников оставляют крутые борта, которые при прохождении рек превращаются в места образования водопадов. Важным процессом является также постоянное эрозионное воздействие, в результате которого водопад «отступает» вверх по течению. Примером может служить Ниагарский водопад, ежегодное смещение которого составляет 70–90 см [6].

Эстетическая ценность и грандиозность водопадов издавна привлекали внимание человека. В современном мире они стали важными туристскими ресурсами, формирующими международные маршруты и бренды. Среди наиболее известных выделяются Анхель (Венесуэла), Игуасу (Бразилия — Аргентина), Виктория (Замбия — Зимбабве), Тугела (ЮАР), Виннуфоссен (Норвегия), Чжэнчжутан (Китай) и Кхон (Лаос — Камбоджа) [5]. Каждый из них отличается уникальными морфометрическими параметрами и особенностями происхождения, что усиливает их привлекательность.

Водопады являются не только эстетическим феноменом, но и объектами хозяйственного использования. Они могут использоваться в гидроэнергетике, а также становиться ключевыми точками для организации экотуризма, фотосафари, научных экспедиций и образовательных маршрутов.

Особый интерес в системе туристско-рекреационных ресурсов Таджикистана представляют водопады, которые выполняют не только эстетическую и ландшафтную функцию, но и обладают значительным потенциалом для развития экотуризма и познавательного туризма. Среди них выделяется водопад Сари Хосор, расположенный в Балджуванском районе Хатлонской области. Его высота достигает 57 метров, он питается кристально чистыми подземными и поверхностными источниками, что обеспечивает высокую экологическую ценность объекта. Водопад расположен на территории природного парка «Сари Хосор» – охраняемой природной территории, которая отличается уникальным биоразнообразием, живописными ландшафтами и благоприятными условиями для организации туристической деятельности.

Научная значимость водопада заключается в том, что он представляет собой важный объект для геоморфологических и гидрологических исследований. Его формирование связано с комплексом тектонических и эрозионных процессов, что делает его показательным примером динамики горных экосистем Южного Таджикистана. Кроме того, чистота и химический состав водопадных вод открывают перспективы для гидроэкологических исследований и мониторинга состояния окружающей среды.

В рекреационном плане водопад Сари Хосор можно рассматривать как один из наиболее перспективных туристических объектов республики. Его потенциал заключается в развитии таких направлений, как:

- Экотуризм и познавательный туризм – организация экскурсий, маршрутов по изучению ландшафтов и биологических ресурсов природного парка.

- Приключенческий и спортивный туризм – развитие маршрутов для треккинга, альпинизма и любительской фотографии.
- Эстетико-оздоровительные практики – использование территории для отдыха, релаксации и восстановления эмоционального состояния, что особенно важно в условиях роста спроса на экологически чистые зоны отдыха.
- Научно-образовательный туризм – проведение практик для студентов, полевых школ, экологических экспедиций, что способствует интеграции науки и туризма.

В перспективе создание современной инфраструктуры (эко-троп, смотровых площадок, информационных центров) и разработка программ устойчивого управления природным парком «Сари Хосор» позволит интегрировать данный объект в систему национального и международного туризма. При грамотном подходе он способен стать брендовым туристическим символом южных регионов Таджикистана, одновременно сохраняя природную уникальность и обеспечивая социально-экономические выгоды для местных сообществ.

Водопады являются уникальными природными лабораториями, где можно изучать процессы эрозии, флотации, гидроаэроионизации и динамику взаимодействия воды и горных пород. Эти исследования имеют не только фундаментальный характер, но и практическое значение для разработки методов рационального использования водных ресурсов, прогнозирования изменений русловых процессов и оценки устойчивости природных систем.

Заключение

Водопады представляют собой сложные геоморфологические образования, сочетающие в себе эстетическую, экологическую, научную и туристско-рекреационную ценность. Их формирование является результатом тектонических, гидрологических и эрозионных процессов, а изменчивость указывает на динамику взаимодействия воды и литосферы. В условиях глобальных вызовов, связанных с изменением климата и дефицитом пресной воды, водопады приобретают стратегическое значение как элементы устойчивого природопользования и ресурсы туристского освоения. Для Таджикистана развитие водопадного туризма может стать одним из факторов интеграции в международное туристское пространство и одновременно способом сохранения уникальных природных комплексов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аполлов Б. А. Изучение рек. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — 248 с.
2. Большая советская энциклопедия. 3-е изд. Т. 5. — М. : Советская энциклопедия, 1971. — 640 с.
3. Гидрология суши: термины и понятия. ГОСТ 19179–73. — М. : Изд-во стандартов, 1973. — 42 с.
4. Краткая географическая энциклопедия. Т. 1. — М. : Советская энциклопедия, 1960. — 432 с.
5. Географическая энциклопедия. Под ред. А. А. Григорьева. — М. : Мысль, 1989. — 752 с.
6. Григорьев С. В. Гидрология рек и водопадов. — Л. : Гидрометеоиздат, 1982. — 301 с.

ВОДОПАДЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА И ОБЪЕКТ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ОСВОЕНИЯ

В статье рассматриваются водопады как важные элементы природного комплекса, сочетающие в себе экологическое, гидрологическое, научное и туристско-рекреационное значение. Показано, что формирование водопадов обусловлено комплексом тектонических, эрозионных и гидрологических процессов, в результате которых возникают динамичные геоморфологические образования. Анализируются различные трактовки понятия «водопад» в научной литературе, а также основные морфометрические показатели, определяющие их характеристики.

Рассматриваются примеры крупнейших водопадов мира (Анхель, Игуасу, Виктория, Тугела, Виннуфоссен, Кхон и др.) и их значение как объектов международного туризма. Особое внимание уделяется водопадам Таджикистана, в частности Сари Хосору, обладающему высоким потенциалом для развития экотуризма. Подчеркивается, что водопады являются не только эстетическими феноменами, но и важными ресурсами устойчивого развития, включающими гидроэнергетический и образовательный потенциал.

Ключевые слова: водопады; гидрология; геоморфология; туризм; рекреационные ресурсы; экотуризм; Таджикистан; устойчивое развитие.

Сведения об авторе: Бобоев Нематджон Давлатович — кандидат географических наук, старший преподаватель кафедры географии и туризма Кулябского университета имени А. Рудаки. Электронная почта: bnematdzhon@mail. ru, Тел. : +992 985 37 51 44

WATERFALLS AS AN ELEMENT OF THE NATURAL COMPLEX AND AN OBJECT OF TOURIST AND RECREATIONAL DEVELOPMENT

The article examines waterfalls as important elements of the natural complex, combining ecological, hydrological, scientific, and tourist-recreational significance. It is shown that the formation of waterfalls is determined by a complex of tectonic, erosional, and hydrological processes, resulting in dynamic geomorphological formations. Various interpretations of the concept of "waterfall" in the scientific literature are analyzed, as well as the main morphometric indicators that determine their characteristics. Examples of the largest waterfalls in the world (Angel, Iguazu, Victoria, Tugela, Vinnufossen, Khone, etc.) and their importance as objects of international tourism are considered. Particular attention is paid to the waterfalls of Tajikistan, especially Sari Khosor, which has great potential for the development of ecotourism. It is emphasized that waterfalls are not only aesthetic phenomena but also important resources of sustainable development, including hydropower and educational potential.

Keywords: waterfalls; hydrology; geomorphology; tourism; recreational resources; ecotourism; Tajikistan; sustainable development.

Author information: Boboev Nematdzhon Davlatovich — Candidate of Geographical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Geography and Tourism, Kulob State University named after A. Rudaki. E-mail: bnematdzhon@mail. ru, Tel. : +992 985 37 51 44

ШАРШАРАҲО ҲАМЧУН УНСУРИ КОМПЛЕКСИ ТАБИӢ ВА ОБЪЕКТИ ИСТИФОДАБАРИИ САЙЁҲӢ-РЕКРЕАТСИОНӢ

Дар мақола обшорҳо ҳамчун унсурҳои муҳими маҷмуи табиӣ баррасӣ мегарданд, ки дорои аҳамияти экологӣ, гидрологӣ, илмӣ ва сайёҳӣ-рекреатсионӣ мебошанд. Нишон дода мешавад, ки ташаккули обшорҳо аз маҷмуи равандҳои тектоникӣ, эрозионӣ ва гидрологӣ вобаста буда, онҳо ба пайдоиши шаклҳои динамикии геоморфологӣ оварда мерасонанд. Дар мақола тафсирҳои гуногуни мафҳуми «обшор» дар адабиёти илмӣ ва нишондиҳандаҳои асосии морфометрӣ, ки хусусиятҳои онҳоро муайян мекунанд, таҳлил шудаанд. Мисолҳои бузургтарин обшорҳои ҷаҳон (Анҳел, Игуасу, Виктория, Тугела, Виннуфоссен, Хон ва ғ.) ва нақши онҳо ҳамчун объектҳои сайёҳии байналмилалӣ баррасӣ мешаванд. Таваҷҷуҳи махсус ба обшорҳои Тоҷикистон, бахусус Сари Хосор, равона шудааст, ки дорои иқтидори баланди рушд барои экотуризм мебошад. Таъкид мегардад, ки обшорҳо на танҳо падидаҳои зебоии табиат, балки инчунин захираҳои муҳими рушди устувор мебошанд, ки иқтидори гидроэнергетикӣ ва таълимиро дар бар мегиранд.

Калидвожаҳо: обшорҳо; гидрология; геоморфология; сайёҳӣ; захираҳои рекреатсионӣ; экотуризм; Тоҷикистон; рушди устувор.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобоев Нематҷон Давлатович — номзади илмҳои ҷуғрофия, омӯзгори калони кафедраи ҷуғрофия ва сайёҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Почтаи электронӣ: bnematdzhon@mail. ru, Тел. : +992 985 37 51 44

УДК: 338. 48 (735. 3)

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ТУРИЗМЕ

Зикирова Д., Дж., Гадоев Ш. Д., Мамадризохонов А. А.
Кулябский государственный университет им. А. Рудаки
Хорогский государственный университет им. М. Назаршоев

Историко-культурное наследие выступает одним из ключевых факторов развития современного туризма, поскольку именно оно формирует пространственную идентичность территории, укрепляет преемственность поколений и служит базой для межкультурного взаимодействия. Как отмечает ЮНЕСКО, объекты материального и нематериального наследия являются не только частью культурного капитала, но и важнейшим ресурсом устойчивого социально-экономического развития регионов мира [UNESCO, 2017]. В мировой туристской индустрии культурные ресурсы занимают доминирующее положение: по данным Всемирной туристской организации (UNWTO), до 40 % международных туристских поездок мотивированы интересом к культуре, истории и традициям [UNWTO, 2020].

Для Таджикистана, обладающего многовековой историей государственности, богатым археологическим и архитектурным наследием, а также высокой концентрацией нематериальных культурных традиций, научно обоснованное и системное использование культурного потенциала приобретает стратегическое значение. Как отмечают исследователи, культурное наследие Центральной Азии является мощным фактором региональной идентичности и может стать драйвером устойчивого развития, если оно интегрировано в туристскую инфраструктуру и систему государственного управления [Тимофеева, 2019; Мухаммадиева, 2021]. Учитывая растущий международный интерес к культурным маршрутам Великого шелкового пути, рациональное управление объектами наследия в Таджикистане становится важным направлением укрепления социально-экономической устойчивости и повышения конкурентоспособности туристского сектора страны [Holloway, 2019].

Кулябский регион, располагающийся в юго-восточной части Республики Таджикистан, традиционно рассматривается как один из наиболее древних центров культуры и государственности Центральной Азии. Его историческая роль в формировании духовных и политических традиций, развитии ремесленного производства, распространении исламской культуры и укреплении региональной идентичности предопределяет высокую значимость наследия для развития культурно-познавательного туризма. Несмотря на столь богатый потенциал, степень его использования остаётся недостаточной. Ряд объектов нуждается в реставрации и консервации, туристская инфраструктура представлена фрагментарно, а существующие маршруты не объединены в единую систему, что снижает их конкурентоспособность и ограничивает приток посетителей.

Учитывая данные обстоятельства, целью настоящей работы является проведение комплексного анализа историко-культурного наследия Кулябского региона и определение возможностей его эффективного вовлечения в туристскую деятельность. Достижение поставленной цели требовало применения широкого методологического инструментария, обеспечивающего всестороннее изучение рассматриваемой проблематики.

Методологическая основа исследования опирается на системный подход, позволяющий рассматривать историко-культурные объекты как взаимосвязанные элементы регионального туристского потенциала; историко-генетический подход, используемый для анализа происхождения и эволюции культурных памятников; культурологический подход, направленный на раскрытие их содержательной и символической ценности; а также туристско-ресурсный подход, обеспечивающий оценку возможностей их практического использования в туризме.

В рамках исследования были применены методы полевого обследования объектов, позволившие получить актуальные данные о состоянии памятников, их доступности и инфраструктурном окружении. Сравнительно-исторический анализ обеспечил возможность сопоставления культурных объектов региона в контексте более широких историко-географических процессов. Для пространственного отображения и структурирования ресурсов использовалось картографирование.

Дополнительную значимость приобрели экспертные интервью с сотрудниками музеев, экскурсоводами и специалистами туристической отрасли, что позволило уточнить практические аспекты эксплуатации и популяризации объектов. Оценка туристского потенциала проводилась на основе критериев аттрактивности, доступности, развитости инфраструктуры и состояния сохранности.

Информационную базу исследования составили нормативно-правовые документы Республики Таджикистан, научные публикации по истории и культуре Кулябского региона, материалы музейных фондов, статистические данные и туристские отчёты, что обеспечило всесторонность и достоверность проведённого анализа.

Результаты проведённого исследования позволяют охарактеризовать историко-культурное наследие Кулябского региона как многослойный и разнородный комплекс объектов, отражающих длительную и насыщенную историю территории. Куляб по праву считается одним из древнейших городов Таджикистана, чья история насчитывает более двух тысячелетий. На его территории сохранилось значительное количество памятников археологии, архитектуры, этнокультуры и религиозного наследия, что позволяет рассматривать регион как важный культурно-исторический центр, обладающий высокой научной и туристской ценностью. Многовековая история Куляба нашла воплощение в крупных археологических комплексах, сакральных сооружениях, крепостных остатках, музейных собраниях, а также в богатых традициях нематериального наследия, таких как ремесленные промыслы, обрядовая культура, гастрономия и фольклорные практики.

Среди сохранившихся объектов особенно выделяются городище «Хулбук», представляющее собой уникальный археологический комплекс VIII–XII вв., связанный с эпохой Хатланского владения и являющийся значимым центром средневековой государственности и художественных традиций. Не менее важным памятником является мавзолей Мир Саид Али Хамадони — одно из крупнейших духовных и паломнических мест Центральной Азии, привлекающее многочисленных посетителей как своей архитектурой, так и религиозно-культурным значением. Важную группу культурных объектов составляют крепостные сооружения и древние городища, такие как Ках-Хилоли, Кавтан и Теппаи Шах, позволяющие реконструировать историческую топографию региона и понять особенности его оборонной системы. Существенную роль в сохранении и популяризации наследия играют музеи и культурно-просветительские учреждения, среди которых выделяется Кулябский краеведческий музей, аккумулирующий широкий спектр археологических, этнографических и исторических материалов. Значимым компонентом культурного пространства региона остаются элементы нематериального наследия, включающие традиционные ремёсла, национальную кухню, фольклор, обряды и праздники, в частности Навруз, которые сохраняют живую связь между современностью и историческим опытом народа.

Полевое исследование показало, что текущее состояние объектов наследия сохраняет значительную неоднородность. К наиболее ухоженным и поддерживаемым памятникам относятся городище Хулбук и мавзолей Хамадони, поскольку они включены в государственные программы развития и реставрации. Однако, несмотря на удовлетворительное общее состояние, эти объекты нуждаются в дальнейшей модернизации с точки зрения туристской интерпретации, включая обновление информационных материалов, внедрение мультимедийных технологий и повышение качества экскурсионного обслуживания. Это позволило бы сделать их более доступными и привлекательными для широкого круга посетителей, в том числе иностранных туристов.

Другие памятники, в частности ряд археологических городищ, сталкиваются с

проблемами деградации вследствие природных факторов, отсутствия охранной инфраструктуры и недостатка реставрационных работ. Наиболее уязвимыми оказываются объекты, расположенные вне центральной городской зоны, где охранная деятельность выражена минимально. Наблюдается также слабая интеграция таких памятников в туристскую инфраструктуру: отсутствуют удобные подъездные пути, навигационные указатели, зоны отдыха и сервисные площадки, что существенно ограничивает возможности их использования в туристских маршрутах. Недостаточная транспортная связанность усугубляет ситуацию, снижая доступность даже тех объектов, которые обладают высоким историческим и культурным потенциалом.

Обсуждение результатов исследования показывает, что историко-культурное наследие Кулябского региона обладает значительным туристским потенциалом, который при грамотной организации способен стать основой устойчивого развития культурного туризма. Аттрактивность объектов обусловлена их исторической глубиной, архитектурной уникальностью и духовно-культурным значением. Средневековые комплексы, исламские святыни, археологические памятники и богатые этнографические традиции формируют многоплановое культурное пространство, позволяющее создавать разнообразные туристские маршруты как для внутреннего, так и для въездного туризма. Наличие объектов, востребованных в культурно-познавательном, религиозно-паломническом, археологическом, этнографическом и событийном туризме, подчёркивает универсальность туристского потенциала региона и открывает возможности для формирования многопрофильных программ, рассчитанных на различные категории посетителей.

Однако исследование выявило и серьёзные ограничения, сдерживающие развитие туристской деятельности. Одной из ключевых проблем остаётся фрагментарность туристской инфраструктуры: многие объекты не обеспечены благоустроенными подъездными путями, навигационными указателями, зонами отдыха и необходимыми сервисами. Недостатки наблюдаются и в области интерпретации культурного наследия: в ряде случаев отсутствуют информационные материалы, туристские гиды используют устаревшие схемы подачи информации, а экскурсионные программы не всегда соответствуют современным требованиям. Существенное влияние на уровень туристских услуг оказывает нехватка подготовленных кадров — гидов, экскурсоводов и специалистов по культурному наследию, что ограничивает возможности качественного обслуживания туристов. Ещё одно важное ограничение связано с низким уровнем цифровизации объектов: отсутствие мультимедийных экспозиций, виртуальных туров и современных интерактивных решений снижает привлекательность памятников для молодёжи и иностранных посетителей. Кроме того, недостаточность финансирования мероприятий по сохранению, реставрации и продвижению объектов наследия препятствует их долгосрочному развитию и эффективной интеграции в туристский рынок.

Несмотря на обозначенные проблемы, анализ позволяет выделить ряд перспективных направлений, способных существенно увеличить эффективность использования историко-культурного наследия в туризме. Одним из важнейших шагов является создание комплексных туристских маршрутов, объединяющих наиболее значимые объекты региона, такие как Мавзолей Мир Саид Али Хамадони, городище Хулбук и другие археологические и сакральные памятники. Такие маршруты могут приобретать форму тематических экскурсионных программ, паломнических туров или этнокультурных поездок, включающих посещение ремесленных селений и знакомство с традиционными промыслами.

Развитие инфраструктуры должно стать приоритетным направлением региональной туристской политики. Обустройство подъездных путей, создание комфортных зон отдыха, улучшение навигации и модернизация музеев позволят повысить качество обслуживания и увеличить поток туристов. Важное значение приобретает внедрение цифровых технологий: создание виртуальных туров, интерактивных карт и мобильных приложений расширит доступ к наследию, а мультимедийные экспозиции существенно увеличат образовательную

и культурную ценность музеев и исторических объектов.

Существенным потенциалом обладает развитие событийного туризма. Организация фестивалей, исторических реконструкций, тематических выставок и демонстрации ремесленных традиций позволит укрепить образ Куляба как культурного центра и привлечь дополнительные туристские потоки. При этом ключевым элементом успешной реализации мероприятий становится активное участие местных сообществ. Поддержка ремесленных центров, обучение гидов, развитие семейных гостевых домов и вовлечение населения в туристскую деятельность способствуют не только сохранению культурных традиций, но и созданию новых источников дохода для жителей региона.

Подводя итог вышеизложенному, следует отметить, что историко-культурное наследие Кулябского региона обладает не только значительной научной и культурной ценностью, но и представляет собой стратегически важный ресурс для формирования конкурентоспособного и устойчивого туристского продукта. Многообразие объектов материального и нематериального наследия, их историческая глубина и культурная уникальность создают прочную основу для развития различных форм туризма. Проведённый анализ подтверждает, что при наличии целенаправленной государственной поддержки, модернизации инфраструктуры и внедрении современных подходов к интерпретации и популяризации наследия регион способен существенно расширить туристские потоки, повысить уровень занятости населения и укрепить собственную культурную идентичность.

Рациональное и долговременное использование объектов историко-культурного наследия предполагает комплексный подход, учитывающий необходимость их сохранения, научного изучения, грамотного управления и обеспечения доступности для посетителей. Важную роль в этом процессе играет участие местных сообществ, поскольку именно они являются носителями культурных традиций и непосредственными участниками туристской деятельности. Развитие культурного, паломнического и событийного туризма в регионе открывает широкие перспективы для социально-экономического роста, при этом способствует сохранению исторического наследия и формированию позитивного имиджа территории. Учитывая растущий интерес к культурно-ориентированным путешествиям, Кулябский регион имеет все предпосылки для того, чтобы стать одним из ведущих центров туристского притяжения на юге Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА:

1. UNESCO World Heritage and Sustainable Tourism Programme. – Paris: UNESCO Publishing, 2017. – 58 p.
2. UNWTO Tourism and Culture Synergies. – Madrid: World Tourism Organization, 2020. – 112 p.
3. Тимофеева Л. Н**.** Культурное наследие как ресурс устойчивого развития регионов Центральной Азии // Вестник Евразийской науки. – 2019. – № 4. – С. 45–58.
4. Мухаммадиева Н. Ш. Культурный туризм в странах Центральной Азии: тенденции и перспективы. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 164 с.
5. Holloway J. C. Heritage Tourism in the Modern World. – London: Routledge, 2019. – 214 p.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ТУРИЗМЕ

В статье рассматривается историко-культурное наследие Кулябского региона как важнейший ресурс развития культурного туризма в южном Таджикистане. На основе системного, историко-генетического, культурологического и туристско-ресурсного подходов проведён комплексный анализ материальных и нематериальных объектов наследия, включающих археологические комплексы, архитектурные сооружения, религиозные памятники и элементы традиционной культуры. Полевые обследования, сравнительно-исторический анализ и экспертные интервью позволили выявить современное состояние объектов, определить актуальные проблемы

их сохранения и использования, а также оценить уровень туристской инфраструктуры. Установлено, что историко-культурное наследие региона обладает высокой научной, культурной и туристской ценностью, однако его потенциал используется недостаточно из-за фрагментарности инфраструктуры, слабой туристской интерпретации, недостатка профессиональных кадров и низкого уровня цифровизации. В работе обоснованы перспективные направления эффективного использования наследия в туризме, включающие развитие инфраструктуры, создание комплексных маршрутов, внедрение цифровых технологий, расширение событийных практик и активное вовлечение местных сообществ. Сделан вывод о том, что при целенаправленной государственной поддержке и комплексном управлении Кулябский регион может стать одним из ведущих центров культурного и паломнического туризма в Таджикистане.

Ключевые слова. Историко-культурное наследие; культурный туризм; Кулябский регион; археологические памятники; нематериальное наследие; туристско-рекреационный потенциал; паломнический туризм; инфраструктура; интерпретация наследия; устойчивое управление; локальные сообщества.

Сведения об авторе: Зикирова Д.Дж. сосикатель Кулябского государственного университета им. А. Рудаки, Тел: 205 22 22 58

Гадоев Ш. – заведующей кафедрой географии и туризма Кулябского государственного университета им. А. Рудаки Министерство образования и науки Республики Таджикистан, Тел: 93 514-62-01

Мамадризохонов А.А. профессор кафедры географии и туризма Хорогский государственный университет им. М.Назаршоев Министерство образования и науки Республики Таджикистан, Тел. 93 598 45 63

МЕРОСИ ТАЪРИХИЮ ФАРҲАНГИИ МИНТАҚАИ КӮЛОБ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР САЙЕҲӢ

Дар мақола мероси таърихиву фарҳангии минтақаи Кӯлоб ҳамчун яке аз захираҳои муҳими рушди сайёҳии фарҳангӣ дар ҷануби Тоҷикистон баррасӣ мегардад. Бо такя ба равишҳои низомӣ, таърихию генетикӣ, фарҳангшиносӣ ва туристӣ-ресурсӣ таҳлили мукаммали объектҳои моддӣ ва ғайриморрдии мерос амалӣ карда шудааст, ки ба онҳо маҷмуаҳои бостонӣ, иншооти меъморӣ, ёдгориҳои динӣ ва унсурҳои фарҳанги анъанавӣ дохил мешаванд. Тадқиқоти саҳроӣ, таҳлили таърихӣ-қиёсӣ ва мусоҳибаҳои коршиносон имкон доданд, ки вазъи ҳозираи ёдгориҳо муайян карда шавад, мушкилоти мавҷудаи ҳифз ва истифодаи онҳо ошкор гардад ва сатҳи инфрасохтори сайёҳӣ баҳогузорӣ шавад. Муайян гардид, ки мероси таърихию фарҳангии минтақа дорои арзиши баланди илмӣ, фарҳангӣ ва сайёҳист, аммо имкониятҳои он бинобар парокандагии инфрасохтор, сатҳи пасти таъбири туристӣ, норасоии мутахассисон ва набудани рақамисозӣ пурра истифода намешавад. Дар мақола самтҳои ояндадори истифодаи самарабахши мероси фарҳангӣ дар соҳаи сайёҳӣ асоснок карда мешаванд, ки ба онҳо рушди инфрасохтор, ташкили масирҳои мураккаб, татбиқи технологияҳои рақамӣ, тавсеаи чорабиниҳои фарҳангӣ ва ҷалби фаъолонаи ҷомеаҳои маҳаллӣ шомил мебошад. Хулоса карда мешавад, ки бо дастгирии мақсадноки давлатӣ ва идоракунии мукаммал минтақаи Кӯлоб метавонад ба яке аз марказҳои асосии сайёҳии фарҳангӣ ва зиёратӣ дар Тоҷикистон табдил ёбад.

Калидвожаҳо: Мероси таърихию фарҳангӣ; сайёҳии фарҳангӣ; минтақаи Кӯлоб; ёдгориҳои бостонӣ; мероси ғайриморрдӣ; захираҳои туристӣ-рекреатсионӣ; сайёҳии зиёратӣ; инфрасохтор; тафсири мерос; идоракунии устувор; ҷомеаҳои маҳаллӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Зикирова Д. Ҷ. — омӯзгори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, Тел: 205 22 22 58

Гадоев Ш. — мудири кафедраи география ва туризм Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, Те: 93 514-62-01.

Мамадризохонов А. А. — профессори кафедраи география ва туризми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, Тел: 93 598 45 63

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KULYAB REGION AND THE POSSIBILITIES OF ITS USE IN TOURISM

The article examines the historical and cultural heritage of the Kulob region as a key resource for the development of cultural tourism in southern Tajikistan. Based on systemic, historical-genetic, cultural and tourism-resource approaches, a comprehensive analysis of tangible and intangible heritage objects has been conducted, including archaeological complexes, architectural structures, religious monuments

and elements of traditional culture. Field surveys, comparative-historical analysis and expert interviews made it possible to identify the current condition of heritage sites, determine the main challenges of their preservation and use, and assess the level of tourism infrastructure. The study reveals that despite the high scientific, cultural and tourism value of the region's heritage, its potential remains underutilized due to fragmented infrastructure, insufficient tourist interpretation, lack of qualified personnel and a low level of digitalization. The article substantiates promising directions for the effective use of heritage in tourism, such as the development of infrastructure, creation of integrated routes, introduction of digital technologies, expansion of cultural events and active involvement of local communities. It is concluded that with targeted state support and comprehensive management, the Kulob region can become one of the leading centers of cultural and pilgrimage tourism in Tajikistan.

Keywords: Historical and cultural heritage; cultural tourism; Kulob region; archaeological monuments; intangible heritage; tourism and recreation potential; pilgrimage tourism; infrastructure; heritage interpretation; sustainable management; local communities.

Author Information: Zikirova D. J. — Lecturer at Kulob State University named after A. Rudaki, Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan, Phone: 205 22 22 58.

Gadoev Sh. — Head of the Department of Geography and Tourism Kulob State University named after A. Rudaki, Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan, Phone: +992 93 514-62-01.

Mamadrizokhonov A. A. — Professor, Department of Geography and Tourism, Khorog State University named after M. Nazarshoev, Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan, Phone: +992 93 598 45 63.

ТДУ: 910+338. 48 (075. 8), 3 – 80

ЗАРФИЯТИ КӮҲҲО ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР РУШДИ САЙЁҲӢ (ДАР МИСОЛИ НОҲИЯИ Ш. ШОҲИН)

Зоиров И. Б.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Кӯҳҳо офаридаи бузурги табиат маҳсуб меёбад. Онҳо объекти муҳими сайёҳӣ ба ҳисоб мераванд. Кӯҳҳо аз қадим то ҳанӯз дар ҳаёти инсон мақоми муҳим доранд.

Беш аз 40% - и масоҳати сатҳи хушкиро кӯҳҳо ташкил медиҳанд. Қариб тамоми тамаддуни олам ба минтақаҳои кӯҳистон рост меоянд.

Аз кӯҳҳо шоҳроҳҳои бузурги ҷаҳонӣ аз ҳудуди онҳо убур карда мегузаранд.

Ҳамчунин, дар ноҳияҳои кӯҳсор теъдоди зиёди ёдгориҳои таърихию фарҳангӣ ҷойгир шудаанд.

Дар қисмати болоии сатҳи Замин (литосфера) мавзеъҳои баландкӯҳҳо воқеъ гардиданд. Майдони минтақаи кӯҳистон дар материкҳо ва қитъаҳои олам гуногуни аст. Ноҳияҳои кӯҳистон иқлими ҳаловатбахш доранд. Онҳо барои истироҳату фароғат ва солимгадонии одамон мусоидат менамояд. Вобаста ба ин, бунёди муассисаҳои табобатию истироҳатӣ дар мавзеъҳои кӯҳсор ба мақсад мувофиқ аст.

Тайи солҳои охир намудҳои туризми кӯҳсор ба тариқи зайл рушд намудааст:

- бозиҳои варзишӣ 30% ;
- сайрҳои кӯҳӣ 20% ;
- сайёҳати пиёдагардӣ 30% ;
- лижаронӣ 10% ;

Туризми кӯҳсор намуди асосии туризм дар мамлакатҳои кӯҳӣ ба ҳисоб меравад.

Чунин навъи туризм барои Тоҷикистон басо муҳим ба шумор меравад. Маълум аст, ки 93% - и онро кӯҳҳо дар бар мегирад. Ин нишондиҳанда дар минтақаҳои Тоҷикистон фарқ мекунанд.

Масалан, кӯҳҳо дар ВМКБ 97% ва дар вилояти Хатлон беш аз 80%- ро ташкил медиҳанд.

Нисбат ба дигар намудҳои туризм, сайёҳии кӯҳӣ соҳаи манфиатнок маҳсуб меёбад. Сайёҳон бештар ноҳияҳои кӯҳистонро интихоб менамоянд. Чунин сайёҳон аз мамлакатҳое мебошанд, ки онҳо релефи ҳамвор доранд.

Аз қадим мардумон дар мавзеъҳои кӯҳистон умр ба сар мебаранд. Ҳатто дар Помири Шарқӣ ва Тибет маҳалаҳои аҳолинишин то баландиҳои 3500-4000 м-ро дар бар мегиранд.

Сабаби аз замонҳои қадим дар кӯҳистон зиндаги намудани одамон ба андешаи мо чунин аст:

- обу ҳавои тоза дошта, барои саломати мусоид аст;
- кӯҳистон аз сарватҳои табиӣ (об, наботот, ҳайвонот, рекреатсионӣ) бой мебошад;
- маводи сӯзишвории зиёд дорад;
- барои ҳимояи худ аз аҷнабиён.

Сайёҳон ҳаракат мекунанд, ки ба қуллаи кӯҳҳои баланд ва балантарин баромада, аз табиати зебо ва ҳаловатбахши он ҷойҳо баҳравар гарданд. Бояд гуфт, ки туризми кӯҳсор, туризми фаъол мебошад. Туризми кӯҳсор дар навбати худ ба як чанд намуд тақсим мешавад.

Кӯҳнавардӣ. Ин сайёҳат ба кӯҳ, ҳаракат аз болои қуллаҳои кӯҳӣ мебошад. Алпинизми варзишии замонавӣ – ин намуди варзиш, ки ба баландии қуллаҳои кӯҳӣ алоқамандӣ дошта, мувофиқи сайрхате, ки дараҷаи давриаш гуногун буда, дорои нишебиҳои бузург ва яхину барфин мебошад. Роли асосиро дар алпинизм ҳаракат аз болои қуллаҳое, ки баландиашон аз 6000 метр зиёдтар мебозад. Пайдоиши алпинизм ба соли 1786 рост меояд. Дар ин сол аввалин бор кӯҳнавардони Шветсария Ж. Балма ва М. Пакар қуллаи Монбланро (4807) дар кӯҳҳои Алп фатҳ кардаанд [10, с 21].

- Рафтинг. Шино намудан дар рӯдҳои кӯҳӣ мебошад. Ашё ва лавозимотҳои зерин истифода мешаванд: катамарон, бойдарка, каяк ва ғайра.
- Трекинг. Чунин навъи туризм пиёдагардӣ ва раҳпаймоиро дар бар мегирад. Ҳадафи вай тамошои мавзеъҳои зеботарин табиати кӯҳистон маҳсуб меёбад.
- Хайкинг. Хайкинг ба трекинг шабоҳат дорад. Тафовуташ дар он аст, ки дар ин намуди туризм сайёҳон худашон борҳояшонро гирифта мегарданд.
- Спелеотуризм. Сайёҳат ба ғорҳо мебошад. Сайёҳон ба ин намуди туризм бисёр таваҷҷуҳ доранд
- Туризми шикорӣ. Як навъи сердаромади туризми кӯҳистон ба ҳисоб меравад. Дар ҳар давлат гуногун аст. Масалан, дар Тоҷикистон диққати сайёҳонро бештар гусфанди Марко Поло (архар) ба худ ҷалб кардааст. Барои шикори як сар гусфанди архар 240 ҳазор сомонӣ муайян шудааст.

Рекреатсия. Кӯҳҳо захираи зиёди рекреатсионӣ доранд. Онҳо дорои обҳои минералӣ, аҳамияти табобатӣ, манзараҳои зебо, флора ва фаунаи ба худ хос дорад.

Туризим кӯҳии аспсаворӣ як қисми туризми кӯҳӣ буда, хусусиятҳои ба худ хос дорад. Дар ин намуди туризм аспҳо истифода мегарданд.

Туризми экологӣ – яке аз намудҳои туризми табиӣ ба ҳисоб меравад. Дар инкишофи экотуризм ҳудудҳои табиии махсус муҳофизатшаванда нақши муҳим доранд. Ба онҳо мамнуъгоҳҳо, парваришгоҳҳо ёдгориҳои табиӣ, боғҳо ва ғайраҳо тааллуқ доранд.

Туризми лижаронии кӯҳӣ. Вай яке аз намудҳои фаъоли туризм маҳсуб меёбад. Туризм волесипедронии кӯҳӣ – як намуди туризми рекреатсионӣ мебошад. Ноҳияҳои кӯҳӣ аз ғорҳо бой буда, барои рушди туризми кӯҳӣ мусоидат мекунад. Онҳо дар натиҷаи равандҳои эндогенӣ ва экзогенӣ ба вуҷуд меоянд.

Барои рушди туризми кӯҳӣ инфрасохтори зерин лозим аст: баъзаи лижаронии кӯҳӣ, кемпинг, бошишгоҳу курортҳо, роҳҳои канатӣ автомобилӣ, мағозаҳо, нуқтаҳои иҷоравӣ, марказҳои дилхушӣ ва амсоли инҳо.

Мардумоне, ки дар ноҳияҳои кӯҳсор зиндагӣ мекунанд, донишҳои дар бораи ҳаёт, ҳодисаҳои табиӣ, фолклор, забон, дин, тарзи табобат таҷрибаи идоракунии сарватҳои табиӣ доранд.

Кӯҳҳо дар замони ҳозира диқати сайёҳонро ба худ ҷалб мекунанд. Мавзеъхое ба вуҷуд омаданд, ки дар онҳо объектҳои ҷалби туристӣ ҷой доранд. Аз ҷумла, дарёҳо, кӯлҳо иқлим, олами набототу ҳайвонот, экосистемаҳо ва амсоли онҳо. Туризми кӯҳӣ якҷояшавии

намудҳои гуногуни истироҳати фоъол ба ҳисоб меравад.

Барои дӯсторони намуди варзиши обӣ бошад, рафтинг ва оббозӣ дар дарёҳои кӯҳӣ шавқовар аст. Ҳамзамон, барои қисми зиёди аҳолӣ, яъне барои сайёҳони одӣ туризми кӯҳӣ ин роҳпаймои ба кӯҳҳо, сайру гашт дар кӯҳистон ба шумор меравад.

Кӯҳҳо макони пиряҳо, чашмаҳои шифобахш, сарватҳои зеризаминӣ фауна ва флора ба ҳисоб рафта, дарёҳо аз онҳо сарчашма мегиранд ва ба даҳҳо миллион нафар одамон ҳаёт мебахшанд.

Ҷиҳати рушди ҳамаи навъҳои туризи кӯҳсор заминаҳои табиӣ, таърихӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мавҷуд мебошад.

Туризми ноҳияҳои кӯҳсор аз ҳамвориҳо фарқ дорад. Ноҳияҳои кӯҳсор бо шароити гуногуни географӣ, экосистемаҳо ва ландшафтҳои табиӣ аз ҳамвориҳо тафовут дорад.

Хусусуятҳои релеф ба фаъолиятьи хоҷагидории аҳолӣ таъсири худро дорад. Вобаста ба афзудани баландӣ дар кӯҳҳо зичии аҳолӣ, тарҳ ва симои маҳалаҳои аҳолинишин, сохтмони корхонаҳои саноатӣ, соҳаҳои кишоварзӣ ва ғайраҳо тағйир меёбанд. Ҳамчунин, донистани хусусиятҳои релеф барои ҷойгир намудани муассисаҳои рекреатсионӣ (курортҳо, осоишгоҳҳо, истироҳатгоҳҳо) муҳим аст.

Пеш аз сафар ба кӯҳҳо сайёҳонро лозим аст, ки ба машқҳои ҷисмонӣ, давидан обу тоб додани организм машғул шаванд. Яъне сайёҳ то сафар ба кӯҳҳо, омода бошад.

Дар туризми кӯҳӣ риояи меъёри ғизо хеле муҳим аст. Масалан, барои баромадан ба баландии 5000 метр сайёҳро лозим аст, ки дар як шабонарӯз ғизо дар ҳаҷми 5000 калория истеъмол намояд.

Ба ғайр аз ин дар як шабонарӯз истеъмоли 4 – 5 литр об лозим аст. Вобаста ба баландӣ талабот ба витаминҳо низ зиёд мегардад. Витаминҳои зеринро бояд истифода намуд : $B_{12,}$ $B_{15,}$ C, B, B_2

Муҳаққиқи соҳаи туризми кӯҳӣ А. Н. Дунес бо дарназардошти азхудкунӣ ва истифодаи захираҳои сайёҳии ноҳияҳои кӯҳистон ҷаҳонро ба 7 минтақа тақсим намудааст [4, с. 180]:

- Ҳудудҳои кӯҳии мамлакатҳои пешрафта, инфрасохтори тараққикарда доранд. Ба ин мавзеъъҳо сайёҳони зиёд меоянд. Ба ин минтақа кӯҳҳои Алп, Аппалачӣ, Кордилерҳо, куҳҳои Харсангӣ ва кӯҳҳои Ҷопон тааллуқ дорад.
- Минтақаҳое, ки дараҷаи истифодаи захираҳои сайёҳӣ баланд аст ва базаи моддӣ – техникии туризми тараққикарда дорад. Вай кӯҳҳои Пиреней, Аппенинҳо, Карпатҳо, Скандинавия, Судетҳо ва ғайраҳоро дар бар мегирад.
- Минтақаҳои кишварҳои пешрафта. Зичии аҳолӣ кам буда, истифодаи захираҳои табиӣ дар дараҷаи миёна ва паст қарор дорад. Баъзаи моддӣ – техникии рушдёфта дорад. Ба ин кӯҳҳои Харсангӣ (дар ҳудуди Канада), қисми шарқии кӯҳҳоии Балкан, кӯҳҳои Аждаҳо, шимолу ғарбии Олой ва амсоли инҳо тааллуқ доранд.
- Минтақаҳое, ки дараҷаи истифодаи захираҳои табиаш баланд ва инфрасохтори миёна ва паст доранд: Кавказ, Урал, Ҳимолой, қисми ғарбии кӯҳҳои Балкан, кӯҳҳои Атлас ва Анди Ҷанубӣ.
- Минтакаҳое, ки итифодаи захираҳои табиӣ дар сатҳи паст қарор дошта, инфрасохтори суст тараққикарда доранд. Дар чунин кишварҳо зичии аҳолӣ паст буда, хизматрасонии сайёҳӣ маҳдуд аст: қисми зиёди Олой – Саян, Тёншон, Помир, кӯҳҳои Аждаҳо, Кордилерҳои Мексика, аксарияти қаторкӯҳҳои Осиёи Ҷануби Шарқӣ ва ғайраҳо.
- Минтақаҳое, ки захираҳои табииро барои туризм истифода намекунанд ва умуман инфрасохтор вуҷуд надорад: Тибет, қисми зиёди кӯҳҳои марказӣ ва шимоли Сибир ва ғайраҳо.
- Минтақаҳое, ки туризм ниҳоят суст рушд ёфтааст ва ё тамоман вуҷуд надорад. Дар чунин ҷойҳо ҷангҳои шаҳрванди мавҷуданд: Ҳиндукуш, кӯҳсори Ҳабашистон.

Таҳлили таснифоти болозикр гувоҳӣ медиҳад, ки қисми зиёди ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистон ба минтақаҳое дохил мешаванд, ки истифодаи сарватҳои табиишон дар сатҳи паст қарор доранд ва инфрасохтори сустараққикардаи сайёҳӣ доранд. Ҳамчунин дар ин

ҷойҳо хизматрасонӣ низ дар ҳаҷми маҳдуд сурат мегирад.

Кӯҳҳо манбаи обҳо, энергия ва гуногунии биологӣ маҳсуб меёбанд. Дарёҳои бузург маҳз аз кӯҳҳо ибтидо гирифта, ба водиҳо ҷорӣ мегарданд. Дар кӯҳҳо кӯлҳо ва пиряхҳо ҷойгир шудаанд. Дар кӯҳҳо сарватҳои зеризаминии гуногун мавҷуданд.

Ногуфта намонод, ки кӯҳҳо сарчашмаи энергия мебошанд. Ба захираҳои энергетикии кӯҳҳо чӯб барои сӯзишворӣ, энергияи барқии обӣ, энергияи Офтоб, энергияи бод ва ғайраҳо мансубанд.

Дар кӯҳҳо захираҳои асосии ҷангалзорҳо воқеъ гаштаанд. Аз онҳо чӯб барои сӯзишворӣ, масолеҳи сохтмонӣ, меваҷот, хӯроки чорво, гиёҳҳои доруворӣ ва дигар маҳсулотро мегиранд.

Ҳамчунин, кӯҳҳо макони катаклизмҳои табиӣ ва антропогенӣ ба ҳисоб мераванд. Ба онҳо зилзила, амалиёти вулқонҳо, тарма, сел, обхезӣ ва дигарон тааллук доранд.

Тоҷикистон кишвари кӯҳистони буда, 93 фоизи онро кӯҳҳо ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда дар минтақаҳои ҷумҳурӣ фарқ мекунад. Масалан, дар ноҳияи Ш. Шоҳин кӯҳҳо 95 фоизро ташкил медиҳанд [9. с. 124].

Дар қисми шимолӣ ва шимоли шарқии ноҳия қаторкӯҳи Ҳазратишоҳ ҷойгир шудааст. Ин қаторкӯҳ 50 миллион сол пеш пайдо шудааст.

Олимон дар ин ҷо таркиби ҷинсҳои кӯҳӣ боқимондаҳои нармбаданҳои баҳриро ёфтанд. Вай барои рушд додани туризми палеонтологӣ имконият медиҳад.

Кӯҳҳо сарчашмаи захираҳои минералӣ мебошад. Дар натиҷаи равандҳои эндогенӣ ва экзогенӣ сарватҳои зеризаминии гуногун пайдо мешаванд.

Дар қаторкӯҳи Ҳазратишоҳ конҳои ангишт, намак, маъдани тилло, сангҳои сохтмонӣ ва ғайраҳо мавҷуданд.

Кони ангишти Шӯрообод дар давраи юра пайдо шудааст ва яке аз конҳои калонтарини ангишт ба ҳисоб меравад. Захираи умумии геологиаш ба 638 млн т баробар аст. Сифати ангиштсанг паст мебошад [12, с. 118].

Конҳои намак дар охири давраи юраи даҳри мезозой ба амал омаданд. Яъне 140 милион сол пеш дар дар миқёси Тоҷикистон кӯлҳои на онқадар ва ҷангалзорҳои бисёр мавҷуд буданд. Дар ин кӯлҳо тадриҷан намак таҳшин шуда буд. Табақаҳои намакро дигар ҷинсҳои кӯҳӣ- рег, гаҷ, ва ғайра пушидаанд. Бо мурури замон дар натиҷаи фишори ҷинсҳои кӯҳии болоӣ намак ҷинсҳои атрофро тела дода, боло баромадааст [1, с. 65].

Тазаккур бояд дод, ки релефи ин минтақа нисбат ба марзҳои ҳамсоя ҷавонтар аст.

Тибқи маълумоти олимон конҳои тилло асосан дар таркиби регсангҳо ва конгломерат хобидаанд. Бештар конҳои пошхурдаи тилло паҳн шудаанд. Ҳоло коркарди тилло дар мавзеи Дулоба бо ҳамкории коршиносони Чин ба роҳ монда шудаанд.

Ашёҳои маҳсулоти сохтмонӣ низ фаровон аст. Аз ҷумла, конҳои гил, рег, шағал, оҳаксанг, гаҷ, сангҳои бинокорӣ ва монанди инҳо. Конҳои гач дар давраи палеоген ва юра, конҳои гил дар давраи палеоген пайдо шудаанд.

Кӯҳҳо манбаи ҳавои тоза ва ҳаловатбахш мебошанд. Барои фароғату барқарор намудани саломати одамон бисёр муҳим аст. Дар қаторкӯҳи Ҳазратишоҳ иқлими муътадил (аз 1000 то 3500 м) ва иқлими хунук (аз 3000 м боло) бартарӣ дорад. Барои ҷалби сайёҳон фаслҳои баҳору тобистон беҳтар аст.

Бояд гуфт, ки кӯҳҳо манбаи асосии об ва энергия ба ҳисоб мераванд. Аз кӯҳҳои ноҳия дарёҳои Обиниёб, Шпелов, Дулоба, Чилча, Зарбуз ва ғайраҳо сарчашма гирифта, ба дарёи Панҷ мерезанд. Ҳамаи дарёҳо кӯҳӣ буда, барои инкишоф додани рафтинг мусоидат мекунанд.

Дар кӯҳистон хелҳои гуногуни хокҳо паҳн шудаанд. Аз ҷумла дар қаторкӯҳи Ҳазрати Шоҳ чунин навъҳои хок дучор меояд: хокҳои хокистарранги тира (аз баландии 900 м то 1500 м), хокҳои ҷигарранг (дорчин) (аз баландии 1600 м то 2800 м), хокҳои баландкӯҳ (аз баландии 2900 м то 3800 м).

Дар ноҳияҳои кӯҳистон экосистемаҳо ва ландшафтҳои гуногун паҳн шудаанд, ки барои ҷалби сайёҳҳон мусоидат мекунанд. Аз ҷумла дар қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шоҳ чунин

намудҳои ландшафт вомехӯранд [2. с, 21]:

1. Минтақаҳои дашт. Даштҳо дар баландии 900 м то 1500 м воқеанд. Дар даштҳо асосан рустаниҳои алафӣ ва баъзе буттагиҳо дучор меоянд. Масалан, адрасмон, типчоқ, ковил, явшон, чоқла, мятлик, гули хайрӣ, чойкаҳак, талха, субинак, тархун пудинаи лалмӣ, гули сиёҳгӯш ва монанди инҳо. Даштҳо дар фасли тобистон чарогоҳи хуб мебошанд.

2. Минтақаҳои бешазорҳо. Дар минтақа бешазор кам аст. Ҷангалзорҳо аз баландии 1600 м сар карда то баландии 3000 м вомехӯранд. Бешазорҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мункин аст.

- Бешаҳои майдадарахт (шибляк).
- Бешаҳои паҳнбарг ва маҳинбарг.

Ҷангалзорҳои майдадарахт дар қисми поёнтари минтақа воқеъ буда, бешаҳои паҳнбарг ва маҳинбарг болотар аз онҳо паҳн шудаанд.

Майдони бешазорҳо дар ноҳияи Ш. Шоҳин ба 41 ҳазор га мерасанд. Дар ҷангалзорҳо бештар аз ҳама пистазорҳо зиёданд.

Баландии дарахтони писта 6-8 м буда, дарозумр ба ҳисоб мераванд. Пистаро дарахти ҳаёт меноманд. Мағзи вайро барои табобати камхунӣ, ҷигар, касалиҳои меъда ва сил истифода мебаранд. Дар саноати қанодӣ истифода шуда, модаи хуби даббоғӣ ва рангуборӣ корбаст мешавад.

Дарахти писта барои муҳофизат аз эрозияи хок нақши муҳим дорад. Дар ин ҷо ҳамагӣ як намуди писта (пистаи хандон) мерӯяд. Вай дар баландиҳо 800-1800 м вомехӯрад.

Ҳамзамон дар ҷангалзорҳои қаторкӯҳи Ҳазратишоҳ заранги туркистонӣ, арчаи зарфшонӣ, юғани хуроки чорво, шулаш, бодоми бухоройӣ, калофаки гулкалон, заранги Регел, дулонаи понтий, анҷир, бушол, себҳои худрӯй, зелол, яхманак ва монанди инҳо месабзанд. Сарҳади паҳншавии наботот гуногун аст. Инро аз ҷадвали зерин таҳлил намудан мункин аст (ҷадвали 1). Таҳлили ҷадвал гувоҳӣ медиҳад, ки набототи бешазорҳо аз 700 м сар карда то баландии 2400 м дучор меоянд.

Ҷадвали 1 [8. с, 44]

Ҷойгиршавии фарозии наботот дар ҳудуди ноҳия

Номи растанӣ	Сарҳади поёнӣ	Сарҳади болоӣ
Анори худрӯй	900	1000 - 1500
Анҷир	1000	1500
Бодом	700 - 1500	1500 - 2000
Бушол	700 - 1500	1500 - 2000
Дулона	900 - 1600	1500 - 2000
Зелол	1500	2000
Ирғай	1500	2000
Арча	1400	2000
Себи худрӯй	1700	2400
Туғ	1500	2000
Шулаш	700	1500
Яхманак	800	1700
Писта	800	1800

Олами ҳайвоноти минтақаи бешазорҳо гуногун аст ва вобаста ба баландӣ тағйир меёбанд. Барои ҷалби сайёҳҳон ва рушди туризм донистани олами ҳайвонот ва ҷойгиршавии онҳо аҳамияти калон доранд. Дар бешазорон ғуки сабз, агамаи туркистонӣ, агамаи ҳимолоӣ, мори печони шарқӣ, хорпушти гӯшдор, хаффошак, паланги барфӣ, гург, рубоҳ, савсор, муши ҷангалӣ, бузи кӯҳии сибирӣ, бузи пармашох, хуки ваҳшӣ, кабк, кабутари кабуд ва ғайраҳо сукунат доранд.

Аз байни онҳо паланги барфӣ (ибрис), бузи пармашохва кабутари кабуд бештар диққати сайёҳонро ба худ ҷалб мекунанд. Бояд гуфт, ки фаъолияти сайёҳӣ метавонад ба олами набототи минтақа таъсири манфӣ расонад.

Бештар ба наботот нақлиёти сайёҳон таъсири калон мерасонад. Баъзан пӯшиши

рустаниҳо нобуд мегардад. Барои он касе, ки қонунро вайрон мекунанд ҷаримаҳои калон роҳандозӣ мешавад. Инчунин ташкил намудани пайраҳаҳои махсус барои сайёҳон ба мақсад мувофиқ аст.

Фаъолияти сайёҳӣ дар ин минтакаҳо боиси камшавии олами набототи ваҳшӣ аз байн рафтани онҳо мегардад. Алалхусус, садоҳои гуногун, масалан, таҷҳизоти дастӣ, заврақҳои моторӣ, наклиёти автомобилӣ ва ғайраҳо ба маҳали сукунат, тарзи зиндагонӣ, афзоиш ва таркиби намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Дар минтақаи бешазорон хокҳои хокистаранги сиёҳтоб ва ҷигарранг (дорчин) паҳн шудаанд.

Иқлими бешазорҳо муътадил буда, соле аз 1000 мм то 1200 мм боришот меборад. Яъне аз сабабҳои гуногуншаклии набототи ва ҳайвонот – ин боришоти зиёд маҳсуб меёбад.

3. Минтақаҳои алпӣ ва субалпӣ.

Минтақаи субалпӣ ва алпӣ дар баландии беш аз 3000 м воқеъ гаштаанд. Иқлими он тобистон салқин ва замистонаш хунук мебошад. Ҳарорати миёнаи тобистон ба +15 ^{0}C, +25^{0}C ва зимистон -10^{0}C, -12^{0}C баробар аст.

Миқдори миёнаи боришот 600 – 800 мм –ро ташкил медиҳад. Хокҳои баландкӯҳии даштӣ паҳн шудаанд.

Дар ин ҷо асосан ду навъи марғзорҳо вомехӯранд. Яке бо алафҳои баланд ва дигаре бо алафҳои паст. Бештар думи рӯбоҳ, торон, ҷави туркистонӣ, кобрез, панҷагул, зағоза, типчоқ, ва дигарон мерӯянд. Марғзорҳо чун чарогоҳи тобистона истифода карда мешаванд.

Аз ҳайвонот мори чипор, калтакалоси кӯҳӣ, тирмор, кабк, гунҷишки сурх, арзансӯрхак, бургут, булбул, сабъа, дуроз, мурғу ҳилол, (улар) доснул, товусаки биҳиштӣ, уқоб, соч, каргас, шоҳин суғур, хирси мала, гӯсфандони кӯҳӣ ва дигарон сукунат доранд.

Таҳлили ландшафтҳои табиии қаторкӯҳҳои ноҳия нишон медиҳад, ки вобаста ба орография ва тағирёбии иқлим як чанд экосистемаҳои табиӣ ба амал омадааст, ин гуногуншаклии ландшафтҳои табиӣ барои ҷалби сайёҳон бисёр муҳим аст.

Дар замони ҳозира бо рушди минтақаҳои кӯҳистон таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад, зеро, ки тараққиёти иҷтимоӣ ва қтисодии давлат аз минтақаҳои кӯҳистон вобастагии муҳим дорад.

Дар айни замон ноҳияҳои кӯҳистон зери таъсири омилҳои антропогенӣ ва техногенӣ қарор доранд.

Тазаккур бояд дод, ки ҳифз ва рушди экосистемаҳои кӯҳӣ солимии муҳити зистро кафолат медиҳанд.

Имкониятҳои рушди сайёҳӣ дар мавзеъҳои кӯҳии ноҳияи Ш. Шоҳин хуб аст. Яъне зарфиятҳои сайёҳӣ ва рекреатсионии кӯҳҳо ба ин мусоидат мекунад. Қариб тамоми намудҳои сайёҳиро дар ин ҷо ташкил кардан мумкин аст.

Ба монанди сайёҳии экологӣ, рафтинг пиёдагардӣ, маърифатӣ, хайкинг, трекинг, кӯҳнаварди ғоромӯз (спелеология) ва амсоли инҳо.

Ҳудудҳои кӯҳӣ аз ҷиҳати фаъолияти рекреатсионӣ нисбатан кам омӯхта шуданд.

Дар ин ҷо танҳо туризми экологӣ ва фарҳангӣ каму беш инкишоф ёфтааст. То ҳанӯз дар ин мавзеъҳо ягон муасисаҳои рекреатсионӣ вуҷуд надоранд. Ҳоло он ки дар ин ҷо чашмаҳои зиёди маъданӣ ва маконҳои фароғатию табобатӣ зиёданд. Яъне инфрасохтори сайёҳӣ рушд накардааст. Якқатор монеаҳо мавҷуданд, ки барои пешрафти соҳаҳои сайёҳӣ халал эҷод менамояд.

Аз ин рӯ, барои рушди соҳаи сайёҳӣ чунин тадбирҳоро роҳандозӣ бояд намуд:

1. Маблағгузорӣ дар соҳаи туризм. Ҳалли ин мушкилот барои кишвари мо бисёр муҳим, зеро ки ин боиси рушди иқтисодиёт мегардад.
2. Омода намудани мутахассисони соҳаи сайёҳӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ. Ҳоло дар мамлакат, дар мамлакат, дар донишгоҳҳои Хуҷанд, Кӯлоб, Душанбе, Хоруғ кадрҳои соҳаи туризмро омода менамоянд. Инчунин дар Тоҷикистон Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ фаъолият дорад. Умедворем, ки ин мушкилот дар солҳои наздик ҳал хоҳад шуд.

3. Рушд додани шабакаи нақлиётии ба замони муосир ҷавобгӯй. Ин мушкилот солҳои охир дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон ҳал шуда истодааст.

4. Сохтани роҳҳо дар мавзеъҳои кӯҳистони ноҳияи Ш. Шоҳин. Масъалаи мазкур то ҳанӯз ҳал нашудааст. Танҳо роҳҳои пиёдагард ва пайраҳаҳои кӯҳӣ мавҷуд асту халос.

5. Ташкили базаҳои туристии кӯҳӣ. Ба ин исгоҳҳо бошишгоҳҳои мавсимӣ, лагерҳо, мағозаҳо ва монанди инҳо, дохил мешаванд.

6. Ташкил ва истеҳсоли таҷҳизоти туристии кӯҳнавардӣ. Баъзе корхонаҳо оид ба истеҳсоли (сару либос ва хаймаҳо) лавозимоти сайёҳӣ мавуданд. Аммо ин талаботи сайёҳиро қонеъ карда наметавонад.

7. Рушд додани хизматрасонии тиббӣ. Дар ноҳия чунин навъи хизматрасонӣ вуҷуд надорад. Лозим аст, ки баҳри нигоҳдоштани саломатии сайёҳон хизматрасонии тиббиро бояд ба роҳ монд.

8. Ташкил намудани бозори туристӣ. Ноҳияи Ш. Шоҳин дар ду тарафи роҳи байналмилалии Душанбе – Кӯлоб – Хоруғ – Қулма воқеъ аст. Аҳолӣ метавонанд, маҳсулоти худро (тоқӣ, чаканҳо, сӯзаниҳо, гарданбандҳо, маҳсулоти агротуризм) бароварда, ба сайёҳони хориҷӣ ва ватанӣ фурӯшанд.

9. Ташкил намудани ширкатҳои сайёҳӣ. Дар айни замон дар ҳудуди ноҳия ҳамагӣ як ширкати сайёҳӣ (ҶДММ «Морхур») вуҷуд дорад, ки он ҳам фаъолияти хуб надорад.

10. Вусъат додани ташвиқоту тарғиботи туристӣ. Ноҳияи Шамсиддини Шоҳин ҷойҳои зебо ва тамошобобу диққатҷалбкунанда бисёр дорад. Онҳоро тавассути буклетҳо, варақчаҳо, китобчаҳо паҳн намудан лозим аст. Ҳамчунин, расонаҳои хабарӣ дар ин ҷода нақши муҳим доранд. Дар сайтҳои интернетӣ низ маълумотномаҳоро паҳн кардан мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки туризми дохилӣ ва хориҷиро дар ин минтақа рушд диҳем.

АДАБИЁТ:

1. Баротов Р.Б. Ганҷи кӯҳистон / Р. Б. Баротов. – Душанбе: Маориф, 1985 – 104 с.
2. Баротов Ҷ. Қ. Географияи минтақаи Кӯлоб / Ҷ. Қ. Баротов, –Душанбе: Бухоро, 2015 – 120 с.
3. Гадоев Ш.Д. Имкониятҳои рушди туризми экологӣ дар марзи мамнуъгоҳи Даштиҷум. / Ш. Д. Гадоев. – Душанбе, 2022. - 150 с.
4. Дунец А. Н. Туристко – рекреационое пространство горного трасгранничного региона: теория организации и развития / А. Н. Дунец: – Барнаул, 2011. - 410 с.
5. Китоби Сурхи Тоҷикистон. – Душанбе: 2015. – 520 с.
6. Мамадризохонов А. А. Экотуризм дар минтақаҳои кӯҳистони Тоҷикистон / А. А. Мамаризохонов. – Душанбе, 2013. -483 с.
7. Раҳимов М. Р. Табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистон / М. Р. Раҳимов. – Душанбе, 2001. -132 с.
8. Раҳимов А. И. Географияи вилояти Хатлон / А. И. Раҳимов, Ҷ. Қ. Баротов, А. Қ. Мирзоев. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2021. -144 с.
9. Раҳимов А. И. Ноҳияҳои маъмурии минтақаи Кӯлоб / А. И. Раҳимов, Ҷ. Қ. Баротов, А. Қ. Мирзоев. – Хуҷанд, 2024. -144 с.
10. Раҳимов О. Д. Роҳҳои бартарафсозии мушкилоти иқтисодӣ ва рушди туризм дар минтақаҳои кӯҳӣ / О. Д. Раҳимов. – Хуҷанд: – Нури маърифат, 2022. -90 с.
11. Резенов И. А. Образование гор / И. А. Резанов. -М. : Наука, 1977. -174 с.
12. Худойбердиев С. Ҷуғрофияи Тоҷикистон/ С. Худойбердиев, М. Раҳимов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2002. -244 с.

ЗАРФИЯТИ КӮҲҲО ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР РУШДИ САЙЁҲӢ (ДАР МИСОЛИ НОҲИЯИ Ш. ШОҲИН)

Мақолаи мазкур ба туризми экологӣ бахшида шудааст. Дар мақола оид ба нақши кӯҳҳо дар ҳаёти инсоният маълумот дода мешавад. Чи тавре муаллифи мақола қайд менамояд, кӯҳҳо 40%- и сатҳи хушкиро ташкил медиҳанд. Ин нишондиҳанда дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон тафовути

зиёд дорад. Аз ҷумла, 93%-и Тоҷикистонро кӯҳҳо ташкил медиҳанд.

Кӯҳҳо объекти муҳими сайёҳӣ ба ҳисоб мераванд. Диққати бештари сайёҳонро кӯҳҳо ба худ ҷалб менамоянд. Дар кӯҳҳо намудҳои гуногуни туризмро рушд додан мункин аст. Сарватҳои рекреатсионии кӯҳҳо ниҳоят зиёданд.

Иқлими ҳаловатбахш, чашмаю рудҳои кӯҳӣ, манзараҳои дилангез ва ғайраҳо аз ҷумлаи захираҳои рекреатсионии кӯҳҳо маҳсуб меёбад. Ин имконият медиҳад, ки дар кӯҳҳо муассисаҳои рекреатсионӣ бунёд карда шавад.

Ҳамчунин, дар мақола доир ба рушди туризми кӯҳӣ дар ноҳияи Ш. Шоҳин сухан меравад.

Маълум аст, ки 95%-и ноҳияро кӯҳҳо ташкил медиҳанд. Дар ноҳия барои пешрафти туризми кӯҳӣ заминаҳои табиӣ, таърихӣ ва фарҳангӣ вуҷуд доранд. Аммо ба ҳамаи инҳо нигоҳ накарда, дар ноҳия сайёҳӣ ба оҳистагӣ пеш меравад.

Калидвожаҳо: кӯҳ, қаторкӯҳ, зинаҳои кӯҳӣ, мамнуъгоҳ, ноҳия, минтақа, флора, боришот, бод, ҳарорати ҳаво, иқлим, хок, зонаҳои табиӣ, инфрасохтори табиӣ, беша, дашт, субалпӣ, алпӣ, туризми экологӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зоиров Исмон Бобохонович - саромӯзгори кафедраи география ва сайёҳӣ, Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Телефон: (+992) 911 37 88 86.

ПОТЕНЦИАЛ ГОР И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ РАЙОНА Ш. ШАХИН)

Статья посвящена экологическому туризму. В статье представлена информация о роли гор в жизни человека. Как отмечает автор, горы составляют 40% поверхности суши. Этот показатель сильно варьируется в разных регионах мира. В частности, 93% территории Таджикистана занимают горы.

Горы являются важным туристическим объектом. Горы привлекают наибольшее внимание туристов. В горах возможно развитие различных видов туризма.

Рекреационные ресурсы гор чрезвычайно богаты.

Приятный климат, горные источники и реки, захватывающие дух пейзажи и т. д. относятся к рекреационным ресурсам гор. Это позволяет создавать рекреационные объекты в горах.

В статье также рассматривается развитие горного туризма в районе Ш. Шахин.

Известно, что 95% территории района занимают горы. Район имеет природные, исторические и культурные предпосылки для развития горного туризма. Однако, несмотря на всё это, туризм в районе развивается медленно.

Ключевые слова: гора, горный хребет, горные степи, природный заповедник, район, регион, флора, осадки, ветер, температура воздуха, климат, почва, природные зоны, природная инфраструктура, лес, степь, субальпийский, альпийский, экологический туризм.

Сведения об авторах: Зоиров Исмон Бобохонович – старший преподаватель кафедры географиии туризма Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: (+992) 911 37 88 86.

THE POTENTIAL OF MOUNTAINS AND THEIR ROLE IN TOURISM DEVELOPMENT (USING THE SHAHIN DISTRICT AS AN EXAMPLE)

This article is devoted to ecotourism. It presents information about the role of mountains in human life. As the author notes, mountains make up 40% of the land surface. This figure varies greatly across different regions of the world. In particular, 93% of Tajikistan's territory is mountainous. Mountains are an important tourist attraction.

Mountains attract the greatest attention from tourists. Various types of tourism can be developed in the mountains.

The mountains offer very rich recreational resources. A pleasant climate, mountain springs and rivers, breathtaking landscapes, etc., all contribute to the mountains' recreational potential.

This allows for the creation of recreational facilities in the mountains.

The article also discusses the development of mountain tourism in the Shahin District.

It is known that 95% of the district's territory is mountainous. The district has natural, historical, and cultural prerequisites for the development of mountain tourism. However, despite all this, tourism in the district is developing slowly.

Key words: mountain, mountain range, mountain steppes, nature reserve, district, region, flora, precipitation, wind, air temperature, climate, soil, natural zones, natural infrastructure, forest, steppe, subalpine, alpine, ecotourism.

Information about the author: Zoirov Ismon Bobohonovich – senior lectuer of the Department of Political Science, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Phone: (+992) 911 37 88 86.

УДК: 339.9(575.3+410)

РОБИТАҲОИ ТИҶОРАТӢ, ИҚТИСОДӢ ВА САРМОЯГУЗОРӢ МИЁНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА БРИТАНИЯИ КАБИР - ДУРНАМОИ ОНҲО

Иброҳимов И.Н.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Дар ҷаҳони муосир муносибатҳои байналмилалӣ соҳаҳои зиёд, аз ҷумла тиҷорат, иқтисод ва сармоягузориро фаро мегиранд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Британияи Кабир, сарфи назар аз дурии назарраси географӣ, хоҳиши рушди ҳамкориҳои мутақобилан судмандро нишон медиҳанд.

Дар самти равобити тиҷоратӣ бояд қайд кард, ки ҳаҷми гардиши мол миёни Тоҷикистон ва Британиё дар ҳоли ҳозир маҳдуд боқӣ мемонад, аммо ҳарду мамлакат ба тавсеаи он манфиатдоранд. Содироти Тоҷикистонро асосан маҳсулоти кишоварзӣ, маъдан ва металл ташкил медиҳад. Дар навбати худ, Британияи Кабир доираи васеи молҳо ва хизматрасониҳо, аз ҷумла маҳсулоти технологӣ, дорусозӣ ва хизматрасониҳои пешрафтаи молиявиро пешниҳод мекунад.

Барои фаъол гардонидани муносибатҳои тиҷоратӣ бояд ба рафъи монеаҳои мавҷудаи тиҷоратӣ, соддагардонии расмиёти гумрукӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои содиркунандагон таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Дар ин раванд талошҳои дипломатӣ ва ҳамкории фаъоли доираҳои тиҷоратии ҳарду мамлакат нақши муҳим мебозанд.

Муносибатҳои иқтисодии Тоҷикистон ва Британияи Кабир ҳамчунин бахшҳои молия, сармоягузорӣ ва рушди умумии иқтисодиро фаро мегиранд. Британияи Кабир ҳамчун як бозигари муҳим дар бозори молиявии ҷаҳонӣ таҷрибаи арзишманд дорад, ки метавонад барои Тоҷикистон дар навсозии низоми молиявӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва рушди зерсохтори он муфид бошад.

Илова бар ин, Британияи Кабир метавонад Тоҷикистонро дар таҳлили иқтисодӣ, банақшагирии стратегӣ ва идоракунӣ дастгирӣ намояд. Ин махсусан дар заминаи татбиқи лоиҳаҳои азими инфрасохторӣ, аз қабили сохтмони роҳҳо, пулҳо ва иншооти энергетикӣ муҳим аст.

Тоҷикистон ва Британияи Кабир барои тавсеаи ҳамкориҳо дар бахшҳои мухталифи иқтисодӣ, аз ҷумла кишоварзӣ, энергетика, нақлиёт ва логистика иқтидори назаррас доранд. Тоҷикистон дорои захираҳои ғании табиӣ ва иқтидори назарраси рушди бахши кишоварзӣ мебошад, дар ҳоле ки Британияи Кабир дорои иқтисодиёти пешрафта ва технологияву инноватсияҳои пешрафта мебошад. Чунин ҳамкорӣ метавонад асоси шарикии ба ҳамдигар фоидабахш гардад.

Сарфи назар аз иқтидори назаррас, гардиши молии феълӣ миёни Тоҷикистон ва Британияи Кабир нисбатан муътадил боқӣ мемонад. Барои баланд бардоштани он муносибати ҳамаҷониба, аз ҷумла рушди инфрасохтор, фароҳам овардани шароити мусоид барои пешбурди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоя зарур аст.

Тақвияти равобити иқтисодии Тоҷикистону Британияи Кабир барои ҳарду ҷониб имкониятҳои васеъ мекушояд. Британияи Кабир метавонад ба манбаи дастрасӣ ба технологияҳои пешрафта, бозорҳои байналмилалӣ ва ҷараёни сармоягузории Тоҷикистон табдил ёбад. Дар навбати худ, Тоҷикистон ба соҳибкорони британиёӣ самтҳои ояндадори рушд дар бахшҳои мухталифи иқтисод пешниҳод мекунад.

Гузашта аз ин, ҳамкории зичи иқтисодӣ метавонад мавқеъҳои ҳарду мамлакатро дар арсаи ҷаҳонӣ таҳким бахшад. Ба ин тавассути иштироки фаъолона дар форумҳои байналхалқии иқтисодӣ, конфронсҳо ва лоиҳаҳои муштарак ноил шудан мумкин аст.

Моҳи сентябри соли 1994 дар асоси Комбинати тиллои Тоҷикистон корхонаи муштараки тоҷикӣ-британӣ ҶДММ «Зарафшон» таъсис ёфт. Сохтори ҶДММ конҳои истихроҷи маъдан, комбинати коркард ва истеҳсоли хӯлаи «Доре»-ро дар бар мегирифт. Ширкати британиёии Commonwealth & British Minerals Limited (CBML), ки зертобеи ширкати офшории «Нельсон голд» (Nelson Gold Corp) аз ҷазираҳои Бермуд буд, 49% саҳмияҳои ҶДММ «Зарафшон»-ро соҳиб буд.

Мавриди зикр аст, ки рушди саноати тиллокории Тоҷикистон соли 1990 бо ба кор андохтани Комбинати тиллои Тоҷикистон, ки ба истеҳсоли шлих ихтисос дошт, оғоз ёфт [4]. Соли 1992 дар Корхонаи гидрометаллургии Исфара барои коркарди консентратҳои тиллодор, ки аз комбинат меомаданд, имкониятҳо фароҳам оварда шуданд. Қадами муҳимтарин кушода шудани истеҳсолоти аффинажӣ дар Чкаловск (ҳоло Бустон) дар заводи КВД «Востокредмет» дар аввали соли 1994 буд. Ин корхона барои гирифтани зарфҳои тилло ва нуқра пешбинӣ шуда буд [7, с. 35].

Моҳи январи соли 1996 барои азхудкунии конҳои тиллои «Ҷилау» марҳилаи якуми комбинати тилло ба истифода дода шуд. Иқтидори лоиҳавии ин марҳила тақрибан ду тонна хӯлаи «Доре» дар як солро ташкил медод. Аффинажи тилло ва нуқра дар заводи КВД «Востокредмет» амалӣ карда мешуд [5].

Соли 1996 ҶДММ «Зарафшон» 1252 кг тилло истихроҷ кард [7, С. 36]. Аммо, бинобар ихтилофоти байни сармоягузорони хориҷӣ дар ҶДММ «Зарафшон» ва ҳукумати Тоҷикистон, истихроҷ дар кони «Ҷилау» қатъ карда шуд. Соли 1997 низоъ ҳал карда шуд ва ба корхона иҷозат дода шуд, ки тиллои истихроҷшударо озодона содир кунад [6, с. 123].

Моҳи октябри соли 2000 соҳиби пакети назоратии ширкати Nelson Resources, ки 49% ҶДММ «Зарафшон»-ро соҳиб буд, иваз шуд. Ширкатҳои офшории Central Asian Industrial (35%) ва Korinth Trade & Invest Corp. (35%), ки ба тоҷирони қазоқ тааллуқ доштанд, 70% саҳмияҳои Nelson Resources-ро ба маблағи 15, 2 миллион доллари ИМА харидорӣ карданд.

31 марти соли 2023 муовини якуми вазири рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон Солеҳзода Ашурбой Абдувоҳид дар Форуми сармоягузорӣ ва рушди Тоҷикистон ва Британияи Кабир, ки дар шаҳри Лондон баргузор шуд, ширкат варзид. Ин Форум аз ҷониби Сафорати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Шоҳигарии Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ ташкил шуда буд. Дар доираи он, масъалаҳои муҳиме чун Стратегияи рушди иқтисоди сабз дар Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037, Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ ва имкониятҳои сармоягузорӣ дар Минтақаҳои озоди иқтисодии мамлакат муаррифӣ гардиданд [1].

Дар идомаи Форум ҳамкориҳои бисёрҷонибаи тиҷоративу иқтисодӣ ва сармоягузорӣ мавриди муҳокимаи ҷиддӣ қарор гирифтанд.

Дар ҷараёни Форум аз соҳибкорон ва сармоягузорони Британияи Кабир даъват ба амал омад, ки дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории мамлакат, бахусус дар таъсиси корхонаҳои муштарак дар минтақаҳои озоди иқтисодии Тоҷикистон фаъолона иштирок намоянд ва саҳмгузор бошанд [1].

14 ноябри соли 2024 дар доираи Созишномаи шарикии идораи хавфҳои офатҳои табиӣ байни Кумитати ҳолатҳои фавқулода (КҲФ) Тоҷикистон ва Ҳукумати Британияи Кабир аз 13 то 15 ноябр дар мамлакат дастаи байналмилалии ҷустуҷӯ ва наҷоти Шоҳигарии Муттаҳида қарор дорад. Ин бори аввал аст, ки чунин ҳайат ташриф оварда [2]. Раиси КҲФ, генерал-полковники милитсия Р. Назарзода чор наҷотдиҳандаи британиёӣ ва намояндаи Сафорати Британияи Кабир дар Тоҷикистонро ба ҳузур пазируфт. Сардори КҲФ ба меҳмонон дар бораи самтҳои асосии фаъолияти кумита маълумот дода, аҳамияти ҳамкории амалиро таъкид кард. Ҷониби Тоҷикистон изҳор дошт, ки «Мо барои таҳкими имкониятҳо ва қобилиятҳои худ дар ин соҳа ҳамкории муштаракро идома хоҳем дод» [2].

Ҳайат бо фаъолияти Маркази идораи ҳолатҳои кризисӣ ва Раёсати хадамоти махсуси ҷустуҷӯ ва наҷот шинос шуд. Ҳадафи сафар – мубодилаи таҷриба, арзёбии маҳорат, қобилият ва муҷаҳҳазгардонии воҳидҳои наҷотдиҳанда, инчунин муайян кардани ниёзҳо дар посух ба ҳолатҳои фавқулода, бахусус дар соҳаи корҳои ҷустуҷӯ ва наҷот ба ҳисоб мерафтанд.

11 апрели соли 2025 Вазири меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Холмаҳмадзода Солеҳа бо Сафири Британияи Кабир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кэтрин Смиттон, мулоқот кард. Дар ҷараёни вохӯрӣ ҷонибҳо аз ҳамкориҳои дуҷониба изҳори қаноатмандӣ намуда, дар мавриди таҳкими минбаъдаи онҳо табодули афкор намуданд. Қайд гардид, ки аз моҳи августи соли 2022 инҷониб, бо мақсади дастгирии муҳоҷирати бехатар ва танзимшуда дар мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, Созмони Байналмилалии Муҳоҷират бо маблағгузории Британияи Кабир лоиҳаи минтақавии асосиро дар Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Узбекистон амалӣ менамояд. Айни замон марҳилаи сеюми ин лоиҳа татбиқ шуда истодааст [3].

Бояд қайд кард, ки дар доираи ин лоиҳа дар Хадамоти муҳоҷират ва МД “Марказҳои машваратии омодагии пеш аз сафари муҳоҷирони меҳнатӣ” корҳои назаррас ба анҷом расонида шуданд. Вазорат саҳми Сафорати Британияи Кабир дар Тоҷикистонро дар дастгирии муҳоҷирати бехатар ва танзимшаванда хеле муҳим арзёбӣ намуда, барои ҳамкориҳои минбаъда пешниҳодҳо манзур кард. Ҷонибҳо изҳори умедворӣ намуданд, ки ин пешниҳодҳо амалӣ хоҳанд шуд [3].

13 марти соли 2025 **в**азири энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон Далер Ҷумъа бо Сафири навтаъйини Британияи Кабир дар Душанбе хонум Кэтрин Смиттон мулоқот намуд. Дар ҷараёни мулоқот сатҳи ҳамкории кунунии ду мамлакат дар соҳаи энергетика ва захираҳои об мавриди баррасӣ қарор гирифт. Вазири энергетика ва захираҳои об таъкид кард, ки Тоҷикистон, ҳамчун мамлакати дорои захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ, ҳамкории зичро бо шарикони байналмилалӣ, аз ҷумла Британияи Кабир, барои пешбурди лоиҳаҳои устувор ва татбиқи технологияҳои пешрафта дар бахши энергетика муҳим мешуморад. Ҷонибҳо омодагии худро барои густариши ҳамкориҳо ва пешбурди лоиҳаҳои муштарак дар самти энергетика ва захираҳои об тасдиқ намуданд [10].

30 апрели соли 2025 вохӯрии Раиси Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон Султон Раҳимзода ва Сафири Британияи Кабир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хонум Кэтрин Смиттон баргузор гардид. Хабаргузории «Ховар» бо истинод ба ин кумита хабар медиҳад, ки дар ҷараёни мулоқот роҳҳои густариши ҳамкориҳои Тоҷикистону Британияи Кабир дар самти ҷалби сармоя баррасӣ шуд.

Ҷонибҳо оид ба тавсеаи ҳамкорӣ дар бахшҳои муҳими стратегӣ табодули афкори судманд анҷом доданд. Таваҷҷуҳи хоса ба рушди устувор дар шароити тағйири иқлим, манобеъи барқароршавандаи энергия - энергияи сабз ва гидроэнергетика, инчунин имкониятҳои васеи сармоягузорӣ дар Тоҷикистон зоҳир гардид.

Тоҷикистон дар минтақаи Осиёи Марказӣ захираҳои зиёди истифоданашудаи нерӯи обии тоза дорад. Илова бар ин, масъалаҳои ҳамкориҳои муштарак дар соҳаи суботи экологӣ ва гузариш ба иқтисоди «сабз», ки ба ҳадафҳои дарозмуддати рушди ҳарду мамлакат мувофиқат мекунанд, баррасӣ шуданд.

Сафири Британияи Кабир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳавасмандии мамлакаташро ба татбиқи лоиҳаҳои муштарак, ки ба афзалиятҳои глобалии муборизa бо тағйирёбии иқлим ва рушди устувори иқтисодӣ ҷавобгӯ мебошанд, изҳор намуд. Ҷонибҳо омодагии худро барои фароҳам овардани фазои шаффоф ва мутақобилан судманди сармоягузорӣ изҳор доштанд [9].

20 майи соли 2025 дар Лондон Форуми кӯҳкории Тоҷикистон ва Британия баргузор шуд, ки дар он намояндагони Сарраёсати геология ва Вазорати саноат ва технологияҳои нави Тоҷикистон имкониятҳои кӯҳкории мамлакатро муаррифӣ карданд. Душанбе умедвор аст, ки ин форум сармоягузории Британияро ҷалб карда, табодули таҷрибаро таъмин намуда, имкониятҳоро барои шарикии мутақобилан судманд дар ҳамаи марҳилаҳои истихроҷи маъдан, аз ҷумла маъданҳои қимматбаҳо ва стратегӣ муҳайё хоҳад кард.

Интизор меравад, ки ин чорабинӣ ба таҳкими муносибатҳои дуҷониба ва густариши ҳамкориҳои тиҷоратию иқтисодии байни ду мамлакат мусоидат хоҳад кард [8].

1 августи соли 2025 Вазири корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон Сироҷиддин Муҳриддин Сафири фавқулода ва мухтори Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Кэтрин Смиттонро ба ҳузур пазируфт. Дар ҷараёни мулоқот ҷонибҳо ҳолати кунунӣ ва дурнамои рушди муносибатҳои байни Тоҷикистон ва Шоҳигарии Муттаҳидаро баррасӣ намуда, оид ба ба таҳкиму густариши ҳамкорӣ дар соҳаҳои гуногун изҳори назар карданд.

Аз ҷумла, масоили тавсеаи ҳамкории иқтисодию тиҷоратӣ, сармоягузорӣ, энергетика, маориф ва илм, инчунин масъалаҳои амнияти минтақавӣ ва муборизаи бо терроризм ва экстремизм мавриди муҳокимаи ҷиддӣ қарор гирифтанд. Вазири корҳои хориҷӣ аз саҳми муҳими Шоҳигарии Муттаҳида дар дастгирии ислоҳоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар Тоҷикистон ёдовар шуда, баён дошт, ки мамлакаташ ба густариши минбаъдаи муносибатҳои шарикии стратегӣ бо Лондон таваҷҷуҳи хосса дорад. Сафир Кэтрин Смиттон низ аз саъю кӯшишҳои Ҳукумати Тоҷикистон дар самти рушди устувор ва таҳкими сулҳу субот дар минтақа баҳои баланд дод ва омодагии мамлакаташро барои идомаи ҳамкорӣ дар ин самтҳо таъкид кард. Дар охир, ҷонибҳо ба мувофиқа расиданд, ки барои татбиқи лоиҳаҳои муштарак ва таҳкими робитаҳои дуҷониба талошҳои худро идома хоҳанд дод.

Муҳоҷират ба як падидаи ҷаҳонии муосир табдил ёфтааст. Дар ин замина, мақомоти Тоҷикистон низ пайваста роҳҳои нави муҳоҷирати меҳнатиро барои шаҳрвандони мамлакат меҷӯянд. Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир бо мақсади фароҳам овардани имкониятҳои нави корӣ дар хориҷа бо як қатор мамлакатҳо ҳамкориҳои судбахшро ба роҳ мондааст.

Ин ҳамкорӣ ба муҳоҷирони меҳнатии тоҷик имкон додааст, ки тавассути шартномаҳои байнидавлатӣ ба мамлакатҳои Аврупо, Корея, Туркия ва дигар мамолики ҷаҳон сафар карда, дар бахшҳои гуногун фаъолияти меҳнатӣ баранд.

Ҳамин тавр, бо ибтикори Хадамоти муҳоҷирати Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолӣ дар толори Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур бо иштироки қариб 700 нафар хоҳишмандон мулоқот баргузор шуд. Ин мулоқот бо намояндагони ширкати «HOPS» сурат гирифт, ки дар соҳаи сафарбарсозии муҳоҷирони меҳнатӣ ба Британияи Кабир тахассус дошт.

Бояд зикр кард, ки «HOPS» беш аз 30 сол аст, ки дар ин соҳа фаъолият карда, таҷрибаи бой дар сафарбарсозии қувваи корӣ ба Британияи Кабир дорад. Ин ширкат муҳоҷирони меҳнатиро аз мамлакатҳои гуногун барои кор дар бахши кишоварзӣ ба Англия фиристода, ба онҳо имкониятҳои корӣ фароҳам меорад.

Муҳоҷирони меҳнатӣ дар Британияи Кабир асосан ба ҷамъоварии маҳсулоти кишоварзӣ, аз қабили карам, каду, помидор, қулфиной, буттамеваҳо, олуболу, себ, нок ва дигар корҳои саҳроӣ машғул мешаванд. Музди меҳнати онҳо барои як соати корӣ 10, 4 фунт-стерлингро ташкил медиҳад, ки ба тахминан 12-13 доллари амрикоӣ баробар аст. Ҳафтаи корӣ на камтар аз 32 соат буда, муҳоҷирони меҳнатӣ метавонанд дар як моҳ ба ҳисоби миёна 1500-2000 доллар даромад ба даст оранд [11].

Хароҷотҳои марбут ба ҳуҷҷатгузорӣ (аз ҷумла, гирифтани раводиди корӣ), хариди чиптаи ҳавопаймо ва хароҷоти хӯрду хӯрок аз ҳисоби худи муҳоҷирони меҳнатӣ хоҳад буд. Илова бар ин, онҳо уҳдадор мешаванд, ки андозҳои давлатӣ ва хароҷоти иҷораи манзили зисти худро пардохт намоянд.

Бақайдгирии хоҳишмандон барои муҳоҷирати меҳнатӣ ба Британияи Кабир аз ҷониби Маркази машваратӣ ва омодагӣ пеш аз сафар ба роҳ монда шудааст. Имрӯз гурӯҳи дигари сабтиномшудагон аз мулоқот мегузаранд.

Бояд ёдовар шуд, ки моҳи апрели соли 2025 як гурӯҳи 500-нафараи муҳоҷирони меҳнатии тоҷик тавассути ҳамин ширкат ба Англия барои кор дар хоҷагиҳои фермерӣ фиристода шуда буданд. Айни замон онҳо ба ҷамъоварии маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд [11].

Ин ташаббусҳо нишондиҳандаи кӯшишҳои мунтазами мақомоти Тоҷикистон барои васеъ кардани имкониятҳои корӣ ва беҳтар намудани шароити зиндагии шаҳрвандони худ дар хориҷи мамлакат мебошанд.

Алоқаҳои иқтисодӣ байни Тоҷикистон ва Британияи Кабир дар рушди муносибатҳои дуҷониба нақши муҳим мебозанд. Британияи Кабир яке аз сармоягузорони калидӣ дар иқтисоди Тоҷикистон амал карда, фаъолона маблағҳоро ба соҳаҳои стратегӣ муҳим, аз қабили энергетика, кишоварзӣ ва рушди инфрасохтор сармоягузорӣ мекунад. Форумҳо ва намоишгоҳҳои бисёрҷонибаи иқтисодӣ ҳамчун майдонҳои самараноки барқарор кардани алоқаҳои тиҷорӣ ва ҷалби сармоягузориҳои нав хизмат мекунанд.

Британияи Кабир тавассути агентиҳои рушди худ ба Тоҷикистон дар соҳаҳои гуногун, аз қабили: идоракунии молияи давлатӣ (ёрӣ дар ислоҳоти низоми буҷетӣ, баланд бардоштани шаффофият ва самаранокии хароҷоти давлатӣ); рушди бахши хусусӣ (дастгирии тиҷорати хурду миёна, беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ); маориф ва тандурустӣ (лоиҳаҳое, ки ба баланд бардоштани сифати таълим ва дастрасии хизматрасониҳои тиббӣ нигаронида шудаанд); ҳамкорӣ дар энергетика ва саноати кӯҳӣ (ин соҳаҳо барои Тоҷикистон афзалиятнок буда, ширкатҳои британиёӣ метавонанд дар рушди онҳо нақши муҳим бозида, таҷриба ва технологияҳои худро ворид кунанд), ёрии техникӣ ва молиявӣ мерасонад.

Сармоягузориҳо дар ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволии аҳолӣ нақши муҳим мебозанд. Британияи Кабир имкони сармоягузорӣ дар чунин бахшҳои афзалиятноки Тоҷикистон, аз қабили энергетика, нақлиёт, сайёҳӣ ва кишоварзиро дорад. Татбиқи чунин лоиҳаҳо ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, навсозии инфрасохтор ва дар натиҷа беҳтар шудани сифати зиндагии шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Хулоса, робитаҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ ва сармоягузорӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Британияи Кабир барои рушди минбаъдаи мамлакат имконоти назаррас доранд. Сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда, ҳарду мамлакат ба таҳкими ҳамкорӣ ва бунёди шарикии мутақобилан судманд ҳавасмандӣ зоҳир мекунанд. Рушди муназзами ин муносибатҳо, аз ҷумла соддагардонии расмиёти тиҷорат, навсозии инфрасохтор ва дастгирии фаъолонаи соҳибкорӣ метавонад боиси тағйироти назарраси мусбат дар иқтисоди ҳарду мамлакат ва баланд шудани сатҳи зиндагии мардуми онҳо гардад.

АДАБИЁТ:

1. Британияи Кабир дар иқтисоди Тоҷикистон сармоягузорӣ мекунад. 31. 03. 2023.
2. В Таджикистан прибыла международная поисково-спасательная команда Великобритании // От Вечерка. 14 ноября, 2024.
3. Вохӯрӣ бо сафири Британияи Кабир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Mehnat. tj
4. Какой ценой обходятся дружба и деньги: зачем Китаю золото Таджикистана. Sputnik (15 мая 2018). Дата обращения: 24 мая 2019.
5. Объединение стран Центральной Азии как нереальный «пиар-проект»: Таджикистан за неделю. ИА REGNUM (5 июля 2007). Дата обращения: 24 мая 2025. Архивировано 2 марта 2020 года.
6. Сарыгулов Д. И. Золото Тянь-Шаня. - Бишкек: БиМ-Принт, 1999. - С. 63. - 240 с. - ISBN 9967-20-257-2.
7. Сохибназаров Мирзоназар Давлатович. Из истории добычи золота в Таджикистане // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики (ТГУПБП). Серия гуманитарных наук. - 2010. - № 1 (41). - С. 34-38.
8. Таджикистан выстраивает сотрудничество с Британией в горнодобывающем секторе. 20. 05. 2025 | Новости | 10. 03
9. Таҳкими ҳамкории Тоҷикистон бо Британияи Кабир дар самти ҷалби сармоя баррасӣ карда шуд. **/АМИТ «Ховар»/. Душанбе, 30. 04. 2025.** 13:00.
10. Тоҷикистон ва Британияи Кабир: ҳамкориҳо дар соҳаи энергетика густариш меёбанд. 13. 03. 2025

11. https: // oila. tj/news/muoironi-menatii-toik-ba-britaniyai-kabir-meravand?ysclid=mdy439m7ur743291001.

РОБИТАҲОИ ТИҶОРАТӢ, ИҚТИСОДӢ ВА САРМОЯГУЗОРӢ МИЁНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА БРИТАНИЯИ КАБИР - ДУРНАМОИ ОНҲО

Дар мақола робитаҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ ва сармоягузорӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Британияи Кабир ва дурнамои онҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Таъкид мешавад, ки муносибатҳои иқтисодии Тоҷикистон ва Британияи Кабир ҳамчунин бахшҳои молия, сармоягузорӣ ва рушди умумии иқтисодиро фаро мегиранд. Британияи Кабир ҳамчун як бозигари муҳим дар бозори молиявии ҷаҳонӣ таҷрибаи арзишманд дорад, ки метавонад барои Тоҷикистон дар навсозии низоми молиявӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва рушди зерсохтори он муфид бошад. Тоҷикистон ва Британияи Кабир барои тавсеаи ҳамкориҳо дар бахшҳои мухталифи иқтисодӣ, аз ҷумла кишоварзӣ, энергетика, нақлиёт ва логистика иқтидори назаррас доранд. Тоҷикистон дорои захираҳои ғании табиӣ ва иқтидори назарраси рушди бахши кишоварзӣ мебошад, дар ҳоле ки Британияи Кабир дорои иқтисодиёти пешрафта ва технологияву инноватсияҳои пешрафта мебошад. Чунин ҳамкорӣ метавонад асоси шарикии ба ҳамдигар фоидабахш гардад. Қайд шудааст, ки сармоягузориҳо дар ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволии аҳолӣ нақши муҳим мебозанд. Британияи Кабир имкони сармоягузорӣ дар чунин бахшҳои афзалиятноки Тоҷикистон, аз қабили энергетика, нақлиёт, сайёҳӣ ва кишоварзиро дорад. Татбиқи чунин лоиҳаҳо ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, навсозии инфрасохтор ва дар натиҷа беҳтар шудани сифати зиндагии шаҳрвандон мусоидат мекунад. Сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда, ҳарду мамлакат ба таҳкими ҳамкорӣ ва бунёди шарикии мутақобилан судманд ҳавасмандӣ зоҳир мекунанд. Рушди муназзами ин муносибатҳо, аз ҷумла соддагардонии расмиёти тиҷорат, навсозии инфрасохтор ва дастгирии фаъолонаи соҳибкорӣ метавонад боиси тағйироти назарраси мусбат дар иқтисоди ҳарду мамлакат ва баланд шудани сатҳи зиндагии мардуми онҳо гардад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Британияи Кабир, ҳамкории иқтисодӣ, тиҷорат, самоягузорӣ, гардиши мол, содирот, воридот, кӯҳкорӣ, энергетика, захираҳои об, технологияҳои пешрафта.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иброҳимов Исроил Нуралиевич, Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ, докторант (PhD). Сурога 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Тел. :(992) 904544850. E-mail: isik19_95@mail. ru

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ИНВЕСТИЦИОННЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ ТАДЖИКИСТАН И ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ И ИХ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье анализируются торговые, экономические и инвестиционные отношения между Республикой Таджикистан и Великобританией, а также их перспективы. Подчеркивается, что экономические отношения Таджикистана и Великобритании охватывают также сферы финансов, инвестиций и общего экономического развития. Великобритания, как важный игрок на мировом финансовом рынке, обладает ценным опытом, который может быть полезен Таджикистану в модернизации финансовой системы, привлечении инвестиций и развитии его инфраструктуры. Таджикистан и Великобритания имеют значительный потенциал для расширения сотрудничества в различных секторах экономики, включая сельское хозяйство, энергетику, транспорт и логистику. Таджикистан обладает богатыми природными ресурсами и значительным потенциалом для развития сельского хозяйства, в то время как Великобритания имеет развитую экономику и передовые технологии и инновации. Такое сотрудничество может стать основой взаимовыгодного партнерства. Отмечается, что инвестиции играют важную роль в стимулировании экономического роста и повышении благосостояния населения. Великобритания имеет возможность инвестировать в такие приоритетные для Таджикистана сектора, как энергетика, транспорт, туризм и сельское хозяйство. Реализация таких проектов будет способствовать созданию новых рабочих мест, модернизации инфраструктуры и, как следствие, улучшению качества жизни граждан. Несмотря на существующие проблемы, обе страны проявляют заинтересованность в укреплении сотрудничества и построении взаимовыгодного партнерства. Последовательное развитие этих отношений, включая упрощение торговых процедур, модернизацию инфраструктуры и активную поддержку предпринимательства, может

привести к значительным позитивным изменениям в экономике обеих стран и повышению уровня жизни их населения.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Великобритания, экономическое сотрудничество, торговля, инвестиции, товарооборот, экспорт, импорт, горнодобывающая промышленность, энергетика, водные ресурсы, передовые технологии.

Сведения об авторе: Иброхимов Исроил Нуралиевич– Институт изучения проблем стран Азии и Европы истории, НАНТ, доктор PhD. 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Тел. : (992) 904544850. E-mail: isik19_95@mail. ru

TRADE, ECONOMIC AND INVESTMENT RELATION BETWEEN REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND UNITED KINGDOM - THEIR PROSPECTS

The article analyzes trade, economic, and investment relations between the Republic of Tajikistan and the United Kingdom, as well as their prospects. It is emphasized that the economic relations between Tajikistan and the United Kingdom also encompass the spheres of finance, investment, and overall economic development. The United Kingdom, as a significant player in the global financial market, possesses valuable experience that can be beneficial to Tajikistan in modernizing its financial system, attracting investment, and developing its infrastructure. Tajikistan and the United Kingdom have significant potential for expanding cooperation in various economic sectors, including agriculture, energy, transport, and logistics. Tajikistan possesses rich natural resources and considerable potential for agricultural development, while the United Kingdom has a developed economy and advanced technologies and innovations. Such cooperation can form the basis for mutually beneficial partnership. It is noted that investments play an important role in stimulating economic growth and improving the well-being of the population. The United Kingdom has the opportunity to invest in sectors that are priorities for Tajikistan, such as energy, transport, tourism, and agriculture. The implementation of such projects will contribute to the creation of new jobs, infrastructure modernization, and, consequently, an improvement in the quality of life for citizens. Despite existing challenges, both countries show interest in strengthening cooperation and building a mutually beneficial partnership. The consistent development of these relations, including the simplification of trade procedures, infrastructure modernization, and active support for entrepreneurship, can lead to significant positive changes in the economies of both countries and an improvement in the living standards of their populations.

Keywords: Republic of Tajikistan, United Kingdom, economic cooperation, trade, investment, trade turnover, export, import, mining industry, energy, water resources, advanced technologies.

Information about the author: Ibrohimov Isroil Nuralievich - Institute of studying of the problems of Asian and European countries, National Academy of Sciences of Tajikistan, doctoral student, PhD. 734025. Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki avenue, 33. Phone: (992) 904544850. E-mail: isik19_95@mail. ru

УДК: 330.34:004(100+575.3)

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ВЛИЯНИЕ НА МИРОВОЙ РЫНОК (НА ПРИМЕРЕ ГБАО)

Искандаршоева З. К., Джафоев А. С.

Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова

Сегодня невозможно представить мир без технологий. Цифровые технологии меняют не только способы ведения бизнеса, но и саму структуру рынков, образования, медицину и социальную жизнь.

Одним из главных трендов последних лет стало усиление платформенной экономики. Крупнейшие мировые компании, такие как Amazon, Alibaba, Uber, превратились в целые экосистемы, объединяющие миллионы пользователей и продавцов. Эти платформы создают новые возможности для бизнеса, позволяя малым компаниям выходить на глобальный рынок без огромных затрат на инфраструктуру. Однако одновременно они усиливают монополию крупных игроков и усложняют конкуренцию для новых участников[4].

Что это значит для мировых рынков? Малый и средний бизнес всё чаще зависит от условий, которые диктуют цифровые гиганты. Комиссии, алгоритмы продвижения товаров и доступ к данным становятся новыми инструментами контроля над рынком.

Растущая роль технологий сделала данные и цифровую инфраструктуру вопросами национальной безопасности. Страны стремятся ограничить внешнее влияние и развивать собственные цифровые продукты. Например, Европейский союз активно продвигает концепцию цифрового суверенитета, разрабатывая собственные стандарты для облачных технологий, искусственного интеллекта и защиты данных[5].

Мировой интернет всё больше дробится на отдельные сегменты с разными правилами, что затрудняет международную торговлю и технологическое сотрудничество.

Нужно отметит, что иискусственный интеллект (AI) и автоматизация трансформируют практически все отрасли. Они позволяют повысить производительность, минимизировать издержки и предсказывать поведение клиентов. Согласно прогнозу PwC, к 2030 году вклад искусственного интеллекта в мировой ВВП составит около 15, 7 триллионов долларов США.

В своей книге «Цифровая экономика: обещание и опасность в эпоху сетевого интеллекта» известный канадский учёный Д. Тапскотт приводит сведения о том, что цифровая экономика создаёт сетевую связь, где объединяются люди, компании и государство, тем самим создают новые товары, услуги и знания. Но он также предупреждает, что цифровая экономика создавая огромные возможности трансформирует экономику, общества и бизнес, но в той же мере имеет свои риски и опасности. Прежде всего это риск вытеснения новых профессий, что является для обществе крайне опасным фактором. Риск неравных цифровых возможностей создаёт социальную неравность, опасность для личных данных и влияние на демократию и традиционные институты[8, 130-138].

Если взять проблему внедрения цифровой экономики, то на правительственных кругах, Таджикистан как полноправный субъект мировой экономики вовлечён в этот процесс и задача перехода к электронному управлению, то есть электронному правительству, информационному государству, то этот вопрос перед органами власти Республики Таджикистан стоит уже более 15 лет. За это время, был принят целый ряд концептуальных и программных документов, к числу которых можно относить Концепцию формирования электронного Правительства в Республике Таджикистан, утверждённую Постановлением Правительства Таджикистана от 30 декабря 2011 года[7, 81]

Из пяти стран Центральной Азии Казахстан вошёл в список стран с переходной экономикой наряду с Италией и Испанией. Но четыре других республик включая Кыргизстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан страны с зачаточными цифровыми экономиками. По данным всемирного банка в Таджикистане только 17 % людей используют интернет на любом устройстве по сравнению с 28% Кыргызской Республике, 44 % в Узбекистане и 55 % в Казахстане и притом плата за интернет тоже очень высока [1, 23-25].

Причиной тому прежде всего последствия политических трансформаций в период с 1900 году по 2008 года, а также вследствие гражданской войны. Эти годы в мировой экономике характеризуются небольшими качественными скачками в развитии информационно-коммуникационной отрасли, радиоэлектронной промышленности и производства полупроводников. Эти отрасли определяют технологическую и инфраструктурную основу электронной экономики[3, с. 28].

Новые вызовы:

- Сокращение рабочих мест в традиционных отраслях.
- Повышение требований к квалификации работников.
- Углубление социального неравенства между теми, кто умеет работать с технологиями, и теми, кто нет.

Пандемия COVID-19 показала, насколько важна надёжная цифровая инфраструктура для мировой торговли. Электронная коммерция стремительно выросла: малые предприятия получили возможность продавать товары за границу через маркетплейсы. Однако геополитические конфликты, торговые войны и введение санкций сделали глобальные

цепочки поставок менее стабильными/

Пандемия КОВИД-19 наряду с негативними последствиями, имела также позитивную сторону. Одной из этих позитивных сторон была в том, что население стало использовать цифровую технологию[9, с. 114].

Горно-Бадахшанская автономная область (ГБАО) — один из самых удалённых регионов Центральной Азии. Особенности географии (гористая местность, слабая транспортная инфраструктура) долгое время ограничивали экономическое развитие региона.

Однако в последние годы ситуация начала меняться благодаря цифровизации. Ключевую роль сыграли проекты по развитию интернета, дистанционного обучения и телемедицины. Один из примеров — инициатива “Digital Pamir” Фонда Ага Хана, направленная на подключение школ и медицинских учреждений ГБАО к интернету.

А также стоит добавить, что с развитием интернета учащиеся из ГБАО получили доступ к онлайн-курсам ведущих университетов мира через платформы вроде Coursera и edX. Онлайн-образование позволяет компенсировать нехватку квалифицированных преподавателей в отдалённых сёлах. Если взять недавние исследования, то стоит отметить, что в ГБАО наличие квалифицированных IT специалистов является важным фактором, который обеспечивает эффективное развитие цифровой экономики. На основе исследования, у 68% респондентов знания не соответствуют, у 17 % соответствуют, 15% соответствуют частично. Из этого выходит что эти специалисты не соответствуют требованием работодателей [9, с. 121]

Однако проблема остаётся: не все жители имеют необходимые базовые цифровые навыки. По данным отчёта Фонда Ага Хана (2023), около 40% населения в отдалённых районах ГБАО испытывают трудности при работе с интернетом и цифровыми сервисами[2].

Что нужно делать в этом случаи. Эксперты в этой области рекомендовали:

- Организовать курсы цифровой грамотности.
- Развивать локальный контент на родных языках.
- Поддерживать женщин и молодежь в освоении технологий.

Цифровизация открыла новые возможности для малого бизнеса. Жители ГБАО начали продавать изделия ручной работы, мёд, сухофрукты через онлайн-платформы, в том числе выходя на международные рынки. Например, несколько ремесленных кооперативов из Хорога успешно наладили продажи через Instagram и локальные электронные витрины. Также здесь через онлайн сайты многие продают косметику, бытовые принадлежности, одежду и другое. Эти продукты поставляют из Китая, России и Европы. Но здесь также есть нюансы которые создают определённые проблемы и к ним относятся следующие:

- Высокая стоимость доставки.
- Ограниченное знание международных стандартов электронной коммерции.
- Необходимость маркетинговой поддержки.

Цифровизация также открывает немало возможностей в области здравоохранения и телемедицины

В регионе, где добраться до ближайшей больницы иногда занимает несколько часов, телемедицина стала настоящим спасением[2].

Пилотные проекты позволяют врачам из Душанбе консультировать пациентов из отдалённых деревень через видеосвязь. Это особенно важно для диагностики сложных заболеваний и оказания экстренной помощи.

Существуют ряд вызовов на пути цифровизации ГБАО

1. Инфраструктурные проблемы: Низкая скорость интернета в сельских районах, перебои с электричеством.
2. Стоимость технологий: Высокие цены на мобильные устройства и компьютеры.
3. Кадровый дефицит: мало специалистов в области IT и цифрового образования.

4. Финансирование: Недостаточные инвестиции в долгосрочные проекты цифровизации.

Цифровая экономика меняет мир стремительно и необратимо. Глобальные тенденции — развитие платформ, усиление цифрового суверенитета, автоматизация и рост электронной коммерции — создают новые возможности, но требуют быстрой адаптации.

ГБАО, несмотря на сложные стартовые условия, начинает находить своё место в цифровом мире. Чтобы регион смог по-настоящему воспользоваться преимуществами цифровизации, необходимы системные усилия: развитие инфраструктуры, обучение населения, поддержка цифрового предпринимательства.

Итак, в конце стоит сказать, что цифровая экономика — это шанс для ГБАО не только сократить отставание от более развитых регионов, но и предложить миру уникальные продукты и культурные особенности через новые технологические платформы. Главное — не упустить этот исторический момент.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан (АСРТ) / Таджикистан в цифрах. — Душанбе: (АСРТ), 2017. На русском/таджикском языке. с. 30
2. Aga Khan Foundation. Digital Pamir Project. https://the. akdn/en/resources-media/whats-new/in-the-media/pamir-mountains-tajikistan-award-winning-green-tourist-destination.
3. Бабкин А. В. Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы. СПб: Изд-во. Политех. УН-та, 2017. – 807. с. С. 28.
4. Беляцкая, Т. Н. Электроная экономика:генезис и развитие - Saarbrueken: LAP LAMBERT academing Publishing, — 2014 - 202 с
5. European Commission. Digital Decade Policy Programme 2030. PwC. AI Analysis: Sizing the Prize. https:// twww. pwc. com/gx/en/ issues/analytics/ assets/pwc-ai-analysis-sizing-the-prize-report. pd
6. Развитие телемедицины в Таджикистане. Лечение с «Yakdu» онлайн. Как развивается телемедицина в Таджикистане
7. Расулзод Л. Х. Накш ва чойгохи технологияи иттилоотию коммуникатсионии муосир дар ташаккули хукумати электронӣ. Точикистон ва чахони имруз. 2023. № 3 (83). С. 76-84.
8. Тапскотт Д. Цифровая экономика: обещание и опасность в эпоху сетевого интеллекта / пер. с англ. — М. : Олимп-Бизнес, 1999. — 432 с.
9. Шоидарвозова М. С. Современные проблемы национальной экономики (сборник статьей) — Душанбе: «Сифат-Офсет», 2024. - 344 с

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ВЛИЯНИЕ НА МИРОВОЙ РЫНОК (НА ПРИМЕРЕ ГБАО)

Данная статья рассматривает глобальные тенденции цифровой экономики и их влияние на мировые рынки, а также анализирует, как цифровизация отражается на ГБАО. Состояние развития цифровой экономии Республики Таджикистан и вызовы на пути решения проблем в этой сфере также отражены в статье.

Ключевые слова: цифровая экономика, ГБАО, мировые рынки, бизнес, интернет, сайт, технология.

Сведения об авторах: Искандаршоева Замира Карамхудоевна – научный сотрудник отдела социально-экономического развития Института гуманитарных наук им. Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул Холдорова 4, тел: +992934541166, E– mail. Dilya. 04. 11@mail. ru.

Джафоев Амдин магистрант первого курса Отдела социально-экономического исследования Бадахшана Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова». Тел. : 992931410199. email: jafoev. amdin@mail. ru

DIGITAL ECONOMY: GLOBAL TRENDS AND IMPACT ON THE WORLD MARKET (USING GBAO AS A CASE STUDY)

This article examines global trends in the digital economy nd their impact on world markets. It also analyzes how digitalization affect the Gorno-Badakhshan Autonomous Region(GBAO). The article also reflects the state of development of digital economy in the Republic of Tajikistan and the challenges faced in addressing issues in this area.

Key words: digital economy, GBAO, global market, business, internet, website, technology.

***Information about the authors:** Iskandarshoeva Zamira Karamkhudoevna – Research Associate of the Sociol Economic Research of Badakhshan. Institute of Humanitarian Sciences of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Adress: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4, phone:934541166, E–mail. Dilya. 04. 11@mail. ru*

Jafoev Amdin is a first-year master's student of the Department of Socio-Economic Research of Badakhshan at the B. Iskandarov Institute of Humanities. tell: 992931410199. email: jafoev. amdin@mail. ru

ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ: ТАМОЮЛҲОИ ҶАҲОНӢ ВА ТАЪСИР БА БОЗОРИ ҶАҲОН (ДАР МИСОЛИ ВМКБ)

Мақолаи мазкур масъалаи раванди тамоилҳои иқтисодӣ ва таъсири онҳо ба бозорҳои ҷаҳонро баррасӣ мекунад. Инчунин таъсири рақамсозии иқтисод ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (ВМКБ) баррасӣ мегардад. Дар мақола ҳамчунин вазъи рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушкилот дар роҳи ҳалли масъалаҳои ин соҳа инъикос ёфтаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, ВМКБ, бозорҳои ҷаҳонӣ, бизнес, интернет, вебсайт, технология.

Маълумот дар бораи муаллиф. Искандаршоева Замира Карамхудоевна – ходими илмии шуъбаи тадқиқоти иҷтимоиёту иқтисодиёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кучаи Холдоров, 4 тел: 934541166, E–mail. Dilya. 04. 11@mail. ru.

Ҷафоев Амдин магистранти курси якуми Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, Тел. : 992931410199. email: jafoev. amdin@mail. ru

УДК: 378. 4:005. 21

МОДЕЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ВУЗА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мамадаёзова А.А.

Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева

Современная система высшего образования подвержена ряду значительных изменений, которые влияют на её структуру и функционирование. Среди ключевых трендов можно выделить следующие: «массовизация высшего образования, числа студентов, получающих высшее образование, приводит к расширению образовательных программ и увеличению количества учебных заведений» [2], интернационализация образования – усиление международных связей и сотрудничества между вузами, увеличение числа иностранных студентов и преподавателей, обмен образовательными программами и опытом» [11], турбулентность мировой экономики и формирование нового технологического уклада в промышленности, «цифровая революция» [10] – развитие технологий и промышленности – требует адаптации образовательных программ к новым реалиям и потребностям рынка труда, внедрение цифровых технологий в образовательный процесс, развитие онлайн-обучения и использования информационно-коммуникационных технологий. Эти тренды способствуют появлению «новых университетов» [5], которые трансформируются для работы в рыночной среде. Современные университеты функционируют как «мультиплексные модели», где функции могут варьироваться в зависимости от региональных и социально-экономических условий [7].

Стратегия развития вуза – это «комплексный, долгосрочный план системных

действий и их реальное осуществление на основе всестороннего изучения всех закономерностей, внешних и внутренних обстоятельств, поставленных целей и задач, обеспечивающих эффективность деятельности организации» [8]. Стратегия – это общая модель развития учреждения ВПО, которая предусматривает достижение долгосрочных целей путем координации деятельности в области распределения и использования имеющихся ресурсов. Стратегия представляет собой документ, состоящий из набора определенных правил для принятия стратегических решений, которыми учреждения ВПО руководствуются в своей перспективной деятельности [3].

Стратегия развития вуза включает несколько ключевых аспектов. С одной стороны, она предполагает изучение закономерностей и основ высшего образования в контексте развития общества, анализ внешних и внутренних условий, которые влияют на функционирование образовательного учреждения, прогнозирование тенденций и возможных сценариев развития, определение дерева целей и распределение задач, вытекающих из этих целей, разработка технологий, методов и организационных форм, способных обеспечить успешное продвижение к намеченным целям. С другой стороны, стратегия включает многомерные, долгосрочные и продуманные действия, активные и настойчивые действия –реализация стратегии требует постоянной активности и настойчивости со стороны руководства и всего персонала вуза, корректируемые действия которого должно быть гибкими, чтобы корректироваться по мере необходимости, реагируя на изменения внешних и внутренних условий [4].

При этом стратегия развития высшего учебного заведения должна быть всесторонне проработана, включать анализ и прогнозирование, быть гибкой и активной, а также опережать текущие запросы, стимулируя развитие и привлекая новые ресурсы и таланты.

Х. Н. Факеров и Р. К. Раджабов, как представители национальной научной школы, подчёркивают, что стратегическая цель университета заключается в создании эффективной многоуровневой системы непрерывного образования в сфере экономики, способной удовлетворить актуальные требования государства, общества и международного сообщества [9].

В современном мире высшее образование играет ключевую роль в формировании будущего общества. Вузы являются не только центрами передачи знаний, но и катализаторами интеллектуального, социального и экономического развития [1]. Однако, чтобы оставаться релевантными и эффективно выполнять свою миссию, университетам необходимо постоянно совершенствовать свои стратегии развития. Анализ стратегии развития вуза – это необходимый инструмент, который позволяет оценить текущее положение учебного заведения, определить его цели и задачи на будущее, а также разработать планы действий для их достижения. Этот процесс требует комплексного подхода, включающего в себя анализ внутренних и внешних факторов, учёт потребностей студентов и общества, а также поиск инновационных подходов к обучению и исследованиям. Хорогский государственный университет имени М. Назаршоева играет ключевую роль в развитии научного, образовательного и культурного потенциала региона. В условиях современных вызовов и динамичных изменений в сфере высшего образования возникает необходимость системного подхода к развитию университета. Настоящая стратегия на период 2024-2030 годов направлена на укрепление позиций ХоГУ как центра качественного образования и инноваций. Она учитывает глобальные тенденции, национальные приоритеты и местные особенности, создавая платформу для устойчивого роста и развития.

Миссия ХоГУ заключается в подготовке высококвалифицированных кадров, способных вносить вклад в социально-экономическое развитие региона и страны. Будущее университета – стать ведущим образовательным и научным центром в горных регионах, обеспечивая качественный уровень подготовки специалистов.

Методология разработки была на основе анализа текущего состояния университета, изучения лучших практик и консультаций с ведущими экспертами. В процессе её

формирования учитывались предложения сотрудников, студентов и партнерских организаций. Во второй главе была проведена всесторонняя оценка текущего состояния Хорогского государственного университета. В данном контексте особое внимание было уделено ключевым аспектам, отражающим развитие образовательного процесса, научной деятельности и инфраструктуры вуза.

Материально-техническая база университета периодически совершенствуется в рамках плана развития университета. При поддержке Министерства образования и науки Республики Таджикистан в рамках Программы развития образования в распоряжение университета были переданы информационно-коммуникационные устройства и оборудование в целях дальнейшего укрепления материально-технической базы. Материально-техническая база университета также укрепляется с каждым годом, и в настоящее время вуз располагает 11 лабораториями и научно-образовательными центрами, 6 компьютерными классами, 2 испытательными центрами, 2 инновационными центрами, образовательным и культурным центром Индии и России, 1 инновационным залом для проведения семинаров и конференций на 50 мест, лекционным залом на 80 мест, лингафонным кабинетом, 6 учебными лабораториями с 443 компьютерами, 77 ноутбуками, 32 моноблоками, 130 принтерами, 49 проекторами, 24 электронными досками, 14 крупногабаритными телевизорами, 13 сканерами, 69 камерами видео наблюдения. Данная система охватывает все корпусы и общежития и предоставляет возможность службе безопасности проводить мониторинг охраняемого объекта. Общее количество единиц вычислительной техники в университете в 2023-2024 учебном году составило 275 единиц. Они имеют доступ к сети Интернет и связаны единой локальной сетью, с высокой пропускной способностью обмена данных в 100 Мбит/сек., организованы 7 WI-FI зон для свободного доступа в интернет. Университет располагает библиотечным фондом, общий объем которого составляет 91496 единиц изданий и 102000 единиц электронных изданий.

Общий контингент приёма 2024-2025 года составил 691 человека. На бакалавриат поступил 691 человек, в магистратуру – 57 человек и 10 человек в докторантуру, в 2023-2024 г. принято 606 человек, из них в бакалавриат – 521 человек, в магистратуру – 73 человека, в докторантуру – 12.

Качество образования в ХоГУ в соответствии с установленными задачами, помимо повседневной учебно-методической деятельности, включает следующие задачи:

- мониторинг за ходом занятий, регулярная организация образовательного процесса, прогресс в уровне приобретения знаний студентами и магистратами, постоянный контроль посещаемости занятий преподавателями, рекомендации по разработке учебных планов, рабочая программа (силлабус) преподавателя, образовательные программы, курсы лекций, учебные модули, расписания занятий и промежуточные и экзаменационные испытания, организованное и качественное проведение уроков, проверка работы учебно-методического отдела факультетов, регулярное проведение уроков, контроль зачетов дистанционного обучения и экзаменов, выполнение требований учебных планов на необходимом уровне, совершенствование направления организации образовательной деятельности и контроля учебной нагрузки профессорско-преподавательского состава университета.

Приоритетным направлением развития науки в Республике Таджикистан является подготовка высококвалифицированных кадров в сфере науки и образования. В связи с этим подготовка высококвалифицированных кадров является одной из важных задач университета. Поскольку университет по своим обязанностям является одним из учреждений науки и искусства, он отвечает за подготовку научно-педагогических кадров для своих нужд и обеспечение такими кадрами сферы образования, научно-исследовательской, научно-технической деятельности. производственных учреждений и предприятий. Правление университета уделяет большое внимание укреплению науки и образования и использует все возможности для внедрения международных стандартов образования.

В целях усиления процесса подготовки научных кадров в 2023 году дополнительно открыты 8 специальностей магистратуры и 8 специальностей докторантуры. В аспирантуре,

магистратуре и докторантуре университета подготовка научных кадров осуществляется по 24 специальностям и 16 специальностям соответственно. В настоящее время 120 человек обучаются на уровне магистра и 21 на уровне доктора философии. Следует отметить, что за этот период 78 преподавателям, не имевшим научной темы, были предоставлены темы научной диссертации и научные руководители, которые утверждены Учёным советом университета.

Результаты анализа свидетельствуют о системной работе Совета университета, направленной на укрепление кадрового потенциала кафедр посредством привлечения преподавателей, обладающих учёными степенями.

В соответствии с планом мероприятий по реализации Стратегии Республики Таджикистан в области науки технологии и инноваций на период до 2030 года, утверждённой постановлением Правительства Республики Таджикистан № 263 от 30. 06. 2021 года [6], в Хорогском государственном университете составлен план – мероприятий по подготовке научных кадров высокого уровня.

По статистическим данным, на 1 января 2025 года на магистратуру, аспирантуру и докторантуру университета было зачислено 60 студенти, 22 доктора специализации (PhD).

Учитывая возрастной уровень работающих преподавателей, ситуация в будущем может радикально измениться, если не будут приняты действенные меры. С учётом этого возникла необходимость разработки и утверждения «Перспектив подготовки научных кадров высокого уровня в ХоГУ на 2021-2030 годы» (см. табл. 1).

Статистическая информация о соискателях, аспирантах, традиционных докторантах, защищающих кандидатские диссертации, доктора философии и доктора философии (PhD)–- доктора по специальности в зависимости от факультетов в течение 2021-2030 годов:

Таблица 1

Перспективы подготовки научных кадров ХоГУ на 2021-2030 гг.

Факультеты	Итого	Из них			
		Традиционные доктора	Доктор PHD	Соискатель	Научные руководители
Биология	27	3	4	16	4
Инностранные языки	44	2	3	28	11
Естественные науки	19	3	-	10	6
Экономика	20	2	9	5	4
Педагогика	28	2	-	16	10
Филология	23	8	3	11	1
Математика и физика	28	3	5	12	8
История и право	45	8	4	22	12
Итого	235	31	28	120	56

***Источник: таблица составлена автором на основе анализа и отчётов вуза.**

Таблица представляет собой планы на будущее по подготовке научных кадров ХоГУ на 2021-2030 годы. На основе данных из таблицы, можно выделить следующие ключевые моменты и стратегические направления для развития:

- рост количества докторов наук и PhD;

- увеличение числа соискателей;
- научные темы и научные руководители;
- перспективы для развития каждого факультета.

В своей деятельности университет уделяет особое внимание образовательной деятельности университета. План образовательной деятельности университета основан на указаниях Основателя мира и национального единства – Лидера нации Президента Республики Таджикистан, кважаемого Эмомали Рахмона ии его послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан, а также во исполнение постановления Правительства

Республики Таджикистан от 3. 03. 2006 года № 94 «Об утверждении Национальной концепции образования в Республике Таджикистан», плана мероприятий Министерства образования Республики Таджикистан по реализации «Постановления Правительства Республики Таджикистан от 31. 12. 2009 года. № 642, Постановления Правительства Республики Таджикистан от 4. 10. 2011 г. № 480, приказа министра образования № 1889 от 04. 10. 2007 «Об утверждении методических указаний по рекомендованной одежде учащихся и студентов учреждений начального, среднего и высшего профессионального образования», № 322 от 14. 04. 2006 г. Разработаны и реализованы курсы повышения уровня знаний, уровня самосознания и «Воспитание студентов средних и высших профессиональных учебных заведений Республики Таджикистан в духе патриотизма».

Развитие международной деятельности ХоГУ представляет собой важный стратегический аспект его деятельности, направленный на расширение международных связей, укрепление международного престижа и улучшение качества образования и научных исследований. В настоящее время ХоГУ имеет соглашения о взаимном сотрудничестве с 54 учреждениями высшего профессионального и научно-исследовательского образования. Результаты международных проектов были оценены через различные показатели, включая количество и качество проектов, количество привлечённых грантов, а также показатели, связанные с образовательными и научными достижениями университета. Важным фактором, обеспечивающим открытость, регулярность и высокое качество образовательной, научной и исследовательской деятельности университета, является международное сотрудничество.

Ключевая задача ХоГУ заключается в формировании устойчивого вклада в социально-экономическое развитие Горно-Бадахшанской автономной области и страны в целом посредством обеспечения конкурентоспособного, инновационно-ориентированного образования, проведения прикладных и фундаментальных научных исследований, а также подготовки высококвалифицированных специалистов, способных эффективно интегрироваться в региональный рынок труда.

Таким образом, ХоГУ стремится не только усилить свою роль как центра высшего образования, но и сформировать условия для системной поддержки образовательного потенциала региона на всех уровнях – от школы до университета. При этом предлагаем вузу такую модель (см. табл. 2).

Таблица 2.

Модель интеграции образования и управления (МиОУ)

Административная интеграция; Единая система управления; Совместное планирование;	Включение школы в структуру университета потребует создания эффективной модели управления, которая обеспечит координацию между различными уровнями образования и позволит максимально использовать общие ресурсы. Разработка стратегического планирования, которое учитывает потребности как школы, так и университета, и способствует их взаимной поддержке и развитию
Финансовая устойчивость и привлечение ресурсов; Диверсификация источников финансирования; Публично-частные партнерства;	Включение школы может открыть новые возможности для привлечения финансирования, включая государственные субсидии, гранты и частные пожертвования, направленные на развитие образовательной инфраструктуры. Создание партнёрств с частными компаниями для поддержки школьных и университетских проектов, что может включать как образовательные инициативы, так и инфраструктурные проекты

***Источник: таблица разработана автором.**

В рамках реализации стратегии по укреплению связей с экономикой Горно-Бадахшанской автономной области и формированию целостной образовательной экосистемы, Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева инициировал этап внедрения программ довузовской подготовки, ориентированных на школьников старших классов. Одним из приоритетов выступает организация подготовительных курсов,

направленных на углублённое освоение ключевых дисциплин — математики, естественнонаучного цикла и иностранных языков. Эти образовательные инициативы обеспечивают более высокий уровень предметной подготовки учащихся, способствуя их академической адаптации и успешному зачислению на профильные образовательные программы университета.

Предусматриваемая на период до 2030 года интеграция общеобразовательной школы в институциональную структуру ХоГУ рассматривается как стратегически важный шаг к расширению миссии вуза. Это позволит не только усилить функции университета в качестве регионального центра подготовки кадров, но и укрепить его позиции как социокультурного и просветительского ядра ГБАО.

Создание и развитие технических курсов при IT-парке ХоГУ – это ключевой элемент стратегии, направленной на укрепление роли университета как ведущего образовательного и инновационного центра в регионе (см. табл. 3).

Таблица 3.

Классификация технических курсов по уровням подготовки

Категории технических курсов	Курсы для студентов Основные технические дисциплины Углублённые курсы Проектные курсы
Курсы для профессионалов	Переподготовка и повышение квалификации Курсы по новым технологиям
Курсы для школьников	Основы программирования и IT Робототехника и инженерия Подготовка к олимпиадам и конкурсам

***Источник: разработано автором.**

Таким образом, всё выше перечисленное может повлиять на университет и регион и впоследствии может повысить академическую репутацию. Тем самым укрепление академической репутации напрямую зависит от привлечения талантливых студентов и преподавателей к организации качественных технических курсов, привлекающих мотивационных студентов и опытных преподавателей. В привлечении талантливых студентов и преподавателей развитие качественных технических курсов привлекает мотивированных студентов и опытных преподавателей. Так же качественные и инновационные программы могут привлечь внимание международных партнёров и студентов, способствуя глобальной интеграции университета.

По нашему мнению, ХоГУ, подготавливая высококвалифицированные кадры, востребованные в местной и международной IT-индустрии, также может стать основой для создания новых стартапов и внедрения инновационных решений, что положительно скажется на экономическом развитии ГБАО и повышении уровня цифровой грамотности, способствуя созданию новых возможностей для профессионального роста, улучшению качества жизни в регионе. Для ХоГУ ключевым направлением развития является повышение уровня академической квалификации преподавателей, то есть увеличение числа преподавателей, имеющих учёные степени кандидата и доктора наук. Это не только улучшит качество образования, но и усилит позиции университета как научного центра в регионе. Мы прогнозируем, что в течение 5 лет университет подготовит 31 докторов наук, в том числе 3 докторов наук по биологическому направлению; экономическому – 2; педагогике – 2; иностранному языку – 2; естественным наукам – 3; таджикской филологии – 8; математике и физике – 3; история и праву – 8.

ХоГУ может стать одним из ведущих образовательных и научных центров в регионе с сильным международным присутствием. Это будет вуз, который не только обеспечит высокое качество образования, но и активно будет участвовать в развитии региона, способствовать устойчивому развитию и играть значительную роль в глобальных академических и исследовательских сетях. Сочетание современных образовательных программ улучшенной инфраструктуры и эффективного управления обеспечат ХоГУ устойчивый рост и влияние в образовательном и социальном контексте. При этом мы

предлогаем механизм управления конкурентоспособностью ХоГУ, который представлен в таблице 4.

Таблица 4.

Механизм управления конкурентоспособностью ХоГУ

№	Направление	Цель / задача	Предлагаемый механизм / инструмент
1.	Статистическое управление	Повышение управляемости и целеустремленности	Разработка стратегии конкурентоспособности, создание Стратегического совета вуза
2.	Кадровый потенциал	Повышение квалификации ППС и мотивации	Система KPI, повышение квалификации, академическая мобильность, центр педагогического мастерства
3.	Цифровизация и прозрачность	Мониторинг и оптимизация внутренних процессов	Цифровая платформа управления качеством, рейтинговая оценка кафедр и преподавателей
4.	Внешние связи и имидж	Повышение узнаваемости и привлекательности университета	PR-кампании, бренд-менеджмент, Ассоциация выпускников, расширение партнёрств
5.	Образовательные программы	Соответствие требованиям рынка труда	Модульные программы, дуальное обучение, дистанционные и гибкие форматы, участие работодателей
6.	Наука и инновации	Развитие исследовательской и проектной деятельности	Инновационный центр, грантовые проекты, поддержка студенческих стартапов
7.	Финансово-экономическое управление	Устойчивость и эффективность ресурсов	Бюджетирование по результатам, привлечение грантов, развитие внебюджетных источников

***Источник: разработано автором.**

Таким образом, **предлагаемая система механизмов обеспечивает комплексный подход к управлению конкурентоспособностью ХоГУ,** где каждое направление взаимосвязано и дополняет другие. Внедрение данной системы позволит вузу не только укрепить свои позиции на национальном уровне, но и заложить основу для выхода на международный образовательный рынок.

При этом мы считаем, что ХоГУ, являясь ведущим образовательным учреждением Горного Бадахшана, играет стратегическую роль в формировании научного, образовательного и культурного потенциала региона. В условиях быстро меняющейся образовательной среды возникает потребность в выработке чёткой и обоснованной стратегии развития вуза, способной обеспечить его адаптацию к внешним изменениям и устойчивое институциональное развитие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Балмасова, Т. А. Третья миссия университета в условиях модернизации. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://cyberleninka. ru › article › tretya-missiya-univers.
2. Воронкова, О. В. Трансформация системы образования в условиях глобализации [Текст] / О. В. Воронкова // Глобальный научный потенциал. – 2016. –№ 5 (62). – С. 5–7.
3. Кадырова, З. Х. Стратегия развития социально-экономического потенциала учреждения высшего профессионального образования. Апрель 2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www. elibrary. ru/item. asp?id=41158794.
4. Коржова, О. С. Теоретические поиски и предложения [Текст] / О. С. Коржова // Стратегии развития высших учебных заведений: классификации и условия применения. – 2021. – № 1. – С. 284-294.
5. Кузьминов, Я. И. Наши университеты [Текст] / Я. И. Кузьминов // Экономика образования. – 2008. – № 4. – С. 37-46.

6. Национальная Стратегия Развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://medt. tj/ru/strategiy-i-programmi/hcp-2030.
7. Павлюткин, И. В. Управление университетом в условиях новой рыночной ситуации (к концепции «нового менеджериализма») [Текст] / И. В. Павлюткин // Вопросы образования. – 2004. – № 3. –С. 57-65.
8. Пастюк, М. В. Образование в условиях дигитализации: как дать людям возможность полноценно существовать в век цифровизации? [Текст] / М. В. Пастюк // Наука и образование сегодня. – 2019. — С. 111-112.
9. Факеров, Х. Н., Раджабов, Р. К. Концептуальные подходы к определению сущности конкурентоспособности высших профессиональных учебных заведений [Текст] / Х. Н. Факеров, Р. К. Раджабов // Развитие инновационной экономики в Таджикистане и Польш: сборник материалов Международной научно-практической дистанционной конференции (г. Душанбе, 20-21 декабря 2018 г.) / под общ. ред. Факерова Х. Н., Раджабова Р. К. – Душанбе: ТГУК, 2018. – С. 5-9. 101 Щелкунов, М. Д. Университеты нового поколения [Текст] / М. Д. Щелкунов // Вестник экономики, права и социологии. – 2017. – № 1. – С. 187-192.
10. Филиппов, В. М. Интернационализация высшего образования: основные тенденции, проблемы и перспективы [Текст] / В. М. Филиппов // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения. – 2015. – т. 15. – № 3. – С. 203-212.
11. Щелкунов, М. Д. Университеты нового поколения [Текст] / М. Д. Щелкунов // Вестник экономики, права и социологии. – 2017. – № 1. – С. 187-192.

МОДЕЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ВУЗА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы стратегического развития регионального высшего учебного заведения в условиях трансформации современной системы высшего образования. Обоснована необходимость формирования долгосрочной стратегии развития университета с учётом процессов цифровизации, интернационализации, изменений требований рынка труда и усиления конкурентной среды в образовательном пространстве.

На примере Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева проведён анализ текущего состояния образовательной, научной и кадровой деятельности, материально-технической базы и системы управления вузом. В ходе исследования использованы методы анализа и синтеза, системного и структурно-функционального подходов, а также методы сравнительного и статистического анализа.

Ключевые слова: стратегия развития вуза, региональный университет, высшее образование, конкурентоспособность, кадровый потенциал, цифровизация, международное сотрудничество.

Сведения об авторе: Мамадаёзова Афсона Абдулниёзовна, ст. преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга Хорогского государственного университета имени Моёншо Назаршоева. Тел. : (+992) 931-56-90-19; e-mail: afson-88g@mail. ru

MODEL OF STRATEGIC DEVELOPMENT OF A REGIONAL UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF GLOBAL AND NATIONAL CHALLENGES OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

The article explores key aspects of the strategic development of a regional higher education institution within the context of ongoing transformations in the modern higher education system. The study substantiates the importance of designing a long-term university development strategy that takes into account digital transformation processes, internationalization trends, evolving labor market demands, and the intensification of competition in the educational environment. Using Khorog State University named after M. Nazarshoev as a case study, the current state of educational, research, and human resource activities, as well as the institution's material and technical infrastructure and governance system, is examined. The research methodology is based on analytical and synthetic methods, system-based and

structural-functional approaches, along with comparative and statistical analysis techniques.

Keywords: university development strategy, regional university, higher education, competitiveness, human resources potential, digitalization, international cooperation.

Information about the author: Mamadayozova Afsona Abdulniyozovna, Senior Lecturer at the Department of Management and Marketing at Khorog State University named after Moyonsho Nazarshoev. Phone: (+992) 931-56-90-19; e-mail: afson-88g@mail. ru

МОДЕЛИ РУШДИ СТРАТЕГИИ ДОНИШГОҲИ МИНТАҚАВӢ ДАР ШАРОИТИ ЧОЛИШҲОИ ГЛОБАЛӢ ВА МИЛЛИИ НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Дар мақола масъалаҳои асосии рушди стратегии муассисаи таҳсилоти олии минтақавӣ дар шароити тағйирёбии низоми муосири таҳсилоти олӣ баррасӣ мегарданд. Зарурати таҳияи стратегияи дарозмуддати рушди донишгоҳ бо дарназардошти равандҳои рақамикунонӣ, байналмилалӣшавӣ, тағйирёбии талаботи бозори меҳнат ва шиддатёбии рақобат дар фазои таълимӣ асоснок карда шудааст. Дар мисоли Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев ҳолати кунунии фаъолияти таълимӣ, илмӣ ва кадрӣ, сатҳи таъминоти моддию техникӣ ва низоми идоракунии муассиса таҳлил шудааст. Дар раванди тадқиқот усулҳои таҳлил ва ҷамъбаст, равишҳои низомӣ ва сохторӣ-функсионалӣ, инчунин усулҳои муқоисавӣ ва оморӣ истифода шудаанд.

Калидвожаҳо: стратегияи рушди донишгоҳ, донишгоҳи минтақавӣ, таҳсилоти олӣ, рақобатпазирӣ, иқтидори кадрӣ, рақамикунонӣ, ҳамкории байналмилалӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мамадаёзова Афсона Абдулниёзовна, омӯзгори кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев. Тел. : (+992) 931-56-90-19; e-mail: afson-88g@mail. ru.

УДК 657. 631

ЦИФРОВИЗАЦИЯ АУДИТА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Рахимов Г.М.

Таджикский государственный университет коммерции

Введение

Мы живем в глобальном и цифровом мире, и в этих условиях удаленный аудит совершенно подходит для обеспечения гарантий в этой среде. При правильной и обоснованной стратегии этот аудит может быть эффективной альтернативой или дополнить новые подходы к традиционному аудиту. Следовательно, удаленный аудит предоставляет всем международным и региональным корпорациям возможность гибко реагировать на нарушения и другие методологические, технологические проблемы в современной бизнес-среде.

Поэтому, использование новейших информационных технологий для удаленной связи и выполнения бизнес-процессов не новое С момента появления сетевых вычислений исследователи определили характеристики виртуальных организаций, наблюдали за использованием веб-конференций, блокчейн и других информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), а также стремились лучше понять, как компании могут воспользоваться преимуществами оптимизированных систем удаленного мониторинга и управления. Что касается финансового аудита, исследователи и компании разработали передовую аналитику и методы компьютерного аудита, т. е., (CAAT). Эти методы позволяют аудиторам оценивать данные, находящиеся в сложных информационных системах, и обеспечивать уверенность в том, что числа, получаемые этими системами, точно отражают бизнес [6, с. 233]. В этой статье мы обсуждаем некоторые существующие удаленные технологии и методы аудита и применяем их для расширенного внутреннего аудита с дистанционным управлением.

Мы определяем удаленный аудит как процесс, с помощью которого аудиторы объединяют информационные и коммуникационные технологии с аналитикой данных для оценки точности финансовых данных и внутреннего контроля, сбора электронных доказательств и взаимодействия с клиентами без необходимости физического присутствия. Удаленный аудит можно использовать для помощи в проведении традиционного

периодического аудита, и многие из этих компонентов могут выполняться независимо друг от друга. Мы видим будущее внутреннего аудита как непрерывный процесс, принадлежащий руководству и реализованный с тремя компонентами: традиционный, удаленный по запросу и непрерывный на основе агентов.

Хотя ИКТ, безусловно, могут улучшить традиционный локальный аудит, удаленный аудит имеет преимущество в оценке риска и надежности в режиме реального времени или по запросу. При традиционном аудите бизнес-процессы подвергаются интенсивному наращиванию аудита, когда документация и доказательства спешно собираются, а системы «очищаются» непосредственно перед началом аудита. Однажды аудитор уходит, системы, процессы и средства сдерживания атрофируются до следующего планового аудита. При удаленном аудите аудитор становится постоянным наблюдателем, контролирующим, чтобы системы и процедуры находились в хорошем состоянии и поддерживались в рабочем состоянии.

При удаленном аудите меняется и характер аудиторских доказательств. В экономике реального времени аудиторы получают информацию о бесперебойной работе, проблемах с данными, необычных событиях, изменениях в профиле рисков или сбоях в системе контроля с помощью ряда компьютерных технологий. В системе с постоянным аудитом отдельные транзакции, которые не прошли набор статистических тестов, отправляют аудиторам предупреждения для немедленных последующих действий. Изменения в документации проходят рабочий процесс в системе электронного документооборота. Параметры внутреннего контроля в системах планирования ресурсов предприятия устанавливаются в качестве базового уровня и отслеживаются на предмет отклонений посредством непрерывного мониторинга средств контроля [4, с. 16].

Целью данной статьи является изучение ИКТ, обеспечивающих модернизацию процесса аудита путем дистанционного взаимодействия аудиторов и экономических субъектов и проведения удаленных аудитов на предприятиях. Следовательно, в данной исследование мы фокусируемся на областях трансформации, межличностном общении и анализе данных. Получаемый результат - независимый от местоположения аудит, где задачи могут выполняться любым аудитором с сетевым подключением, независимо от того, работают ли они на месте или удаленно

Материалы и методы исследования

Методология исследования основана на фундаментальных исследованиях, включающих в себя основные выводы из литературы, отечественных и зарубежных методов наблюдения. Кроме того, были определены основные возможности для анализа рисков в области удаленного аудита.

Результаты исследования и их обсуждение

Роль аудита изменилась за последнее десятилетие. Поэтому, интегрированный аудит удовлетворяет потребности руководства и внешних аудиторов, сокращая при этом время ожидания, балансируя локальную и удаленную связь, а также используя инструменты, подходящие для сбора физических и электронных аудиторских доказательств. Традиционный аудит не соответствует динамике изменений экономики в реальном времени. В то время как большая часть текущей бизнес-работы теперь командная и удаленная, большая часть текущего интерфейса аудитора находится на локальном уровне и лицом к лицу. Стоимость, а также методы аудита требуют изменения путем организации аудита, который использует как физическое, так и виртуальное присутствие при выполнении действий по обеспечению уверенности получемых информации при аудите. В таблице 1 мы описываем набор действий и их методы выполнения, разделенные на локальный и удаленный аудит. Однако существует множество форм виртуального присутствия, которым способствуют технологии, которые будут обсуждаться далее в этой статье.

Таблица 1.

Операции локального и удаленного аудита*

Деятельность	На месте	Удаленный аудит	Наблюдения
Клиентский интерфейс			
Начальное совещание	Встреча аудиторов с менеджерами процессов	Встреча по видео конференц-связь	Аудиторы встречаются с менеджерами процессов, чтобы лично «почувствовать» и понять аудит.
Интервью	Аудитор встречается с конкретными стороны лично	Встреча по телефону или видеоконференц-связи	Отсутствие визуальной коммуникации устраняет предвзятость, невербальную обратную связь
Отображение процесса	Аудитор проверяет документацию, и проводит экскурсии по объекту	Аудитор оценивает блок-схемы, проверяет поток данных в системе ERP	В зависимости от применения важны оба
Инженерия знаний	Офлайн-документация проверена и обновлена	Онлайн-документация проверена и обновлена	Офлайн-документация будет оцифрована и храниться в СЭД.
Сбор доказательств			
Панель приборов	н / д	Аудитор получает уведомление через веб-интерфейс или по электронной почте, когда аналитика обнаруживает положительное совпадение	Аудиты могут проводиться вокруг исключений
Управление аудитом	Менеджер по аудиту оценивает риски на основе взаимодействия с менеджерами процессов, предварительного анализа	Непрерывный мониторинг рисков обеспечивает автоматические профили рисков для определенных областей	Автоматическая оценка помогает планировать аудит
Рабочие документы	Доказательства собираются или хранятся в автономном режиме	Доказательства, собранные или хранящиеся в онлайн-системах	Онлайн-системы централизованы и доступны любому члену команды.
Снижение задержки			
Непрерывный мониторинг	н/д	ERP-системы проходят аналитические испытания	Аудиторы предупреждаются, когда происходит сбой средств контроля
Непрерывное обеспечение данных	н/д	Базы данных проверяются на соответствие действительности	Аудиторы получают предупреждение, когда проверки согласованности не проходят
Управление документов	Бумажные документы обновляются, а старые версии удаляются в соответствии с политикой хранения	Цифровые документы обновляются и удаляются в онлайн-системах в соответствии с политикой хранения.	-

*Источник: составлено автором на основе: Journal, BIG DATA & Digital Audit, Remote Audit: A Review of Audit-Enhancing Information and Communication Technology Literature, By Professor Dino Pedreschi, Fosca Giannotti, Valerio Grossi, and Roberto Trasarti - University of Pisa (Department of Computer Science), and Institute of Science and Technology of Informatics 'A. Faedo' - Brussels: № 1, 2025. - P. 64.

Поэтому поводу Рахимов Г. М., и Бадалов Х. Х. отмечают, что "в условиях развития цифровой экономики именно дистанционный аудит выступает в качестве прогрессивного инструмента предоставления качественных профессиональных услуг, когда финансовые и временные аспекты осуществления аудиторских процедур значительно сокращаются. Тем самим дистанционный аудит становится важной альтернативой и эффективным средством конкуренции с традиционным аудитом. В этом аспекте, дистанционный аудит позволяет оперативно реагировать на обнаруженные искажения, достаточно быстро устранять возникшие учетно-аналитические проблемы бизнес - среды" [7, с. 163].

Чтобы перейти к удаленному аудиту, существующие ИКТ необходимо будет усовершенствовать с помощью дополнительных технологий, которые облегчат удаленную связь, централизованный сбор доказательств и координацию внутри группы аудита. Здесь мы рассмотрим некоторые из этих технологий удаленного взаимодействия, включая веб-конференции и удаленную работу, а также системы электронного управления документами. В настоящее время наблюдается тенденция к облачным вычислениям, при которых инструменты для совместной работы и коммуникации запускаются удаленно в распределенных системах через Интернет.

Концепции веб-конференций и удаленной работы существуют с момента создания первых сетей. Эти технологии предназначены для «помощи группам в общении, сотрудничестве и координации их деятельности». Начиная с систем сообщений, они расширяются, чтобы обсудить компьютерные конференции, интеллектуальных агентов и системы координации, которые были предшественниками нашего современного взгляда на электронную почту, видеоконференции, искусственный интеллект и приложения для планирования.

ИТ-отделы многих компаний внедрили ту или иную форму веб-конференций или инструментов удаленной работы, чтобы помочь менеджерам и владельцам процессов общаться с поставщиками и клиентами. В зависимости от политики безопасности организации, многие из этих служб теперь доступны непосредственно из веб-браузера. Эти сервисы обеспечивают компьютерную связь, улучшая голос с помощью визуальных подсказок (через прямые разнонаправленные видеопотоки) и совместного просмотра информации (через экран и совместное использование приложений). Некоторые дополнительные веб-службы поддерживают совместную работу над документами и таблицами в реальном времени (например, Google Docs), что позволяет нескольким сторонам вносить свой вклад в динамический документ.

Бадалов Х. Х., и Рахимов Г. М. отмечают, что использование удаленной работы в бухгалтерской профессии резко возрастает. Они выходят за рамки технических требований удаленной работы и предоставляют теоретическую модель, называемую моделью поведения при удаленной работе, которая рассматривает психологию, последствия и результаты принятия данного типа технологии. Многие из этих проблем относятся к удаленному взаимодействию с аудитором и менеджерами различных бизнес-процессов [4, с. 165].

Действительно, Мирзоалиев А.А. подчеркивает, "постоянно развивающаяся и меняющаяся "информационная технология" и концепция "оцифровки", которая является результатом использования информационных технологий, привели концепцию "цифрового учета" в сферу бухгалтерского учета и аудита" [3, с. 72].

Системы электронного документооборота (СЭД) предназначены для владельцев бизнес-процессов для хранения и ведения процедурной документации. Основываясь на аналогичном принципе, электронные рабочие документы (EWP) разрабатываются вокруг аудита. В непрерывном режиме EWP включают доказательства, собранные по запросу

аудитора, а также данные, относящиеся к транзакции, извлеченные и отправленные автоматизированной системой.

Системы EWP были разработаны, чтобы следовать модели Интернета, создавая связи между информацией из различных доменов. Но текущее состояние систем призвано имитировать аудит, ориентированный на историю, а не создавать моментальный снимок работы внутреннего контроля в реальном времени. Там, где информация все больше увязывается для создания контекста, внедрение таких технологий, как интеллектуальный анализ процессов, не только предоставит контекст для данных, содержащихся в EWP, но также поможет аудиторам глубже проникнуть в сами системы и лучше понять сбои.

В нашей концептуальной концепции удаленного аудита мы наблюдаем многочисленные характеристики аудиторской группы, которые проявляются в более широких виртуальных организациях. Следовательно, А. А. Мирзоалиев, Х. Х. Бадалов определяют виртуальную организацию как «совокупность географически распределенных, функционально или культурно разнообразных объектов, которые связаны электронными формами коммуникации и для координации полагаются на горизонтальные динамические отношения». Во многих отношениях отделы внутреннего аудита уже работают как виртуальные организации. Аудиторы сотрудничают и координируют свои действия с другими аудиторами, ассистентами аудиторов на большом расстоянии для достижения общей цели: получение достоверного информации. В тех случаях, когда функция внутреннего аудита передана на аутсорсинг, этот вид динамической коммуникации является скорее нормой для снижения операционных издержек и повышения эффективности деятельности экономического субъекта.

Необходимо отметить, что аудиторские фирмы, как и виртуальные компании, полагаются на электронную связь для координации деятельности и получения обратной связи из удаленных процессов. Поскольку виртуальные компании используют различные методы общения, от электронной почты и телефонных звонков до полноценных веб-конференций, это влияет на содержание и объем общения между членами виртуальной команды.

Поэтому поводу в своем исследование Калемуллоев М. В., Рахимов Г. М. и Бадалов Х.Х. отмечают, что “эти методы позволяют аудиторам оценивать данные находящиеся в сложных информационных системах, и обеспечивать уверенность в том что числа, получаемые этими системами, точно отражают их бизнес-процессы” [3, с. 276].

Следует отметить, что эффективная коммуникация необходимо для аудитора, чтобы он мог составить свою независимую мнение о деятельности аудируемого лица. По некоторым аспектам аудита отсутствие визуальной предвзятости может заставить аудитора быть более скептичным и, следовательно, более тщательным.

Поскольку удаленный аудит поощряет создание виртуальных команд, оценка и переформулирование процедур аудита помогут руководителям аудиторской компании делегировать обязанности местным и удаленным членам команды и определить методологию технологий аудита, необходимую для координации их усилий. Многие процедуры обязательно будут реинжинированы, чтобы удаленные аудиторы могли взять на себя роль постоянного проктора, уведомив аудитора о том, что сбои происходят внутри или вне сферы действия периодического аудита. Важнейшую роль при проведении удаленного аудита в условиях цифровой экономики играет информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) [3, с. 278].

ИКТ уже существенно повлияли на работу предприятий и аудиторов и позволили децентрализовать их деятельность. Большинство, количество фирм используют электронную почту, веб-конференцию, онлайн-хранение документов, инструменты для совместной работы в режиме реального времени и теле присутствие для разработки новых продуктов и взаимодействия с партнерами в других местах. Надо подчеркнуть, что в большой степени аудиторы используют некоторые из этих инструментов для координации друг с другом.

Удаленный аудит включает ИКТ для создания богатого опыта обоснованного

проведения аудита. На наш взгляд ИКТ позволяют улучшать межличностные коммуникации, обмен знаниями и управление проектами, особенно в группах виртуального аудита.

Мирзоалиев А. А. и Раҳимов Г. М. отмечают, что “на протяжении всего процесса сбора доказательств межличностное взаимодействие влияет на эффективность и результаты аудита. Как и в случае с виртуальными командами, удаленный аудит имеет дополнительную проблему ограниченного сенсорного восприятия, когда аудитор физически не присутствует для проведения тестов, интервью и т. д. Влияние доверия и сотрудничества на виртуальные команды хорошо документировано и обеспечивает основу для использования ИКТ для обеспечения электронной связи между аудиторами и потенциальными клиентами” [9, с. 65].

С точки зрения поведения, удаленная проверка может быть понята путем изучения распространенности телеработы, когда сотрудники могут выбирать из нескольких физических мест работы и использовать электронную связь для выполнения своих задач. Многие из тех же проблем мотивации и производительности, которые выявляются в телеработе, относятся к удаленному взаимодействию между внутренними аудиторами и менеджерами бизнес-процессов. Мы идентифицируем некоторые из этих проблем поведенческих исследований в следующей таблице.

Таблица 1.

Выбранные поведенческие проблемы удаленного аудита*

Аудитор	Аудируемое лицо
• Мотивация для выполнения задач аудита; • Эффективность сбора и обработки данных; • Информационная перегрузка; • Технические навыки и умения; • Доверительный и профессиональный скептицизм.	• Постоянное присутствие аудитора; • Возможность скрывать мошенничество; • Длительный контакт; • Сопротивление изменениям; • Доверие.

*__Источник:__ составлено автором на основе - [Электронный ресурс]// URL: http:// Режим доступа: https://gaap. ru/articles/Est_li_budushchee_u_distantsionnogo_audita/ (дата обращения 01. 11. 2025 г.).

Мы определили, что поведенческие проблемы, если оставить их без внимания, облачить потенциальные преимущества дистанционного аудита. Например, ИКТ полезны, только в том случае, если аудитор обучен, чувствует себя компетентным и эффективно работает над выполнением своих задач. Неадекватное использование может также предоставить проверяемому мотивацию скрывать мошенничество, отклонять угрозу мониторинга или недоверия к аудитору.

Электронные рабочие документы (ЭРД) разработаны специально с учетом требований удаленного аудита. Справедливо надо отметить, что системы ЭРД основаны на системах электронного документооборота (ЭДО) и содержат инструменты и рабочие процессы, которые помогают в сборе и анализе данных аудита. В режиме удаленного аудита ЭРД содержат доказательства, собранные по требованию аудитора, а также данные, относящиеся к транзакциям, которые были извлечены и разработаны автоматизированной системой [8, с. 17].

Мы считаем, что интернет ЭРД облегчает централизованный сбор данных во время проведения аудита. Конкретные события мониторинга могут инициировать автоматический сбор данных из систем ЭРД или ЭДО, поэтому аудиторы могут сосредоточить свои усилия на устранении проблемы, а не на сборе данных вручную. В тех случаях, когда онлайн-ЭРД централизованы и синхронизированы, любой из аудиторской группы может получить доступ и проанализировать работу аудиторской группы, тем самым уменьшая дублирование данных и усилий.

Принятие ЭРД для групп виртуального аудита требует как инвестиций в программную платформу или услугу, так и обновления протоколов сбора и хранения доказательств. Аудиторам потребуется более ориентированное на коллективное мышление, чтобы система могла занять верх и эффективно использоваться. Исследования по разработке системы ЭОД, ориентированной на удаленный аудит, обеспечили бы понимание базовой структуры сотрудничества аудиторов. В процессе удаленного аудита главную роль играет анализа полученных достоверных данных и их непрерывное доказательство [4, с. 27].

Ниже нами представлены примеры методологий на месте и дистанционного аудита, которые могут использоваться для получения данных для определенных процедур аудита.

Таблица 2.

Процедуры получения доказательств аудита

Процедура	**Методология аудита на месте**	**Методология дистанционного аудита**
Проверка записей или документов (например, авторизация)	Вытяните образец заказов на поставку и подтвердите наличие авторизованной подписи и сопоставьте список полномочий	Оценка всей совокупности заказов на покупку в ERP и проверка IT-адресов, переданных через рабочий процесс утверждения, и авторизированная печать пользователя
Инспекция материальных активов (например, подсчет инвентаризации активов)	Распечатайте список инвентаря, пройдите через склад, открытые ящики и т. д.	Использовать видеонаблюдение, масштабирование и другие показатели
Наблюдение (например, просмотр того, кто завершает процесс аудита)	Соблюдение процедуры аудита в соответствие с МСА и КК	Используйте интеллектуальную обработку процесса для определения транзакций, которые не соответствуют стандартным рабочим процедурам
Запрос (например, письменные или устные интервью)	Общаться в электронном виде или лично в рамках традиционного аудита	Мониторинг процессов и элементов управления. Автоматически определять менеджера бизнес-процесса, когда происходят исключения
Подтверждение (например, проверка остатков на счете)	Отправлять письма или электронную почту банкам, поставщикам и т. д.	Оценить связанные потоки данных от финансовых учреждений, других предприятий через IDE.
Пересчет (например, использование программного обеспечения CAAT для пересчета цифр)	Вручную извлекайте данные, запустите ПО CAAT	Мониторинг транзакций, автоматическое выполнение расчетов с помощью стандартных интервалов, проверка целостности процессов, мониторинг изменений процессов
Реформирование (например, непогашение дебиторской задолженности)	Вручную извлекайте данные, запустите ПО CAAT	Мониторинг учетных записей, автоматическое выполнение расчетов, копирование транзакций
Аналитические процедуры (например, сканирование и статистика)	Извлечение бухгалтерских данных, проверка существенности данных на основе профессионального суждение аудитора	Отфильтровать бухгалтерские данные в реальном времени по уравнениям непрерывности деятельности аудиреумого лица

[*]**Источник:** составлено автором на основе - Миронова О. А. Аудит: теория и методология. - М. : Омега-Л, 2024. - С. 208-212.

Документация играет центральную роль, как в регулирование бизнес-процессов, так и в оценке целостности аудита. Для аудитора документация может включать в себя набор аудиторских процедур, электронную таблицу с извлеченной информацией, стенограмму из интервью или комбинацию различных медиа-элементов. Для менеджера бизнес - процесса в документации подробно описывается стандартная рабочая процедура, которой должны следовать работники для завершения своей цели процесса. Документация от линейного работника к аудитору гарантирует, что все стороны понимают свои конкретные задачи и предоставляют ссылку на обучение новых сотрудников. Правильно сконфигурированные системы также создают журналы, которые функционируют как «бумажные» маршруты экономических транзакций и активности пользователей в системе

По нашему убеждению СЭД - это гораздо больше, чем простые файловые шкафы для статических документов. Это совместные платформы, на которых пользователи могут вносить свой вклад в существующие коллективные знания организации. Наименьшие затраты на хранение и онлайн-доступ позволяют организациям создавать массивные хранилища информации, обеспечивая при этом право собственности, документирование версий и политику хранения этих документов.

Исходя из этого, мы обосновали, что документация в настоящее время обеспечивает значительное препятствие для удаленного аудита. Многие компании продолжают получать значительный объем данных, создаваемых бумажными документами; преобразование этих документов в цифровую форму, т. е. подвержено ошибкам ввода вручную и потенциальной фальсификации. Где СЭД не являются исчерпывающими или существующими, аудиторы продолжают выполнять существенную проверку ручного документооборота, сравнивая подписи с органами, принимающими решения, и ищут доказательства фальсификации. Аудиторы могут выполнять свою роль консультантов, работая с менеджерами бизнес - процессов для реорганизации процедур создания и сбора документов. Чтобы помочь процессу оцифровки, аудиторы должны обладать достаточными знаниями об этих системах и создавать элементы управления вокруг них. [5, с. 9]

В условиях цифровой экономики большинство ведущие аудиторские компании мира при аудиторской проверке деятельности аудируемых лиц используют компьютерные методы аудита.

Следовательно, компьютерные методы аудита используются для опроса баз данных и других источников данных и выполнения аналитических процедур, проверок транзакций и других аудиторских проверок в системах реального времени с аудитором на месте или без него [11].

Уровень существенности, в которой аудиторы используют компьютерные методы, варьируется в зависимости от сложности инструмента и аудиторской экспертизы. В некоторых случаях аудиторы воспринимают эти инструменты аудита как необходимые для расследования мошенничества или специальных экземпляров, но не для основных процедур тестирования системы внутреннего контроля аудируемых лиц. Надо отметить, что большинство компьютерных методов уже разработаны для работы и доступа к сетевым данным. Перенос этих инструментов в удаленную среду - примитивная задача, предполагая, что аудиторы имеют безопасный онлайн подключение к данным, к которым они обращаются. Оценивая, какие инструменты использовать и разрабатывать для дистанционного аудита, аудиторы могут использовать существующие методы в качестве основы, расширяя их для обеспечения возможности оценки данных в реальном времени и автоматического сбора доказательств.

Одним из ключевых событий современной аналитики в области аудита является концепция непрерывного аудита. На наш взгляд система непрерывного аудита основывается на формализации процедур аудита и автоматизации МКА и других задач из плана аудита. Удаленный аудит будет в значительной степени зависеть от наличия автоматических средств мониторинга, которые направляют внимание аудитора на транзакции с высоким уровнем риска и сбои управления в режиме реального времени.

Внутренние аудиторы уже получают рекомендации по использованию систем непрерывного аудита и мониторинга. Были предложены несколько моделей для непрерывного аудита, каждый из которых определяет требования к доступности данных и взаимодействия с аудиторами. Двумя основными компонентами непрерывного аудита являются мониторинг непрерывного контроля (МНК) и непрерывная проверка данных (НПД).

Следовательно, непрерывный аудит устраняет значительную часть ручного аудита, предоставляя удаленным аудиторам всесторонний мониторинг и анализ данных компании в режиме реального времени. Из-за сдвига во времени в рамках непрерывного аудита, аудиторы могут работать удаленно, чтобы решать проблемы в рамках бизнес-процесса по мере их возникновения, а не ждать периодического аудита. Это облегчает длительное интенсивное сдерживание аудиторами, одновременно изменяя функцию группы удаленного аудита в отношении бессрочного проктора, способствуя более своевременному и непрерывному взаимодействию с проверяемой аудиторией [9, с. 68].

Выводы

В результате в этом исследовании мы разработали концепцию удаленного аудита и создали основу для понимания реинжиниринга, необходимого в процессе аудита, чтобы обеспечить такое видение. Для будущих исследований остается несколько важных вопросов, которые необходимо решить, если это видение стать реальностью, в том числе концептуальной, технической и поведенческой.

С технической точки зрения исследования IT-технологий, выявили несколько применений баз данных, облаков и других механизмов для хранения и доступа к данным. Разработка и имитация систем аудита, уменьшающие латентность, улучшающие безопасность и надежность, а также защищающие конфиденциальность, необходимы для дистанционного аудита.

Следует отметить, что удаленный аудит предоставляет возможность аудиторам использовать технологии и адаптироваться к изменяющейся информационной среде. В то время как непрерывный аудит удаляет ограничение по времени аудита, удаленный аудит устраняет ограничение местоположения. Внедрение удаленного аудита может привести к тому, что аудиторы принципиально пересмотрят способ и методика проведения аудита, а также управления аудиторской группой во время аудиторской проверки деятельности экономического субъекта. Для будущих исследований остается несколько важных вопросов, которые необходимо решить, если это видение стать реальностью, в том числе концептуальной, технической и поведенческой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аудит Монтгомери [Текст]: пер. с англ. под ред. Я. В. Соколова / Ф. Л. Дефлиз, Г. Р. Дженик, В. М. 0, Рейли, М. Б. Хирш. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1997. - 542 с.
2. Бадалов Х. Х. Некоторые аспекты развития дистанционного аудита в условиях цифровой экономики [Текст]/ Бадалов Х. Х. Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – Бишкек, 2019. №1 (24). - С. 232-238.
3. Диалектика развития учетно-аналитических и контрольных инструментов: тренды цифровой экономики: монография [Текст]/ кол. авторов; под ред. И. В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева. – Душанбе: ООО «График Принт», 2020. - 310 с.
4. Зверев Е. Атрибутивная малая выборка: применение в аудиторских процедурах [Текст] // Внутренний контроль в кредитной организации, – 2024. № 4. - С. 16-19.
5. Крикунов А. В. Поиск оптимальных путей развития аудиторской профессии [Текст] / А. В. Крикунов // Аудиторские ведомости, – 2023, №2. - С. 9-19.
6. Миронова О. А. Аудит: теория и методология [Текст]. – М. Омега-Л, 2005. - 304 с.
7. Расширение границ учетно-аналитической информации и контрольных процедур в условиях цифровизации экономики: монография [Текст]/ кол. авторов; под ред.

И. В. Сафоновой, Х. Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева. – Душанбе: ООО «График Принт», 2019. - 212 с.
8. Сиротенко Э. А. Перспективы развития теоретико-методологического аппарата аудита [Текст] / Э. А. Сиротенко // Аудиторские ведомости, – 2024, №1. - С. 17-24.
9. Учет, анализ и аудит в эпоху цифровой экономики в постсоветском пространстве: инновационные перспективы развития: монография [Текст]/ кол. авторов; под ред. И. В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева – Душанбе: ООО «Графика Принт», 2018. - 265 с.
10. [Электронный ресурс]// URL: http:// Режим доступа: https://gaap. ru/articles/Est_li_budushchee_u_distantsionnogo_audita/ (дата обращения 01. 11. 2025 г.).
11. [Электронный ресурс]// URL: http:// Режим доступа: https://www. iia -ru. ru/inner_auditor/publications/articles/foreign_mass_media_articles/audit-na-rasstoyanii/ (дата обращения 01. 11. 2025 г.).

ЦИФРОВИЗАЦИЯ АУДИТА:ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Руководство компании стремится контролировать расходы, повышать качество прозводимой производимой продукции и в полной мере применять новые бизнес-технологии в своей организации, следовательно, удаленный аудит становится все более актуальным и целесообразным вопросом. Интегрированный аудит будущего, с подачей доказательств в реальном времени, будет сильно отличаться от текущей работы внутреннего аудита и, в конечном итоге, также будет воспринят внешними аудиторами. Следовательно, во время удаленного аудита внутренние аудиторы будут взаимодействовать с различными отделами и функциями экономического субъекта и третьими сторонами, т. е., используя технологии удаленной связи, такие как, болокчейн, веб-конференции и удаленный доступ к облакам информационных систем. Наше исследование в первую очередь направлено технологиям, которые позволяют аудиторам работать эффективно и результативно из удаленного места.

Автором в исследование рассмотрены теоретические и практические проблемы распространения удаленного аудита в деятельности аудиторско-консалтинговых компаний. Особое внимание уделено исследованию институционального механизма внедрения удаленного аудита, особенно в условиях внедрения цифровых технологий. А также, в данной работе проанализированы достоинства проведения удаленного аудита, его преимущества перед традиционным, и его недостатки и сложности, которые могут возникнуть на компании при организации и осуществлении. Кроме того, анализированы преимущества, недостатки удаленного аудита и их распространения в деятельности аудиторско-консалтинговых компаний.

Ключевые слова: аудит, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), удаленный аудит, аудиторская деятельность, цифровизация аудита, цифровых технологий, международные стандарты аудита, традиционный аудит, локальный аудит, сбор аудиторских доказательств.

Сведения об авторе: Рахимов Гайрат Махмадюнусович - кандидат экономических наук, и. о., доцента кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: gairat-1987@mail. ru Телефон: (+992) 93 579 77 79

РАКАМИКУНОНИИ АУДИТ: МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Роҳбарияти ширкат кӯшиш менамояд, ки ҳамаи хароҷотро назорат намояд, сифати маҳсулоти истеҳсолшударо беҳтар созад ва технологияҳои навро дар истеҳсолот ба таври пурра татбиқ намояд, аз ин рӯ масъалаи санҷиши аудити фосилавӣ масъалаи хеле муҳим ва саривақт баҳисоб меравад. Санҷиши аудититорӣ бо пешниҳод намудани далелҳо нисбат ба аудити дохилӣ хеле фарқ мекунад. Вобаста ба ин, ҳангоми гузаронидани аудити фосилавӣ, аудиторон ҳамкорӣ мекунанд бо аудиторони дохилӣ, роҳбарияти ширкат ва шахсони сеюм, бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ба монанди блок-чейн, веб-конференсия. Таҳқиқоти мо асосан ба технологияҳое иттилоотие нигаронида шудааст, ки кор ва фаъолияти аудиторонро дар вақти санҷиш хубтар мегардонад.

Муаллифони тадқиқот мушкилоти назариявӣ ва амалии паҳншавии аудити фосилавӣ дар фаъолияти ширкатҳои аудиторӣ ва консалтингиро баррасӣ кардаанд. Диққати махсус ба омӯзиши

механизми институтсионалии татбиқи аудити фосилавӣ, махсусан дар шароити чоришавии технологияхои раками дода шудааст. Инчунин, дар таҳқиқот бартариҳои гузаронидани аудити фосилавӣ, бартарии он нисбат ба аудити анъанавӣ ва мушкилоте, ки дар ширкат ҳангоми ташкил ва гузаронидани аудит ба вуҷуд меоянд, таҳлил карда шудаанд. Афзалиятҳои ва камбудиҳои аудити фосилавӣ дар фаъолияти ширкатҳои аудиторӣ-консалтингӣ таҳлил карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: аудит, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ (ТИК), аудити фосилавӣ, фаъолияти аудиторӣ, технологияхои ракамикукони, ракамикунонии аудит, стандартҳои байналмилалии аудит, аудити анъанавӣ, аудити маҳаллӣ, ҷамъоварии далелҳои аудиторӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимов Ғайрат Маҳмадюнусович - номзади илмҳои иқтисодӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи баҳисобгирӣ ва аудити Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Почтаи электронӣ: gairat-1987@mail. ru Телефон: (+992) 93 579 77 79

DIGITALIZATION OF AUDITING: PROBLEMS AND PROSPECTS

The management of an economic entity seeks to control costs, improve the quality of manufactured products and fully apply new business technologies in their organization, therefore, remote audit is becoming an increasingly relevant and expedient issue. An integrated audit of the future, with real-time filing of evidence, will be very different from the current work of internal audit and, ultimately, will also be perceived by external auditors. Consequently, during a remote audit, internal auditors will interact with various departments and functions of the economic entity and third parties, i. e., using remote communication technologies such as bolockchain, web conferencing and remote access to information systems clouds. Our research focuses primarily on technologies that enable auditors to work effectively and efficiently from a remote location.

The authors of the study examined the theoretical and practical problems of the spread of remote audit in the activities of audit and consulting companies. Particular attention is paid to the study of the institutional mechanism for the implementation of remote auditing, especially in the context of the spread of coronavirus infection. Also, in this work, the advantages of conducting a remote audit, its advantages over the traditional one, and its disadvantages and difficulties that may arise in an enterprise during organization and implementation are analyzed. The advantages and disadvantages of remote audit and their distribution in the activities of audit and consulting companies are analyzed.

Keywords: audit, information and communication technologies (ICT), remote audit, audit activity, international auditing standards, traditional audit, local audit, collection of audit evidence.

Information about the author: Rakhimov Gayrat Makhmadyunusovich - Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Accounting and Auditing of the Tajik State University of Commerce. E-mail: gairat-1987@mail. ru Phone: (+992) 93 579 77 79

ТДУ 339+338(338. 1)тоҷик+004

ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ АМСИЛАСОЗИИ ИҚТИСОДӢ - МАТЕМАТИКӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Тулиев М.С.

Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Дар шароити имрӯза таъмини рушди босуръати соҳаи иқтисодиёт пеш омада вобаста ба амалишавии ҳадафи мазкур як қатор санадҳои расмӣ қабул карда шудааст. Дар чаҳорчӯбаи ҳадафҳои стратегӣ барномаҳои миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат таҳия карда шудааст ва онҳо зина ба зина амалӣ шуда истодаанд. Муҳимтарин барномаи ҳадафманд қабул ва тасдиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 мебошад, ки амалишавии лоиҳаҳо дар заминаи он наздики 131 млрд. доллари америкоиро ташкил медиҳад. Муҳимтарин банди ин санад аз кишвари аграрӣ – саноатӣ ба кишвари саноати - аграрӣ табдил додани Тоҷикистон буда дар ҳошияи ин ҳадаф дар кишвар корхонаҳои зиёди саноатии хурду бузург бояд сохта ба истифода дода шавад, ки бино ба андешаи муҳаққиқони соҳаи иқтисодиёт дар ин давра зиёда аз 500 ҳазор ҷойҳои корӣ доимӣ эҷод карда мешавад. Дигар санади расмӣ таҳия ва қабули Консепсияи рушди иқтисоди рақамӣ барои то соли 2040 [2, №642] буда Тоҷикистонро ба марҳрои рақамикунонии соҳаҳои иқтисодӣ ворид менамояд.

Ташаккули ҳаматарафаи иқтисодӣ рақамӣ ва падидаю омилҳои мусбии рушди он ҳамчун унсури таъминоти иқтисоди сабз пазируфта шудааст ва боиси истифодаи васеи технологияҳои бепартов мегардад. Зеро технологияҳое, ки дар чаҳорчӯбаи ин навъи иқтисоди татбиқ мегарданд имконият медиҳанд хатарҳои эҳтимолии алоқаманд ба муҳити зист низ дар баробари ташаккули соҳаҳои ҳаётан муҳими ҷамъиятӣ пурра бартараф гардад.

Муҳиммияти амалишавии падидаи мазкур дар таҳқиқоти сареҳи олимони ватанӣ мавриди баҳсҳои чуқур ва мубоҳисаҳои тӯлонии илмӣ қарор гирифтаанд [2, с. 149 – 157; 3, с. 244 - 248]. Дар ин миён муҳаққиқони дигар амалишавии бонизми ҳолатро ба татбиқи амсилаҳои иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ талъам шуморидаанд, ки заминаи воқеии таҳқиқоти фавқуззикр мебошад.

Маҳз бо дар назардошти ақидаҳои болозикр дар идома диққат дода мешавад ба шарҳи васеи масъалаи истифодаи усулҳои амсилаҳои иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ.

Таҳлили адабиёти илмии ватанӣ гувоҳи он аст, ки то кунун муҳаққиқони мо ба як қатор навгониҳои илмӣ дар самти усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ шарафёб гардидаанд. Ҳангоми омӯзиш ба коркардҳои илмии Р. А. Аскаров, А. Д. Аҳророва А. Ҷураев, А. Ҷураева, М. Исматӣ, А. Илолов, Р. К. Раҷабов, Ғ. Ҷурабоев, Р. С. Исаев, Ф. Мирзоахмедов, Ф. С. Комилиён, Р. К. Раҳимов ва дигарон вохӯрдан мумкин аст. Аксарияти таҳқиқотҳо дар заминаи объектҳои иқтисодиёти нақшавӣ анҷом дода шудааст ва қисми онҳо вобаста ба шароити гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ. Дар асл таҳқиқоти анҷомдодашударо метавон дар самти ташаккули иқтисоди рақамӣ ҳамчун маводи иқтибосии илмии дар амалия санҷидашуда истифода намуд. Барои ҳамин дар шароити имрӯза дар назди мо муҳаққиқони илми иқтисодиёт вобаста ба фаъолияти объектҳо мувофиқ намудани методологияҳои қаблан тарҳрезишудаи услуҳои амсиласозии иқтисодӣ - математикӣ меистад.

Ба андешаи мо, дар шароити иқтисодӣ рақамӣ бештар ба амсилаҳои иқтисодӣ – математикӣ ва оптимизатсионие диққат дода мешавад, ки тавониста бошанд фаъолияти объектҳои иқтисодиро дуруст ба низоми муайян дароранд. Барои ҳамин бояд дар идома ба татбиқи амсилаҳои иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ, эконометрӣ, оморӣ дар соҳоти мухталифи хоҷагии халқи мамлакат диққат дода шавад. Баҳодиҳии вазъ ва ояндабинӣ бошад истифодаи амсилаҳои дар заминаи амсилаи К. Дуглас ва Р. Солоу таҳияшударо, ки аз аҳамияти баланди илмӣ доштанашон гувоҳӣ медиҳанд, мувофиқ шуморида мешавад. Иқтисоди ҷаҳонӣ имрӯз бештар дар заминаи ду амсилаи машҳур ба муҳити амсиласозӣ мутобиқ гардонида шудааст, ки мо инро дар таҳқиқоти муҳаққиқони дигари соҳаи иқтисодиёт ва математика дида метавонем.

Мақсади таҳқиқот. Масоили истифодаи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, амсилаҳои оптимизатсионӣ дар иқтисодиёт, умуман ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат дар сурати ба таври амалӣ татбиқ намудан метавонад натиҷаҳои калонро ба бор орад. Аз ҳамин лиҳоз мақсади асосии мо таҳқиқи масоили татбиқи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт мебошад. Вобаста ба ҳадафҳои ироагардида мақсадҳои зерин пешбинӣ карда шудааст:

- ❖ таҳқиқи ҷанбаҳои илмӣ – назариявии амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ;
- ❖ таҳияи амсилаи иқтисоди – математикӣ, оптимизатсионии рушди нишондиҳандаҳои иқтисоди рақамӣ;
- ❖ коркарди тавсияҳои амалӣ ҷиҳати татбиқи амсилаи иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ вобаста ба объектҳои мушаххас.

Методҳои таҳқиқот. Дар ҷараёни анҷом додани таҳқиқот аз усулҳои мушаххаси умумиилмӣ, коршиносӣ, баҳодиҳӣ, амсиласозии иқтисоди -математикӣ, оптимизатсионӣ ба таври васеъ истифода бурда шудааст.

Дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт истифодаи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ

– математикӣ бо дарназардошти объектҳои мушаххас ниҳоят муҳим ва зарур мебошанд. Новобаста аз ин мушкилоти илмӣ аксарияти олимон ва муҳаққиқон кӯшиш менамоянд, ки роҳҳо ва усулҳои ба мақсад мувофиқи онро ба таври амалӣ пешниҳод намоянд. Таҳқиқоти Акаев А. А., Садовничий Л. В., ки дар айни замон дар илми математика ва иқтисоди рақамӣ нақши бориз доранд, баъзе паҳлӯҳои мушаххаси амсиласозӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ мавриди омӯзиш, таҳқиқ, таҳия ва коркард қарор гирифтааст. Онҳо дар баробари олимони америкоӣ, аврупоӣ дар такмили назарияҳои муосири иқтисоди рақамӣ ва раванди корбурдии технологияҳои рақамӣ дар соҳоти мухталифи иқтисодиёт, тариқи афзорҳои усулҳои амсиласозии иқтисодӣ - математикӣ нақши калон доранд [6, с. 125 - 143].

Дар таҳқиқоти илмии доктори илмҳои техникӣ, Меденников Виктор Иванович, ки ба таҳқиқи амсиласозии математикии страндартҳои платформаи рақамӣ барои идоракунии иқтисодиёти кишвар равона гардидааст масъалаҳои баҳсталаби таҳияи платформа дар шароити иқтисоди рақамӣ таҳқиқ гардидааст. Кории илмии анҷомдодашуда масъалаҳои зеринро дар бар мегирад: рақамикунонӣ – натиҷаи таҳаввулоти рушди техникӣ, микроэлектроника ва технологияи иттилоотӣ; таҳлили самаранокии ташаккули иқтисодиёт дар асоси стандартҳои рақамӣ; амсиласозии математикии платформаҳои рақамӣ; натиҷаи амсиласозии платформаҳои рақамӣ; табаддулот дар идоракуни рақамӣ; ҷанбаҳои илмӣ – назариявии талабот ба зарурати мутахассисон барои иқтисоди рақамӣ.

Ҳанӯз аз солҳои 60 – ӯми асри гузашта муҳаққиқон ҷиҳати таъминоти рушди босуботи иқтисодӣ ба як қатор таҳқиқоти назарраси илмӣ дар самти иқтисодиёт шарафёб гардидаанд. Бояд қайд намуд, ки бинобар сабаби ниҳоят калон гузоштан дар рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ аксарияти онҳо бо дарёфти ҷоизаи ба номи А. Нобел сарафроз шуданд. Ин ҳама таҳқиқотҳо маҳз бо ёрии илмҳои дақиқ анҷом дода шудаанд. Албатта таҳлили вазъи ҷорӣ ва татбиқи усулҳои амсиласозии математикиро дар соҳоти мухталифи иқтисодиёт наметавон бидуни баррасии коркардҳои илмии онҳо анҷом дод.

Ҳамин тариқ соли 1969 ба иқтисодчии нидерланди Ян Тинберген ва иқтисодчии норвеги Рагнар Антон Киттел Фриш барои рушд ва татбиқи моделсозии динамикӣ ва таҳлили равандҳои иқтисодӣ, соли 2001 Ҷорч Акерлоф ба иқтисодчии америкои профессори донишгоҳи Калифорния дар якҷоягӣ бо Ҷозеф Стиглиства, Майкл Спенс барои пешниҳоди «Назарияи асимметрии иттилоотӣ», олимони иқтисоддон Канэман Даниэл ва Вернон Смит соли 2002 барои «таҳқиқоти иқтисодиёти психологӣ» ва «таҳқиқот дар соҳаи манфиатҳои иқтисодӣ», ба олими америкои, профессори донишгоҳи Ҷорҷ Мейсон, Смит Вернон барои «таҳлили эмперикии механизмҳои иқтисодии бозор», соли 2005 ба иқтисодчии яҳудӣ Роберт Ауман ва иқтисодчии америкоӣ Ҷон – Фон Нейман барои «назарияи бозӣ», соли 1973 Василий Василевич Леонтев барои «инкишофи усули хароҷот - истеҳсолот», Леонид Виталевич Канторович соли 1975 барои «назарияи самараноки тақсимоти захираҳо», Саймон Смит Кузнетс соли 1975 барои «асоснокнамоии эмпирикии рушди иқтисодиёт» ва соли 2007 Леонид Соломонович Гурвич барои «таҳияи асосҳои назариявии механизмҳои оптималӣ» бо дарёфти ҷоизаи Нобелӣ шарафёб гардидаанд.

Назарияҳо ва таҳқиқоти амалии офаридашуда имконият фароҳам оварданд, ки на танҳо саноати бисёртехнологӣ рушд намояд, балки падидаҳои комилан нави илмӣ ба вуҷуд омада сохтори иқтисодиёти ҷаҳонӣ куллан дигаргун шуданд (расми 1).

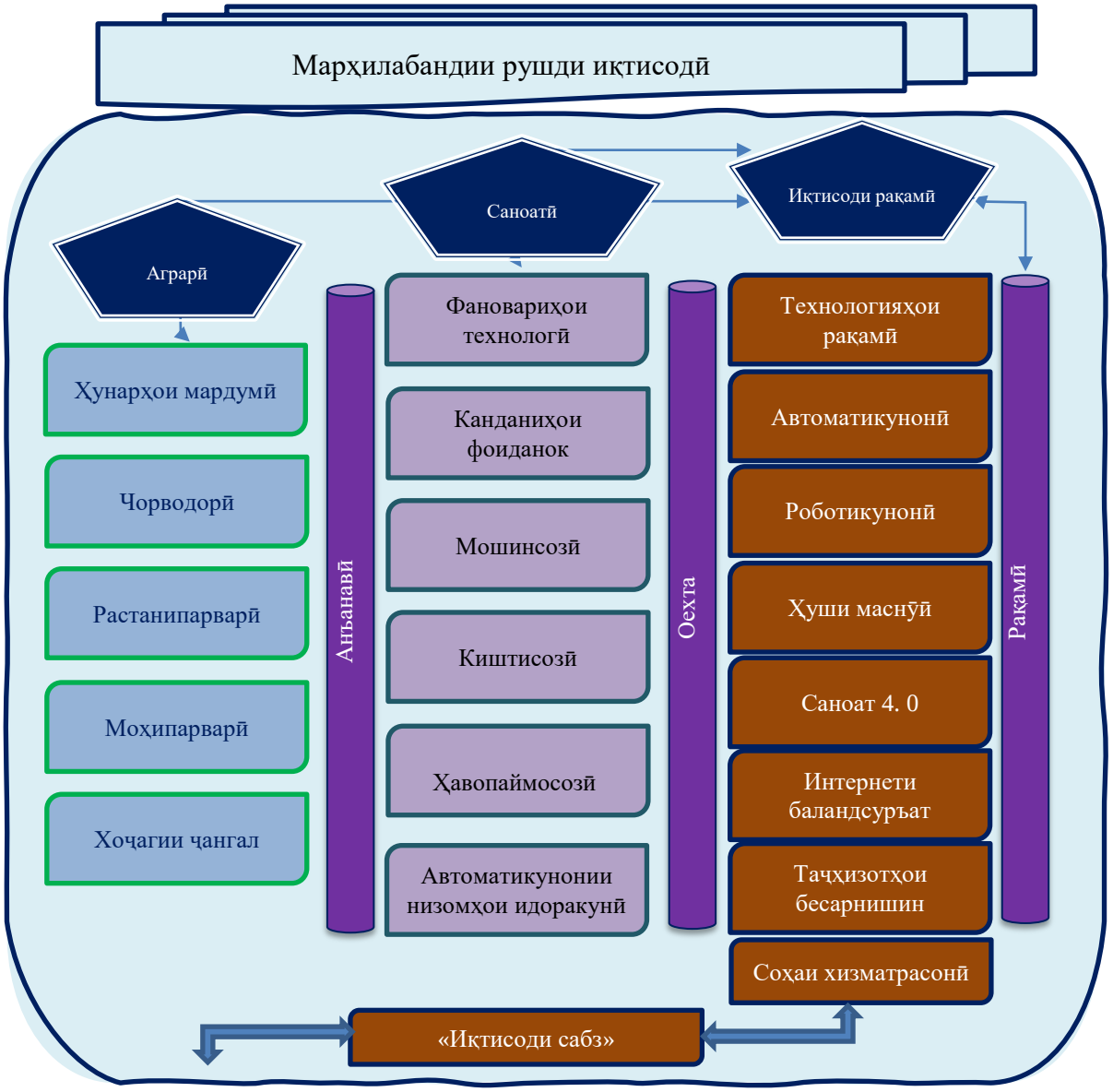

Рисунок 1. Марҳилабандии рушди иқтисодӣ [2, С. 149 - 157]

Албатта барои кишвари мо низ ташаккули ин падидаҳо бидуни таъсир буда наметавонад. Таъсири табадуллоти технологӣ, ҳаракати технологии рақамӣ низоми муносибатҳоро дар ҳамаи фаъолияти инсоният дигар намуд. Сипас механизмҳои такмилёфта ба шаклгирии ҳуши маснӯӣ (нерӯи зеҳни) и – қавӣ, ки қобилияти инъикоси ҳаводиси мураккаб ва баррасии онҳоро дорад ба вуҷуд омаданд. Дар пайи инкишофи низоми нав фаҳму дарки инсоният низ дигар шуда муҳити маҷозии афкор амал менамояд (расми 2). Ҳамаи муносибатҳои номбаргардида аз лиҳози иқтисодӣ бо ёрии усулҳои амсиласозии иқтисодӣ -математикӣ пурра омӯхта нашудаанд. Масъалаҳои дарҷгардида дар таҳқиқоти мазкур мавриди баррасӣ қарор дода шуда баъзе нозукиҳои он ба риштаи таҳлил кашида шудааст.

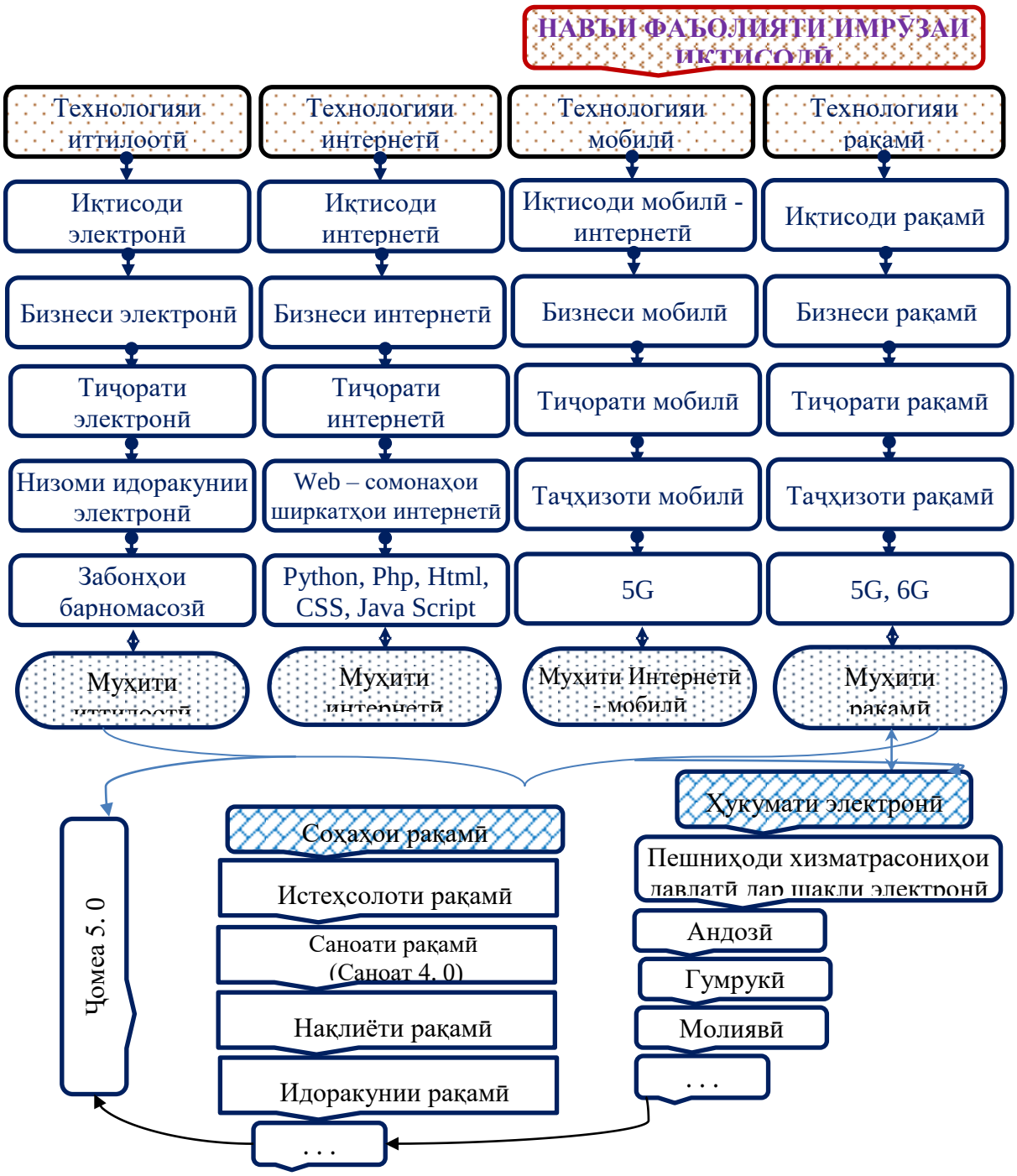

Расми 2. – Сохтори бо ҳам алоқаманди бавуҷудории навгониҳои технологӣ - рақамӣ дар навъи фаъолияти иқтисодии баъди солҳои 1950 – ум, ки дар натиҷаи амсилаҳои гуногуни математикӣ, иқтисодӣ – математикӣ ба вуҷуд омадааст. (таҳияи муаллиф)

Пешвои муаззами миллат ҳангоми Суханронӣ дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат санаи 23. 03. 2017 ибрози андеша намуданд, ки ҳар як таҳқиқоти илмие, ки анҷом дода мешавад бояд натиҷаҳои ҳосилшуда бо ёрии имкониятҳои илмҳои дақиқ асоснок карда шаванд. Хусасан дар назди тамоми ҷомеаи илмии кишвар мақсад ва ҳадафҳои зеринро ироа намуданд: «Бинобар ин, дар истеҳсолоти ватанӣ татбиқ намудани дастовардҳои илмӣ ва инноватсиониву технологии олимони кишвар дар роҳи расидан ба ин ҳадаф нақши асосӣ мебозад. Танҳо робитаи мустаҳками илму амалия метавонад ба истеҳсолот таъсири мусбат расонад ва назарияву ихтирооти олимон дар амал татбиқ гарданд. Аз ин рӯ, олимони моро зарур аст, ки ба омӯзиши проблемаҳои муосир ва кашфиёту ихтирооти ба истеҳсолот нигаронидашуда таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намоянд».

Доир ба амсиласозии математикии платформаҳои рақамӣ муҳаққиқ Василева Т. В.

тавонистааст истифодаи амсилаи математикиро дар мисоли маҷмааи агросаноатӣ таҳия намояд [1, с. 4 - 7]. Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки истифодаи он на танҳо барои соҳаи кишоварзӣ балки дигар соҳаҳои иқтисодӣ умуман таҳияи амсилаи иқтисодӣ – математикии платформаи миллӣ мувофиқ мебошад.

Василева Т.В. зимни таҳқиқи масоили таҳаввулоти иқтисоди электронӣ қайд менамояд, ки рушди назарраси он ба солҳои 1960 – ум рост меояд ва фарогири маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ, ҳамаи сатҳҳои истеҳсоли мол, тақсимот, гирдгардиши мол, татбиқи неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ дар заминаи мубодилаи электронии маълумот бо ёрии шабакаҳои алоқаи электронӣ мебошад. Ба андешаи ӯ бори нахуст технологияи рақамӣ ҳамчун василаи тиҷорат ба сифати бронкунии чиптаҳои ширкатҳои нақлиётӣ ва дигар хадамоти марбут ба чунин хизматрасониҳо истифода гардидааст. Инчунин, дар таҳқиқоти ӯ алоқамандии элементҳои асосии иқтисоди электронӣ, алоқамандии элментҳои асосии иқтисоди интернетӣ ва алоқамандии элментҳои асосии иқтисоди Интернетӣ – Мобилӣ ба таври ошкоро ва фаҳмо оварда шудааст. Таҳқиқоти ироашударо метавон дар такмили меъёрҳои муқарраргардидаи таҳияи платформаҳои рақамӣ истифода намуд.

Муҳаққиқони украинӣ Игор К., Игор Б., Любов К., Ирина А., Людмила П., Елена З. дар раванди таҳқиқоти илмиашон, ки ба муайян кардани таъсири технологияҳои иттилоотӣ - коммуникатсионӣ ба рушди тиҷорати электронии корхонаҳои саноатии Украина равона шудааст, як қатор мушкилоти рушди соҳаро муқаррар намудаанд. Зимни баррасии мавод мушоҳида намудан мумкин аст, ки барои анҷом додани таҳқиқот аз усулҳои ҳамгироӣ ва усулҳои амсиласозии регрессионӣ барои муайян кардани сатҳи истифодаи ТИК аз ҷониби корхонаҳои саноатӣ, муайян кардани таъсири онҳо ба динамикаи ҳиссаи фурӯши маҳсулот ба таври фосилавӣ ва муайян кардани сабабҳои тағирёбии ҳолати тиҷорати электронӣ истифода гардидаанд. Навгониҳои таҳқиқоти ироашуда ошкор менамояд, ки истифода аз усулҳо ва амсилаҳои математикӣ дуруст ва бо дарназардошти омилҳои эндогенӣ ва экзогенӣ анҷом дода шудааст ва натиҷаҳо дар мисоли объекти ба моделгирифташуда пойбарҷо ва мушаххас мебошад.

Инчунин андешаҳои онҳо атрофи истифодаи амсиласозии математикӣ чунин муқаррар карда шудааст, ки се фарзияи санҷидашударо инъикос менамояд:

- истифодаи амсиласозии иқтисодӣ - математикӣ барои беҳтар фаҳмидани таъсири ТИК ва тиҷорати электронӣ ба фаъолияти корхонаҳо ва натиҷаҳои таҳқиқоти бадастомада;
- баррасӣ намудани ТИК ҳамчун омили муттаҳидкунандае, ки ба рушди тиҷорати электронӣ таъсир мерасонад;
- ТИК метавонад ба динамикаи ҳаҷми фурӯши маҳсулоте, ки аз тиҷорати электронӣ ба даст оварда мешавад, таъсир расонад [13, p. 3801 - 3815].

Дар ҳақиқат фарзияҳои ироашуда бояд дар мисолҳои мушаххас санҷида шавад. Бо далелҳои мушаххас метавон асоснок намуд, ки имрӯзҳо шароити феълии рушди унсури таркибии иқтисоди рақамӣ бояд дар асоси чунин фарзияҳои илмӣ дар маводҳои кишвари маҳбубамон санҷида шавад. Аммо иттилоотҳои дақиқ оид ва вазъи объектҳои дар кишвар вуҷуддошта имконият намедиҳанд, ки чунин таҳқиқоти сареҳ доир ба вазъи тиҷорати электронӣ ҳамчун унсури такондиҳандаи иқтисоди рақамӣ ба таври дуруст баҳо дода шавад. Инчунин дар ҷараёни таҳқиқот омилҳоеро муқаррар намудаанд, ки ба тиҷорати элекронӣ таъсири амиқ мерасонанд: институтсионалӣ, иттилоотӣ, молиявӣ, бозорӣ, логистикӣ. Дар маҷрои муайян нигоҳ доштани тиҷорати электронӣ ҳамчун унсури асосии рушди иқтисоди рақамӣ ба омилҳои дарҷгардида алоқамандии қавӣ дорад. Маълум мешавад, ки дар аксари кишварҳои ҷаҳон дар маҷрои муайян нигоҳ доштани тиҷорати электронӣ, хусусан ба ҳолати бозори имрӯза мувофиқ гардонидани сатҳу сифати хизматрасониҳои он масъалаи баҳсноки илмӣ мебошад. Дар кишвари мо низ ин мушкилот мушоҳида мешавад. Барои бартараф намудани он истифодаи амсилаи мувофиқи математикӣ ва татбиқи натиҷаҳои ҳосилшудаи он ниҳоят муҳим ва рӯзмара мебошад.

Дар идома диққат дода мешавад ба намудҳои амсиласозӣ (расмӣ 3).

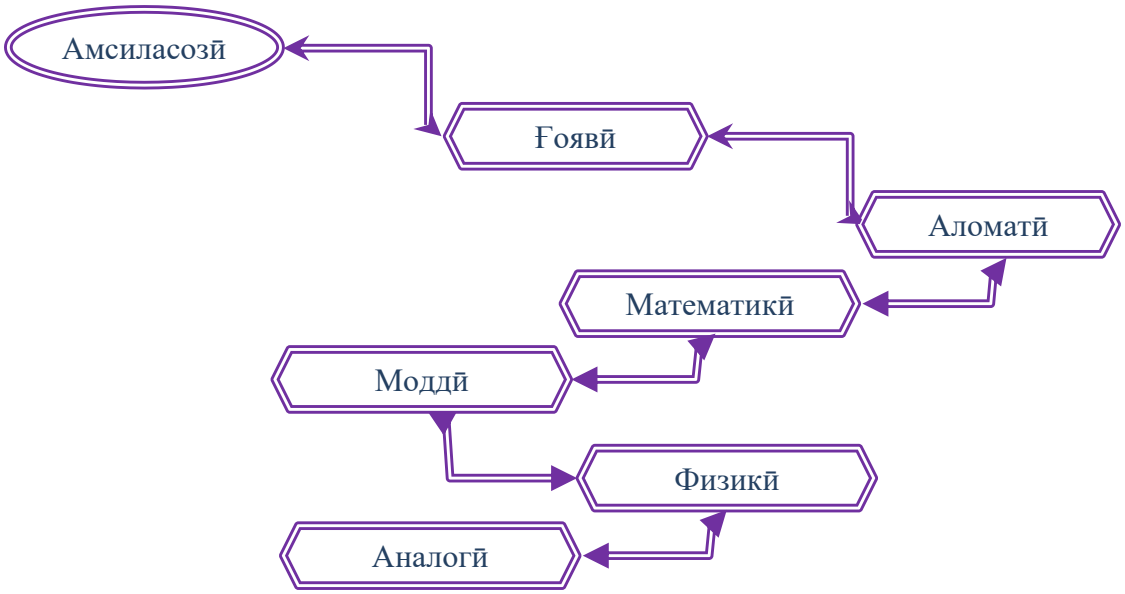

Расми 3. – Намудҳои амсиласозӣ (таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти илмӣ)

Амсиласозии математикӣ ба забони математикӣ ворид намудани объект мебошад. Барои ин интихоби объекти дар оянда ба моделмегирифташуда зарур мебошад. Ҳангоми таҳияи амсила ба инобат гирифтани тамоми унсурҳои объект зарур мебошад.

Сипас мо метавонем дар асоси объекти воқеӣ алгоритми (расми 2) тартиби фаъолияти объектро созмон диҳем. Интихоби методи таҳлили низ ниҳоят муҳим мебошад. Баъзан ҳангоми интихоби усули амсиласозӣ худи объект мувофиқат намекунад ва натиҷаи хуб ба даст намеояд.

Айни замон мушоҳида мешавад, ки бештар дар фаъолияти корхонаҳо амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионирo истифода намудан мумкин аст.

Сохтори мантиқии функсияи мазкур чунин мебошад (расми 3).

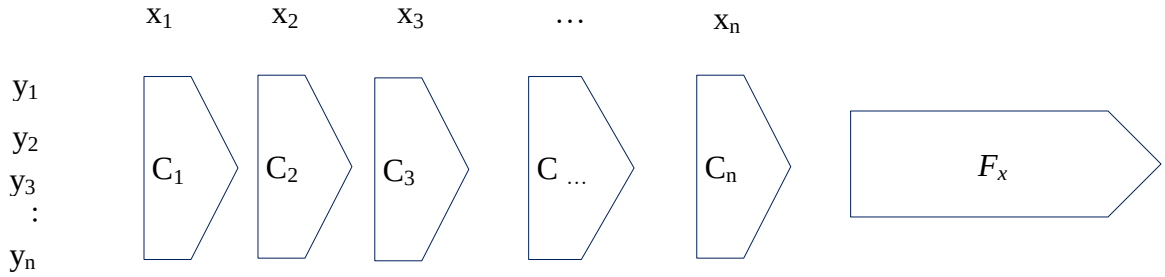

Расми 3. - Сохтори амсилаи оптимизатсионӣ (таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти илмӣ)

Дар ин ҷо F_x функсияи мақсади амсила мебошад. х – тағйирёбандаи бавосита ва у – тағйирёбандаи бевосита буда с – нишондиҳандаи воқеии амсила ҳисобида мешавад.

Барои ҳамин мо мисоли воқеиро дар атрофи амсиласозии пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ, ки ҷузъи таркиби ва ташаккулдиҳандаи иқтисоди рақамӣ мебошад, дида мебароем.

Расми 3. – Блок-схемаи амсилаи оптмизатсионӣ ва иқтисодӣ-математикии бозори хизматрасониҳои электронӣ **(**таҳияи муаллиф**)**

Ба назари мо, мувофиқнамоӣ ва эътимоднокии амсиласозии математикӣ ва муқоисаи натиҷаҳои кори амсила ба характеристикаҳои система вобаста аст. Агар объекти таҳқиқшаванда муайян бошад, натиҷаҳои бадастомада ба хосияти система мувофиқ гардонида шуда, эътимоднок мешавад.

Яке аз унсурҳои асосии таҳқиқот дар ин давра математикакунонии масъала ба ҳисоб меравад. Аввал сохтор ва функсияи амсила муайян карда шуда, сипас бо назардошти хусусиятҳо истифодаи он амалӣ гардонида мешавад. Дар ҳамин ҳол тавсифи математикии алоқамандии элементҳо ва хусусияти система, ки барои он амсилаи иқтисодӣ-математикӣ тартиб дода мешавад, зарур мебошад [7, с. 154 - 159, 8. с. 3 - 5; 10, с. 1008 - 1029; 12, с. 5 - 20].

Дар таҳқиқот зинаи навбатӣ, яъне гузориши масъалаи амсиласозии хизматрасониҳои электрониро дида мебароем. Функсияи мақсад – ба ҳадди аксар (максимум) расонидани даромад аз пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ намуди зеринро дорад:

$$F_{max} = \sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} X_{ij}\, P_{ij}, i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}, (1)$$

дар ин ҷо

X_{ij} – ҳаҷми пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ аз зергурӯҳи j-юми гурӯҳи i-юм, n – шумораи гурӯҳҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои электронӣ, m – шумораи зергурӯҳҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои электронӣ дар гурӯҳи i-юм $(i = \overline{1,n})$ ва P_{ij} – арзиши пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ аз зергурӯҳи j-юми гурӯҳи i-юмро ифода мекунанд. Маҳдудиятҳо оид ба истифодаи захираҳои электронӣ дар чунин шакл пешниҳод мегарданд:

$$\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} X_{ij}\, C_{ijr} \le B_r, r = \overline{1,R};\ i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}, (2)$$

дар ин ҷо

C_{ijr} – ҳаҷми истифодаи захираҳои электронии намуди r аз пешниҳоди хизматрасонии электронии зергурӯҳи j-юми гурӯҳи i-юм $(r = \overline{1,R};\ i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}), B_r$ – ҳаҷми маҳдудиятҳо барои истифодаи захираҳои электронии намуди r $(r = \overline{1,R})$,

$$X_{ij} \ge 0, i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m} \qquad (3)$$

– маҳдудиятҳо ба тағйирёбандаҳои манфӣ.

Барои ин ҷиҳати ҳисобҳои зарурӣ ва пайдо шудани мушкилот барои такроран пешниҳод намудани хизматрасонӣ ба амсилаи мазкур чунин афзорҳои нав илова карда мешавад.

$$\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} S_{ijr} \le B_r, r = \overline{1,N};\ i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}, (2)$$

дар инҷо:

S_{ijr} ҳаҷми хизматрасониҳои иловагие, ки барои пешниҳоди хизматарсонӣ такроран сурат мегирад. ($r = \overline{1,N};\ i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}$) мебошад.

r аз пешниҳоди хизматрасонии электронии зергурӯҳи j-юми такрории гурӯҳи i-юм ($r = \overline{1,N};\ i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m}$), G_r – ҳаҷми маҳдудиятҳо барои истифодаи захираҳои электронии иловагии намуди r ($r = \overline{1,N}$),

$$S_{ijr} \ge 0, i = \overline{1,n};\ j = \overline{1,m} \quad (5)$$

– маҳдудиятҳо ба тағйирёбандаҳои манфӣ аз пешниҳоди такрории хизматрасониҳо.

адабиёти илмии аз он иқтибос овардашуда дар ҳақиқат масъалаи рушди иқтисоди рақамиро ба инобат мегирад. Аммо таҳлили эмприкии мавод нишон медиҳад, ки аксарияти онҳо дар мисолҳои мушаххас вобаста ба объектҳоии иқисодии кишварҳои хориҷӣ анҷом дода шудааст. Ба ақидаи мо истифодаи баъзе хусусиятҳои навгониҳои назариявӣ, методологии онҳоро дар асоснокнамоии ҷанбаҳои назариявӣ, амалии масъала истифода намудан мумкин аст. Дар коркардҳои илмии онҳо таҳлили вазъи ҳолат ва дурнамои нишондиҳандаи рушди иқтисоди рақамӣ ба таври мушаххас дида баромада шудааст. Аммо ҳеҷ кадоме бо овардани далелҳои кофӣ таҳияи амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсиониро дар мисолҳои объектҳои иқтисодии кишвари маҳбубамон мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор надодаанд. Новобаста аз ин коркардҳои илмии онҳоро, ки дар асоси объектҳои таҷрибавӣ анҷом дода шудааст самаранок номидан мумкин аст.

Айни замон илми ватанӣ дар ҷустуҷӯйи роҳҳои беҳтарини идоракунии захираҳои иқтисодӣ ва мувофиқсозии онҳо ба стратегияҳои миллӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ мебошад. Истифодаи натиҷаҳои амсиласозӣ рушди иқтисоди миллиро таъмин намуда раванди фаъолияти объектҳоро бо боварӣ асоснок менамояд барои давраи дарозмуддат таъмин менамояд.

Ба мо муяссар гардид, ки дар идома низ ба таҳқиқи масоили басо мураккаб ва баҳсталаби илмӣ ва замони имрӯза диққат медиҳем. Дар ҳақиқат истифодаи усулҳои АМИ метавонад ҷомеаи моро куллан аз буҳрони иқтисодӣ, мушкилоту хатарҳо раҳонида боиси рушди иқтисодиёти миллӣ гардад, диққати боз ҳам фарохтар ва амиқ диҳем. Дастрас набудани нишондиҳандаҳои омории дақиқ доир ба омилҳои ҷузъии объектҳои иқтисодӣ имконият намедиҳад амсилаи иқтисодӣ – математикиро ба таври мушаххас татбиқ намуд ва натиҷаҳои ҳосилшударо дар муҳлати муайян мавриди санҷиш қарор дод. Дигар масъала аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ вобаста ба шароити рақамикунонии иқтисодиёт ба таври пурра ва фарогир бо дарназардошти объекти иқтисодии дақиқ таҳия нагардидани амсилаҳои мувофиқ, ки рушди ин ё он соҳаро таъмин намояд, мебошад.

Дар хулосаи мақолаи мазкур метавон қайд намуд, ки амсилаи мазкурро дар раванди пешниҳод метавонанд корхонаҳои пешниҳодкунандаи хизматарсониҳои электронӣ бо мақсади афзоиши даромад истифода намоянд.

Ҳамин тариқ татбиқи амсилаҳои иқтисодӣ – математикӣ имконият медиҳанд, ки рушди дилхоҳ объекти иқтисодӣ дуруст барои давраи дарозмуддат таъмин карда шавад ва боиси даромади корхонаҳо, умуман устувории иқтисодиёти миллӣ гардад. Дар баробари ин татбиқи технологияҳои нав низ метавонад самаранкоии фаъолиятро дар баробари истифодаи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ таъмин намояд. Аз ҳамин лиҳоз ба мо муяссар гардид, ки зимни таҳқиқи масъала ба татбиқи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ диққати махсус зоҳир намоем. Зеро барои таъмини рушди дилхоҳ объекти иқтисодӣ ба хусус соҳаи хизматрасониҳои электронӣ татбиқ намудани усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ:

1. Васильева Т. В. Интернет–мобильная экономика: сущность, основные направления и перспективы развития. Т. В. Васильева / Интернет–Мобильная экономика. Сборник научных статей научно– педагогических работников, аспирантов, магистрантов и студентов. Выпуск 3. // под ред. канд. экон. наук, доцента Т. В. Васильевой. – М. : Издательство Ипполитова, 2024. – 124 с // 4 – 7.
2. Дустбоев Ш., Тулиев, М. С. Некоторые научно – теоретическое аспекты развитие аппарат цифровой экономики / Ш. Дустбоев, Тулиев М. С. // Вестник ТГУК. Научный журнал. 2024. - № 4/1(54). - С. 149 - 157.
3. Тулиев М. С. Амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ ва зарурати татбиқи он дар соҳаи иқтисодиёт / М. С. Тулиев // Маводи конференсияи илмию-амалии байналмилалӣ бахшида ба Бистсолаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф ва 85-солагии доктори илмҳои физика-математика, профессор Мухаммадҷон Исматӣ (Душанбе, 5 майи соли 2025). С. 244 – 248.
4. Тулиев, М. С. Вопросы моделирования оказания электронных услуг в условиях цифровой экономики / М. С. Тулиев, Р. С. Исаев [Текст] // Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. – 2020. – № 2 (83). – С. 39-47.
5. Тулиев, М. С. Вопросы развития предоставления электронных услуг в Республике Таджикистан / М. С. Тулиев // Таджикистан и современный мир: Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Серия экономических наук. – 2019. – № 2/1. – С. 60-72.
6. Akaev A., Petryakov A., Jorg R. -S., Ungvari L. Education system and labor market in the context of digital transformation / A. Akaev, A. Petryakov, R. -S. Jorg, L. Ungvari //Studies on Entrepreneurship, Structural Change and Industrial Dynamics. 2022. P. 125-143.
7. Aleinikova O. V., Datsii O. I., Kalina I. I., Zavgorodnia A. A., Yeremenko Y., & Nitsenko V. S. Digital technologies as a reason and tool for dynamic transformation of territory marketing / O. V. Aleinikova, O. I. Datsii, I. I. Kalina, A. A. Zavgorodnia, Y. Yeremenko, & V. S. Nitsenko // Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 1, 154-159.
8. Denning P. Digital economy: dark innovations in the digital economy / P. Denning // Ubiquity. 2023. Т. 2023. № October. P. 3-5.
9. Ganchenko D. N. Features and vectors of cluster transformation in the digital economy [Text] / D. N. Ganchenko // Journal of Economics, Entrepreneurship and Law. 2021. Т. 11. № 11. С. 2537-2550.
10. Kraus N., Kraus K., Manzhura O., Ishchenko I., & Radzikhovska Y. / N. Kraus., Kraus K., Manzhura O., Ishchenko I., & Radzikhovska Y. // Digital transformation of business processes of enterprises on the way to becoming Industry 5. 0 in the Gig economy. WSEAS Transactions on Business and Economics, 93(20), 1008-1029.
11. Li G., Li X., Huo L. Digital economy, spatial spillover and industrial green innovation efficiency: empirical evidence from China / G. Li, X. Li, L. Huo // Heliyon. 2023. Т. 9. № 1. P. 12875.
12. Okhten, O. O., & Dasiv, A. F. (2021). Economic and mathematical modeling of long-term development of national industry in the conditions of digitalization with the use of a production function. Econ. promisl., 4 (96), pp. 5-20.
13. Igor K., Igor B., Liubov K., Iryna O., Liudmyla P., Olena Z. Economic and mathematical modeling of integration influence of information and communication technologies on the development of e-commerce of industrial enterprises / K. Igor, B. Igor, K. Liubov, O. Iryna, P. Liudmyla, Z. Olena // Journal of Theoretical and Applied Information Technology. 31st May 2023. Vol. 101. No 10. P. 3801 - 3815

ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ АМСИЛАСОЗИИ ИҚТИСОДӢ - МАТЕМАТИКӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Мақола ба таҳлили назарияҳои илмии амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ бахшида шудааст. Қисми аввали мавод ба таҳқиқи назарияҳои муосири илмии масоили мавриди назар ва гурӯҳбандии технология, ки боиси зина ба зина ба вуҷуд омадани технологияҳои рақамии тавонманд, бунёди платформаҳои рақамӣ ва шаклгирии навъи нави иқтисодиёт гардидааст бахшида шудааст. Дар ҷараёни баррасӣ, таҳқиқ ва омезиши назарияҳои гуногун дар асоси адабиёти илмии нав, муаллиф кӯшиш намудааст роҳу усулҳои ба мақсад мувофиқ, умуман тартиби истифодаи амсилаҳои иқтисодӣ – математикиро дар фаъолияти минбаъдаи объектҳои иқтисодӣ, ки айни замон дар ҳолати гузариш ба иқтисоди рақамӣ қарор доранд пешниҳод намояд. Муқаррар гардидааст, ки дар шароити кунунӣ истифодаи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ дар фаъолияти объектҳои иқтисодӣ зарур ва хоси иқтисодиёти шакли нав мебошад. Аз ҳамин лиҳоз бо овардани далелҳои муътамад атрофи объектҳо, ки аслан фарогири ғояҳои санҷидашудаи илмӣ мебошад тартиби истифодаи усули амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ матраҳ карда шудааст. Инчунин бо далелҳои мушаххас зарурати таҳлили мунтазами ҳолати объектҳои иқтисодӣ ва коркарди вариантҳои мувофиқи амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, татбиқи саривақтии он фикронии ҷолиб сурат гирифтааст, ки мавқеи муаллифро дар ташаккули ин навъи нави иқтисодиёт ва татбиқи усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, оптимизатсионӣ бармало менамояд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, рақамикунонӣ, иқтисодиёти рақамӣ, иттилоот, равандҳои иттилоотӣ, амсила, амсиласозӣ, усулҳои амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ, амсилаҳои оптимизатсионӣ, омилҳо, алгоритм, объектҳои иқтисодӣ, хизматрасониҳои электронӣ, технологияҳои рақамӣ, бозори хизматрасониҳои электронӣ, Интернет.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тулиев Муҳамадулло Сарваркулович – номзади илмҳои иқтисодӣ, и. в. дотсенти кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иқтисоди рақамии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Тел. : +992939000446; E-mail: mukhammad. ali. 82@mail. ru

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ЭКОНОМИКО – МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье проводится анализ научных теорий экономико-математического и оптимизационного моделирования в условиях цифровой экономики. Первая часть работы посвящена исследованию классификации технологий, которая привели к появлению цифровых технологий и формированию новой формы экономики. Исследуя сочетание различных теорий в основе новой научной литературы, автор попытались предложить соответствующие пути и методы, в целом порядок использования экономико-математических моделей в дальнейшем функционированиы экономических объектов, находящихся в настоящее время в состоянии перехода к цифровой экономике. Установлено, что в современных условиях необходимо использовать методы экономико-математического и оптимизационного моделирования в деятельности экономических объектов и сделать их пригодными для деятельности таких объектов. С этой точки зрения, на основе достоверных данных об объектах, которые в основном включают в себя проверенные научные идеи, предлагается процедура использования метода экономико-математического и оптимизационного моделирования. Также на конкретных доказательствах построены интересные соображения о необхадимости в регулярном анализе состояния экономических обьектов, разработке вариантов соответствующего экономико-математического моделирования и современного их применения, которые четко отражают позицию автора по организации этого нового вида экономики и примененнию экономика-метематическиго моделирования и оптимизации..

Ключевые слова: экономика, цифровизация, цифровая экономика, информация, информационные процессы, модель, моделирование, методы экономико-математического моделирования, оптимизационые модели, факторы, алгоритм, экономические объекты, электронные услуги, цифровые технологии, рынок электронных услуг, Интернет.

Сведения об автор: Тулиев Мухамадулло Сарваркулович – кандидат экономических наук и. о. доцента кафедры информационных технологий и цифровой экономики Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Тел. : +992939000446;. Email: mukhammad. ali. 82@mail. ru

APPLICATION OF METHODS OF ECONOMIC - MATHEMATICAL MODELING IN THE CONDITIONS OF DIGITAL ECONOMY

This article analyzes the scientific theories of economic-mathematical and optimization modeling within the context of the digital economy. The first part of the paper is devoted to the study of the classification of technologies that have led to the emergence of digital technologies and the formation of a new type of economy. By examining the combination of various theories presented in recent scientific literature, the authors aim to propose appropriate approaches and methods - in general, a procedure for applying economic-mathematical models in the ongoing activities of economic entities currently the undergoing transition to a digital economy.

The study concludes that, under modern conditions, it is essential to apply methods of economic-mathematical and optimization modeling in the operations of economic entities and to adapt them to the specific needs of such entities. From this perspective, by providing reliable data - primarily based on well-established scientific concepts - the article proposes a procedure for using economic-mathematical and optimization modeling methods. Moreover, based on concrete evidence of the necessity for regular analysis of the state of economic entities and the development of suitable options for economic-mathematical modeling, the authors present a timely implementation of these ideas, thereby confirming their position on the formation of this new type of economy and the use of such modeling methods.

Keywords: economy, digitalization, digital economy, information, information processes, model, modeling, methods of economic-mathematical modeling, optimization models, factors, algorithm, economic objects, electronic services, digital technologies, electronic services market, Internet.

Information about the author: Tuliev Mukhamadullo Sarvarkulovich – PhD in Economics, Acting Associate Professor in the Department of Information Technology and Digital Economy at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Tel. : +992939000446; Email: *mukhammad. ali. 82@mail. ru*

УДК: 334.7:330.8

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Шоидарвозова М. С., Замирова М.

Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ

Малый и средний бизнес представляет собой особый сектор национальной экономики, который характеризуется совокупностью количественных, институциональных, организационно-правовых, имущественных и функциональных признаков, отличающих его от крупных корпоративных структур. В современной экономической науке дефиниция «малый и средний бизнес» трактуется как категория, объединяющая предпринимательские субъекты, обладающие относительно небольшим масштабом деятельности, ограниченной численностью занятых, определённой величиной оборота и активов, а также специфическими особенностями управления, организационной структуры и рыночного поведения. Несмотря на кажущуюся простоту, данное понятие отражает сложный социально-экономический феномен, имеющий фундаментальное значение для устойчивости и динамики экономического роста, формирования конкурентной среды, развития инноваций и обеспечения занятости населения.

Сущность малого и среднего бизнеса определяется сочетанием трёх ключевых компонентов: экономического, институционального и социального. С экономической точки зрения МСБ является формой предпринимательской деятельности, базирующейся на высокой степени гибкости, способности к быстрой адаптации к изменениям конъюнктуры, мобильности капитала и сравнительно низких трансакционных издержках [5].

Малые и средние предприятия чаще всего функционируют в условиях ограниченных ресурсов, что стимулирует их к поиску эффективных решений, оптимизации производственных процессов, внедрению инноваций и рациональному использованию факторов производства. Институциональная сущность МСБ проявляется через присутствие нормативно закреплённых критериев, определяющих принадлежность предприятия к

малому или среднему сектору, включая численность работников, объём выручки, стоимость активов, форму собственности, организационно-правовой статус и другие параметры, которые варьируются в зависимости от законодательства конкретной страны. Социальная составляющая сущности МСБ заключается в том, что этот сектор обеспечивает значительную долю занятости, способствует формированию среднего класса, стимулирует предпринимательскую активность населения, повышает территориальную сбалансированность развития и поддерживает устойчивость экономики даже в периоды кризисов. В странах с развитой рыночной экономикой доля МСБ в ВВП достигает 50–60 %, а его роль в создании рабочих мест превышает 70 %. Для развивающихся экономик, включая государства Центральной Азии, сектор МСБ является не только экономическим, но и социальным механизмом стабилизации, поскольку обеспечивает самозанятость населения, снижает уровень бедности и способствует развитию предпринимательской культуры [3].

Теоретические подходы к исследованию МСБ формировались на протяжении более чем столетия и отражают тенденции трансформации экономических систем, изменение роли государства, развитие технологических укладов, усложнение рыночных отношений и глобализацию мировой экономики [8, с. 112-119]. Исторически феномен малого бизнеса возник значительно раньше, чем крупные корпорации и промышленные гиганты. Первоначально предпринимательство существовало в форме индивидуальной ремесленной деятельности, кустарного производства, мелкой торговли и семейных предприятий, которые являлись доминирующей формой хозяйствования вплоть до промышленной революции XVIII–XIX веков. Лишь с развитием крупных промышленных предприятий и ростом масштабов капитала возникла необходимость в теоретическом осмыслении различий между малыми, средними и крупными формами предпринимательства. В классических трудах А. Смита, Д. Рикардо, Ж. -Б. Сэя предпринимательство рассматривалось как деятельность, основанная на инициативе, риске и способности комбинировать факторы производства, но структурное различие между малыми и крупными предприятиями ещё не выделялось в отдельную научную категорию [9, с. 35-42].

Современное понимание малого и среднего бизнеса как самостоятельного сектора экономики формируется только в XX веке, когда развитие промышленности, изменение структуры рынков и ускорение научно-технического прогресса выявили различия в функциях, возможностях и ограничениях предприятий различного масштаба. Теоретические основы анализа МСБ были заложены Й. Шумпетером, который рассматривал малые предприятия как ключевой источник инноваций, предпринимательской инициативы и разрушительного творчества, определяющего динамику экономического развития. В дальнейшем концепции развития МСБ получили развитие в трудах Ф. Хайека, который подчёркивал роль конкуренции и децентрализованного принятия решений, а также в исследованиях П. Друкера, утверждавшего, что малый бизнес обладает уникальными качествами в сфере адаптивности, инновационного мышления и способности к освоению новых ниш [4, с. 74-82].

В период после Второй мировой войны, когда страны Европы и Азии столкнулись с необходимостью восстановления экономики, малые и средние предприятия стали важнейшим инструментом стабилизации занятости и диверсификации производства. Экономические модели Германии (концепция Mittelstand), Японии (система кейрецу и поддержка семейных предприятий), Италии (индустриальные районы и кластерные сети) продемонстрировали, что малый бизнес способен не только сосуществовать с крупными корпорациями, но и формировать устойчивые производственные цепочки, стимулировать инновации и обеспечивать региональное развитие. Научная мысль того периода подчёркивала, что МСБ выполняет не только экономические, но и социальные, институциональные и культурные функции [2, с. 104].

Теоретические подходы к развитию МСБ существенно усложнились во второй половине XX и начале XXI века в связи с глобализацией, появлением цифровых

технологий, усложнением финансовых рынков и ростом конкуренции. Современные концепции рассматривают малый и средний бизнес как самостоятельную экосистему, включающую предпринимателей, кредитные институты, государственные структуры, образовательные организации, инфраструктурные объекты, рынки капитала и сети поставщиков. Одним из ключевых элементов теории МСБ стало понимание того, что эффективность развития малого предприятия определяется не только его внутренними характеристиками, но и институциональной средой: качеством законодательства, уровнем административных барьеров, доступностью финансовых ресурсов, состоянием инфраструктуры, степенью развития человеческого капитала и отраслевой спецификой региона.

В международной практике МСБ рассматривается как стратегический фактор экономического роста. Согласно данным ОЭСР, малые и средние предприятия формируют более 90% всех зарегистрированных фирм, обеспечивают до 60-70 % занятости и около 50-60 % добавленной стоимости в большинстве развитых стран. В Европейском союзе МСБ признан «двигателем экономики», определяющим инновационный потенциал, технологическое развитие и устойчивость экономических систем. В странах Восточной и Юго-Восточной Азии, особенно в Южной Корее, Китае, Малайзии и Сингапуре, малые и средние предприятия стали ключевым инструментом индустриализации и трансформации экспортно-ориентированных моделей роста [6, с. 58].

Современные теоретические исследования подчеркивают, что малый бизнес обладает принципиальными особенностями, которые отличают его от крупных корпораций. Во-первых, МСБ характеризуется более высокой степенью предпринимательского риска, поскольку ограниченность ресурсов делает предприятия уязвимыми к колебаниям спроса, цене на сырьё, изменениям законодательства и конкуренции. Во-вторых, МСБ обладает уникальными управленческими механизмами: решения принимаются быстро, разработки новых продуктов проходят ускоренный цикл, а организационная структура является плоской и неформализованной. В-третьих, малый бизнес является источником гибкости и адаптивности: он способен оперативно перестраивать производственные процессы, менять ассортимент, внедрять инновации и реагировать на локальные потребности. Именно эти особенности делают сектор МСБ ключевым элементом современной экономики.

Особое значение в теории становления МСБ уделяется институциональному подходу, который рассматривает предпринимательство через призму формальных и неформальных институтов: законодательства, традиций, культурных норм, уровня доверия, предпринимательской культуры и качества государственного управления. Институциональная теория, представленная работами Д. Норта, О. Уильямсона и их последователей, показывает, что развитие малого бизнеса возможно только в условиях устойчивой и предсказуемой институциональной среды. Если институты функционируют эффективно, предприниматели проявляют инициативу, инвестируют в развитие, создают новые рабочие места и повышают эффективность производства. Если же институциональная середа неблагоприятна, наблюдается рост теневой экономики, снижение деловой активности и слабая конкуренция [7, с. 112].

Теоретические аспекты развития МСБ также связаны с концепцией инновационного предпринимательства. Согласно теории Шумпетера, малые предприятия являются основным источником инноваций, поскольку они способны быстро внедрять новые технологии, экспериментировать с продуктами и услугами и формировать новые рынки. Современные исследования подтверждают это: малый бизнес является главным драйвером стартап-экономики, цифровой трансформации и внедрения высокотехнологичных решений в производственные цепочки. Особенно велика роль МСБ в таких сферах, как IT, услуги, дизайн, агротехнологии, переработка сырья и зелёная экономика [10, с. 128].

Не менее важны теоретические концепции жизненного цикла малого предприятия, включающие стадии становления, роста, стабильности, трансформации и возможного упадка. Модели Грейнера, Адизеса, Чендлера и других исследователей показывают, что

развитие МСБ зависит от качества управления, финансовой устойчивости, профессионализма предпринимателя, доступа к ресурсам и способности адаптироваться к изменениям. На ранних этапах главный фактор - это инициатива предпринимателя, его способность организовать бизнес-процессы. На этапе роста значимыми становятся вопросы масштабирования, делегирования, управления персоналом и стратегического планирования. На стадии зрелости важнейшим фактором становится инновационная активность, позволяющая избежать стагнации [1, с. 58].

В сумме все теоретические подходы демонстрируют, что малый и средний бизнес является не просто сектором экономики, а сложной, многокомпонентной системой, определяющей динамику экономического роста, устойчивость хозяйственных процессов, развитие регионов и инновационный потенциал страны. Становление МСБ отражает общую траекторию развития рыночной экономики, переход к многоукладности, гибкости, предпринимательской инициативе и формированию конкурентной среды. Понимание теоретических основ МСБ является необходимым условием для проведения комплексного анализа, разработки программ развития, формирования политики поддержки и обеспечения устойчивого функционирования сектора в условиях экономической неопределённости и глобальных вызовов.

Дефиниция МСБ в современном научном дискурсе связывается не только с количественными параметрами, но и с качественными характеристиками, такими как инновационность, адаптивность, способность генерировать новые формы занятости, социальная и территориальная вовлечённость, вклад в экологическую и цифровую трансформацию экономики. Малые предприятия в большей степени, чем крупные корпорации, склонны к экспериментам, внедрению новых продуктов, разворачиванию новых технологий, поскольку их организационная структура позволяет быстро тестировать гипотезы и менять направление деятельности. Таким образом, малый и средний бизнес рассматривается не просто как совокупность предприятий определённого масштаба, а как важнейший структурный элемент устойчивой экономики, обладающий высокой инновационной и предпринимательской активностью.

Значение дефиниции «малый и средний бизнес» проявляется также в её роли для формирования государственной экономической политики. Понимание сущности МСБ является необходимым условием для разработки эффективных мер поддержки, стимулирования предпринимательства, создания благоприятного инвестиционного климата и повышения конкурентоспособности регионов. Государственные институты, ориентируясь на параметры и особенности МСБ, формируют налоговые режимы, системы кредитования, программы субсидирования, механизмы снижения административных барьеров и поддержку инфраструктуры. Адекватная дефиниция МСБ позволяет государству корректно классифицировать предприятия, направлять ресурсы в приоритетные сектора и обеспечивать сбалансированное развитие всех групп участников рынка.

Таким образом, дефиниция «малый и средний бизнес» отражает многогранное экономическое явление, имеющее комплексную природу и фундаментальное значение для национальной и региональной экономики. Она включает количественные критерии и качественные характеристики, институциональные и социальные аспекты, функциональные особенности и макроэкономическое значение. Как элемент социально-экономической системы, МСБ выступает ключевым фактором инновационного развития, формирования конкурентной среды, создания рабочих мест и обеспечения устойчивости экономических процессов, что делает изучение данной дефиниции важным направлением современной экономической науки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Адизес И. Управление жизненным циклом корпорации. – М. : Альпина Паблишер, 2020. – С. 58.
2. Аудреше Д. Б., Турик Р. Инновации и рост малого бизнеса: международный опыт. - М. : Наука, 2020. – С. 104.

3. Глазьев С.Ю., Татаркин А.И., Малыгин В.Е. Малое и среднее предпринимательство в современной экономике: тенденции, проблемы, перспективы. – М. : Экономика, 2019. – С. 114.
4. Друкер П. Ф. Бизнес и инновации. – М. : Вильямс, 2019. – С. 74-82.
5. Егошин А. А. Малое предпринимательство: экономика, организация, управление. - М. : Инфра-М, 2020. - 256 с.
6. Малое и среднее предпринимательство в мировой экономике: тенденции и перспективы / Под ред. В. В. Ключарёва. – М. : Экономика, 2020. - С. 58.
7. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М. : Фонд экономической книги «Начала», 2020. – С. 112.
8. Портер М. Конкуренция. – М. : Вильямс, 2016. - 112-119 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М. : Экономика, 2017. – С. 35 - 42.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М. : Прогресс, 2019. – С. 128.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Статья посвящена комплексному теоретическому анализу сущности, содержания и ключевых характеристик малого и среднего бизнеса как самостоятельного сектора социально-экономической системы. Рассматриваются экономические, институциональные и социальные компоненты МСБ, формирующие его уникальную природу и определяющие роль в стимулировании предпринимательской активности, обеспечении занятости и поддержании устойчивого экономического роста. На основе изучения классических и современных теоретико-методологических подходов раскрываются особенности развития МСБ в условиях глобализации, цифровизации и усложнения рыночных отношений. Показано, что сектор МСБ обладает высокой гибкостью, инновационной активностью и адаптивностью, что делает его ключевым элементом конкурентной экономики. Отмечена важность институциональной среды и государственной политики в формировании условий для эффективного функционирования и роста малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, институциональная среда, предпринимательство, инновационное развитие, экономический рост, цифровизация экономики, гибкость и адаптивность МСБ, государственная поддержка предпринимательства.

Сведения об авторах: Шоидарвозова Марзия Саидвалишевна-кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела социально-экономических исследований Института гуманитарных наук им. Б. Искандарова. Адрес: ГБАО, ГБАО, г. Хоруг, ул. Деҳотӣ 45, х. 2, Тел. : (+992934402842); email: mshoidarvozova@mail. ru

Замирова Мохиолам, Магистр 2-го курса Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ по специальности управление экономикой предприятий АПК, тел +992 93 4045604, электронная почта mayazamirova@gmail. com

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ШАКЛГИРӢ ВА РУШДИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА ДАР ИҚТИСОДИ МУОСИР

Мақола ба таҳлили назариявии гуногунҷабҳаи моҳият ва хусусиятҳои асосии соҳибкории хурду миёна ҳамчун як бахши мустақили низоми иҷтимоию иқтисодӣ бахшида шудааст. Дар он ҷанбаҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ ва иҷтимоии рушди соҳибкории хурду миёна баррасӣ шуда, нақши он дар ташаккули фаъолиятҳои соҳибкорӣ, таъмини шуғл ва таҳкими рушди устувори иқтисодӣ шарҳ дода мешавад. Бо такя ба назарияҳои классикӣ ва дурнамои муосири илмӣ, мақола хусусиятҳои тағйирёбандаи фаъолияти МСБ-ро дар шароити ҷаҳонишавӣ, рақамикунонӣ ва мураккабшавии муносибатҳои бозорӣ тавсиф менамояд. Муайян карда шудааст, ки соҳибкории хурду миёна аз лиҳози чандирӣ, инноватсионӣ ва қобилияти баланд оид ба мутобиқшавӣ аҳамияти стратегӣ дошта, барои иқтисоди рақобатпазир зербинои муҳим фароҳам меорад. Ҳамчунин нақши муҳими муҳити институтсионалӣ ва сиёсати давлатӣ дар рушди устувор ва самараноки бахши МСБ таъкид мегардад.

Калидвожаҳо: соҳибкории хурду миёна, муҳити институтсионалӣ, соҳибкорӣ, рушди

инноватсионӣ, рушди иқтисодӣ, рақамикунонии иқтисод.

Маълумот дар бораи муаллифон: Шоидарвозова Марзия Саидвалишоевна - номзади илмҳои иқтисод ходими калони шуъбаи тадқиқоти иҷтимоию иқтисодии Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, Сурога: ВМКБ, ш. Хоруг, кучаи Деҳотӣ 45, х. 2, Тел. : (+992934402842); email: mshoidarvozova@mail. ru

Замирова Моҳиолам, магистранти курси 2-юми Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ аз рӯи ихтисоси идораи иқтисодиёти корхонаҳои АПК, тел. : +992 93 4045604, Почтаи электронӣ: mayazamirova@gmail. com

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE MODERN ECONOMY

The article provides a comprehensive theoretical analysis of the nature, structure, and key characteristics of small and medium-sized enterprises (SMEs) as an independent sector of the socio-economic system. It examines the economic, institutional, and social dimensions of SMEs, emphasizing their role in fostering entrepreneurial activity, generating employment, and supporting sustainable economic growth. Drawing on classical and contemporary theoretical approaches, the study explores the evolution of SME development in the context of globalization, digital transformation, and increasingly complex market dynamics. The article demonstrates that SMEs possess high levels of flexibility, innovation capacity, and adaptability, making them a fundamental component of modern competitive economies. The significance of institutional frameworks and public policy in shaping favorable conditions for SME development is also highlighted.

Key words: small and medium-sized enterprises, Institutional environment, entrepreneurship, Innovation development, economic growth, digitalization of the economy.

Information about authors: Shoidarvozova Marzia Saidvalishoevna, candidate of economic sciences Senior Researcher at the Institute of Humanities. Academician B. Iskandarova, Khorog city, 736000, Tajikistan, 45 Dekhoti Street; tel: (+992) 934402842; e-mail: mshoidarvozova@mail. ru

Zamirova Mohiolam, 2nd-year Master's student at the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov, National Academy of Sciences of Tajikistan, specializing in Enterprise Economics Management in the Agro-Industrial Complex (AIC), phone: +992 93 4045604, email: mayazamirova@gmail. com

ИЛМҲОИ ТАЪРИХӢ ВА БОСТОНШИНОСӢ
ИСТОРИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 39:2(575.3)

ПРАКТИКИ И ВЕРОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С КУЛЬТОМ ПРЕДКОВ В ЗАПАДНОМ ПАМИРЕ: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Занджирбекова Г.И., Саиданоева Х.М.
Хорогский государственный университет имени М. Назаршоева

Одно из интереснейших явлений, глубоко укоренённых в культуре жителей Западного Памира, – это культ предков. По своему содержанию культ предков близок к культу мертвых, что представляет собой раннюю стадию культа предков, когда почитались души умерших.

В культе предков здешние жители видели связь между живыми и мёртвыми. Эта связь имела целью не только получить помощь предков, но делалось также с намерением задабривать умерших для того, чтобы обезопасить себя и своих родных от гнева сил предков. Культ предков представляет собой сочетание не только доисламских верований, но и включает в себя элементы ислама и в особенности традиции исмаилитской веры к которой относится большинство жителей Западного Памира. Основой этого культа была реальная вера в существование духов. Горцы верили в то, что их духи «arwogen» постоянно заботятся о них и помогают им в трудные времена. Отголоски этого культа можно наблюдать у большинства жителей Западного Памира в похоронно-поминальном обряде. Начиная со времени смерти человека к ним относятся как к духу «arwoh», а не к мертвому. Умершего человека не оставляют одного. Родственники и близкие окружают его, оплакивая его добрые дела в прошлом и нереализованные помыслы. В Шугнане даже для отгона всяких демонических сил клали на живот покойника кусок железа и считалось, что железо якобы отпугивает их [5, 370]. Покойник, по их мнению, находится в бездыханном состоянии, но он видит и слышит. Поэтому близкие люди выражая скорбь, громко разговаривали с умершим считая, что его душа уходит лишь через два дня, после проведение процедуры «чарогравшан» - зажигание священной лампады.

Существовали разные формы проявления почитания духов-предков. Это - почитание или задабривание предков. По информации Б. А. Литвинского в доме умершего три дня подряд зажигали светильники и этот древний обряд назывался «кормление души» [7, 167]. На Западном Памире кормление духов предков уже начинается на второй день после смерти на могиле покойника во время обряда хоксалом (первое посещение могилы покойника со стороны его близких) Близкие умершего берут с собой лепёшку, которую оставляют на могиле покойного и масло, которым смазывают могильный камень «kaljir». В основном, целью обряда хоксалом было кормление умершего. В наши дни благо угодным делом является чтение молитвы над могилой умершего халифой, где присутствуют близкие умершего [11, с. 137-140]. Из поминальных блюд- оши такбир или же насиба (бодж) являются ритуальной пищей жертвоприношения для духов -предков.

Существовали также другие способы задабривания покойников. В Вахане и Шугнане во время больших праздников пекли блины и относили на кладбище, а во время праздника Рамадана и Иди Курбана приносили на кладбищу также яйца и хлеб. Это делалось с целью умилостивить духов предков. Во время празднования этих праздников жители зажигали светильники на могилах умерших родственников[4, 20]. Иногда в эти праздники зажигали светильники дома на дверях и на столбах, произнеся имя родственника и сказав слово «Биёмурзат». Например, «Биёмурзат Лола» (вспоминаю Лолу и в честь неё ставлю свечу) Также в прошлом среди жителей Припамирья существовала традиция согласно которой после смерти близкого человека, женщина бросает в огонь очага щепотку муки, смешанную с коровьим маслом. Считается, что дух умершего «arwoh» питается запахом масла. В течение трёх дней также по вечерам зажигаются сальные свечи «dalilak» и

«cirowak», которых заранее смазывали жиром. Эти манипуляции якобы служили для освещения пути покойного [10, с. 114]. Вероятнее всего зажигание светильника или же ламп был отголоском зороастрийского огнепоклонства, как пережиток культа огня. Также существовал следующий способ проявления почитания духов-предков: родственники недавно умершего в качестве доли покойного отдавали пищу как садака любому встречному или же малоимущим семьям каждую неделю в день, когда их близкий умер. Нужно отметить, что раньше этим днём считали четверг, а в некоторых местах днем кормления предков мог быт и среда[11, с. 140]. Также, по истечении года семья умершего устраивала годовщину смерти покойника.

По информации М. С. Андреева для задабривания духов хозяйка дома в ночь с четверга на пятницу зажигая священную траву, окуривала помещения и обращалась к духам предков и обычно говорила следующее: «О духи предков ! Помогите!» (О арвоген мадад кинет)[1, 208]. Появление бабочки после смерти близкого покойника в доме сразу после смерти или во время зажигания лампады означало что дух их покойного близкого попал в рай, а появление бабочек во время окуривания дома в четверг и пятницу означало что явился дух предков посмотреть на своих родных.

Согласно традиционным представлениям горских народов, души предков продолжают заботиться о своих потомках, проявляя интерес к их судьбе и периодически навещая их жилища. Считалось, что если в доме царят мир и согласие, предки остаются довольны, оказывая незримую поддержку живущим. Однако в случае, если они становились свидетелями ссор, злобы или ненависти между членами семьи, это вызывало у них печаль, а иногда — даже могло повлечь за собой наказание или вред для домочадцев. они стремились не вызывать гнева предков, поскольку в традиционном мировоззрении горцев это считалось крайне опасным. Существовала известная поговорка: «Лучше быть проклятым Богом, чем духами предков», что подчеркивало степень страха и уважения перед потусторонней силой родовых духов. Проклятие со стороны предков воспринималось как одно из самых страшных наказаний. В случае серьезных конфликтов между родственниками нередко звучало выражение: «Да накажут тебя духи предков», которое служило формой высшего осуждения и одновременно обращением к сверхъестественной справедливости.

Местные жители придерживаются традиционных верований, согласно которым в каждом родовом сообществе существуют духовные покровители. Считается, что если один из членов семьи совершает благое деяние по отношению к другому, то в благодарность последний может произнести фразу: «arwogen xex̌nud» — что в переводе означает «Да будут довольны предки». Эта фраза указывает на веру в то, что предки наблюдают за своими потомками и способны вознаградить их за добрые поступки.

Вера в культ предков находила выражение и в семейно-брачных обычаях. В некоторых случаях заключение браков между близкими родственниками рассматривалось как способ избежать гнева духов предков, особенно если подобные союзы соответствовали традиционной родовой логике или сохраняли внутрисемейную целостность. Отказ от брака с предложенным родственником мог восприниматься как проявление неуважения к воле предков, что вызывало опасения в отношении возможных сверхъестественных последствий.

Для получения одобрения со стороны духов предков и заручения поддержкой рода, в ходе свадебной церемонии и особенно во время свадебной трапезы, часто проводились обрядовые жертвоприношения. Эти действия носили сакральный характер и имели целью не только укрепление брачного союза, но и восстановление и поддержание гармонии между живыми членами рода и их умершими предками. Этот обряд по мнению А. Бобринского считается отголоском старых обычаев жертвоприношения духам предков, чтобы получить их поддержку[2, 93-94]. С целью заручиться поддержкой рода и установить духовную связь с предками, в традиционной культуре горцев нередко практиковалось наречение ребёнка именем умершего родственника. Этот акт воспринимался как способ привлечения благословения и покровительства со стороны духа предка, чья память тем самым

сохранялась и продолжала «жить» в новом поколении. Считалось, что такие дети находятся под особой защитой умерших, и в связи с этим к ним проявлялось повышенное внимание и забота со стороны семьи[1, 83-84]. По информации А. К. Писарчик умершего человека называют «ramati» или «khudorahmati». Если умерший был молодым его называют кутоумр [9, 183]. Во всяком случае стараются не поминать его настоящее имя, так как смерть могла забирать этого малыша. Поэтому детей иногда называли «наниш»(мамочка), татиш(папочка), яхик(сестрёнка) и тд. Иногда нарекали таких детей низким именем. Например, Шафтолу(персик) или Олболу(черешня). В результате, как отмечают исследователи, такие дети часто вырастали физически крепкими и психологически устойчивыми, везунчиками, но также избалованными, что объяснялось как благосклонностью предков, так и усиленной опекой со стороны родственников.

В случае же, если в роду был человек, чьи дурные поступки затмили заслуги всех остальных родственников, старшие поколения могли утверждать, что из-за его грехов ответственность ляжет не только на его детей и внуков, но и на будущие поколения вплоть до седьмого колена. С подобной перспективы даже праведная и добродетельная жизнь отдельного человека, сопровождаемая многочисленными трудностями, могла восприниматься как расплата за прегрешения его предков — то есть выполнение кармической задачи рода.

Также существовало представление о том, что один праведник в роду способен кардинально изменить судьбу всех своих потомков. Совершая нравственно значимые и духовно чистые поступки, он тем самым исполняет кармическую миссию и может обеспечить благополучие будущим поколениям. Таким образом, предки выступают в роли духовных хранителей, которые не только наблюдают за жизнью своих потомков, но и активно влияют на их судьбы в зависимости от соблюдения родовой этики и нравственных норм.

Часто помощь от рода, согласно местным верованиям, приходит через различные знаки, предчувствия или сны. Интерпретация подобных явлений может осуществляться как самим человеком, так и при участии религиозных или духовных авторитетов — таких как муллы, халифы или иные представители духовенства. В ситуациях жизненных трудностей или неопределённости человек может сознательно обращаться к своим предкам с просьбой о защите, совете или поддержке, что отражает устойчивую веру в наличие трансцендентной связи между поколениями.

В традиционных представлениях жителей Шугнана зафиксированы случаи, когда в одном доме подряд умирали несколько человек, что трактовалось как проявление сверхъестественной связи между умершими. В таких случаях говорили, что первый покойник "потащил саван (кафан) в рот", тем самым как бы «забирая» за собой других членов семьи. Для подтверждения этого верования иногда вскрывали могилу, и, по свидетельствам очевидцев, обнаруживали, что погребальный саван действительно находился во рту покойного.

Считалось, что подобные явления требуют немедленного ритуального вмешательства. С целью «обезвреживания» духа умершего и предотвращения дальнейших смертей в семье практиковались различные апотропейные действия. В зависимости от обстоятельств, изо рта покойного извлекали саван, либо совершали более радикальные действия: вбивали кол в область живота или прокаливали тело серпом[4, 21]. Эти практики имели характер обрядового насилия, направленного на символическое «усмирение» покойного, которого подозревали в посмертной активности.

Также существовали случаи когда после похорон, на следующий день родственники обнаруживали тело покойного вынесенным из могилы. После повторного захоронения ситуация могла повториться. Такие случаи интерпретировались как свидетельство того, что земля отвергла усопшего — «хок ви кабул накихт» (буквально: «земля не приняла его»), что объяснялось тяжёлыми прижизненными грехами умершего. Однако впоследствии иногда выяснялось, что за эти явления ответственны дикие животные, в частности шакалы.

С течением времени и распространением более надёжных способов захоронения количество подобных случаев значительно сократилось. Однако вера в активную роль предков в жизни семьи, особенно в пограничных ситуациях, таких как смерть, продолжала сохраняться как важный элемент традиционного мировоззрения.

На территории Западного Памира издавна существовали места паломничества, связанные с так называемыми мазарскими комплексами — священными захоронениями, где, по преданию, покоились праведники, выдающиеся личности и родовые авторитеты из различных племён и сообществ региона. Эти места играли важную роль в религиозной и социокультурной жизни памирских народов, выступая не только в качестве объектов поклонения, но и как символы родовой памяти и продолжения духовной связи между поколениями. Например, мазар Пир Фокмамад, Шехбек Балогардон, Суфи Мубораки Вахани и другие.

Посещение мазаров сопровождалось различными ритуальными практиками. Одной из наиболее распространённых было завязывание лоскутков ткани на ветвях деревьев, растущих поблизости от святилища. Этот жест символизировал обращение к духам предков с мольбами об исполнении желаний, защите или благословении. Подобные действия можно рассматривать как форму народной религиозности, в которой культ предков синкретически соединяется с элементами исламского суфизма и доисламских верований.

Образ праведников и героев, погребённых в мазарах, сохраняются в культурной памяти через устные традиции — легенды, предания и сказания. В этих повествованиях предки нередко представлены как носители мудрости, обладатели сверхъестественных способностей, защитники своего рода и земли. Таким образом, народный фольклор выполняет важную функцию — трансляции родовой гордости, укрепления межпоколенческой связи и сакрализации прошлого.

Эти нарративы не только способствуют формированию коллективной идентичности, но и обеспечивают устойчивость традиционных представлений о мире, где предки продолжают играть активную роль в жизни потомков. Культ мазаров, будучи неотъемлемой частью духовной культуры Западного Памира, отражает глубоко укоренённую систему ценностей, в центре которой находятся уважение к предкам, родовая солидарность и сакральное отношение к памяти.

С культом предков также связаны ряд примет и запретов, которые являются предостережением для живых. Известно, что покойного всегда поминают в хорошем описании и нельзя осуждать умершего. Ведь иначе земля может известить его. Поэтому если вдруг поминали покойника плохими воспоминаниями или деяниями, то при этом сказавший должен сказать следующее: « Пусть земля не известит его»(Хок вирд хабар мафирепт). Ночью колоть абрикосовые косточки нельзя, так как предки могут потревожится Указывать на кладбище рукой было под запретом, но если же это случилось, показавший пальцем на могилу, должен сильно укусить указавшую руку. Особенным запретом было строить жилище на место отцовского дома без совершения особенного ритуала «разрешение от духа отца» и чтение молитвы в честь духов предков.

Стоит отметить, что культ предков имеет древние корни и восходит к зороастрийским и шаманистическим воззрениям. С возникновением ислама многие элементы архаических практик не были вытеснены полностью, а были интегрированы в исламскую систему верований, породив уникальный синкретизм.

Этнограф В. Н. Басилов, изучая пережитки культа предков у туркмен, в своей статье выявил, что у туркмен культ предков **почти полностью растворился в культе святых** и исламской практике[3, 53-64]. А как показала статья на Западном Памире он **сохранился как отдельный пласт** традиционной духовной культуры, хотя и переплетён **с исмаилитским исламом.** Культ предков существует **параллельно с исламскими верованиями, не сливаясь полностью с культом святых.**

В заключение следует отметить, что на территории Западного Памира культ предков остаётся живой и значимой составляющей мировоззрения горцев. Он отражает глубокую связь между поколениями, основанную на уважении к истории, памяти рода и духовным

истокам. Связывая прошлое с настоящим, он формирует уникальное культурное пространство, в котором историческая память, фольклор, ритуалы и повседневная практика тесно переплетаясь способствует сохранению идентичности, моральных ориентиров и традиционных норм поведения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (верховья Амударьи) [Текст] / М.С. Андреев. – Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1958. – Вып. 2. – 522 с.
2. Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст]: Ваханцы и Ишкашимцы / А.А. Бобринской. – М., 1908. – 152 с.
3. Басилов В.Н. Некоторые пережитки культа предков у туркмен / СЭ. 1968, №5;Смерть Салыр-Газана (среднеазиатско-кавказские параллели / ЭО. 1997, № 2. –С. 53-64.
4. Давлатбеков Н. Доисламские верования населения Западного Памира (по материалам русских исследователей) –Душанбе: Ориёно, 1995. -78 с.
5. Каландаров, Т. С. Шугнанцы [Текст]: историко-географическое иследование / Т. С. Каландаров. – М., 2004. – 478 с.
6. Литвинский, Б. А. Семантика древних верований и обрядов памирцев [Текст] / Б.А. Литвинский // Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье. – М., 1981. – С. 90-111.
7. Литвинский, Б. А. Седов А. В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. – М. 1984. - 240 с.
8. Лашкариев, А. З. Поминальные обряды очищения дома и возжигания священной лампады у исмаилитов Западного Памира [Текст] / А.З. Лашкариев // Этнографическое обозрение. – 2008. – №1. – С. 97-110.
9. Писарчик А. К. Смерть. Похороны// Таджики Каратигина и Дарваза, –Душанбе, 1976. – Вып. 3. –С. 118-164.
10. Ходжаева Н. Д. Локализация- Авестийского оронима «Хребет хара Березайти» по данным изучения культа огня//Вестник НГУ. Серия : История, филология. 2015. Т. 14, вып 3:Археология и Этнография. С. 111-120
11. Шоинбеков А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира(конец XIX – начало XXI вв). – Санкт-Петербург, 2007. – 176 с.

ПРАКТИКИ И ВЕРОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С КУЛЬТОМ ПРЕДКОВ В ЗАПАДНОМ ПАМИРЕ: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Статья рассматривает вопрос о культе предков в культуре жителей Западного Памира, который сочетает доисламские верования, элементы ислама и местные традиции. Автором рассматриваются обряды почитания духов умерших, включая похоронные ритуалы, кормление душ, зажигание лампад и жертвоприношения, направленные на защиту живых и умилостивление предков. Особое внимание уделяется роли культа предков в семейной жизни, брачных обычаях и поддержании социальной морали. Также анализируются связанные с этим верования, приметы и запреты. Автор подчёркивает, что культ предков сохраняет свою актуальность в условиях культурных трансформаций Западного Памира.

Ключевые слова: культ предков, верования, приметы, запреты, зажигание светильника, кормление душ

Информация об авторе: Занжирбекова Гулноз Исламбековна — кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и права Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. Телефон: +992 939 551188. E-mail: mdikh@mail. ru

Саиданоева Хушолбегим Мамдбокиевна., старший преподаватель кафедры история таджикского народа Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, email: khusholsaidanoeva@gmail. com

PRACTICES AND BELIEFS RELATED TO ANCESTOR WORSHIP IN THE WESTERN PAMIRS: AN ETHNOGRAPHIC ANALYSIS

The article explores the cult of ancestors in the culture of the inhabitants of Western Pamir, that combines pre-Islamic beliefs, elements of Islam, and local traditions. The author examines rituals honoring the spirits of the deceased, including funeral rites, feeding of souls, lighting of lamps, and sacrifices aimed at protecting the living and appeasing the ancestors. Special attention is given to the role of the ancestor cult in family life, marriage customs, and maintaining social morality. The article also analyzes related beliefs, omens, and prohibitions. The author emphasizes that the cult of ancestors identity and spiritual connection between generations amid the cultural transformations of Western Pamir.

Keywords: ancestor cult, beliefs, omens, prohibitions, lighting a lamp, feeding the souls

Information about the author: Zanjirbekova Gulnoz Islombekovna- kandidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Law, Khorog State University named after M. Nazarshoev. Phone:992939551188. E-mail: mdikh@mail. ru

Saidanoeva Khusholbegim Mamadbokievna- senior lecturer of the history of Tajik and law department of Khorog State University named after M. Nazarshoev. Phone: 992934586061. email: khusholsaidanoeva@gmail. com

АМАЛИЯ ВА БОВАРИҲОИ МАРБУТ БА ПАРАСТИШИ АҶДОДОН ДАР ПОМИРИ ҒАРБӢ: ТАҲЛИЛИ МАРДУМШИНОСӢ

Мақола масъалаи парастиши аҷдодонро дар фарҳанги аҳолии Помири Ғарбӣ баррасӣ мекунад, ки он унсурҳои ислом ва суннатҳои маҳалиро муттаҳид мекунад. Муаллиф маросими арҷгузорӣ ба рӯҳҳои фавтидагонро, аз ҷумла ҷашнҳои дафн, ғизодиҳии рӯҳҳо, равшании шамъ ва қурбониҳо, ки бо ҳадафи муҳофизати зиндагон ва хушнуд кардани аҷдодон анҷом меёбанд, таҳлил мекунад. Ҳамчунин ба нақши парастиши аҷдодон дар ҳаёти оилавӣ, одатҳои никоҳ ва нигоҳдории ахлоқи иҷтимоӣ диққати махсус дода шудааст. Дар мақола эътиқодот, аломатҳо ва манъиятҳои марбут ба ин мавзуъ низ таҳлил мешаванд. Муаллиф таъкид мекунад, ки парастиши аҷдодон дар шароити табдили фарҳангии Помири Ғарбӣ аҳамияти худро нигоҳ медорад.

Калидвожаҳо: парастиши арвохи аҷдодон, эътиқодот, аломатҳо, манъҳо, равшангардонии чироғ, ғизодиҳии рӯҳҳо.

Маълумот дар бораи муаллифон: Занҷирбекова Гулноз Исломбековна, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Тел. : 992939551188. E-mail: mdikh@mail. ru

Саиданоева Хушолбегим Мамадбокиевна муаллими калони кафедраи таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Тел. : 992934586061, E-mail: khusholsaidanoeva@gmail. com

УДК : 634(575.3)(091)

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПЛОДОВОДСТВА В ГОРНОМ БАДАХШАНЕ

Исмоилов М.Т., Фелалиев А.С.

Памирский биологический институт им. академика Х. Ю. Юсуфбекова Национальной академии наук Таджикистана

История культивирования плодовых культур исчисляется многими столетиями, возможно, что возделывания плодовых на Западном Памире и Дарвазе началось раньше, чем многих других растений. По- видимому, виноград, инжир, гранат, яблоня, груша, ореха и другие плодовые породы появились на заре земледелия и были заимствованы человеком из окружающих лесов. Из дикорастущих плодовых оставлялись только лучшие растения, которые впоследствии бережно сохранялись и культивировались [1]. До сих пор в районах ГБАО (Дарвоз, Ванч, Рушан, Ишкашим) можно встретить кишлаки, утопающие в зелени ореха, яблони, груши, явно представляющих остатки прежних лесов. На вопрос, кто и когда сажал эти деревья, вам ответят, что « так было всегда», и это правдоподобно, так как в высокогорных районах памирские таджики не разводят орех семенами, но бережно охраняют самосевы, появившиеся у них в садах [2].

В. И. Запрягаева [1] указывает на то, что до определённых исторических этапов в

долинах Таджикистана, в том числе и горных условиях Памира, единственной формой «плодоводства» был сбор плодов диких растений в естественных лесах. Значительно позднее началось одомашнивание дикорастущих плодовых, а затем обогащение ассортимента путем завоза извне, главным образом из Афганистана и Китая. По-видимому, к таким (очень давно завезённым) плодовым Горного Бадахшана относятся шелковица, персик, айва, черешня, вишня, слива и абрикос.

П. А. Баранов и И. А. Райкова [3] указывают, что более достоверные сведения о Памире, основанные на наблюдениях, европейские народы получили в IV в. До н. э. в связи с походом Александра Македонского из Греции через Малую Азию, Иран-в Среднюю Азию. Много времени спустя, из Афганистана в Китай через Вахан прошёл Марко Поло (1271 г), который в XVIII главе своей книги очень кратко описал «область Баластан-Бадахшан: «Пшеницы здесь вдоволь, есть у них и отменный ячмень без шелухи. Оливкового масла тут нет, а делают они масло из сезама и орехов».

До появления О.А. Федченко [4] на Памире наука не располагала никакими данными даже о диких плодовых породах Горного Бадахшана. Посетив различные районы Памира, она собрала большие коллекции растений, среди которых сохранилось довольно много диких плодовых. Отдельные сведения о плодовых встречаются и в работах А. П. Федченко [5]. В частности, им впервые были отмечены практикуемые здесь прививки груши «ношпоты» на дикую грушу «амруд».

В 1882-1884 гг. на территории современной ГБАО проводил обширные флористические исследования А. Э. Регель[6]. Он побывал в Рушане, Шугнане, Ишкашиме. Уже в те далёкие годы исследователь отмечал для Памира огромное разнообразие диких плодовых и подчеркивал их значение для установления центров происхождения культурных растени В работе, посвящённой описанию флоры Западного Памира, им указано, что виноград, растущий дико, крайне разнообразен и в ряде случаев очень близок к культивируемому здесь же. Впервые А. Регель отмечает по берегу р. Пянджа (река в ГБАО) дикорастущий гранат, фисташку, миндаль, инжир. Описывая хурму из Дарваза, Регель справедливо называл это поистине замечательное дерево символом южной пышности.

С. И. Коржинским [7] был открыт новый (самый распространённый на территории Таджикистана) миндаль- Amygdalus bucharica Korsh. Крайне важно, что он собрал в садах Рушана войлочную вишню. Эта находка, равно как и широко распространение шелковицы в садах памирских таджиков, свидетельствует о древней интродукционной работе.

«Интродукционная работа» по плодовым породам в некоторой степени осуществлялась благодаря паломникам и купцам. Это объясняется тем, что издавна через Памир торговлю с Индией, Китаем и другим азиатскими странами. Как упоминается в работе О. Е. Агаханянца [8] караванная сухопутная трасса через Памир называлась «шелковым путем».

Период с незапамятных времен и до 1917 г. можно отнести к первому периоду истории развития «плодоводства» Памира (ГБАО).

По мнению П. А. Баранова и И. А. Райковой [3], А. В. Гурского [2], О. Е. Агаханянца [8], Х. Ю. Юсуфбекова [9], которые занимались изучением сельскохозяйственных культур на Памире, 1895 г. был насыщен экспедициями разных направлений, однако ботанико-сельскохозяйственная сторона деятельности экспедиций оказалось удивительно яркой. Имеется в виду великолепный очерк С. И. Коржинского [7] с сельскохозяйственной характеристикой Шугнана, Рушана, богатейшие гербарные сборы дикорастущей культурной флоры и, несомненно, путешествие С. И. Коржинского в 1895-1897 гг. явилось большим событием в познании природы Памира.

О.А. Федченко [4] объединила флористический итог в сводный труд «Флора Памира». В этой работе проанализировано 485 видов, из которых только 422 признаны бесспорно «памирскими».

В 1916 г. в Горном Бадахшане провел экспедиционное исследование

сельскохозяйственных культур профессор Н. И. Вавилов, однако великий учёный свою первую экспедицию на Памир посвятил разнообразию разводимой здесь пшеницы и наличию безлигульных её форм. Изучению плодовых деревьев Н. И. Вавилов посвящает последующие экспедиции. [10]

В конце XIX – в самом начале XX столетия появляются первые специальные исследования по плодовым растениям Памира. Так, в работах А. А. Дылевского [11] приводятся сведения о диких и культурных плодовых, наиболее широко распространенных в горных районах Памир-Алая, отмечается исключительное их разнообразие. В этот период (дореволюционный этап) заложен фундамент для последующего изучения диких и культурных плодовых пород в условиях Памира.

Следующий этап в изучении плодовых пород начался после Великой Октябрьской социалистической революции. В 1924 г. в составе первой советской географической экспедиции Памир посетила ботаник И. А. Райкова. Опубликованные ею материалы ботанических наблюдений привлекли внимание научной общественности и послужили толчком к оценке научного вклада в познание растительности Памира, сделанного дореволюционными исследователями [12]. Сначала продолжалось накопление фактических материалов. Сборы коллекций и описание растительности И. А. Райковой в 1923 и 1927 гг, ., ботанические коллекции Л. Ланиной в 1928 г., первые рекогносцировки ботаников Среднеазиатского государственного университета (САГУ) –вот и те ботанические работы на Памире, которые проводились в течение первых 15 лет после революции.

Качественный перелом в ботанических исследованиях Памира произошел в 30-годах XX века. В грандиозной по масштабу работе Таджикского-Памирской экспедиции (ТПЭ), созданной решением Правительства в 1933 г., участвовали и биологи. В комплексе с ТПЭ стала работать биолого-сельскохозяйственная экспедиция (САГУ), которую возглавил профессор, впоследствии член-корреспондентом АН СССР П. А. Баранов. Эта экспедиция ставила перед собой не только познавательные, но и практические цели, и с этого времени ботанические, исследования на Памире приобрели и прикладной характер.

Эта экспедиция впервые на Памире провела не только маршрутные, но и стационарные исследования комплексно и силами большого научного коллектива. Период исследователей-одиночек на Памире закончился. В составе этой экспедиции изучением плодовых занимались: П. Н. Богущевский, Г. П. Викторовский, Н. В. Смольский, В. Г. Сперанский и М. Г. Попов под руководством Н. И. Вавилова.

Особый интерес представляет работа М. Г. Попова о происхождении таджикского плодоводства. По мнению М. Г. Попова [13], в результате длительного процесса отбора из диких зарослей лучших форм, их улучшения и облагораживания таджикским народом созданы сорта, заслуженно пользующиеся мировой известностью.

Особое значение для познания плодовых Таджикистана имеют работы П. Н. Овчинникова [14], посвящённые истории формирования и классификации растительного покрова Средней Азии в целом и Памира-Алая, в частности.

Большое значение имели послереволюционные исследования на Памире (1923-1940 гг.), но они не могли быть исчерпывающими именно из-за своей сезонности и подвижности. Необходимость в стационарном изучении стала очевидной довольно скоро. Наряду с сельскохозяйственными и биологическими отраслями особенно остро ощущалось отсутствие знаний в плодоводстве. В 1938 г. Памирская экспедиция САГУ передала свои функции Памирской биологической станции, организованной на Восточном Памире в урочище Чечекты (абс. выс. 3800 м) и вошедшей сначала в систему Таджикской базы АН ССР, а затем АН Таджикской ССР, а ныне Памирского биологического института Академии наук Республики Таджикистан.

На Западном Памире в 1940 г. на базе стационара Шо-Дашта вблизи г. Хорога был заложен ботанический сад (2320 м), а ботаническом садом был создан первый в Бадахшане плодовый питомник (2100 м.), где были разработаны приемы размножения плодовых растений в горных условиях [15]. С этого момента (1940 г.) начинается третий период развития плодоводства в Горном Бадахшане.

О. А. Акназаров [17] справедливо отмечает, что история научного плодоводства в ГБАО тесно связана с деятельностью Памирского ботанического сада им. А. В. Гурского, где была создана не только коллекции плодовых культур, но и на плановой основе была поставлена подготовка посадочного материала на базе лучших сортов семечковых и косточковых культур. Научные исследования по садоводству на Памире, начатые профессором А. В. Гурским, продолжили его ученики М. Шакармамадов, С. Ватанбеков и Н. Мирзобайтов. С 1940 г. ботаническим садом с его плодопитомником под руководством А. В. Гурского начались интенсивные интродукционные работы, испытано более 20000 видов и сортов растений. Значительная работа проведена по интродукции плодовых культур. Испытаны более 40 культурных сортов яблони, 19 сортов абрикоса, 15 сортов груши, винограда, грецкого ореха, алычи, фисташки, вишни, черешни, айвы. После завершения испытаний 85 наиболее перспективных сортов плодовых были переданы хозяйствам области [15].

А. В. Гурским, Ю. Л. Соколовым и Л. Ф. Остаповыч [17] выделены перспективные сорта яблони и груши: Розмарин белый, Кальвиль красный, Белый налив, Ренет Симиренко, Чилини, Лесная красавица, Любимица Клаппа, Бере Боск и другие с потенциальной урожайностью до 150-200 ц\га. Десятилетний опыт интродукции плодовых на Памире (1940-1950 гг.) позволил исследователям сделать вывод о том, что местные формы многих плодовых культур, в частности абрикоса, не уступают интродукционным, а в некоторых случаях даже имеют преимущество перед ними. В связи с этим в последующие годы больше внимания было уделено изучению местного генофонда плодовых растений. С целью изучения местных форм плодовых культур сотрудниками сада во главе с А. В. Гурским был собран значительный материал в экспедициях по различным районам Памира (Бартанг, Язгулям, Ванч, Шугнан и др.). Из большого числа выявленных форм к 1969 г. было отобрано 16 перспективных сортов абрикоса, превосходящих по урожайности и качеству интродуцированые сорта.

Перспективным направлением развития плодоводства стала субтропическая зона Горного Бадахшана-Дарвазский район. Здесь в 1975 г. в. к. Рогак был организован Рогакский опорный пункт Памирского биологического института. В настоящее время в коллекциях лаборатории высокогорного плодоводства Рогакского опорного пункта сосредоточено 120 сортов и форм граната, 50-виноград, 15- инжир, 19-ореха грецкого, 17-миндаля, 8-фисташки, 9-хурмы, 9-фундука, 86 образцов лимона, апельсина, мандарина, грейпфрута, фейхоа, унаби и. т. п. С целью более глубокого изучения плодовых ресурсов Памира и разработки методов хозяйственного освоения горных склонов (создание плодовых садов и питомников) в 1977 г. организована лаборатория высокогорного плодоводства Памирского биологического института АН РТ. Рогакский (1150м) и Ванчский (1800 м) опорные пункты и Хорогский (2100м) плодопитомник являются экспериментально-производственными базами лаборатории высокогорного плодоводства. Если на Рогакском опорном пункте под руководством кандидата сельскохозяйственный наук А. М. Махрамов ведется изучение ресурсов субтропических культур и разработка технологии их возделывания в горных условиях, то основным направлением научных исследований Ванчского опорного пункта является, изучение генофонда орехоплодных пород, создание коллекции местных и диких инорайонных сортов и форм и их интродукция в этих условиях. В функции Хорогского плодопитомника входит подготовка высококачественного посадочного материала плодовых культур для нужд хозяйств области.

В третьем периоде с 1940 до 1990 гг. в изучение плодовых культур и их интродукцию наряду с А.В. Гурским, Ю.Л. Соколовым, Л.Ф. Остапович, Н.Мирзобайтовым, М.Шакармамадовым и другим существенный вклад внёс заведующий лабораторией высокогорного плодоводства (с 1977 по 1985 гг.) Ю.С. Корзинников. Он, наряду с субтропическим культурами и облепихой, много сделал для интродукции и изучения морфо-биологических особенностей абрикоса и ореха грецкого в условиях

ботанического сада. Ю.С. Корзинниковым [18] было начато планомерное сортоизучение плодовых культур, в частности, абрикоса.

В научных коллекционных садах Памирского биологического института возделывают более 60 местных и интродуцированных сортов абрикоса, 20-груши, 50-яблони, 30-сливы, 50-ореха грецкого, 15-щелковицы, 120 сортов и форм граната, 50-винограда, 15-инжира, 17-миндаля, 8-фисташки, 9-хурмы, 9-фундука, 86 образцов лимона, апельсина, мандарина, грейпфрута, фейхоа, унаби и т. п. Ежегодно хозяйства ГБАО из плодопитомника института получают по 1, 5-2 тыс. высококачественных плодовых саженцев.

С целью выявления генофонда плодовых пород Горного Бадахшана и изучения полиморфизма сотрудники лаборатории высокогорного плодоводства с 1991 по 2005 гг. под руководством академика НАНТ А. С. Фелалиева, а с 2006 по настоящей времени под руководством М.Т. Исмоилова [19] проведены изучение плодовых пород ГБАО. Этот период по настоящее время можно отнести к четвертому этапу изучения развития плодоводства в Горном Бадахшане. В результате многолетних экспедиционных исследований установлено, что из 128 выявленных и описанных аборигенных форм ореха грецкого 8 рекомендованы для развития промышленного садоводства, 12- для любительского; из 392 форм абрикоса -20 форм рекомендованы для промышленного садоводства, 30-для любительского; из 15 форм груши -6 для промышленного садоводства, 9-для любительского; из 255 форм яблони-12-для промышленного садоводства, 18-для любительского; из 61 формы щелковицы-5 рекомендованы для промышленного садоводства, 7-для любительского;

Результаты экспедиционных исследований также показали, что климатические ресурсы для возможной культуры плодовых пород почти совершенно не затронуты исследованиями, за исключением отдельных публикаций (Гурский, 1949, 1953; Юсуфбеков, 1968), тогда как на территории ГБАО РТ произрастают разнообразные плодовые растения-от субтропических до ксерофитных. Здесь более 93% территории составляют горы, развитие плодоводства на горных склонах с галечниковыми почвогрунтами может найти самые благоприятные условия. Ареал зоны плодоводства охватывает высоты 2800 м (3000 м) над уровнем моря. Мало изучены агробиологические свойства ведущих плодовых культур.

Совершенно без внимания оставлены районы, где с большим успехом могут разводитъся плодовые культуры, продукция которых во много раз приумножит продовольственные ресурсы области. Анализ состояния общественных садов показывает, что в ГБАО имеется более 2050 га многолетних смешанных плодовых насажденный, из которых 40 % приходится на долю косточковых пород, 31% щелковицы, 21, 5% семечковых, 6% ореха грецкого и 1. 5%-других субтропических культур. Все эти насаждения представлены бессистемными посадками, половина из которых не плодоносит, а средняя урожайность не превышает 20-50 ц\га. По возрастному составу более половины насаждений находится в стадии затухающего плодоношения, что требует срочной и основательной реконструкции. Именно поэтому, по сравнению с животноводством и картофелеводством, плодоводство находится на очень низком уровне и не соответствует потенциальным возможностям области. Главным сдерживающим фактором развития садоводства в Горном Бадахшане до сего времени является отсутствие научно обоснованной технологии закладки садов на склонах с бедными галечниковыми почвогрунтами, во –вторых, не подобран необходимый сортимент плодовых культур, которые обеспечивали бы стабильную урожайность садов на горных склонах, в третьих, здесь никогда не проводилась научно обоснованная реконструкция плодовых насаждений старых садов. В последние десятилетия (1999-2009 гг.) в силу топливно-энергетического кризиса и недостаточного экологического образования местным населением в качестве топлива используется древесина плодовых культур, что приводит не только к резкому уменьшению их видового состава, но и к полному исчезновению их из флоры Горно-Бадахшанской автономной области. Одной из важнейших проблем современности,

волнующей ученых плодоводов-экологов, является проблема сохранения генофонда редких и исчезающих видов дикорастущих и культурных форм плодовых пород. Следует отметить, что на грани полного исчезновения здесь находятся единственные естественные рощи реликтовых грущ в Таджикистане (груша Кайон и груша Ямчун), а некоторые плодовые породы находятся только в единственных экземплярах, и все эти формы представляют интерес не только для видового состава флоры ГБАО, но и Таджикистана в целом, они могут быт перспективным для использования в селекционных работах. Однако до настоящего времени не разработаны необходимые меры охраны редких и исчезающих плодовых пород в области. В случае проведения комплексных целенаправленных научно-исследовательских работ по решению всех вышеперечисленных вопросов, а также развития в перспективе интенсивного садоводства с использованием слаборослых подвоев, плодоводство наряду с животноводством и картофелеводством, может стать высокорентабельной отраслью в Горно-Бадахшанской автономной области.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Запрягаев В. И. Дикорастущие плодвые Таджикистана. – М-Л.: Наука, 1964, 695с.
2. Гурский А. Ф. -Тр ТФАН ССР. –1949. вып XX, с. 39-45.
3. Баранов П. А., Райкова И. А. – Бюлл. САГУ, 1935, вып 20, с. 50-58.
4. Федченко О. А. -Тр СПб. бот. Сада, 1903, т. 21, вып. 3. с. 233-271.
5. Федченко А. П. -Ежег. матер. для статистики Туркестан. края. -СПб., 1873, вып. 2
6. Regel A. -Gartenflora. -Stuugart. 1884, Bd. . 33, pp. 268-274.
7. Коржинский С. И. – Энцикл. словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1899, т. XXVII, №54
8. Агаханянц О. Е-Сб. статей Тадж. Фил. ВГО. – Сталинабад, 1958, с. 18-32.
9. Юсуфбеков. Х. Ю. – Изв АН ТаджССР. Отд. биол. н., 1968, №4 (33), с 15-18.
10. Вавилов Н. И-Земледельческий Афганистан. Избр. труды. т. К-М-Л., 1959. с. 415
11. Дылевский А. А. – Плодоводство. – СПб., 1908, №10. с. 210
12. Баранов П. А., Райкова И. А. – Изв. Общ-ва для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1928, т. 1. с. 1-108.
13. Попов М. Г. -Растительные высотные пояса в горах Средней Азии. Днев. Всес. съезда ботаников в Ленинграде. – Л. ;1928, с. 15-18.
14. Овчинников П. Н., Сидоренко, Калеткина Н. Г. – Растительность Памира-Алая. -Душанбе; Дониш, 1974, 490с.
15. Миралибеков Н. М. – Памирский ботанический сад –центр интродукции растений в Бадахшане. – Биологические ресурсы Памира. -2001, 40с.
16. Акназаров О. А. -Памирский биологический институт им. Х.Юсуфбекова. – Душанбе; Дониш. 2001. с. 37.
17. Гурский А. В. –Тр. АН ТаджССР. – Душанбе: 1953, т. 16. 100с.
18. Корзинников Ю.С. – Освоение генофонда и интродукция древесных плодовых растений на Памире на примере обдепихи крушиновая; Автореф. дис. д. б. н. –М: 1995, 33с.
19. Фелалиев А.С. – Полиморфизм плодовых пород Горного Бадахшана. – Хорог: 2003, 156 с.

ТАЪРИХ ВА ИНКИШОФИ МЕВАПАРВАРӢ ДАР БАДАХШОНИ КӮҲӢ

Дар мақола таърихи пайдоиши растаниҳои мевадиҳанда дар шароити Бадахшони кӯҳӣ аз давраи қадим оварда шудааст. адабиёт оиди ин мавзуъ дар ин минтақаи баландкӯҳ мутолеъа гардиданд. Давраҳои омӯзиши пайдоиши анвои мевадиҳанда ба 4 марҳала ҷудо гардиданд. Ҳолати омӯзиши анвои мевадиҳанда дар шароити Бадахшони кӯҳӣ нишон дода шудааст. Интродуксияи навъҳои гуногуни анвои мевадиҳандаи тухмакдорон, донакдорон, чормағзшаклон, субтропикӣ ва буттамевагӣ ба шароити баландкӯҳи Помири Ғарбӣ ва Дарвоз омӯхта шудаанд.

Калидвожаҳо: таърих, инкишоф, анвои мевадиҳанда, давраҳо, Бадахшони кӯҳӣ, маҳаллӣ, ғайримаҳаллӣ, навъҳо

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПЛОДОВОДСТВА В ГОРНОМ БАДАХШАНЕ

В статье прослеживается история возникновения плодовых культур в Горном Бадахшане с древних времен. Проанализированы литературные источники по данному вопросу в изучаемом высокогорном регионе. Периоды изучения истории возникновение плодовых культур подразделены на 4 этапа. Показаны состояние изученности плодовых культур Горно-Бадахшанской автономной области. Изучены интродукции многих сортов семечковых, косточковых, орехоплодных, субтропических и ягодных культур к условиям высокогорий Западного Памира и Дарваза.

Ключевые слова: история, развитие, плодовые культуры, этапы, Горный Бадахшан, местные, интродуцированные, сорта

Сведения об авторах: Исмоилов Мутрибшо Тутишоевич, учёная степень:_кандидат сельскохозяйственный наук Организация: Памирский биологический институт им. акад. Х. Ю. Юсуфбекова, Контактный адрес с индексом:_Республика Таджикистан г. Хорог улица Холдорова 1 736000 Номер телефона: 992935146667, E-mail: mutribsho@list. ru

Фелалиев Акарамшо Саидшоевич, учёная степень: доктор сельскохозяйственных наук, академик НАНТ, Организация: Памирский биологический институт им. акад. Х. Ю. Юсуфбекова, Контактный адрес с индексом:_Республика Таджикистан г. Хорог улица Холдорова 1, 736000, Номер телефона: 937869777, E-mail: felaliev@mail. ru

HISTORY AND DEVELOPMENT OF FRUIT GROWING IN MOUNTAINOUS BADAKHSHAN

This article explores the history of the origin and development of fruit crops in Mountainous Badakhshan since ancient times. A review of literary sources related to this topic in the high-altitude region is conducted. The historical development of fruit cultivation is conditionally divided into four stages. The current state of research on fruit crops in the Gorno-Badakhshan Autonomous Region is presented. Particular attention is paid to the introduction of various varieties of pome, stone fruit, nut-bearing, subtropical, and berry crops to the high-altitude conditions of the Western Pamirs and Darvaz.

Key words: history, development, fruit crops, stages, Mountainous Badakhshan, local varieties, introduced varieties.

УДК: 94 (575.3/.4)

ҒАЗНАВИЁН: АСОСГУЗОР ТУРК, ВАЛЕ ДАВЛАТ ТОҶИКӢ БУД!

Маҳмадаминов М.Қ., Маҳмадаминов С.Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърихи ҳазорсолаи охири тоҷикон пур аз ҳаводисҳои ибратангезу ибратбахш ва руйдодҳои нодиру муллавван буда, гоҳе ҳам муҷиби фахру сарфарозӣ ва гоҳи дигар низ боиси таассуфу андуҳ мебошад. Дар ин дарозаи таърих дар хиттаи ниёкони мо сулолаву давлатҳои зиёде рӯйи кор омада, қудрати сиёсиро ба даст гирифтанд ва дар ҳаёти сиёсию иқтисодӣ ва илмию фарҳангии гузаштагонамон таъсиргузор ва нақши муассир бозиданд. Аз қабили яке аз ин давлатҳо, ки дар ҳаёти тоҷикон ва густариши фарҳангу забон ва расму ниёкони мо дар қаламрави Ҳинд таъсири мусбӣ расониданд ва аз ҷумлаи маъруфтарин сулолаҳо ба шумор меравад, давлати Ғазнавиён мебошад. Ин давлат ҳанӯз дар замони мавҷудияти сулолаи Сомониён дар соли 961 (963) ба ҳокимият расида, пас аз пош хурдани Сомониён қисми умдаи қаламрави онро ба ихтиёри хеш даровардand. Ба навиштаи Муҳаммад Шабонкорагӣ дар асари худ “Маҷмау-л-ансоб” “Мамлакати эшон (Ғазнавиён –С. М.) маҷмуи Ҳиндустон, Хуросон, Гургон, Табаристону Сиистон, Буст, Кобулу Зобул, Ироқу Кирмон ва ғайра буд” [14, с. 29].

Сарсулола ва асосгузори давлати Ғазнавиён Алптегину Сабуктегин аслан ғуломзодагони турк буданд, ки тавассути хонадони Сомониён харидорӣ шуданд ва ба василаи онҳо дар руҳияи сирф тоҷикӣ парваришу тарбият ёфта, тамому маҳорату малака ва ҳунари ҷангиро аз худ намуданд ва бар ивази садоқат ва хидматҳое, ки анҷом доданд, ба мақому мартабаҳои воло расиданд ва ба қавли Низомулмулк дар “Сиёсатнома” “ҳама сирати Сомониён”-ро доштанд. [17, с. 84]. Тибқи иттилои Муҳаммад Шабонкорагӣ миёни Алптегин ва амири Сомонӣ мухолифат ба миён меояд ва “Алптегин. . . бо ҳафтсад ғуломи турк, ки ҳама зархариди ӯ буданд ва ду ҳазору панҷсад марди тоҷик. . . аз Бухоро берун

омад” [14, с. 29] ва дар соли 961 Ғазнаро фатҳ намуда, ба бунёди давлати Ғазнавиён оғоз мебахшанд. Нуқтаи аз ҳама муҳим ва ҷолиб ин аст, ки дар бунёди давлати Ғазнавиён сипоҳи тоҷикон иштирок менамоянд ва туркон бошад чун ғуломи зархарид буданд. Ҳамзамон, номи давлати навбунёд ба номи яке аз шаҳрҳои тоҷикон шаҳри Ғазна гузошта мешавад. Аз ин ҷо метавон гуфт, ки аз ибтидои бунёди Ғазнавиён давлат бо хулқу атвор ва бо таъсири худи тоҷикон бунёд мешавад ва оғози он ҳам тоҷикона буд.

Бо вуҷуди ташкили давлат Алптегину Сабуктегин ва дигар намояндагон сулолаи Ғазнавӣ, ки парваришёфтаи Сомониён буданд, то ба охир ба онҳо эҳтиром мегузоштанд ва дар лаҳзаҳои муҳим кумаки хешро низ дареғ намедоштанд. Чунончӣ, дар “Маҷмау-л-ансоб” омадааст, чун лашкари Бухоро шикаст хурд ва фармондеҳи он асир афтод “Рӯзи дигар Алптегин ӯро даст боз дошт. . . хилъате. . . ва пайғоме доду гуфт: “Худовандро бигу, ки ман ба ҳеҷ ҳол боз наёям ва аз дур хидмат мекунам.” [14, с. 30] Низомулмулк низ айнан ин нуқтаро дар “Сиёсатнома”-и хеш [17, с. 87-88] ва Абдулазим Ризоӣ дар китоби “Таърихи даҳҳазорсолаи Эрон” ишора мекунад [1, с. 26]. Ҷолиб ин аст, ки бо вуҷуди шикаст додани артиши Сомониён Алптегин амири Сомониро чун худовандгори хеш хитоб мекунад ва ба онҳо вафодории хешро изҳор медорад. Пас аз марги Алптегин Исҳоқу Билкотегину Пиритегин ва Сабуктегин пай дар пай ба тахт менишинанд ва онҳо низ то ба охир ба Сомониён вафодории хешро изҳор медоранд. Сабуктегин подшоҳи одилу фозилу комил буд [26, с. 224]. Ҳангоме, ки ӯ ба тахт нишаст, номае навишт ба суйи подшоҳи Бухоро ва изҳори итоат кард ва гуфт: “Ман банда ва бандагони қадимам. . . ” [14, с. 47] ва ҳарчанд бар. . . сози лашкар эътимод дошт, нахост, ки ба ҷиҳати қотеъ ба хонадони валинеъмат хуруҷ кунад” [29, с. 391]. Сабуктегин аз амир Нуҳ эҳтиром мекард ва ӯро мофавқи (болотар-С. М.) худ медонист ва. . . ҳамон қадар, ки ашрофи Бухоро ба Нуҳ. . . хиёнат варзиданд, ба ҳамон андоза Сабуктегин. . . ва инсидод аз ҳуҷуми Туркистон ба амир муованатҳо ҷонбозона намуд [7, с. 28-30]. Ба қавли Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ “Сабуктегин. . . дар рафъи ошӯбу исёнҳое, ки гоҳ-гоҳ бо тавтеаи баъзе сарварони ҷудойихоҳи аҳди сомонӣ дар ҳар кунҷу канори давлати паҳновари Сомониён сар мезаданд, ба ёрии амирони сомонӣ мешитофт”[31, с. 322]. Ҳамин буд, ки “Малик Нӯҳ амир Сабуктегинро “Носируддин” лақаб дод ва фарзанди вориси мулки ӯ – амир Маҳмудро ба лақаби “Сайфуддавла” мушарраф гардонид [3, с. 88]. Байҳақӣ низ дар мавриди ёрии Сабуктегин ба амири сомонӣ ишора мекунад [2, с. 255]. Дар китоби “Таърихи халқи тоҷик, к. 2. Муъҷизаи классикии форс-тоҷик”-и Неъматов Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Ҳ. низ айнан ин нуқта зикр шудааст[16, с. 53-54]. Бобоҷон Ғафуров ҳам аз кумаки Сабуктегин ба амири сомонӣ ишора намуда, ҳатто зикр мекунад, ки “Мансур ибни Нуҳи Сомонӣ ба суханони дарбориёни худ даромада ҳукумати Хуросонро аз Маҳмуд (соли 997) гирифт. Маҳмуд дар ин вақт агарчанде ба иқтидори маълуме соҳиб бошад ҳам ба муобили рафтори давлати Сомонӣ чорае надид” [5, с. 184] ва ин ҳама собитгари он аст, ки маҳз ҳамон тарбияи тоҷикона ва инъомоте, ки амирони Сомонӣ ба эшон намуданд, ба онҳо таъсиргузор буд ва ҳамин буд, ки Алптегину Сабуктегин ҳамеша дасти мадад ба валинеъматонӣ худ мекарданд.

Дар баробари ин, баъзе аз сарчашмаҳои таърихӣ гузаштагони Сабуктегинро ба Яздигурд охирин шоҳи сосонӣ бурда расонида, ӯро аз қабоили эронӣ медонанд. Аз ҷумла, муаллифи “Маҷмау-л-ансоб” Шабонкорай аз забони Сабуктегин нақли аҷибе меорад, ки гӯё номи қабилаи ӯ порс буданд. Аз ҷумла, оварда шудааст, ки Сабуктегин ба писараш Маҳмуд мегуяд: “Бидон, ки ман дар Туркистон аз қабилаеам, ки эшонро “барсхониён” гуянд. Ва гуянд ин ном аз он сабаб бар он қабила афтод, ки аз қадим ҳамоно яке аз мулуки Форс ба туркистон афтода буд. . . ва онро “Борсхон” хондандӣ ва ба касрат (бисёрӣ-С. М.)-и истеъмол барсхон шуд. Дар идомаи ин ҳикоя оварда шудааст, ки ӯро чун ғулом ба Мовароуннаҳр оварда мефурӯшанд ва тоҷике ӯро ҳамроҳи даҳ ғуломи дигар харидорӣ намуда, муддате тарбия ва ҳунари ҷангиро меомӯзонад ва пасон ба Алптегин фурухта мешавад [14, с. 37] Минҳоҷ Сироҷи Ҷузҷонӣ дар китоби худ “Табақоти Носирӣ” аз Абулқосим Умодӣ овардааст, ки Амир Сабуктегин аз фарзандони Яздиҷурди Шаҳриёр буд,

ки дар Марв кушта мешавад ва фарзандони ӯ ба туркистон рафта, баъди ду насл турк шуданд. Насаби эшон чунинанд: Сабуктегин бинни Қаро Бақкам, бини Қарро Арслон. . . бини Қаро Яғмон, бини Фирӯз, бини Язҷигурди Шаҳриёр [12, с. 226]. Донишманди эронӣ Фариддун Исломниё ин нуқтаро дар китоби "Нигоҳе ба таърихи Эрон баъд аз Ислом" қайд намудааст[25, с. 63]. Фарухии Сиистонӣ низ дар мадҳи Султон ӯро озода ва гузаштагонашро эронӣ мегуяд [24, с. 69]. Гарчанде ки ин ақидаҳо он қадар саҳеҳ ҳам набошад, вале аз худи Султон Маҳмуд сар карда, онҳо ним тоҷик буданд ва дар рагҳояшон хуни тоҷикӣ давр мезад. Тавре ки Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар китоби "Таърихи гузида" зикр мекунад: "модараш духтари раиси Зовул буд ва ӯро ба ин сабаб зовулӣ хонданд" [29, с. 391]. Низомулмулк дар "Сиёсатнома" [17, с. 96] ва Хондамир дар "Ҳабиб-ус-сияр" ин чизро таъйид мекунад [6, с. 375]. Профессор Мансур Бобохонов дар китоби "Таърихи тоҷикони ҷаҳон" [9, с. 68], Халилуллоҳ Халилӣ дар китоби "Салтанати Ғазнавиён" [27, с. 17], Муҳаммад Нозим дар китоби "Ҳаёт ва авқоти Султон Маҳмуди Ғазнавӣ" [7, с. 32], Эмомалӣ Раҳмон дар китоби "Забони миллат-ҳастиии миллат" [31, с. 322], Таҳмосби Хуросонӣ дар китоби "Ғазнавиён туркманиш ё порсигаро? [24, с. 85] ин нуқтаро баён медоранд. Ричорд Фултз дар китоби Таърихи тоҷикон (Эрониёни шарқӣ) низ ин зикрро қайд сохта, Маҳмудро "ниматоҷик" мехонад [20, с. 139]. Дар баробари ин, аз мутолиоти китоби "Таърихи Байҳақӣ", "Зайн-ул-ахбор", "Тарҷумаи Таърихи Яминӣ", "Маҷмау-л-ансоб" ва "Сиёсатнома" бармеояд, ки Маҳмуд ва фарзандонаш худро ба қавми туркон мансуб намедонистанд ва рақибони худ Қарахониёнро турк мегуфтанд. Ин нуқтаро донишманди тоҷик Сайфуллоҳи Муллоҷон низ қайд намудаанд [22, с. 62]. Салотини Ғазнавӣ дуруст назири Сомониён, Оли Буя ва Зиёриён насабноманависони дарборашонро бар он доштанд то гузаштаи ононро ба подшоҳони пеш аз исломии Эрон пайванд диҳанд ва на ба як хонадони барҷастаи турк, ки бештар пазируфтанӣ буд [8, с. 38]. Мазҳари андешаву ибтикори амалашон низ аз андешаи форсӣ об мехӯрд. . . ва аз туркони ҳамнажоди хеш ба хотири бедонишию ҳайвонмизоҷии онҳо мутанаффир буд. Бинобар ин, дарбори онҳо аз турку туркгаройӣ орӣ буд [22, с. 207].

Дар воқеъ, намояндагони сулолаи Ғазнавиён тарбиятёфтаву парваришёфтаи Сомониён буда, дар руҳия ва фарҳанги тоҷикона ба воя расиданду аз он бархурдор гаштанд ва ҳамин буд, ки пас аз суқути Сомониён маҳз онҳо идомадиҳандаи кори эшон буданд ва фарҳанги ноби тоҷикӣ ва расму русумоти тоҷиконаро дар дарбори хеш ҷорӣ намуда, онро ҳифз менамуданд [11, с. 7]. Ба қавли Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон онҳо "бар хилофи Қарахониён, ки низоми қабилавии давлатдориро пеша карданд, низоми давлатдории мутамарказро, ки дар аҳди Сомониён мавҷуд буд, идома доданд ва мақоми забони тоҷикиро ба сифати забони давлат таҳким бахшиданд" [31, с. 320] ва ҳақ низ ба ҷониби донишманди тоҷик Сайфуллоҳ Муллоҷон аст, ки дар хулосаи хеш қайд мекунад: "ҳукумати ғазнавӣ як ҳалқае аз занҷираи давомдору пойдори давлатдории қадими тоҷикон (эрониён) аст" [22, с. 227-228]. Таҳмосби Хуросонӣ дар китоби Ғазнавиён туркманиш ё порсигаро? сохтори идорӣ, девонсолорӣ, расму одоби давлатдорӣ, тоҷу тахт, парчам ва умуман тамоми кормандону вазиронашро тоҷик ва баргирифта аз давлатҳои эрониён-тоҷикон медонад, ки овардани он ҳамаро зарур намешуморем [24]!

Низоми идории давлати Ғазнавиён баргирифта аз усули идоранамоии давлати Сомониён буд. Мисли Сомониён, идораи давлат тавассути "Даргоҳ" ва "Девон" сурат мегирифт, вале назар ба сулолаи Сомониён шумораи девонҳо камтар буд. Муҳаққиқи мусулмонтаббори Ҳинд Муҳаммад Нозим теъдоди девонҳои Ғазнавиёнро панҷ гуфта, ба чунин тартиб ном бурдааст:

1) Девони вазорат
2) Девони арз (ҳарбӣ)
3) Девони рисолат ё дорултаҳрир
4) Девони шуғл "ашраф-ул мулукот" ё истихборот
5) Девони ваколат [7, с. 123].

Донишманди тоҷик Сайфуллоҳ Муллоҷон пас аз баррасии сарчашмаҳои зиёде теъдоди девонҳои Ғазнавиёнро ҳашт адад ва ба тартиби зер медонад: девони вазорат,

девони арз, девони рисолат, девони ишроф, девони истифо, девони ваколат, девони барид ва девони қазо [22, с. 89] ва бояд гуфт, ки "куллияи кормандони онро эрониён (тоҷикон) ташкил медоданд [8, с. 41]. Самад Хушховиш ва Муҳаммад Фараҳманд дар мақолаи "Сохтори низоми ҳукумати Ғазнавиён дар ойинаи шеъри Унсурӣ ва Фарухӣ" теъдоди ин девонҳоро то нуҳ адад расонидааст, ки мисли низоми Сомониён буд [23, с. 345-347].

Бояд гуфт, ки дар ҷомеаи исломии асримиёнагӣ нақши вазирон дар идораи умури давлатӣ басо барҷаста ва бузург буд, ки ба ин вазоиф шахсони кордону лоиқ ва донишманд интихоб мегардиданд. Давлати Ғазнавиён низ аз ҳаводиси рӯзгор истисно набуд ва "агарчи амири ғазнавӣ тамоми ихтиёроти мулкро дар даст дошт, аммо идораи низоми империтурии бузург ба шахсияти вазири ботадбир вобаста буд" ва "амир саъй мекард, то вазири ӯ бо фазоили ахлоқию донишу заковати кофӣ ороста бошад" [22, с. 89]. Ҳамин буд, ки онон аз миёни тоҷикон беҳтарин ашхосро ба симати вазир ва дигар вазоифи муҳимми давлатии хеш интихоб менамуданд ва ин боис бар он шуд, ки "аксари аҳли дарбор ва сарони лашкари амирони ғазнавиро тоҷикон ташкил медоданд ва амирони ғазнавӣ дар ҳаллу фасл ва рафъи мушкилот бештар бо онон машварат мекарданд ва аз онҳо райъ мехостанд [31, с. 324].

Ҳукумати Ғазнавӣ дар ибтидо шаш вазири муҳим, чун Абулфатҳи Бустӣ, Абулаббоси Исфароинӣ, Аҳмад ибни Ҳасан Маймандӣ, Ҳасанак, Бусаҳли Ҳамдавӣ ва Аҳмад Абдуссамади Шерозӣ дошт, ки дар тамоми давраи ҳукумати Маҳмуд, Муҳаммад ва Масъуд тадбири умурро бар уҳда доштанд ва нақши ин вазирон дар он рӯзгор муҳим буд, бахусус аз лиҳози тарвиҷи илм ва адаб худро муваззаф ба посдорӣ аз фарҳанги тоҷикӣ меҳисобиданд, зеро худ аҳли илму адаб ва ваҷҳи дигари муштарак, ки ин вазиронро бо ҳам мепайваст тоҷик будани онҳо буд [15, с. 15]. Нахустин касе, ки вазорати Султон Маҳмуд ибни Сабуктегин карда Аббулаббос Фазл бини Аҳмад Исфаройинӣ буд ва Абулаббос дар авоили ҳол ба китобат ва ниёбати Фоиқ қиём менамуд ва чун офтоби иқбол аз Фоиқ ба сари ҳади завол расид, худро ба мулозимати амир Сабуктегин расонд ва ба маснади вазорат нишаста, пас аз фавти Сабуктегин Султон Маҳмуд низ он мансабро ба вай мусаллам дошт [6, с. 386]. Ба дастури ӯ забони форсӣ дар девони Маҳмуд забони расмӣ шуд ва аҳкому дафотир ва мурасалотро бо амри вай бо форсӣ навиштанд [1, с. 38] ба эҳёи фарҳанги эронӣ ҳиммат гумошт. . . ва ташвиқ ва ҳимоят аз Абулқосим Фирдавсӣ [19, с. 177] намуд. Воқеан, хизмати ин вазир беназир буд ва бо ҷиду ҷаҳди ӯ забони форсӣ-тоҷикӣ забони давлатӣ гардид. Пас аз Исфаройнӣ дигар вазири донишманди тоҷик "Аҳмад Ҳасани Маймандӣ. . . вазири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ гашт ва Аҳмад бародари ризоъӣ ва ҳамсабақи Султон буд" [6, с. 386] ва дар фазлу карам ва сахову ато саромади рӯзгор буд ва ҳеҷ касро аз вузаро он миқдор ихтиёр. . . набудааст [21, с. 152]. Уқайлӣ низ бародари ризоъи будани уву Султонро тайид мекунад [21, с. 152]. Маймандӣ бо лутфу илтифоти Султон аз дараҷа ба дараҷае боло мерафт [6, с. 386-387; 21, с. 153] ва дар аксари вазоифи муҳимми давлатӣ фаъолият намуд. Пас аз барканории Маймандӣ "вазорат ба Ҳасанак дод ва Ҳасанак ҷавоне буд аз хоҷагони шаҳри Нишобур. . . ва марде бо тадбир. . . ва то охири умри султон вазир буд" [14, с. 52]. Ҳасанак марди донишманд, ватандуст, ҳушманд ва огоҳ буд, ки дар тамоми қаламрав ва фармонравоии Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шахсе ба кифояту садоқат ва шойистагии вай дида намешуд [18, с. 43]. Саргузашти ин вазири номдори тоҷик дар мақолаи Сайфуллоҳ Муллоҷон таҳти унвони "Сарнавишти ибратбахши як вазири ҷавон" ва мақолаи дигар бо номи "Сарнавишти ибратомӯзи як вазири номдори тоҷик" [10, с. 11] то андозае шарҳу тавзеҳ ёфтааст, ки овардани он ҳамаро зарур намешуморем. Дигар вазири номдори тоҷик, Хоҷа Абусаҳл Аҳмад ибни Ҳасан Ҳамдавӣ буд, ки дар муддати ҳафт моҳ вазорати Муҳаммадро ба уҳда дошт. Пас аз ӯ Масъуд боз Маймандиро ба маснади вазорат нишонд ва "ангуштарини пирӯза. . . ба дасти Хоҷа доду гуфт: "Ангуштарии мулки мост ва ба ту додем, то муқаррар гардад, ки пас аз фармонҳои мо мисолҳои (дастур ё фармон) Хоҷа аст" [2, с. 204]. Дар идома низ, аксар вузарои Ғазнавиён аз миёни тоҷикон-эрониён интихоб мешуданд ва нақши вазирони тоҷик дар идораи Ғазнавиён бузург аст ва ин боз ҳам аз тоҷикият будани ин сулола шаҳодат медиҳад.

Артиши Ғазнавиён низ аз сипоҳиёни тоҷик холӣ набуд. Чунончӣ, дар боло зикр шуд,

ҳанӯз аз замони Алптегин дар артиши Ғазнавиён тоҷикон мавҷуд буданд ва онҳо ҳамеша ба Ғазнавиён содиқ буданд. Чунончӣ, дар "Таърихи Байҳақӣ" ҳангоми зикри ҳаводис дар муҳорибаи Дандонакон мушоҳида мешавад, тамоми сипоҳиёни Масъуд фирор мекунанд ба ҷузъ тоҷикон. "Тозикон бо Амир нек биистоданду ҷанги сахт карданд аз ҳадд гузашта" [2, с. 658]. Низомулмулк низ дар артиши Маҳмуд аз мавҷуд будани хуросониҳо (тоҷикон) зикр мекунад [17, с. 83]. Парчами Ғазнавиён низ мисли гузаштагони мо буд. Дар он тасвири шер мавҷуд буд, ки баргирифта аз давлатдории ниёкони мо аст. Ин нуқтаро Сайфуллоҳ Муллоҷон [22, с. 210] ва Муҳаммад Нозим [7, с. 131] зикр намудаанд.

Ғазнавиён, ки ғутавари фарҳанги тоҷикона гардида буданд, ҷашну маросимҳои моро бо як шукуҳу шаҳомати хоса дар сатҳи давлатӣ ҷашн гирифта, ба он рангу ҷилои тоза мебахшиданд. Ҳатто, султонони ғазнавӣ интизори он буданд, ки ҷашнҳои Наврӯз ва Меҳрон кай мерасад. Доктори илмҳои таърих Сайфуллоҳи Муллоҷон дар шарҳи китоби "Таърихи Байҳақӣ" ишора мекунад, ки "ҷашни тоҷикӣ (эронӣ)-и Меҳргон ба андозае муҳим аст, ки то баргузории он масъуд мунтазир мемонад ва дар баргузории бошукӯҳи ин ҷашн ҳам аз ҳеҷ чиз дареғ намеварзад[2, с. 525]. Чунончӣ, Абулфазли Байҳақӣ дар асари машҳури худ "Таърихи Байҳақӣ" зикр мекунад: "Рӯзи одина, шонздаҳуми зилқаъда (22 сентябри 1035) Меҳргон буд. Амир. . . бомдод ба ҷашн бинишаст, аммо шароб нахӯрд. Ва нисорҳову ҳадяҳо оварданд аз ҳадду андоза гузашта. Ва пас аз намоз нишоти шароб кард ва расми Меҳргон ба ҷой оварданд сахт некӯ бо тамоми шароити он" [2. с. 525] ҳамин гунае, ки Меҳргонро ҷашн мегирифтанд, Наврӯзро низ бо як шаҳомату бузургӣ ва бо шодмонию сурур баргузор менамуданд. Дар ин маврид, Байҳақӣ дар асари "Таърихи Байҳақӣ" зикр мекунад, ки "рӯзи панҷшанбе. . . Амир ба ҷашни Наврӯз бинишаст ва ҳадяҳои бисёр оварда буданд ва такаллуф бисёр рафт ва шеър шунид аз шуаро, ки шодком буд. . . ва сила фармуд ва мутрибонро низ фармуд. Масъудии шоирро шафоъат карданд, сесад динор сила фармуд" [2, с. 645]. Аз ин ҷо равшан ва возеҳ мегарданд, ки султонони ғазнавӣ пурра зери таъсири фарҳанги тоҷикӣ монда, тоҷик шуданд ва ҷашну маросимҳои моро тантанавор ва бошукуҳ баргузор менамоянд. Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ аз асолати тоҷикона доштани Султон Маҳмуди Ғазнавӣ сухан намуда, байтеро аз Носири Хисрав меорад, ки чунин аст:

Ба мулки турк чаро ғарраед?! Ёд кунед
Ҷалолу иззати Маҳмуди Зовулистониро [31, с. 322]

Забони расмии давлати Ғазнавиён форсӣ-тоҷикӣ буд, тамоми даргоҳу девони Ғазна бо форсӣ такаллум мекарданд, омӯзиш медиданд, асар менавиштанд, расмиятҳои катбии дарборро ба ҷой меоварданд [22, с. 207] ва Ғазнавиён "забони тоҷикиро ба сарзамини Ҳинд бурда, барои такомули он ва офарини осори гаронбаҳо бо ин забон дар ин сарзамин ва дигар сарзаминҳои тобеи худ заминаи мусоид фароҳам оварданд" [31, с. 325]. Азбаски забти Ҳиндустон бо шиорҳои динӣ ва ҷори кардани ислом мегузашт, ин дин асосан бо забони форсии тоҷикӣ ва аз ҷониби тоҷикон тарғиб мегардид. Аз инхотир аз замони Султон Маҳмуд сар карда, забони даргоҳу девонии давлатӣ дар Ҳиндустон забони форсии тоҷикӣ мегардад [13, с. 135]. Дарбори Ғазнавиён афзун аз шоирони тоҷик буд, ки теъдоди онҳоро ба чорсад адад мерасонанд. Шабонкорай ҳангоми баёни ҳаводисе чунин менигорад, ки "ва шоирон биёмаданд ва шеърҳо арз карданд. . . порсӣ, эшонро дувист ҳазор дирам фармуд" [14, с. 78]. Султон Маҳмуд "уламо ва шуаророро дӯст дошт. . . ҳар сол зиёдат аз чаҳор сад ҳазор динор ӯро бар ин ҷамоат сарф" [29, с. 391] менамуд. Яке аз шоирони машҳури ин давра Абулқосими Фирдавсӣ маҳсуб ёфта, асари безаволи ӯ "Шоҳнома" мебошад. Баъзе аз муаррихон ва адабиётшиносон Султон Маҳмудро бар он гунаҳкор месозанд, ки ӯ Фирдавсиро қадр нанамуд, вале муаллифи "Ҳабиб-ус-сияр" Хондамир нақли аҷибе меорад, ки дар асл Фирдавсиро Унсурӣ назди султон бадгӯйи намуд ва Султон Маҳмуд аз арзишоти "Шоҳнома" бехабар буд. Пасон, "Султон аз тақсире, ки дар бораи он шоири беназир карда буд, пушаймон шуда фармон фармуд то шаст ҳазор динор бо хилъатҳои хос ба Тус баранд ва Фирдавсиро узрхоҳӣ намоянд. Чун он атияро аз як дарвозаи Тус даровардаанд, аз дарвозаи дигар тобути Фирдавсиро берун бурданд ва аз вай ворис як духтар монда буд, пас фиристодагони султон он моли хатирро бар вай арз карданд. Аз

ғояти ҳиммат қабул нанамуд” [6, с. 390]. Айнан ҳамин гуфтаҳоро Бертелс Е. Э. дар китоби худ баён медорад [4, с. 202-203]

Давлати Ғазнавиён дар маконе таъсис ёфту густариш намуд, ки он қаламрав сарзамини таърихии тоҷикон ба шумор мерафт ва аҳолии бумии онро пурра тоҷикон ташкил медоданд. Дар баробари ин, дар он хитта расму ойин ва фарҳанги тоҷикон ҷорӣ буд. Тавре ки аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, то охири асри Х дар хоки Хуросон тоҷикон зиндагӣ менамуданд ва ин нуқтаро Ибни Фақеҳ дар “Ал-булдон” [28, с. 9] ва Ибни Ҳавқал дар “Сурату-л-арз” [30, с. 136-137] қайд намудаанд. Аз ин ҷо равшан аст, ки ба ҷузъ сарсулола, асосгузори давлат ва чанд турки ғуломи зархарид дигар ҳама тоҷик буданд ва аз ин ҷо низ метавон гуфт, ки давлат аз тоҷикон ва тоҷикона буд. Доктори илмҳои таърих Сайфуллоҳ Муллоҷон низ таъкид мекунад, ки “ба маҳзи нажоди турк будани амирони ғазнавӣ ҳукумати эшонро наметавон туркӣ номид. Зеро ин ҳукумат дар марзҳое устувор гардид, ки аз ҳазор сол қабл тоҷикон мардуми бумии он ба шумор меомаданд ва бештари раияти давлати ғазнавиро низ тоҷикон ташкил медоданд” ва маҳз “тоҷикон таҷрибаи ҳукуматдории худро ба зимомдорони турк омӯхтанд, то бистари муносибе барои густариши фарҳангу ҳунарро муҳайё созанд” [22, с. 227].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки дар ҳақиқат силсилаи давлатдории Ғазнавиён гарчанде ки сарсулола ва асосгузор турк бошад ҳам, лек сарзамин, мардуми минтақа, аз поёнтарин мансаб то волотарин мақоми давлатӣ, қисме аз лашкар, фарҳанг, забон, шоирону дабирон тоҷикон буданд ва ҳатто аз Султон Маҳмуд сар карда аксар амирони баъдии ғазнавӣ хуни тоҷикӣ доштанд. Аз ин лиҳоз, бо боварии том метавон гуфт, ки давлати Ғазнавиён давлати тоҷикӣ буд ва наметавон ба хотири чанд турк онро мансуб ба бегонагон донист.

АДАБИЁТ:

1. Абдулазим Ризоӣ, таърихи даҳҳазорсолаи Эрон ҷ. 3. Аз силсилаи Ғазнавиён то инқирози Сафавӣ, –Теҳрон: Иқбол, 1387. -416 с.
2. Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ, Таърихи Байҳақӣ, таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон, – Душанбе: Бухоро, 2014. -760 с.
3. Абушшараф Носеҳ ибни Зафари Ҷурфодиқонӣ, Тарҷумаи Таърихи Яминӣ, муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Ғиёсов Н. И., – Хуҷанд: Ношир, 2013. -420 с.
4. Бертелс Е. Э., Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ (аз рӯзгори бостон то поёни Салчуқиён) тарҷумаи Сируси Эзадӣ, – Душанбе: Эр-граф, 2015. -584 с.
5. Ғафуров Б., Таърихи мухтасари халқи тоҷик, ҷ. 1, -Сталинобод: 1947, 385 с.
6. Ғиёсуддин Ҳимомуддин Ҳусайнӣ (Хондамир), Ҳабиб-ус-сияр, чопи 4, -Теҳрон: Хайём, 1380. -410 с.
7. Доктор Муҳаммад Нозим (ҳинд), Ҳаёт ва авқоти Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, тарҷумаи Абдулғафур Аминӣ, чопи 2, Майванд: 1387. -228 с.
8. Клифорд Эдмунд Босворт, тарҷумаи Ҳасан Ануша, – Теҳрон: Амир Кабир, 1378. -316 с.
9. Мансур Бобохонов, Таърихи тоҷикони ҷаҳон, нашри 2, – Душанбе: Ирфон, 2002. -368 с.
10. Маҳмадаминов М., Маҳмадаминов С., Сарнавишти ибратомӯзи як вазири номдори тоҷик, Самак, №33 (615), 24. 08. 2023.
11. Маҳмадаминов М., Маҳмадаминов С., Ғазнавиён сулолаи тоҷикист?, Самак, №34 (667), 22. 08. 2024
12. Минҳоҷ Сироҷи Ҷузҷонӣ, Табақоти Носирӣ, ба тасҳеҳи Абдулҳай Ҳабибӣ, -Кобул: чопи 2, 1342. -390 с.
13. Муллоҷонов С., Муллоҷонов А., Таърихи халқи тоҷик, –Душанбе: 2012. -432 с.
14. Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Шабонкорай, Маҷмау-л-ансоб, ба тасҳеҳи Мирҳошим Муҳаддис, – Теҳрон: Амир Кабир, 1363. -374 с.

15. Наҷотова Н., Иноятова С., Баъзе маълумот перумони вазирони аҳди Ғазнавиён, Муаррих, №2 (30), 2022
16. Неъматов Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик, к. 2. Муъҷизаи классикии форс-тоҷик, -Хуҷанд, Ношир, 2008. -817 с.
17. Низомулмулк, Сиёсатнома, ба чоп тайёркунанда Девонақулов А., – Душанбе: Адиб, 1989. -200 с.
18. Носир Наҷимӣ, Вазирони мақтул, -Теҳрон: чопи аввал, 1368. -320 с.
19. Ризо Саторӣ, Мурод Исмоилӣ, Баррасии нақши вазирони эронӣдар эҳё ва густариши ҳувияти миллӣ (дар даврони ҳукумати Аббосиён, Сомониён, Ғазнавиён ва Салчуқиён), Мутолиоти миллӣ, №1, 1391
20. Ричорд Фултз, Таърихи тоҷикон (Эрониёни Шарқӣ), тарҷумаи Абдулхолиқ Лаълзод, 2019. -358с.
21. Сайфуддин Ҳоҷӣ ибни Низом Уқайлӣ, Осор-ул-вузаро, ба тасҳеҳ ва таълиқи Мирҷалолуддин Ҳусайнии Урмавии Муҳаддис, -Теҳрон: Иттилоот, 1364. -368 с.
22. Сайфуллоҳи Муллоҷон, Таърихи Масъудии Абулфазли Байҳақӣ (мурруре пиромуни сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён), – Душанбе: Ирфон, 2013. - 240 с.
23. Самад Хушхоҳиш, Муҳаммад Фараҳманд, маҷмуаи мақолаҳои ҳамоиши байналмилалии таврияи забон ва одоби форсӣ, донишгоҳ Ардабил, 1394, нусхаи электронӣ аз Archive of SID
24. Таҳмосби Хуросонӣ, Ғазнавиён туркманиш ё порсигаро? (пажуҳише дар ҳувият, таърих ва фарҳанги Ғазнавиён), -Балх: 1401. -528 с. нусхаи электрони аз сайти WWW. Takbook. com
25. Фариддун Исломниё, Нигоҳе ба таърихи Эрон баъд аз Ислом, – Теҳрон: бидуни соли нашр, нусхаи электрони аз сайти WWW. aqeedeh. com, - 190 с.
26. Фахруддин Довуд Банокатӣ, Таърихи Банокатӣ, бо кушиши Ҷаъфар Шиор, – Теҳрон: 1969. -601 с.
27. Халилуллоҳ Халилӣ, Салтанати Ғазнавиён, – Кобул: Амирӣ, 1333. -348 с.
28. Хуросон мероси авлодӣ, –Душанбе: Сарвар, 1991. -24 с.
29. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ, Таърихи гузида, нусхаи электронӣ аз сайти WWW. Tarikh Book. Ir
30. Ҳудуд-ул-олам, ибни Ҳавқал Сурату-л-арз, Муҳаммад Обиди Иршод Чаҳорбоғи гулҳо, – Душанбе: Адиб, 2008. -212 с.
31. Эмомалӣ Раҳмон, Забони миллат-ҳастии миллат, к. 1, – Душанбе: Эр-граф, 2016. -516 с.

ҒАЗНАВИЁН: АСОСГУЗОР ТУРК, ВАЛЕ ДАВЛАТ ТОҶИКӢ БУД!

Мақолаи мазкур ба тоҷикӣ будани давлати Ғазнавиён бахшида шудааст. Дар мақола муаллиф дар асоси муътабартарин манбаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ сохтори идорӣ ва тоҷикона будани давлати мазкурро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, муайян намудааст.

Пас аз пош хурдани давлати Сомониён дар ҷойи он давлатҳои дигаре қомат афрохтанд, ки яке аз онҳо давлати Ғазнавиён буд. Ин сулола идомадиҳандаи кори Сомониён ба шумор мерафт. Муаллиф таъкид месозад, ки гарчанде асосгузор турк буд, вале давлат сирф тоҷикӣ ба шумор мерафт. Ҳатто, шоҳони Ғазнавӣ низ нимтоҷик буданд.

Муаллиф бо такя бар манобеи муҳимми таърихӣ собит месозад, ки дар қаламрави ташкилёфтаи давлати Ғазнавиён аксаран тоҷик буданд ва давлате, ки онҳо ташкил намуданд, дар асоси сохтори давлатдории тоҷикон танзим ёфта буд. Ҳамзамон, муаллиф таъкид месозад, ки аз поёнтарин мансаб то болотарини он тоҷикон кор мекарданд. Бинобар ин, давлати Ғазнавиёнро метавон давлати сирф тоҷикӣ номид.

Калидвожа: *Ғазнавиён, давлат, асосгузор, турк, тоҷик, сулола, ҳаёти илмӣ-фарҳангӣ, Султон Маҳмуд, сохтори идорӣ, лашкар.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Маҳмадаминов М. Қ. унвонҷӯи кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷии факултети таърихи ДМТ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х, Рудакӣ 17, 734025, Тел. : 992 98 790 53 33;

Маҳмадаминов С. Қ. унвонҷӯи кафедраи таърихнигорӣ ва архзившиносии факултети таърихи ДМТ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудакӣ 17, 734025, Тел. : 992 91 866 70 59; samandarmahmadaminov38@gmail. com

ГАЗНЕВИДЫ: ОСНОВАТЕЛЬ БЫЛ ТУРОК, НО ГОСУДАРСТВО БЫЛО ТАДЖИКСКИМ!

Данная статья посвящена таджикскому характеру Газневидского государства. В статье автор анализирует, обсуждает и определяет административную структуру и таджикский характер этого государства на основе наиболее авторитетных исторических источников и научной литературы.

После распада государства Саманидов на его месте возникли другие государства, одним из которых стало государство Газневидов. Эта династия считалась преемницей Саманидов. Автор подчеркивает, что, хотя основатель был тюрком, государство считалось чисто таджикским. Даже цари Газневидов были наполовину таджиками.

Автор, опираясь на важные исторические источники, доказывает, что на территории Газневидского государства проживало преимущественно таджикское население, и созданное ими государство было организовано по таджикской государственной структуре. При этом автор подчеркивает, что таджики работали от самых низших до самых высших должностей. Поэтому Газневидское государство можно назвать чисто таджикским государством.

Ключевые слова: *Газневиды, государство, основатель, турок, таджик, династия, научная и литературная жизнь, Султан Мащмуд, административная структура, армия.*

Сведения об авторах: Махмадаминов М. К. Соискатель на звание заведующего кафедрой новой истории и новейшего зарубежья исторического факультета ДМТ. Адрес: Республика Таджикистан, ш. Душанбе, Рудаки 17, 734025, Телефон: 992 98 790 53 33;

Махмадаминов С.К. Соискатель кафедры историографии и архивоведения исторического факультета ТНУ. Адрес: Республика Таджикистан, ш. Душанбе, Рудаки 17, 734025, Телефон: 992 91 866 70 59; samandarmahmadaminov38@gmail. com

GAZNAVIDS: THE FOUNDER WAS TURKISH BUT THE STATE WAS TAGIKI!

This article is devoted to the Tajik nature of the Ghaznavid state. In the article, the author analyzes, discusses, and determines the administrative structure and Tajik nature of this state based on the most authoritative historical sources and scientific literature.

After the collapse of the Samanid state, other states arose in its place, one of which was the Ghaznavid state. This dynasty was considered the successor to the Samanids. The author emphasizes that although the founder was a Turk, the state was considered purely Tajik. Even the Ghaznavid kings were half-Tajik.

The author, relying on important historical sources, proves that in the territory of the Ghaznavid state, there were mostly Tajiks, and the state they founded was organized on the basis of the Tajik state structure. At the same time, the author emphasizes that Tajiks worked from the lowest to the highest positions. Therefore, the Ghaznavid state can be cansidered a purely Tajik state.

Keywords: Ghaznavids, state, founder, turk, tajik, dynasty, scientific and literatury kife, Sultan Mahmud, administrative structure, army.

Information about the authors: Mahmadaminov M. K. Applicant of the Department of Modern History and Modern Foreign Countries of the Faculty of History of DMT. Address: Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki 17, 734025, Phone: 992 98 790 53 33;

Mahmadaminov S. K. Applicant of the Department of historiography and archival studies of the Faculty of History of TNU. Address: Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki 17, 734025, Phone: 992 91 866 70 59; samandarmahmadaminov38@gmail. com

УДК: 94 (581)

САБАБҲОИ ИНҚИЛОБИ “САВР” ДАР ТАЪРИХИ АФҒОНИСТОН

Мирова М.Б.

Донишгоҳи байналмилаии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муқаддима: Яке аз омилҳои асосии сар задани бӯҳрон дар Афғонистон мавқеи геостратегии он ва рақобати кишварҳои абарқудрат барои таъмини манфиатҳои хеш дар минтақаи Осиё тавассути ҳудуди ин кишвар ба шумор меравад.

Афғонистон аз ҷумлаи кишварҳое ба ҳисоб меравад, ки дар минтақаи Осиё мустақар буда, дорои таърихи басо ғанию рангин мебошад. Хоки Афғонистон сарзамине мебошад, ки ҳамеша дар мадди назари абарқудратҳо қарор дошту дорад. Дар ибтидои солҳои 70-ум дар Афғонистон вазъияти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ хеле муташаниҷ шудан гирифт. Ноором гардидани авзои сиёсӣ ба ҳукумати шоҳии Афғонистон таҳдид ба вуҷуд меовард. Аз ин хотир барои наҷот додани ҳукумат ва мавқеи иҷтимоии худ доираҳои ҳукумрон даст ба табаддулоти давлатӣ заданд ва моҳи июли 1973 бо сарварии Муҳаммад Довудхон табаддулоти давлатӣ ба амал омад. Дар натиҷаи ин табаддулот ҳукумати шоҳӣ сарнагун ва Афғонистон ҷумҳурӣ эълон гардид. Ҳукумати нав барномаи таҳаввулотҳои сиёсӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, озодиҳои сиёсӣ, ислоҳоти арзӣ-замин, ислоҳоти маорифро эълон намуд. Муҳаммад Довудхон ба Иттиҳоди Шӯравӣ сафари расмӣ анҷом дод ва нақшаҳои азими бунёдкориро тарҳрезӣ намуд. Аммо бо гузашти айём маълум гардид, ки ҳамаи ин барномаҳо фақат ба хотири гумроҳ кардани мардум ва ором кардани вазъияти сиёсӣ буд. «Январи соли 1972 дар Кобул маҷлиси Луя-Ҷирга баргузор гардид. Луя-Ҷирга Довудро ҳамчун президенти Афғонистон қабул ва эълон намуд. Дар охири 1977 аввали 1978 вазъияти дохилии давлат ба тезӣ дигаргун мешавад. Сабаби чунин ҳолат пеш аз ҳама дар он буд, ки Муҳаммад Довудхон ошкорона ба муқобили қувваҳои чап амал мекард. Дар декабри 1977 аъзоёни тарафдорони Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон ҳабс гардианд». [1, с. 224]

Орзу ва хостаҳои мардуми Афғонистон. Аз гуфтаҳои дар боло возеҳ мегардад, ки ҳукумати Муҳаммад Довудхон он ваъдаҳое, ки ҳангоми сарвари давлат шудан дода буд, иҷро накард. Ҳеҷ кадом орзу ва хостаҳои мардуми заҳматкаши Афғонистонро ба амал бароварда натавонист ва беш аз пеш майл ба тарафи рост ва иртиҷоъ мекард. Маҳз ҳамин омил сабаби ба вуҷуд омадани як инқилоби бузург дар ин сарзамин гардид. “Довудхон илова бар он, ки худбини ташрифмаоб буд, нисбат ба Зоҳиршоҳ боғурур ва ангезаи қавмиаш бар манофеи паштунҳои он тарафи марз таъкид мекард ва пайваста исрор медошт. Дар ҳоле ки дар он вақт паштунҳои мутавасситулҳол ва қишри поёнии ин қавм ниёти сарони паштунии давлати Афғонистонро чандон арзиш ва баҳо намедоданд. Зеро зиндагии онҳо аз паштунҳои Афғонистон ба маротиб беҳтар ва баландтар буд ва тарафдори илхок бо Афғонистон набуданд ва маслиҳати оммаи мардум низ набуд. ” [2, с. 22]

Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон, ки ягона роҳбару раҳнамои мардуми заҳматкаш буд, кори асосии худро барои ҷалб ва тарбияи афсарони ҷавони урдуи Афғонистон равона карда буд. Ҳол он ки аксарияти халқ таҳти фишори сиёсӣ, беҳуқуқӣ ва истисмори ваҳшиёнаи феодалӣ қарор гирифта буданд. Аскароне, ки аз ҷониби Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон ҷалб карда мешаванд, ҳамаашон аз табақахои поёнии ҷомеа ва фарзандони коргарону деҳқонон буданд. Маҳз ба онҳо дарду алами мардуми заҳматкаш наздик буд ва онҳо бо хушӣ ба ҳизб дохил мешуданд. Дар натиҷаи фаъолияти содиқонаи онҳо ва дар натиҷаи фаъолияти дуруст ва воқеъбинонаи роҳбарияти Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон инқилоби халқиву демократӣ ба пирӯзӣ анҷомид ва мардуми ранҷдидаи афғон аз зери ситами феодалу сармоядорон озод гардиданд.

Муборизаи Муҳаммад Довудхон. Аммо дар ҳамин айём муборизаи Муҳаммад Довудхон ва тарафдоронаш суръат гирифта, таъқиб ва маҳбус сохтани ҷавонони ҷадид ва тарақипарвар бештар ва пештар мегардид. Дар ин давра қариб 93 фоизи ашхосе, ки ба Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон шомил буданд ва инчунин аксарияти волиҳо алоқадорҳо ва соҳибмансабону афсарони пулис бе ягон асос аз кор бартараф ва ё ба корҳои

ғайри масъулият равона карда шуданд. Чунин амали Муҳаммад Довудхон боиси он гардид, ки минбаъд Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон махфиёна, вале ҳамзамон огоҳона амал намуда, мехост аз тамоми воқеоти дар Афғонистон ба амал меомада огоҳ шаванд. Зеро онҳо дарк намуда буданд, ки бидуни чунин амал онҳо ҳукумати Афғонистонро аз дасти Муҳаммад Довудхон гирифта наметавонанд. Дар натиҷа роҳбарияти ҳизб тамоми заҳмати худашонро ба тарбия ва ҷалби васеъи оммаи халқ баҳри ба даст овардани қудрати сиёсӣ равона карда буданд. Ҳамин тариқ, дар охирҳои 1977 ва аввалҳои 1978 авзои сиёсии мамлакат як шакли буҳрониро мегирад. Дар чунин вазъит ва шароити вазнин қувваҳои сиёсии дохилӣ ва байналмилалӣ пеш аз ҳама ИМА ором нанишаста, дар фикри фитнаангезии нав шуданд. Дар натиҷаи амалиётҳои ҷосусона дар яке аз рӯзҳои баҳории соли 1978 фарзанди арҷманди Афғонистон, узви барҷаста ва яке аз роҳбарони Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон Миракбари Хайбар ба таври хоинона кушта мешавад. “Қатли ваҳшиёна ва нобаҳангоми Хайбар, ки ҷасади вай тайи маросими хоси партиявӣ муҳтарамона дар қабристони “Шуҳадои солеҳин”, ба хок супурда шуд, сафҳои партияро мустаҳкамтар кард ва муборизаи партияро беш аз пештар тақвият бахшид. Роҳбарони ҳизбӣ, аъзои партия дар рӯзи дафни Хайбар савганд хӯрданд, ки кори вайро, яъне муборизаи одилона ба хотираи озодии тӯдаҳои захматкаш ва бенавои халқи афғонро амалӣ хоҳанд намуд. ” [3, с. 124-125]

Баъди марги Хайбар вазъияти дохилии мамлакат тамоман дигар мешавад. Дар саросари кишвар оид ба марги Хайбар сухан мерафт. Муҳаммад Довуд гӯё ҳодисаи аз пеш меомадаро ҳис намуд, ки фавран дар тараддуди он гардид, ки ҳарчи зудтар, илоҷи воқеаро пеш аз вуқуъ биандешад. Аксарияти мардуми Афғонистон гунаҳкори асосии марги Хайбарро, ки он барои Афғонистон як шахси муътабар ба ҳисоб мерафт, дар симои империализми Америка медиданд, ки аз вазъияти дохилию сиёсии Афғонистон истифода намуда, мехост дар ин сарзамин мавқеи геополитики худро ҷорӣ ва мустаҳкам намояд.

Аллакай мардум дар интизори як воқеаи муҳим буданд ва агар зикр намоям, ки онҳо ба як инқилоб тайёр буданд, хато намекунам. Худи Муҳаммад Довудхон ва тарафдоронашро хатари бузург таҳдид мекард ва онҳо барои пешгирӣ намудани вазъият, ба чунин қарор омаданд, ки роҳбарони умдаи партия бояд зиндонӣ шаванд ва баъди чанде дар пайи амалӣ намудани қарори қабулкардаи хеш гардиданд.

Дар шаби 25-уми апрели соли 1978 роҳбарони Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон аз он ҷумла, Нурмуҳаммади Таракӣ, Бабраки Кормал, доктор Солеҳ Муҳаммади Зерай, Султоналии Киштманд, доктор Шоҳ Валӣ ва дигарон дастгир ва дар вилояти Кобул зиндонӣ шуданд. Бегоҳии 26 апрел радиои Афғонистон сабаби дастгир шудани онҳоро дар вайрон намудани қонунҳои давлатӣ арзёбӣ намуд. Партия, ки ба чунин санҷиш омода буд, маҳз дар чунин шароити вазнин ва дар як муддати кӯтоҳ тавонист ҳамаи қувваи хешро барои инқилоб ҷамъ намояд ва ин амали хешро инчунин барои наҷоти роҳбарони Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон равона карда буд. Худи Муҳаммад Довуд ва атрофиёнаш аз вазъияти ба амал меомада хушнуд шуда, бовари бар он доштанд, ки ғолиб мешаванд. Вале ин орзуи онҳо ҷомаи амал напӯшид. Пагоҳии 27 апрел афсарони ҷавон ва урдуи Афғонистон таҳти роҳбарони КМ ХХДА, ки дар ҳақиқат омодаи сарнагун намудани ҳокимияти мавҷуда буданд, ки аксарияти халқ аз он норозӣ буд. “Дар рӯзи 27-уми апрел аввалин танк бо раҳнамоии М. Асламӣ Ватанҷор ба сӯи ш. Кобул ҳаракат кард”. [4, с. 126]

Муқовимати шадид. Аввалин танк, ки онро танкисти ҷавон М. Асламӣ Ватанҷор идора мекард, худро ба қасри Кобулшоҳ расонд ва мили тӯпи худро ба тарафи вазорати дифоъ равона карда, тири аввалро холи кард, ки дар натиҷа ларзаи шадид он биноро фаро гирифт. Дар лаҳзаи мазкур боқимондаи танкҳо ва мошинаҳои зиреҳпӯш низ ҳозир шуданд. Муқовимати шадид аз ду тараф оғоз гардид. Мардум ба гвардияи Довудхон муқовимати сахт нишон дода, ҷанг ҳамоно давом меёфт ва он лаҳза ба лаҳза сахтар мегашт. Барои пешгирӣ аз талафоти зиёд қарор дода шуд, ки қувваҳои ҳавоӣ низ ба кор андохта шаванд. Қувваҳои ҳавоӣ, ки фармони мустақими ҳамла ба қасрро гирифта буданд, яке паси дигаре

ин биноро бомбаборон мекарданд. Муқовиматкунандагони дохили қаср ба ин ҳамлаи ҷасурона ва ҷиддии қувваҳои мусаллаҳи инқилобӣ, ки дар амали худ устувор буданд, тоб оварда натавонистанд ва дар натиҷа таслим шуданд. Дар ҳоле, ки як гурӯҳ ба забти қаср машғул буданд, дигар гурӯҳ бошад ба озод намудани роҳбарони партия машғул буданд. Онҳо бинои вазорати дохилиро иҳота карда, атрофи вилояти Кобул ва зиндони онро ишғол карданд. Бегоҳии ҳамон рӯз дарвозаҳои зиндонро шикастанд ва аъзоёни КМ ХХДА-ро аз зиндон озод намуданд. Хулас, дар соати 7 шоми 27-уми апрели соли 1978 нерӯҳои инқилобии кишвар бо сарварии Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон, ки он ҳанӯз дар соли 1965 ташкил шуда буд, ҳукумати Довудхонро сарнагун намуда, ба ҷойи он Ҳукумати Инқилобии Афғонистонро ташкил намуданд. Ин хабар тавассути радио дар тамоми Афғонистон паҳн гардид. Оҳиста-оҳиста вазъияти мамлакат ором мегардад. Аммо субҳи рӯзи ҷумъа дар санаи 28-уми апрел оромии Афғонистонро садои тирпарониҳо ва овози ҳавопаймоҳо вайрон намуд. Баъд маълум гашт, ки сабабгори ҳодисаи мазкур Ҳайдари Расулӣ мебошад. Номбурда вазири дифои Довуд буд. Дар натиҷа муқовимати шадид байни тарафдорони ва душманони инқилоб ба амал омад, ки Ҳайдари Расулӣ ва тарафдоронаш тоб оварда натавонистанд ва ба асирӣ афтоданд. Акнун пирӯзии комил насиби қувваҳои инқилобӣ шуд. “Довуд ва ҳамдастонаш бинобар мухолифат ва муқобилияте, ки бо қувваҳои инқилобӣ нишон доданд ва намехостанд таслим шаванд, дар Арки Шоҳ ба қатл расонида шуданд. ” [5, с. 128]

Тавре дар боло қайд гардид, инқлобе, ки дар Афғонистон ба амал омад, боиси ғалабаи инқилобчиён гардид. Ин ғалабаро тамоми мардуми Афғонистон бо хушнудӣ ҷашн гирифтанд ва онро ҳамчун ғалабаи озодӣ низ пиндоштанд. 30-уми апрели соли 1978 (мутобиқ ба 10 саври 1357) Шӯрои инқилобӣ аввалин ҷаласаи худро доир сохта Нурмуҳаммад Таракиро ба сифати Раиси Шӯрои инқилобӣ ва дар айни ҳол Садри аъзами Афғонистон интихоб ва эълон кард. Дар Фармони рақами 2, ки рузи 1-уми майи соли 1978 (мутобиқ ба 11 саври 1357) эълон шуд, ки Бабраки Кормал ба вазифаи муовини Раиси Шӯрои инқилобӣ ва муовини Садри аъзам интихоб гардид.

Тамоми халқи озодихоҳи Афғонистон режими демократиро тарафдорӣ мекард. “Дар режими демократии халқ, ки умдатан халқҳои тундрав ва камфаҳм ба сари қудрат буданд, аз як пойгаҳи ҳимоятии андак барои таҳлили сиёсатҳояшон дар робита ба омӯзиш ва тавзеҳи замину мазҳабҷудоӣ бархурдор буданд ва ин аз адами дарки амиқ ва нодурусташон аз печидагии механизмҳои Афғонистон буд”. [6, с. 35]

Худи Садри аъзами Афғонистон Нурмуҳаммад Таракӣ, ки аз лиҳози қавмӣ ҷойгаҳи маҳкаме дар миёни қавми пашту надошт ва забони дариро дуруст ҳарф намезад, атрофиёнаш низ дучори чунин мушкилот буданд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, баъди ба сари тахт омадан ӯ воқеан ба азнавсозии кишвар шуруъ намуд. Дар дохили кишвар як қатор ислоҳотҳо гузаронида мешавад. Аммо душманони кишвар дар дохил ва хориҷ кӯшиш мекарданд, ки пеши роҳи инқилобро боз доранд. «Ин қувваҳо иборат аз дастаҳои сиёсии иртиҷоӣ ва азамматталабон буданд, ки дар таърихи 15 соли охири ҷунбишҳои озодихоҳӣ ва мутараққии Афғонистон ба ҳайси нерӯҳои зидди манофеи халқ шинохта шуда ва бо номҳои «Ихвон-ул-муслимин» ва «Шуълаи ҷовид» машҳур буданд». [7, с. 132-33] Охири соли 1978 ва аввали соли 1979 - даврае буд, ки Ҳафизулло Амин бо фиребу найранг худро ба вазифаи муовини Раиси Шӯрои инқилобӣ, вазири дифоъ расонда қариб тамоми ихтиёротро дар армия ва органҳои амниятии кишвар дар тассаруфи худ дароварда буд.

Тобистони соли 1979 ба ҳукумати Афғонистон ашхосони иртиҷоӣ, ки гумоштаи Амрико ва дигар кишварҳои капиталистӣ буданд, роҳ ёфтанд. Сарвари ин гурӯҳ худи Ҳафизулло Амин буд, ки дар Амрико таҳсили гирифта буд. Ӯ ҳамавақт мекӯшид, ки Афғонистонро аз роҳи инқилоб берун созад ва онро ба такягоҳи Амрико дар минтақаи Шарқ табдил диҳад. Бо ҳамин мақсад 11-уми сентябри соли 1979 Ҳафизулло Амин табаддулоти давалатӣ мегузаронад. «Моҳияти зиддипартиявӣ ва зиддихалқии сиёсати Амин замоне ба шакли «бараҳна» дар назари ҳама ҷилвагар шуд, ки 16-уми сентябри соли 1979 бино бар нақшаи Ҳафизулло Амин Нурмуҳаммад Таракӣ - роҳбари ХХДА, роҳбари Инқилоби Савр ва аввалин раиси Шӯрои инқилобӣ, аввал аз тамоми вазифаҳо бартараф ва

баъдан ба таври ваҳшиёна ба воситаи гумоштагонаш ба қатл расонида шуд». [7, с. 135]

Баъд аз қатли Нурмуҳаммад Таракӣ Ҳафизулло Амин худро Садри аъзами Афғонистон эълон менамояд. Пас аз он ҳадафи ӯ Афғонистонро аз роҳи инқилобӣ бароварда, ҳамаи инқилобчиёнро саркӯб сохтан буд. Мутобиқи ин барномаи зидди халқии худ аксари ватанпарастони содиқ ё ҳабс ё аз кишвар бадарға карда шуданд. Пас қувваҳои солими Ҳизби Халқи Демократии Афғонистон бо сарварии ҷонишини Таракӣ – Бабраки Кормал аз кишвар берун шуданд. Онҳо барои мубориза бурдан бо ин режими хунхор маҷбур шуданд, ки ба Иттиҳоди Шӯравӣ мурочиат намоянд, ки ба онҳо кӯмаки ҳарбӣ расонанд. [8, с. 236]

Он воқеае, ки дар Кобул моҳи апрели соли 1978 рух дод ва бо номи инқилоби Савр машҳур гардида буд, ба ақидаи Наҷибулло, ки ҳангоми вохӯриаш бо вазири корҳои хориҷии Иттиҳоди Шӯравӣ Эдуард Амвросиевич Шеварнадзе дар соли 1987 сурат гирифт, чунин ибрози ақида намуд, ки он инқилоб ва ҳатто шӯриш ҳам нест, балки он як табаддулот буд. Иттиҳоди Шӯравӣ дар бораи табаддулоти мазкур тавасути оҷонсиҳои хориҷӣ ва баъд тавассути сафоратхонаи хеш дар Афғонистон хабар ёфт.

Бояд қайд намуд, ки Русияи Шӯравӣ аз соли 1919 ба Афғонистон таваҷҷӯҳи хоса дошт ва ҳамаҷониба таъсири хешро ба корҳои дохилии давлати мазкур мерасонид. Вақте ки соли 1919 баъди мубориза ба муқобили мустамликадории Британияи Кабир давлат истиқлолият ба даст оварда буд, маҳз Россияи Шӯравӣ аввалин давлате буд, ки истиқлолияташро эътироф кард. Ба вазъияти мушкили худ нигоҳ накарда Россияи Шӯравӣ ба Кобул 5 миллион рубл, 5 000 милтиқ ва чанд адад ҳавопаймо медиҳад. Империализми Англия натавонист, ки ба барқарор шудани робитаҳои некуҳамсоягии Афғонистон ва Давлати Шӯравӣ монеъ гардад. Майлу хоҳиши ҳарду тараф буд, ки 28 феврали соли 1921 дар Москва байни Россияи Шӯравӣ ва Афғонистон шартномаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ ба имзо расид [9, с. 184]. Муносибатҳои дуҷонибаро бо ҳамсояи шарқии хеш рушд дода, дар соли 1929 Армияи Сурх ба Афғонистон барои пахши исёни британӣ ёрӣ расонида буд. Дар навбати худ Афғонистон садоқати хешро ба Россияи Шӯравӣ нишон дода, дар ҳалли масъалаҳои умдаи сиёсӣ саҳми худро гузошт. Аз ҷумла: ёрии худро дар барҳам додани амалиёти босмачигарӣ дар солҳои 1920-30 расонида, инчунин ба амалиётҳои таъсиррасонии агентҳои германию британиявӣ нигоҳ накарда бетарафии мунтазами худро дар рафти Ҷанги Дуюми Ҷаҳон нигоҳ дошт. «Иттиҳоди Шӯравӣ мувофиқи Шартномаи дӯстӣ ва муносиботи некӯҳамсоягие, ки 5 декабри соли 1978 ба имзо расид ба Афғонистон ёрии ҳамаҷонибаи иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ мерасонид». [9, с. 70]

Дар аввал ёрии Иттиҳоди Шӯравӣ дар шакли интиқоли гурӯҳҳои начандон калон сурат мегирифт, вале оҳиста-оҳиста сафи онҳо ба афзоиш оғоз мекунад. Таҳдиди аз байн рафтани мавҷудияти демократия дар Афғонистон вуҷуд дошт. Роҳбарони афғон боз як бори дигар ба Иттиҳоди Шӯравӣ барои расонидани кӯмаки ҳарбӣ мурочиат намуданд. Дар натиҷа Шӯравӣ хоҳиши онҳоро рад накард ва ба давлат гурӯҳҳои маҳдуди артиши Шӯравӣ дохил карда шуд. Брежнев дар ҷавоб ба суоли мухбири рӯзномаи «Правда» гуфт: Вазифаи аввалиндараҷае, ки дар назди артиши Шӯравӣ гузошта шуд, ин мусоидат намудан ба ҷониби Афғонистон дар кори несткунии агресияи хориҷӣ мебошад. Онҳо аз Афғонистон ба куллӣ дар ҳоле бароварда мешаванд, ки агар роҳбарияти афғон бо чунин хоҳиш мурочиат кунад.

Публисисти англис Марк Урбан бошад сабабҳои асосии ворид гардидани артиши Шӯравиро ба хоки Афғонистон ба таври мухтасар чунин баён кард:

- нигоҳ доштани ҳукумати дӯстона дар Кобул;
- устувор кардани мавқеи стратегии худ (базаҳои ҳарбӣ ва ғ);
- кӯшиши дигар кардани таносуби қувваҳо дар минтақа ба манфиати хеш;
- ҷорӣ кардани идеологияи шӯравӣ;
- дахолати сиёсати Ғарб дар муносибати давлатҳои ҷаҳони сеюм;
- омехташавии Ҳ. Амин ва тарафдоронаш ба ҳайати халқистҳо;

Ҳамин тариқ, қарори ниҳоӣ оид ба ворид намудани артиши Шӯравӣ ба хоки

Афғонистон дар ҷаласаи Шӯрои сиёсии КМ ҲКИШ дар санаи 12-уми декабри соли 1979 қабул гардид.

Ҳузури Шӯравӣ дар Афғонистон. 29-уми декабри соли 1979 армияи 40-уми Шӯравӣ бо ҳудуди 100 000 ба хоки Афғонистон ворид карда шуд ва маҳз бо кӯмаки аскарони Шӯравӣ бегоҳии 2-юми декабр соли 1979 амалиёти «Шторм» гузаронида шуда, қасрашро муҳосира менамоянд. Ҳамин тавр, Ҳафизулло Амин аз Ҳукумат бартараф ва сарнагун карда шуда, Бабраки Кормал ба Ҳукумат оварда шуд. «Дохил намудани нерӯҳои низомии Иттиҳоди Шӯравӣ ба Афғонистон дар моҳи декабри соли 1979 ба инкишофи муносибатҳои байналмилалӣ таъсири манфӣ расонд». [10, с. 145]

Ҷанги мазкур нуҳ солу 25 рӯз давом ёфт ва ғайр аз марг, даҳшат ва харобкорӣ чизе ба бор наовард. Муаррихи рус Сергей Пахмутов музокироти Афғонистонро дарозтарин ва мушкилтарин дар таърихи дипломатияи асри 20 номид, аммо аслан ин ғалат аст, зеро музокироти Исроилу Фаластин боз ҳам дарозтару чигилтар мебошад.

Ҳузури артиши Шӯравиро дар Афғонистон метавон ба якчанд давра ҷудо намуд:

- Давраи якум- декабри 1979 то феврали 1980. Вуруди артиши Шӯравӣ ба Ҷумҳурии Исломии Афғонистон, ҷобаҷокунии гарнизонҳои онҳо, инчунин пунктҳои муҳофизатӣ ва объектҳои мухталифи он;
- Давраи дуввум- марти 1980- апрели соли 1985. Гузаронидани амалиётҳои ҳарбии фаъол, аз ҷумла дар ҳамоҳангӣ бо афғонҳо;
- Давраи саввум- апрели 1985- январи соли 1987. Гузариш аз амалиётҳои фаъоли ҳарбӣ ба дастгири ва пуштибонии ҳаракатҳои артиши афғон, истифодаи қисмҳои ҳарбии мотирандозӣ, десанти ҳавоӣ ва танки, пеш аз ҳама барои сарчашма ва баланд бардоштани устувории маънавӣ-ҳарбии артиши афғон. Қисмҳои ҳарбӣ муборизаро бар зидди интиқоли яроқу аслиҳа аз хориҷ ба дохил идома медод.
- Давраи чаҳорум- январи 1987- феврали соли 1989. Иштироки артиши Шӯравӣ дар гузаронидани музокироти миллии роҳбарони афғон. Бурдани амалиётҳои фаъол бо мақсади мустаҳкамкунии режим. Идомаи дастгирии фаъолияти ҳарбии артиши Шӯравӣ барои хориҷ ва хотимаи ҳамагуна амалиёт.
- Артиши Шӯравӣ дар хоки Афғонистон як қатор амалиётҳои ҳарбиро анҷом додаанд:
- Амалиёти Панҷшер (майи 1982);
- Амалиёти Ничрат (апрели 1983);
- Амалиётҳои ҳарбии яквақтӣ дар ҳудуди васеъ дар музофотҳои Парвон, Каписо, Кобул, Лагман (феврал-марти 1984);
- Сарнагун кардани базаи асосии боркашонии ҶИА Ҷавор ва минтақаи Хост (феврал-марти 1986);

Дараи Панҷшер борҳо мавриди ҳуҷуми артиши Шӯравӣ қарор гирифта буд. Шӯравиҳо дар соли 1982 ду ҳамлаи васеъ ба Панҷшер анҷом доданд, ки байни ду ҳамла фосилаи замонии чандоне вуҷуд надошт. Ҳамлаи дуввумӣ идомаи ҳамлаи аввалӣ буд, ки дастоварде надошт. Артиши дохилӣ бо роҳбарии Аҳмадшоҳи Масъуд роҳи тангеро дар даромадгоҳи дара қатъ карда, мехост бо неруи пиёдаи душман (Шӯравиҳо) рӯ ба рӯ шавад, вале хилофи пешбинии онҳо баъд аз зарбаҳои ҳавоӣ дар қисмати болои дараҳои Руха ва Остона неруҳои худро аз тариқи ҳаво десант кард, ки ин амали артиши Шӯравӣ артиши дохилиро дар ғафлат гузошт. Вале муҳорибаи азим миёни онҳо дар дараҳои мазкур ба амал омад, ки даҳҳо тани шӯравиҳо онҳо кушта шуданд. Дар ихтиёри артиши Шӯравӣ се чархбол, беш аз чил адад аслиҳаи сабуки гуногун, ду дастгоҳи ракети сабуки «Замин ба ҳаво» буд.

Дар ҷараёни ҳамла дар ихтиёри артиши афғон, чаҳор чиз буд:

1. Истифодаи васеъ аз чархболҳо
2. Десант аз тариқи ҳаво
3. Заработи васеи ҳавоӣ
4. Тӯлонӣ шудани ҷанг [11]

Хулоса. Хулас дар натиҷаи амалиётҳои ҳарбии баъдӣ ҳарду ҷониб махсусан русҳо талафоти зиёди мардумӣ дида, дар як ҳолати харобиовар қарор доштанд. Ҷониби Шӯравӣ аниқтараш сарбозонаш аллакай дарк намуда буданд, ки ин ҷанг як ҷанги одилона нест. Ин ҷанг на ба нафъи Шӯравист ва на ба нафъи Афғонистон. Сарбозони Шӯравӣ ба хулосае омаданд, ки ҷанг ғалат шуруъ шуда буд. Зеро Роҳбарияти Шӯравӣ дар миёни онҳо чунин тарғибу ташвиқ мебурд, ки гӯё дар хоки Афғонистон ғарбиҳо ва ё амрикоиҳо ҳузур доранд. Аммо бо мурури замон ба даркашон расид, ки онҳо на ба муқобили ғарбиҳо, амрикоиҳо ва ё ҳатто ба муқобили покистониҳо, балки бо мардуми афғон- деҳқон ва коргар ҷангида истодаанд. Ҷанг бояд ҳатман хотима меёфт. Ниҳоятан ҷониби худи Шӯравӣ Бабрак Кормал ва ҳамроҳони ӯро хоину ватанфурӯш номиданд ва мушоҳида намуда, ба чунин хулоса омаданд, ки дар миёни мардум ҷой ва мақом надоранд. Вазъияти мазкур ҷониби Шӯравиро маҷбур кард, то чораеро барои ҷилави ин хунрезӣ андешад. Аз ҳамин сабаб онҳо оташбаси хешро аз дараи Панҷшер бо роҳбарии Аҳмадшоҳи Масъуд оғоз намуданд.

Баъди гузашти давраи аввалаи оташбаси ғайрирасмӣ ҷонибҳо ӯҳдадор гардиданд амалиётҳои ҳарбиро қатъ намоянд. Аҳмадшоҳи Масъуд ба шарти онҳо розӣ шуд. Аммо оташбас аз ҷониби аскарҳои дохилӣ риоя намешуд ва ду маротиба Панҷшерро бомбаборон карданд ва шӯравиҳо баъдтар аз онҳо маъзарат пурсиданд ва изҳор намуданд, ки онҳо нақшаи бомбаборони ҷои дигарро ба мо доданд, аммо шуморо бомбаборон карданд. Воқеият ин буд, ки Кормал ва Наҷибулло аз вазъияти ба амаломада норозӣ буданд. Онҳо тарафдори ҷанг ва зарба задании сарбозони Аҳмадшоҳи Масъуд буданд. Онҳо ба талафоти аскарони Шӯравӣ парвое надоштанд ва дар пайи нобудсозии Аҳмадшоҳу сарбозонаш буданд. «Дарвоқеъ, дараи Панҷшер борҳо мавриди ҳуҷуми сахти артиши Шӯравӣ қарор гирифта буд. Он бо тамоми қудрату тавоноӣ ва аслиҳаҳои замонавӣ, ракетаю ҳавопаймоҳо Панҷшерро хароб кард, вале натавонист бар мардуми ин дара ғолиб ояд. Дар ин хусус генералҳои советӣ борҳо изҳори назар доштанд [12, с. 352]. Мардуми дараи Панҷшер бо роҳбарии Аҳмадшоҳи Масъуд як кӯҳи азимеро мемонд, ки чаппа кардану торумор карданаш номумкин буд, гузашта аз он наметавонистанд ҳатто як сантиметр аз қуллаи кӯҳҳоро кам кунанд. Аҳмадшоҳ ба хабарнигори тоҷик Муҳаммадато Султонов чунин арз дошт: «Ба мардуми кишвари ман рӯҳияи истиқлолхоҳиву истиқлолпарастӣ хос аст. Ба ӯ нон мадеҳ, об мадеҳ, вале ба ӯ озодӣ бидеҳ ва ман то ҷон дар бадан дорам, барои озодии мардуму меҳанам мубориза мебарам». [13, с. 210]

Тарафдорони бас кардани ҷанг қурбониҳои беваҷҳ ва барои кишвар харобиовар будани онро буҳрони асосию кофи медонистанд. Баъди воҳӯрии ҷонибҳои Амрико ва Шӯравӣ дар Вашингтон моҳи декабри соли 1987 Созишномаи Женева оид ба Афғонистон ба имзо расид. Ба имзорасии созишномаи мазкур ба манфиати ИМА буд, зеро баъди қабули созишномаи мазкур ИШ ӯҳдадор гардид, ки тамоми артиши худро аз хоки Афғонистон барорад.

Баъди ҳукми қонунӣ гирифтан 15 майи соли 1988 созишномаҳои мазкур рафти хуруҷи артиши шӯравиро ба тартиб андохтанд ва кафолати байналхалқиро оид ба дахолат накардан, ӯҳдадориҳоеро, ки Иттиҳоди Шӯравӣ ва ИМА қабул карданд, расман эълон намуд. 15 феврали соли 1989 ҳамон тавре, ки дар Созишномаи Женева омада буд аз хоки Афғонистон охирин артиши Шӯравӣ бароварда шуд. Қайд намудан ба маврид аст, ки ҳатто баъди хориҷи артиш мавзуъи Афғонистон қисми асосии рӯзномаи сиёсати хориҷии Иттиҳоди Шӯравӣ гардида, масъалаи ҳалли проблемаи он баъди хуруҷи артиш ҳамеша мадди назари сиёсатмадорони рус қарор дошт.

АДАБИЁТ:

1. Афганистан сегодня: Справочник / Отв. Ред. Р. Х. Додихудоев. Х. Назаров. – Душанбе, 1988. - 224с.
2. Муҳаммадосифи Бовар: Масъуд- дар ҷабини таърих. – Душанбе: 2008. -С. 33.
3. Назаров Ҳ, Мирганов С : Афғонистони навин. – Душанбе: 1982 -С. 124, 125.
4. Назаров Ҳ, Мирганов С: Афғонистони навин. – Душанбе: 1982 -С. 126.
5. Назаров Ҳ, Мирганов С: Афғонистони навин. – Душанбе: 1982. -С. 128.
6. Мухаммадосифи Бовар. Масъуд- дар чабини таърих. – Душанбе: 2008. -С. 35.
7. Назаров Х, Мирганов С: Афгонистони навин. – Душанбе: 1982. -С. 132-133.
8. Қосимшо Искандаров. Афғонистон дар ибтидои қарни XXI, Душанбе: 2010. 236с.
9. Мирзоев Н. Робитаҳои Тоҷикистон ва Афғонистон. – Душанбе: 1997. –С. 184
10. Гулҷонов М. Таърихи муносиботи байналхалқи ва сиёсати хориҷии Тоҷикистон (1917 – 2008). – Душанбе: Нодир, 2009, -С. 145
11. Муродӣ Соҳибназар. Аҳмадшоҳ Масъуд ва таҳаввулоти даҳаи ҳаштод дар Афғонистон. – Кобул: Бунёди Шаҳид Масъуд, 1385 (2006).
12. Громов Б. Ограниченный контингент. – Москва: Прогресс, 1993. - 352 с.
13. Бобохонов М. Таърихи тоҷикони ҷаҳон. – Душанбе: Ирфон 2002. - 210с.

САБАБҲОИ ИНҚИЛОБИ “САВР” ДАР ТАЪРИХИ АФҒОНИСТОН

Дар мақола таҳлили амиқи омилҳо ва заминаҳои таърихии инқилоби “Савр” (1978) дар Афғонистонро таҳлил мегардад. Инқилоби “Савр”, ки бо дастгирии ҳизби демократии халқи Афғонистон (ХДХА) ва ҳамроҳии Иттиҳоди Шӯравӣ сурат гирифт, натиҷаи тазоҳуроти иҷтимоӣ-сиёсӣ, нобаробарии иқтисодӣ ва таъсири ҷанги сард буд буд.

Мундариҷаи асосии мақоларо нобаробарии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар давлатии подшоҳӣ Афғонистон (1933–1973) ва ҳукмронии авторитарии Муҳаммад Доудхон (1973–1978) ва эҳтимолияти эътирозҳо. Инчунин Таъсири ҳаракатҳои чапгаро ва марксистӣ дар ҳайати зиёиён ва артиш мебошад. Ҳизби Халқии Демократии Афғонистон, ки ягона роҳбару раҳнамои мардуми заҳматкаш буд, кори асосии худро барои ҷалб ва тарбияи афсарони ҷавони урдуи Афғонистон равона карда буд. Ҳол он ки аксарияти халқ таҳти фишори сиёсӣ, беҳуқуқӣ ва истисмори ваҳшиёнаи феодалӣ қарор гирифта буданд. Инқилоби “Савр” раванди мураккаби сиёсии Афғонистонро тағйир дод ва ба воқеаҳои минбаъда, аз қабили ҷангҳои тӯлонӣ ва ҳукумати Толибон роҳ намуд

Калидвожаҳо: Инқилоби “Савр”, Афғонистон, Ҳизби демократии халқи Афғонистон (ХДХА), Иттиҳоди Шӯравӣ, таъсири сиёсии хориҷӣ, таъсиси муқовимати исломӣ, ҷанги шаҳрвандӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирова Муниса Бахтиёровна -Докторанти Ph. D. – Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Сурога: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи. Муҳаммадиев 17/6, Телефон: (+992) 006823232

ПРИЧИНЫ РЕВОЛЮЦИИ «САВР» В ИСТОРИИ АФГАНИСТАНА

В статье дается глубокий анализ факторов и исторического события революции «Савр» (1978 г.) в Афганистане. Революция «Савр», произошедшая при поддержке Народно-демократической партии Афганистана (НДПА) и сотрудничестве с Советским Союзом, стала результатом социально-политических протестов, экономического неравенства и последствий холодной войны.

Основное содержание статьи — социальное и экономическое неравенство в афганской монархии (1933–1973) и авторитарном правлении Мухаммада Дауд-хана (1973–1978), а также возможность протестов. Также существует влияние левых и марксистских движений среди интеллигенции и военных. Народно-демократическая партия Афганистана, являвшаяся единственным лидером и наставником трудящихся, сосредоточила основную работу на наборе и подготовке молодых офицеров для афганской армии. Революция «Савр» изменила сложный политический процесс в Афганистане и проложила путь последующим событиям, таким как длительные войны и правительство Талибана.

Ключевые слова: революция «Савр», Афганистан, Народно-демократическая партия

Афганистана (НДПА), Советский Союз, внешнеполитическое влияние, создание исламского сопротивления, гражданская война.

Сведения об авторе: Мирова Муниса Бахтиёровна -— Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, . Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Телефон: (+992) 006823232

CAUSES OF THE “SAWR” REVOLUTION IN THE HISTORY OF AFGHANISTAN

The article provides an in-depth analysis of the causes and historical background of the “Sawr” Revolution (1978) in Afghanistan. The “Sawr” Revolution, which took place with the support of the People’s Democratic Party of Afghanistan (PDPA) and the participation of the Soviet Union, was the result of socio-political protests, economic inequality, and the impact of the Cold War.

The main content of the article is the social and economic inequality in the Afghan monarchy (1933–1973) and the authoritarian rule of Muhammad Daud Khan (1973–1978) and the possibility of protests. It also examines the influence of leftist and Marxist movements among the intelligentsia and the army. The People’s Democratic Party of Afghanistan, which was the sole leader and guide of the working people, focused its main work on recruiting and training young officers for the Afghan army. While the majority of the people were under political pressure, injustice and brutal feudal exploitation.

The "Sawr" Revolution changed the complex political process of Afghanistan and paved the way for subsequent events, such as long wars and the Taliban government.

Keywords: "Sawr" Revolution, Afghanistan, People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA), Soviet Union, foreign political influence, establishment of Islamic resistance, civil war.

Information about the author: Mirova Munisa Bakhtiyorovna — Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev Street. Phone: (+992) 006823232

УДК: 63 (575, 3), (091)

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ШАБАКАҲОИ ОБЁРӢ ДАР НОҲИЯИ РОШТҚАЛЪАИ ВМКБ (БО ТАВАҷҷУҲ БА САҲМИ ҲУКУМАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ШАРИКОНИ РУШД)

Чоршанбиева О. А.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Баъди ба имзо расидани созишномаи истиқлоли сулҳ ва Ваҳдати Миллӣ (27. 06. 1997) корҳои зиёде ба сомон расиданд. Тӯли ин солҳо фаъолияти соҳаи мелиоратсия зина ба зина рӯ ба беҳбудӣ ниҳода, корҳои назаррас ба анҷом расонида шуданд. Маҳз бо дастгирии сарвари давлат, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон дар кишвар рушди соҳа ба низоми муайян дароварда шудааст. Тайи солҳои охир нисбати ҳалли проблемаҳои мелиоратсия ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қабил қарорҳо, аз ҷумла Қарор аз 1-уми декабри соли 2001 №551 «Дар бораи тасдиқи консепсияи истифодаи самаранок ва захираҳои об дар Ҷумҳури Тоҷикистон», аз 2-июли соли 2005 №163 «Дар бораи беҳтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳои кишоварзӣ» ва ташаббусҳои нави Президент дар масъалаи об қабул гардида, дар таъмини кори мунтазами ташкилоту идораҳои соҳаи мелиоратсия такони бузург гардиданд. [1, с. 6]

Дар Тоҷикистон имкони зиёд кардани замини кишоварзӣ мавҷуд мебошад. Агар дар ҷумҳурӣ заминҳои обёришаванда васеъ карда шаванд, ин омил боиси баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ ва афзоиши ҳосилнокии зироат мегардад. Инчунин дар ин раванд масъулини Агентии беҳдошти замин ва обёрӣ ва хоҷагиҳои кишоварзӣ вазифадор мегарданд, ки кишти зироатро танзим ва ҳолати мелиоративии заминҳои обёришавандаро хуб нигоҳдорӣ намоянд. [2, с. 41]

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумла Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон масъалаи истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ мавқеи ҳалкунанда ва омили асосиро оиди самаранок ва баланд бардоштани ҳосилнокии замин ба инкишофи ҳамаҷонибаи ирригатсия ва мелиоратсия вобастагии зич дорад.

Тибқи нақша чорабиниҳо бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон № 450 аз 1. 08.

2012 “ Дар бораи Барномаи азхудкунии заминҳои нави обёришаванда ва барқарорсозии заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020”, дар ноҳияи Роштқалъа 20 гектар заминҳои нави обёришаванда аз ҳисоби маблағҳои буҷети давлатӣ азхуд карда шуданд. [4]

Дар ноҳияи Роштқалъа барои обёрии 45 гектар заминҳои деҳқонии кишлоқҳои Намадроҷ, Лангар, Лахшик, Шош ва Бармеви ҷамоати деҳоти Тусён ба воситаи канали Шоҳбурҳон 380 литр об дар як сония аз руи меъёри шабонарузӣ ҷорӣ аст, ки аз миқдори мукаррарӣ 6 баробар зиёдтар аст. [5, с. 22]

Дар хоҷагиҳои қишлоқи Бароҷ барои обёрии 48 гектар заминҳои обёришаванда 450 литр об дар як сония, 6, 5 баробар аз миқдори мукаррарӣ зиёд буда ҷорӣ аст. Агар дар ин хоҷагиҳо обмониро аз руи инсоф ва якдигарфаҳмӣ ба роҳ мемонданд, ин миқдори об мебоист дар ҷамоати деҳоти Тусён барои 260 гектар ва қишлоқи Бароҷ 315 гектар басанда мебуд. Ба сабаби набудани назорат аз болои обмонӣ ва якдигарфаҳмӣ, ҳамаи нуқтаҳои обгирӣ дар канали асосӣ аз сарҷуй то охири канал якбора дар як вақт кушода шуда, доимӣ амал мекунанд ва қисми заминҳое, ки дар сарҷуй воқеанд, аз ҳад зиёд нам гирифта, қабати болоии хоки ғизонокро шуста бурда, шароити селфуроӣ пайдо мешавад.

Мардумии диёр шикояти камобӣ доранд. Дар натиҷа ин “камобӣ” одамони қишлоқро то ба дараҷаи рух додани ҳолатҳои фавқулодда оварда, дар ҷамоати Тусён 68 хонаи истиқоматӣ, як мактаби миёна, духтурхона ва 121 гектар замини обёришаванда аз фуруравии замин осеб дида, канали Шоҳбурҳон тамоман аз истифода баромад.

Хушбахтона, бо кумаки Ташкилоти байналхалқии ФОКУС-и Амрико канал аз таъмир бароварда шуда, мактаби миёнаи қишлоқи Лахшик ба ҷои бехатар кучонда, ба истифода дода шуд. Қишлоқҳои ҷамоат аз хатари фуруравӣ ва нестшавӣ наҷот ёфтанд. Барои ба тартиб даровардани истифодабарии об ва мубориза бо вайронкунандагони меъёри обмонӣ вақте расидааст, ки дар худуди ноҳия Ассотсиатсияи истифодабарии обу замин ташкил карда, ҳуқуқи ҷаримаситонӣ дошта бошанд.

Хоҷагии оби ноҳия, то соли 1995 ҳамаи намуди хизматрасониро бепул ба сомон расонд: Имруз муфлис шуда, на танҳо назорат аз болои об истифодабарандагон ва корҳои мелиоративиро пеш бурда наметавонад, балки шароити пардохти ҳаққи меҳнати коргарон ҳам надорад. Тартиби ситондани ҳаққи хизмат дар низомнома мувофиқи ҳаҷми об ва намуди кишт муайян карда шудааст. Ҳар як одами солимфикр ва поквиҷдон бояд донад, ки аз аввали ташкилёбӣ то кунун хоҷагии об яке аз пуриқтидортарин идораи давлатӣ дар ноҳия ба шумор мерафт ва имруз тақдири фаъолияташ ба ҳар яки мову шумо, идораҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ, ассотсиатсияҳо ва ғайраҳо вобаста аст [5, с. 23].

Моҳи октябри соли 2017 Сафири фавқулоддаи Ҷопон дар Тоҷикистон Китаока дар натиҷаи сафари дуюми худ ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар маросими ба итмом расонидани лоиҳаи "Таҳкими хок дар доманакӯҳҳои дарёҳо ва такмили системаҳои оберӣ дар ноҳияи Роштқалъа" иштирок кард, ки дар доираи Барномаи кӯмаки ройгон ва амнияти башардӯстона барои табақаҳои васеи аҳолӣ (GGP) маблағгузорӣ карда шуд. Маблағи умумии лоиҳа 74 067 доллари ИМА - ро ташкил медод. Бо анҷоми ин лоиҳа, тақрибан 2 ҳазор сокини маҳаллӣ имконият пайдо карданд, ки захираҳои оби дарёи маҳаллии Шоҳдараро бехатар ва самаранок истифода баранд. Дар маросим Зафар Қувватбеков, директори Созмони Фокуси Кумаки Башардӯстона (ФОКУС) Дар Тоҷикистон, хонум Гуламадшозода, муовини раиси ноҳияи Роштқалъа ва сокинони маҳаллӣ ширкат варзиданд. Сафир дар суханронии худ чунин гуфт: "Дарёи Шоҳдара на танҳо аз захираҳои об, балки аз мушкилот низ бой аст [7].

Бо мақсади шодоб гардонидани 9 гектар замин ба мавзеи Даштаки деҳаи Хидорҷеви Ҷамоати деҳоти ба номи Қурбоншоҳ Гадолиев дар масофаи зиёда аз 2 километр қубури обгузар гузаронида шуд.

Бино ба гуфти раиси Мақомоти худфаъолиятии ҷамъиятии деҳаи номбурда Ҳабибулло Таибов, мавзеи Даштак солҳои дароз ба сабаби набудани об замини бекорхобида ва макони бедолу дарахт буд. Баъди ба истифода додани қубури обгузар заминҳои бекорхобида аз нав ба гардиши кишоварзӣ даровардан шуданд. Акнун 15 хоҷагии

деҳа аз заминҳои Даштак самаранок истифода мебаранд. Ҳамчунин бо ҷалби қувваи корӣ аз ҳисоби маскунони деҳа дар масоҳати 3 гектар боғи мевадиҳанда бунёд ёфта, дар он дарахтони мевадиҳанда, аз қабили зардолу, себ, гелос, нок ва олуча шинонда шуданд.

Сохтмони хати обгузар ва бунёди боғ бо мусоидати Барномаи ҷонибдории инкишофи иҷтимоии манотиқи кӯҳистони Фонди Оғохон амалӣ гардида, барои анҷоми босамари лоиҳаи мазкур 86 ҳазор сомонӣ масраф гардидааст [3, с. 8].

Ба ибрози Ҳабибулло Таибов, дар ояндаи наздик онҳо нияти доранд, ки дар ҳамкорӣ бо мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояту ноҳия ва шарикони рушд дар масоҳати 400 метр хати обгузарро ба мавзеи Остонқала бароварда, 4 гектар ҷангалзор ва заминҳои навро аз худ намуда, 20 хоҷагии камзаминро бо замини корам таъмин намоянд. Қитъаи Остонқал дар мавсими зимистону баҳор макони резиши сангу тарма ба ҳисоб меравад, ки барои 14 хоҷагии таги он хатари ҷиддӣ дорад. Аз ин рӯ, бунёди ҷангалзор ба ҷилавгирӣ аз резиши санг ва тарма мусоидат намуда, симои деҳаро боз ҳам ободу зебо мегардонад.

Дар робита ба эълон гардидани «Солҳои 2019-2021 – Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» имрӯз дар деҳаи Хидорчев бо дастгирии Барномаи ҷонибдории инкишофи иҷтимоии манотиқи кӯҳистони Фонди Оғохон бунёди боғи фарҳангӣ-фароғатӣ идома дошта, корҳои хуррамгардониву ободонӣ идома доранд. [3, с. 9]

Соли 2019 дар деҳаи Чандини ҷамоати Барвози ноҳияи Роштқалъа хати оби нушокӣ ба истифода дода шуд, ки дар маросими ифтитоҳи он раиси Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон Ёдгор Файзов ширкат варзид.

Лоиҳаи мазкур бо ташаббуси мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Роштқалъа ва дастгирии Барномаи ҷонибдории инкишофи иҷтимоии манотиқи кӯҳистони Фонди Оғохон амалӣ гардида, 19 хоҷагиро бо оби тозаи ошомиданӣ таъмин мекунад. Дарозии умумии он 4306 метрро ташкил дода, пудратчии сохтмон Ҷамъияти дорои масъулияташ маҳдуди «Орзу 1» мебошад. Барои анҷоми корҳои сохтмонӣ аз ҷониби БҶИИМК зиёда аз 227 ҳазор сомонӣ равона гардидааст. Инчунин ҳиссаи аҳолии деҳа дар он маблағи зиёда аз 127 ҳазор сомониро ташкил медиҳад.

Раиси вилоят дар ҷараёни сафар аз мушкилоти боло рафтани маҷрои дарёи Шоҳдара дар маркази ноҳия ва деҳаи Синдеви ҷамоати деҳоти Барвоз воқиф гардида, баҳри бартараф кардани ин мушкилот дастуру супориши мушаххас доданд. Деҳаи Синдев дорои 20 хоҷагӣ буда, деҳаро бо роҳи марказӣ ягона пули пиёдагард пайваст менамояд. Ҳамасола дар мавсими баланд гардидани сатҳи оби дарёву рудҳо роҳи маскунони деҳа ба тарафи дигари соҳил банд гардида, мушкилоти зиёдро ба бор меорад. Зикр гардид, ки ҷиҳати аз байн бурдани мушкилоти сокинон чораҳои зарурӣ андешида мешаванд[8].

30 сентябри соли 2021-Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ (USAID) ва Бунёди Оғохон (AKF) дар доираи барномаи "Шукуфоии Тоҷикистон: шарикӣ барои рушди иҷтимоию иқтисодӣ" расман системаи нави обтаъминкунии нӯшокӣ ва ҳоҷатхонаи мактабиро дар ноҳияи Рошткалъаи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон кушоданд. Системаи оби нӯшокӣ дастрасии боэътимодро ба оби тоза барои тақрибан 448 нафар дар деҳаҳои Медон ва Савир таъмин мекунад. Барномаи "Шукуфоии Тоҷикистон: шарикӣ барои рушди иҷтимоию иқтисодӣ" барномаи панҷсола (барои солҳои 2018-2023) мебошад, ки ба тақвияти рушди комплексии иҷтимоию иқтисодӣ дар 16 ноҳияи Тоҷикистон равона шудааст. Бо дастгирии USAID ва AKF дар доираи барномаи "Шукуфоии Тоҷикистон" системаҳои обтаъминкунии нӯшокӣ вҳоҷатхонаҳои мактабӣ дар Ноҳияҳои Ҳамадони, Панҷ ва Рошткала сохта шуданд, ки ба 5506 нафар барои дастрасӣ ба оби тозаи нӯшокӣ ва беҳтар кардани шароити санитарӣ ва гигиенӣ барои 1767 нафар кӯмак карданд [6].

Системаи обёрӣ барои зиёд намудани ҳосилнокии зироатҳо ва рушди соҳаи кишоварзӣ аҳаммияти калон дорад. Системаи муосири обёрӣ ба кам шудани талафоти об ва беҳтар шудани сифати маҳсулотҳои кишоварзӣ мусоидат мекунад. Нигаҳдории дуруст ва истифодаи самараноки об барои беҳтар намудани солимии ҷомеа ва рушди он мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Верхотуров Д. Ташаббусҳои нави Президент Эмомалӣ Раҳмон дар масъалаи об // Садои Мардум, № 139, 18 дек. 2007 с.
2. Кишоварзӣ № 001 (007) январ-марти соли 2025. - 63 саҳ.
3. Мавзеи Даштаки Хидорҷев шодоб гардид// Бадахшон, № 21, 1 апрели 2019 с.
4. Маълумот аз Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳисоботи солҳои 2012/2023.
5. Раҳмихудоев Г. Соли 2003 соли байналхалқии оби тоза. // Об, замин ва одамон. Хоруғ- 2007.
6. USAID и Фонд Ага Хана обеспечивают доступ к воде и санитарным условиям в районе Рошткала - Посольство США в Таджикистане. // https://tj. usembassy. gov/ru/usaid. Санаи воридшавӣ 20. 10. 2025
7. Второй визит посла Китаока в ГБАО и участие в церемонии завершения проекта по «Укреплению почвы на склонах рек и совершенствованию систем орошения в Рошткалинском районе»// https://www. tj. emb-japan. go. jp/ Санаи воридшавӣ 15. 10. 2025
8. Ёдгор Файзов дар Рошткалъа ва бунёди хати об// https://sputnik. tj. Санаи воридшавӣ 10. 10. 2025

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ШАБАКАҲОИ ОБЁРӢ ДАР НОҲИЯИ РОШТҚАЛЪАИ ВМКБ (БО ТАВАҶҶУҲ БА САҲМИ ҲУКУМАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ШАРИКОНИ РУШД)

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба таърихи ташаккул ва рушди шабакаҳои обёрӣ ва саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шарикони рушд дар ҳалли он яке аз масъалаҳои муҳимми соҳаи хоҷагии халқ, мелиоратсия ва ба кор андохтани заминҳои нав дар кишвар маълумот додааст. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки рушди соҳаи мелиоратсия дар минтақаи куҳистон ҳамеша дар мадди аввали Ҳукумати мамлакат, Агентии беҳдошти замин ва обёрӣ, Вазорати кишоварзӣ қарор дорад. Муаллиф оиди саҳми шарикони хориҷӣ дар таъмиру азнавсозии каналу ҷуйборҳои ноҳияи Рошткалъаи ВМКБ-ро рӯйи қоғаз овардааст. Дар асоси як қатор лоиҳаҳо садҳо гектар заминҳои обёришаванда барқарор шуда, даҳҳо каналу ҷуйборҳо таъмир ва азнавсозӣ гардиданд.

Калидвожаҳо: Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, шарикони рушд, обёрӣ, канал, об, Рошткалъа, заминҳои обёришаванда.

Маълумот дар бораи муаллиф: Чоршанбиева Оим Аловатшоевна- докторанти курси 3-и (PhD) аз рӯи ихтисос таърихи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, тел. 992 501847343

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ОРОСИТЕЛЬНЫХ СЕТЕЙ В РОШТҚАЛИНСКОМ РАЙОНЕ ГБАО (С УЧЕТОМ ВКЛАДА ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ПАРТНЕРОВ ПО РАЗВИТИЮ)

В данной статье автор рассказал к истории формирования и развития оросительных сетей и о вкладе Правительства Республики Таджикистан и *партнеров по развитию в решение одной из важнейших проблем в сфере народного хозяйства, мелиорации и освоения новых земель в стране. Исследования показывают, что развитие мелиорации земель в горном регионе находится в центре внимания правительства страны, Агентства мелиорации и ирригации, Министерства сельского хозяйства. Автор упоминает вклад иностранных партнёров в ремонт и реконструкцию каналов и водопропускных сооружений в Рошткалинском районе ГБАО. Благодаря нескольких проектов были восстановлены сотни гектаров орошаемых земель, отремонтированы и реконструированы десятки каналов и водопропускных сооружений.*

Ключевые слова: Правительство Республики Таджикистан, партнеры по развитию, орошение, канал, вода, Рошткала, орошаемые земли.

Сведения об авторе: Чоршанбиева Оим Аловатшоевна- докторант 3 курса (PhD) по специальности история. Хорогского государственного университета имени М. Назаршоев, тел. 992 501847343

HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF IRRIGATION NETWORKS IN ROSHTQALA DISTRICT OF GBAO (WITH CONSIDERATION OF THE CONTRIBUTION OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND DEVELOPMENT PARTNERS)

In this article, the author spoke about the history of the formation and development of irrigation networks and contribution of the Government of the Republic of Tajikistan and development partners to solving one of the most important problems in the field of national economy, land reclamation and development of new lands in the country. Research shows that the development of the land reclamation in the mountainous area is always at the forefront of the country's government, the Agency for Land Improvement and Irrigation, and the Ministry of Agriculture. The author writes about the contribution of foreign partners to repair and reconstruction of canals and streams in the Roshtqala district of GBAO. Based on a number of projects, hundreds of hectares of irrigated land have been restored, and dozens of canals and streams have been repaired and reconstructed.

Keywords: Government of the Republic of Tajikistan, development partners, irrigation, canal, water, Roshtqala, irrigated lands.

Information about the author: Chorshanbieva Oim Alovatshoevna is a 3rd-year doctoral student (PhD) in History at Khorog State University named after M. Nazarshoev tel. 992 501847343

УДК: 392+39 (512. 3)

ГУЗАШТАНИ ДОМОД АЗ ФАЗОИ ЗАНОНА БА МАРДОНА ДАР МАРОСИМИ ТӮЙИ МАРДУМИ ШУҒНОН

Шоинбеков А.А.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Дар мақолаи авваламон “Ойини ба пушт гирифтани домод дар маросими тӯйи сокинони Шуғнон” [1] муайян кардем, ки домоду арӯсро дар маросими туй дар Шуғнон ба хотири “подшоҳу малика” шуданашон, аз як мақом ба мақоми дигар гузаштан, нопок нашудан, бало ба онҳо нарасидан ва барои дастгирӣ карданашон ба пушт мегиранд.

Дар ин мақола бошад дида мебароем, ки чаро дар баъзе деҳаҳои Шуғнону водии Хуф домодро баъд аз шустушӯ аввал болои суфа ё назди (шғн: *“ҷингак”*) дегдони оташдон[2] мемонанд ва баъд ба Баҳрнех мефурорнд? Бо ба даст овардани маълумотҳои нави шифоҳӣ муайян гардид, ки ин яке аз одатҳои бумӣ будаст, ки дар дигар водиҳои Шуғнон дида намешавад. Масалан, дар миёни шуғниёни ш. Хоруғ [маълумотдиҳанда[3] *8*] дар водии Поршенев [*мд: 10*] дар деҳаи Спинзи Сучон [*мд:1*], дар деҳаҳои водии Шохдара [*мд: 12, 15*] ва дар баъзе деҳаҳои Шуғнони Афғонистон [*мд: 7, 13, 14*] ин одат вуҷуд надоштааст. Дар деҳаи Барсеми н. Шуғнон бошад ин одат каме дар шакли дигар бо тағйирот вуҷуд дорад.

Муҳаққиқ З. Юсуфбекова нигоштааст, ки (дар водии Ғунд) домодро дар назди дегдони оташдон (*“ҷингак”*) мемонанд, то ки гарм шавад баъд ӯро гирифта ба суфаи рӯ ба рӯи оташдон (шғн: *Баҳрнех*) мефурорнд [13, с. 120]. Т. С. Қаландаров низ нигоштааст, ки баъд аз шустушӯ ду дӯсташ домодро дар “*ҷингак*” назди оташдон меоранд, то ки каме гарм шавад. Сипас бо овози баланди “пушт, пушт”, яке аз он дӯстонаш домодро ба пушт бардошта, ба *Баҳрнех* мефурорад [3, с. 278]. М. С. Андреев навиштааст шахсе, ки домодро ба пушт мегирад аз болои оташдон фуромада, аз “*пойга*” гузашта, ӯро ба ҷойи бонуфузтарини хона – сӯфаи рӯ ба рӯи оташдон, ки халифа ва дигар меҳмонони гиромӣ

[1] Муфассал ниг: Шоинбеков А. Паёми донишгоҳи Хоруғ (Бахши илмҳои гуманитарӣ) №4 (04) 2026, Саҳ. -55-60

[2] Дар худи сараки оташдон ба ягон кас нишастан мумкин нест. Тибқи тасаввурот ва эътиқод ин чойи фариштагон аст. Дар ин ҷо фақат *стирахм* ва дигар гиёҳои хушбуй дармегиронанд.

[3] Ному насаби маълумотдиҳандагон дар охир дар рӯйихати ҳамсӯҳбатон тибқи алифбо ва рақами тартибӣ оварда шудааст, барои ҳамин минбаъд дар матн онро дар шакли *мд:* бо рақами тартибаш нишон медиҳем. Масалан мд: 1 Абдураҳмонов З. мд: 8 Карамхудоев А.

мешинанд, мефурорад [1. қ. 1. с. 145][4].

Яке аз ҳамсӯҳбатонам гуфт, ки ман июни соли 1977, яъне тобистон тӯй доштам вале маро низ баъди шустушӯ аввал болои оташдон шинонданд. Дар он ҷо маро шинонда ба ман хуроки гарм доданд ва гиёҳи хушбуй *стирахм*ро даргиронда, баъд маро ба *Баҳрнех* фуровардан [*мд:3*]. Аз ин ҷо бармеояд, ки домодро ба хотири гарм шудан назди оташдон намешинонанд, балки ин як ойин аст. Боз чандин ҳамсӯҳбатони дигар аз водии Ғунди Шуғнон иброз доштанд, ки баъд аз шустушӯ домодро назди дегдони оташдон мешинонанд ва ин яке аз ойинҳои деринаи мост иброз доштанд онҳо, ки то кунун дар аксарияти ин водӣ иҷро мегардад. Аз ҷумла аз деҳаи Дузахдара то Ҷелондӣ [*мд:16*], дар деҳаҳои Хитаму Навобод [*мд:10*], дар деҳаи Вер [*мд:6*], дар деҳаи Сижд [*мд:4*] дар деҳаи Нишуспи Дарморахт [*мд:5*] то кунун ин одат вуҷуд дорад.

Мо нахуст тахмин кардем, ки шояд баъд аз шустушӯ домодро ба назди оташдон ба он хотир мешинонданд, ки бо нури оташ ӯро иловатан пок созанд? Зеро, ки бо оташ пок сохтан, яке аз ойинҳои қадимтарини ориёиҳо буд[5]. Ё шояд ин амал маънои дигареро низ касб кардааст, ки аз замони ориёҳо маншаъ гирифтааст, яъне қурбонӣ кардани домод ба хотири Худои оташ ва пок шудан аз ҳама гуна нопокиҳо шинохта шуда бошад, ки ин таҳқиқи алоҳидаро дар оянда тақозо дорад.

Вале баъдтар дар натиҷаи пурсуҷӯ ва ҳамсӯҳбат шудан бо якчанд кас аз зодагони водии Ғунд дарёфтем, ки домодро дар назди "*ʒингак*" дар ҳолати *повезӯн* (пойҳояш овезон) гузошта ба ӯ дар баъзе ҷойҳо атолаи равғанин медиҳанд. Дар Сижд ва Вер[6] бошад [*мд:4, 6*], ба ӯ шир ё ширравған медиҳанд. Дар деҳаи Нишуспи Дарморахт [*мд:5*] ва қарияҳои Шуғнони Афғонистон [*мд:7, 13, 14*], ба ӯ *қамочтарит*[7] медиҳанд. Тибқи анъана дар ин маврид маҳз модари "шоҳ – домод" бояд ба ӯ дар болои оташдон шир дароз кунад, ки ин ба таври рамзӣ имитатсия (тақлид, такрор) аз он даврае, аст, ки замоне ӯ тифл буду модараш ба ӯ шири модарии худро медод, акнун ки ӯ калон шудаст, модараш ба ӯ ин шири рамзомезро бори охирон ҳамчун рамзи шири модар, дастранҷу баракати дасти худ медиҳад.[8] Модар ки нигаҳбони оташу баракати хона аст, ба фарзандаш тавассути ранги сафеди шир хушбахтию роҳи сафед дар зиндагии нави мустақилона хоста, дар назди дегдони оташдон *стирахм* даргиронда[9], ба ӯ дуои хайру баракат дода ӯро аз ҷойи худ, "фазои худ-фазои занон " яъне аз оташдон ба "фазои падараш – фазои мардон" ба *Бахрнех* раҳсипор мекунад. Аз ин хотир он шир, ширравған ва ё *қамочтарит*- ро, ки модар дар назди оташдон дар маросими тӯй ба писари ба камолрасидааш яъне "подшоҳ", ки медиҳад шояд он як намуди "*Пири пухта*" бошад. [10]

Тибқи маълумоти И. Муҳиддинов ва З. Юсуфбекова дар Ишкошим, чи хеле ки арӯс ҳангоми аз хонаи худ рафтанаш ба пеши оташдон омада онро зиёрат мекунад, айнан ҳамин хел вақте, ки арӯс ба хонаи домод меояд, пеши оташдони хонаи шавҳараш рафта, онро зиёрат мекунад ва қасам мехӯрад, ки ӯ ба ин хонавода софдилона хизмат мекунад, ҳурмату эҳтироми шавҳар ва дигар аъзоёни хонаводаашро ба ҷо меорад, вагарна дар акси ҳол "Пири

[4] Пас аз ин ҷо бармеояд, ки ҳатто макони (ҷойҳои) хона (чалаку пойга) ҳам барояш нопок маҳсуб меёбанд.

[5] Оид ба хосияти поккунии оташ ниг: 10.

[6] Дар Вер ними авлодҳо шуғни ҳастанду ними дигарашон рӯшонӣ ҳастанд вале одати ба пушт гирифтани домод дар тамоми деҳа роиҷ аст. Дар Рӯшон бошад ойини ба пушт кардани домод умуман дида намешавад.

[7] Алҳол ба ҷойи "чикаш" *қамочтарит* медиҳанд.

[8] Дар Шуғнони Афғонистон домодро болои оташдон шинонда, модараш барои ӯ *қамочтарит* (нони гармро майда - майда реза карда бо равған омехта дастмол карда) омода мекунад ва медиҳад. Яке аз ҳамсӯҳбатонам гуфт, ки ин аз суннати Биби Фотимаи Заҳро боқӣ мондааст, замоне ки ӯ ба фарзандонаш Ҳасан ва Ҳусайн дар ҳамин ҷо таом дода сер кардааст. Ин албатта аз тарафи одамони оддӣ ба расму ойинҳо додани қолаби исломӣ аст, ки мантиқан ба ҳақиқат рост намеояд. Дар ин ойин оташдон нишонаю ишорае аз ойинҳои оташпарастӣ аст. Биби Фотима шакли исломи гирифтани ин ойин аст. Вақти сафар зиёрат кардани оташдон аз тарафи арӯсу домод маънои "аз хонаводаи худ" рафтанро дорад.

[9] Даргирондани *стирахм* дар сараки оташдон дар бисёр мавридҳои дигар низ дида мешавад ниг: 1, 19-20; 6, 138, 141. Оиди даргирондани ҳазориспанд ва моҳияти он дар дигар мавзеҳои Тоҷикистон ва Узбекистон ниг: 10, 14 -16, 23

[10] Доир ба "*Пири пухта*" алҳол маълумоти пурра ҷамъ наовардаем ва тасмим гирифтем, ки дар оянда бо дастрас шудани маълумотӣ кофӣ оиди он мақолаи алоҳидаеро нашр намоем.

пухта” (нигаҳбони оташу оташдон Биби Фотимаи Заҳро) ҷазояшро медиҳад. Ин ойини рамзомез маънои онро дорад, ки арӯс минбаъд “ба оташдони хонаи шавҳараш ҳамроҳ” гашт [7, с. 82; 13, с. 31].

Пухтану додани таоми махсуси маросимии “*чикаш*” (ки аз нони гарму, шири гарму равған иборат аст) дар маросими тӯйи мардуми Шуғнон низ “Пири пухта” ба шумор меравад. Вақте арӯсу домод вориди хонаи домод мешаванд ва дар суфаи дароз (шғн: *вохзнех*) мешинонанд, нахуст шуда модар ё яке аз занони калонсоли хона пеши онҳо ин намуди таомро мегузорад. Маҳз ҳамин таомро онҳо бори нахуст якҷоя тановул мекунанд. Қабл аз ин ки ин таомро пеши онҳо гузоранд, онро гирди “шаҳсутуни хона” (ки онро ҷойу макони арвоҳи гузаштагон мешуморанд) [ниг:13, с. 143] се ё ҳафт маротиба давр мезананд, то ки “арвоҳ” ва аъзоёни хонаводаи домод арӯсро қабул кунанд ва ӯ дигар ин хонаро тарк накунад [ниг: 13, с. 130 -131].

Тибқи маълумоти шифоҳӣ дар Вахон дар маросими тӯй арӯс пеш аз он, ки хонаи падарии худро тарк кунад ва ба хонаи домод раҳсипор гардад, аввал ба ганҷхонаи хонаи падариаш даромада, дасташро дар равған зада, сипас дар болои сутуни ганҷхона изи дасти равғанини худро мемонад, то ки баракати хонадони падариашро бо худ набарад [мд: *2*].

Дар Язгулом барои он, ки арӯс “вориди хона, бо аъзоёни хонавода ва арвоҳ” ҳамроҳ шавад, модари домод арӯсро ба назди “шаҳсутун” оварда сараш (пешонияш) -ро каме ба ин сутун мезаданд [5, с. 130].

Тибқи маълумоти Д. К. Зеленин дар байни славянҳои шарқӣ, вақте ки арӯсро барои ба хонаи шавҳари ояндааш бурдан дар ароба мегузоранд, домод аробаро се маротиба давр мезанад ва бо қамчин арӯсро оҳиста зада мегӯяд: “ Он чӣ аз они падарат буд бигзор ва аз они ман гир”! Ин як русумоти хеле ҷолиб аст. Он нишон медиҳад, ки чӣ тавр домод ба таври рамзӣ ҳудуду фазоеро муайян мекунад, ки минбаъд на ба падари арӯс, балки ба ӯ ҳамчун шавҳараш тааллуқ дорад. . . Метавон ёдовар шуд, вақте ки арӯс (бе домод) дар хонаи падару модараш оташро се маротиба давр мезанад, ин маънои онро дорад, ки ӯ минбаъд "Оташи падариро мемонаду, оташи шавҳариашро қабул мекунад"[10, с. 195-196.]. Ин ойин дар миёни ҳиндуҳо низ хеле маъмул аст. Вақте ки домоду арӯс гирди “оташи муқаддас” ҳафт маротиба давр мезанад[11] ин маънои онро дорад, ки “оташи муқаддас” шоҳиди ақди никоҳи байни инсонҳо ва худоҳо аст. Онҳо ҳангоми давр задан дар гирди “оташи муқаддас” ба Худои оташ Агнӣ, қасам мехӯранд, рӯҳҳои худро бо никоҳи муқаддас (дар ҳафт умр-*джанм*) бо ҳам мепайванданд ва бо “оташи муқаддас” худро пок месозанд.

Ва дар он лаҳзае, ки дар маросими тӯйи мардуми Шуғнон пеш аз ойини сартарошонӣ дар баъзе деҳаҳои водии Ғунд домодро дар болои оташдон мегузоранд ва модараш ба ӯ бори охир шир, *ширӯған* ё *қамочтарит* ба таври рамзӣ медиҳад ва ин ойин низ як шакли “Пири пухта” аст, ки ба таври маҷозӣ ва рамзӣ иҷро гардида, дар он модар таҷассумгари Ҳазрати Биби Фотимаи Заҳро аст[12]. Ва маҳз “Пири пухта” Биби Фотимаи Заҳро ҳар як “хом” -ро “пухта” мекунад. Модар низ писари хурдсоли худро ки “хом” буд, ба воя расонду “пухта” кард ва акнун онро ба падараш, ки нишона аз зиндагии мустақилона аст, месупорад.

Муҳаққиқ Ш. Некушоева, қайд кардааст, ки ду тарафи мувозии хонаи суннатии помирӣ– *кицор* “оташдон” ва *баҳрнех* (суфаи рӯ ба рӯи оташдон) агарчӣ аз як тараф фазои хонаро ба ду қисм, фазоӣ занонаю мардона тақсим кунанд, аз тарафи дигар ин ду тарафи муқобилу баробар як хонаи томро ташкил медиҳанд [8, с. 55].

Муҳаққиқи дақиқназар М. С. Андреев ин лаҳзаро дар миёни сокинони Хуф хеле ҷолиб ба қайд гирифтааст. Ӯ навиштааст, ки: “касе ки “шоҳ - домод”-ро бояд ба пушт гирад, ба пешаш ба суфаи оташдон меояд. Дар ин суфа гирдогирди домод ҳама занон

[11] Ин ойин “*Саптапади*” ё “*Пхера*” ном дошта маънояш “ҳафт қадам” ва ё “ҳафт давр” мебошад. Даври якум рамзӣ – фаровонии таъом, даври дуюм рамзӣ –солимии ҷисмонӣ ва рӯҳонӣ, сеюм рамзӣ– боигарӣ ва гулгулшукуфӣ, чорум рамзӣ– хушбахтӣ ва муҳаббат, панҷум рамзӣ–насли ва тарбияи фарзандон, шашум рамзӣ–дарозумрӣ ва мувофиқат, ҳафтум рамзӣ– садоқат ва дӯстии ҳамеша мебошад.

[12] Шояд ин ойин қабл аз ислом ҳам буд, ки баъдтар қолаби исломӣ гирифтааст.

нишастаанд. Шахси омадагӣ, ки рамзӣ асп аст, хам шуда пушташро пешниҳод мекунад, ки домод ба пушташ савор шавад. Занон вонамуд мекунанд, ки намехоҳанд ӯро раҳо кунанд ва аз пойҳояш гирифта гӯё, ки мӯзаашро кашидани бошанд, ӯро бурдан наменомонанд. Вале шоҳ дар гардани "асп" худро сахт нигоҳ дошта зӯр мезанад ва худро аз ҳалқаи занон берун мекунад[13] [1, қ. 1. с. 145]. Яъне ӯ худро аз фазои модар, аз муҳити занона (аз оташдон) ҷудо карда[14] ба фазои падар ба муҳити мардона ба суфаи асосии хона *Баҳрнех* меравад ва дар онҷо ойини сартарошониро анҷом медиҳанд. Бо анҷом додани ойини сартарошонӣ ва либоспӯшӣ шаклу намуди домод тамоман дигар мешавад, ӯ аз як одами кӯҳна[15] ба як одами нав, аз як муҳити кӯҳна ба муҳити нав, ба зиндагии нав қадам мегузорад ва минбаъд бояд ҳар як қадами ӯ бо кӯмаки мардони гирду атрофаш, дӯстону наздикон, бахусус *пасхой*-ҳояш ҳамчун "шоҳ - подшоҳ" бавазну ботамкин, бомулоҳизаю ботадбир бошад.

АДАБИЁТ:

1. Андреев М. С. Таджики долины Хуф / М. С. Андреев. Под. ред. Кочумкуловой – Вып. I-II. Переизд. – Б. : ОсОО Джем Кей Джи, 2020. - 794 с.
2. Броимшоева М. Боварҳо ва таъбирҳо мансуб ба хона, асбобу анҷоми рӯзгор ва хӯрокҳо // Маҷмуаи мақолот. – Хоруғ: 2013. -С. 120-126.
3. Каландаров, Т.С. Шугнанцы (историко-этнографическое исследование) / Т. С. Каландаров - М. : Институт этнологии и антропологии РАН 2004. - 478 с.
4. Лобачева, Н.П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана / Н. П. Лобачева / Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М. : – Наука, 1975. - С. 298-334.
5. Моногарова Л. Ф. Материалы по этнографии язгулямцев /Л. Ф. Моногарова // Среднеазиатский этнографический сборник. Ч. 2. – М. : – Издательство Академии Наук СССР, 1959. - С. 3-94.
6. Моногарова Л. Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей / Л. Ф. Моногарова М. : – Наука, 1972. -175 с.
7. Мухиддинов, И. Обычаи и обряды памирских таджиков, связанные с жилищем / И. Мухиддинов // Советская этнография, – 1982, №2. -С. 76-83.
8. Некушоева Ш. С. Дом в памирской языковой картине мира (на материале шугнанского языка) / Ш. С. Некушоева / Дом, где живет история: культурные ценности через призму лексических единиц, – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. –С. 13-65.
9. Рахимов Р. Р. Огонь и «умные числа» в традициоонной символической нумерологии таджиков / Р. Р. Рахимов / Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http: //www. kunstkamera. ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-02-025231-8/ © МАЭ РАН - С. 135-188.
10. Рахимов Р. Р. Коран и розовое пламя (Размышления о таджикской культуре) / Рахимов Р. Р. – СПб. : – Изд-во Наука, 2007. 388 - с.
11. Шоинбеков А., Ойини ба пушт гирифтани домод дар маросими тӯйи сокинони Шуғнон Паёми донишгоҳи Хоруғ №4 (04) 2025, – Саҳ. -55-60

[13] Айнан ҳамин хел солҳои пеш дар Шуғнон ва дигар ноҳияҳои Бадахшон вақти никоҳ буд. Арӯс дар иҳотаи занон дар *нехак* (суфачаи хурди назди оташдон ва назди дари хона) менишаст ва вақте ки яке аз вакилони домод (гувоҳдиҳанда дар никоҳ) бо косаи оби никоҳ пеши арӯс мебаромад, то ки арӯс қатрае аз он нӯшад, занони гирду атрофи арӯс ӯро мезаданд ва ӯ ба зӯр аз ҳалқаи занон мебаромад. Кашмакашиҳои шӯхиомез дар байни хешу таборони домод, байни намояндагони домоду арӯс дар маросими тӯй, дар миёни бисёр халққои дунё дида мешавад [ниг: 4, 303].

[14] Шояд дар чамоаи ибтидоӣ бачаҳо то ба балоғат расидан бо занон дар манзилгоҳҳо мемонданду мардон ба шикор мерафтанд. Шояд ин бозии рамзомез ишорае аз он давра бошад.

[15] Солҳои пеш дар баъзе ҷойҳо баъди шустушӯъ домодро бо пушоки кӯҳнааш оварда, сартарошонӣ гузаронда, либосҳои кӯҳнаашро мекашанду ба ӯ либосҳои нав мепӯшанд.

12. Шохуморов А. Хонаи пайравони ростӣ / А. Шохуморов / Памир – страна ариев. – Душанбе: Матбаи аввали Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1997. – С. 116 – 152.
13. Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX - начало XX вв.) / З. Юсуфбекова – М. : ИЭА РАН, 2015. -222 с.

РӮЙИХАТИ ҲАМСӮҲБАТОН:

1. Абдураҳмонов З. с. т. 1986 зодаи деҳаи Спинзи н. Шуғнон, истиқоматкунандаи ш. Душанбе / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 25 .07. 2025.
2. Азорабекова Ширингул, с. т. 1965 сокини деҳаи Ҷирӯҷи н. Шуғнон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 13.06.2025.
3. Алимшоев Мамадризо с. т. 1956 зодаи деҳаи Вужи н. Шуғнон, сокини ш. Хоруғ / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 13. 06. 2025.
4. Беҳронов Ҷумъа с. т. 1975 зодаи деҳаи Сижди н. Шуғнон, сокини ш. Хоруғ / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 15. 06.2025.
5. Бозорова Гулбибӣ дар деҳаи Нишуспи Дарморахт / сӯҳбаторо Ҳ. Қурбонбекова, санаи сӯҳбат 13. 06. 2025.
6. Исрорзода Исрор с. т. 1963 зодаи деҳаи Вери н. Шуғнон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 23. 06. 2025.
7. Иматшо валади Ҳасаншо 66 сола, сокини деҳаи Барпанҷақалъаи вулусволии Шуғнони Афғонистон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 27. 09. 2025.
8. Карамхудоев А. с. т. 1977 сокини ш. Хоруғ / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 22.07. 2025.
9. Меҳралишо валади Навкаршо 67 сола аз деҳаи биҳори Шуғнони Афғонистон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 27.09.2025.
10. Мамадлоиқов Г. с. т. 1955 зодаи деҳаи Возми водии Поршеневи н. Шуғнон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 24.07.2025.
11. Лутфишоев Абдулсаид с. т. 1984 зодаи деҳаи ҳитами н. Шуғнон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 22.07.2025.
12. Силтолиев Давлатназар с. т. 1970, сокини деҳаи Парҳеби н. Роштқалъа / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 24 – 07 – 2025
13. Шермамад валади Азизмамад 66 сола, сокини деҳаи Баҳори Шуғнони Афғонистон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи 27.09.2025.
14. Шобашир валади Мамадсаид 58 сола аз деҳаи Вийоди Шуғнони Афғонистон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 27.09.2025.
15. Шоинбеков, А. с. т. 1945, сокини деҳаи Лахшики Тусиёни н. Роштқалъа / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 30.09.2025.
16. Якубов Миллодарбон с. т. 1972 зодаи деҳаи Морҷи н. Шуғнон / сӯҳбаторо А. Шоинбеков, санаи сӯҳбат 10.10.2025.

ГУЗАШТАНИ ДОМОД АЗ ФАЗОИ ЗАНОНА БА МАРДОНА ДАР МАРОСИМИ ТӮЙИ МАРДУМИ ШУҒНОН

Дар мақола муаллиф ба саволи: “чаро дар баъзе деҳаҳои Шуғнону водии Хуф дар маросими тӯй домодро баъд аз шустушӯ додан пуштора карда аввал болои суфа ё назди сараки оташдон мемонанд ва баъд боз пуштора карда ба Баҳрнех мефурораанд?” ҷавоб додааст. Ба назар ин як ойини хурдӣ маҳаллӣ менамояд вале муаллиф бо ҷамъ овардани маълумотҳои нави шифоҳӣ, ин ойини ҷузъиро бо тафсил аз лиҳози усули этнографӣ тасвир намудааст, сипас дар асоси адабиёти зарурӣ мақсаду моҳияти аслии ин ойинро равшан кардааст. Муаллиф муайян кардааст - маҳз ин аст як фикру андешаю нави муаллиф, ки сабаби иҷро кардани ин ойин аз фазои модарӣ (занона) ба фазои падарӣ (мардона) гузаштани домод будааст.

Калидвожаҳо: маросими тӯй, Шуғнон, домод, оташдон, суфаи Баҳрнех, муҳити занона, муҳити мардона.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шоинбеков Аловиддин- номзади илми таърих, дотсенти

кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Тел. 501071953. e-mail: aloviddinshoinbekov@jmail. com

ПЕРЕХОД ЖЕНИХА ИЗ ЖЕНСКОГО В МУЖСКОЕ ПРОСТРАНСТВЕ В СВАДЕБНОМ ОБРЯДЕ ЖИТЕЛЕЙ ШУГНАНА

В статье автор отвечает на вопрос: «Почему в некоторых селениях Шугнана и долины Хуф, во время свадьбы после омовения жениха принесут на спине и оставляют его на очаге, а потом снова на спине его уносят (опускают) в суфе (бахрнех). На первый взгляд это кажется небольшим местным обрядом, но автор собирая новые этнографические полевые материалы, подробно описал этот небольшой обряд с этнографической точки зрения, а потом на основе необходимой литературы выявил цель и сущность проведения обряда. Автором выявлено - это и есть новая идея автора, что причиной и сущность проведения этого обряда оказывается было в переходе жениха из материнского (женского) к отцовскому (мужского) пространство.

Ключевые слова: свадебный ритуал, Шугнан, жених, очаг, нар Бахрнех, женское пространство, мужское пространство.

Сведения об авторах: Шоинбеков Аловиддин - кандидат исторических наук, дотсент кафедры всеобщей истории и религиоведения Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева. Тел. 501071953. e-mail: aloviddinshoinbekov@jmail. com

Information about athor: Shoinbekov Aloviddin – candidate of Historical Sciences leading Tel. : 501071953; e-mail: aloviddinshoinbekov@jmail. com

ИЛМҲОИ ФИЛОЛОГӢ - ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 81’373:581. 9

ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКӢ РАСТАНИҲОИ ШИФОБАХШ АЗ ҶИҲАТИ ГРАММАТИКӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДА

Авазбекова Т.М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Тавре маълум аст, ҳар як забон хусусияти хоси лексикию семантикии забонӣ дошта, ҳар як ашё, гиёҳ, ҳайвон ва набототу растанӣ мафҳуми алоҳидаи худро дорад. Лексикология як соҳаи махсуси илми забоншиносӣ буда, маънои калима, пайдоиши он ва мафҳуми онро мефаҳмонад. Бо он ки калимаҳо дар забонҳои мухталифи чаҳонӣ дар шакли алоҳидагӣ дорои маъноанд, хубтар назар афканем, гуруҳе аз калимаҳои дар забонҳо истифодашуда аз ҷиҳати шакл ниҳоят наздик ва қариб, ки маъноан низ дур нарафтаанд. Месазад, ки оид ба масъалаи лексикология тадқиқоти бештаре ба роҳ монда шавад. Соҳаи гиёҳшиносӣ ё худ растанишиносӣ низ яке аз соҳаҳои муфид мебошад, ки аз ҷониби олимон дар шакли зарурӣ омӯхта шудааст. Олимони тоҷик низ дар баробари кор кардани дигар соҳаҳо, ба соҳаи гиёҳшиносӣ низ аҳамияти ҷиддӣ дода, солиёни тулонӣ ба омӯхтани он пардохтанд. Дар ин соҳа баробари таҳқиқоти илми тиб, ки гиёҳҳо асосан барои ин соҳа заруранд, олимони забоншинос низ, аз ҷиҳати баррасӣ намудани маъною мафҳуми гиёҳҳои шифобахш ва ба дигарон пешкаш намудани он корҳои илмӣ бурдаанд. Растаниҳои шифобахш дар ҳар як фарҳанг ва забон мақоми хосса доранд. “Масалан, дар забонҳои форсӣ ва арабӣ, растаниҳои шифобахш бар асоси рамзҳои таърихӣ ва фарҳангӣ фарқ мекунанд” [5, с. 76].

Дар ин мақола тамоюлҳои асосии ташаккули истилоҳоти гиёҳҳои шифобахш баррасӣ карда мешаванд. Сатҳи маъноӣ маҷмуи маъноҳо набуда, балки системаи мураттаб аст, ки унсурҳои он дар муносибатҳои алоқамандӣ ва вобастагии ҳамдигар ҷойгиранд. Барои батартиб даровардани миқдори зиёди калимаҳои гетерогенӣ як қатор тавсифҳои гуногуни системавӣ сохта мешаванд, ки дар як вақт ё аз рӯи шакл ё аз рӯи маъно ва ё шаклу маъно асос ёфтаанд. Дар ин маврид на калимаҳои алоҳида, балки гурӯҳҳои калимаҳои ба ҳам алоқаманд омухта мешаванд. Ҷузъи маъноӣ ҳатман луғатро (лексикон) дар бар мегирад, ки дар бораи ҳар як калима, маънои он хабар медиҳад, яъне ҳар як калима бо маънои он дар забони додашуда муқоиса карда шуда, қоидаҳои ба ҳам пайвастани (таъсири мутақобила) маънои калимаҳо, ки мувофиқи онҳо маънои таркибҳои мураккабтар, пеш аз ҳама ҷумлаҳо сохта мешавад. Номи гиёҳҳои шифобахш ба тоҷикӣ ва англисӣ ҳамеша дар таваҷҷӯҳи муҳаққиқон будааст. Номгузории доруҳои гиёҳии дорои хосиятҳои шифобахш бо роҳҳои гуногун сурат гирифтааст [3.с. 64].

Дар забони тоҷикӣ, растаниҳои шифобахш дар шакли исмҳои ҳисобида, бо истифодабарии замонҳои мухталиф ва шаклҳои гуногуни грамматикӣ истифода мешаванд. "Растаниҳо дар забонҳои гуногун бо сохторҳои грамматикӣ ва маъниҳои гуногун вуҷуд доранд, ки вобаста ба хусусиятҳои марбут ба забон ва фарҳанг метавонад фарқиятҳои амиқ дошта бошад" [7, с. 212-214].

Вобаста ба грамматикаи ҳар як забон, калимаҳои марбут ба растаниҳо метавонанд шаклҳои мухталиф дошта бошанд, масалан, як растании шифобахш дар забони русӣ метавонад дар шакли ҳисобӣ ва номӣ пайдо шавад. "Грамматика ва морфологияи калимаҳое, ки ба растаниҳои шифобахш алоқамандand, вобаста ба хусусиятҳои марбут ба ҳар як забон ва интишори маънӣ дар онҳо метавонад фарқ кунад" [10, с. 43].

Ангат **–** (*лот-Hippophae, анг-SeaBuckthown*) ҷиҳати грамматикӣ исми сода буда, аз як реша иборат аст ва ба ду ҳиҷо ҷудо мешавад, аммо аз нуқтаи назари грамматикаи забони англисӣ “***SEABUCKTHOWN***” исми таркибӣ буда, аз ду исми сода ***SEA*** ва ***BUCKTHOWN*** иборат аст ва ба ҳамдигар бо ёрии суффиксу префикс пайваст шудааст. Калимаи ***SEA*** аз як ҳиҷо ва ***BUCKTHOWN*** аз ду ҳиҷо иборат аст.

Мисол: анг.: In our times we can find a Sea buckthorn only in villages [2. 122].

Тоҷ. Дар ҳоли ҳозир ангатро фақат дар дарёҳо ёфтан мумкин аст.

Бобуна – (лот-*Matricari, анг-HorseGown*) аз ҷиҳати грамматикӣ исми сода буда, аз се ҳиҷо бо-бу-на ва як реша иборат аст. Дар грамматикаи забони англисӣ «***HorseGown***» исми таркибӣ буда, аз ду исм ***Horse*** ва ***Gown*** иборат аст ва бе иловаи суффиксу префикс истифода бурда мешавад ва ду исми сода иборат буда, исми аввал аз як ҳиҷо исми дуюм аз ду ҳиҷо иборат аст. ***Horse go-wan***

Мисол: анг.: *A* doctor use a horsegown for different kind of illnesses.

Тоҷ: Духтурҳо бобунаро барои шифобахши дардҳои гуногун истифода мебаранд.

Канаалаф-(*лот-Bloginyaherba анг-sthump*) дар забони тоҷикӣ исми мураккаб буда, кана ва алаф аз ду реша ва чор ҳиҷо иборат аст ва бо ҳиҷои баста ба охир мерасад. Дар грамматикаи забони англисӣ бисёр тағйирот дидан мумкин аст. Масалан лексикаи канаалаф исми таркибӣ буда, ба воситаи истифодаи падежи соҳибияти «S» ва ду исми содда ба ҳам пайваст шудааст. Lady'sthumb.

Мисол: **Анг:** The ladys thumb flower is the most beautiful flower in the world

Тоҷ: Канаалаф яке аз гулҳои хушбуйтарин дар тамоми ҷаҳон мебошад.

Ҳангоми тарҷума аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ низ калимаҳо шакл ва маъноящро тағир медиҳанд, масалан most beautiful ва гули хушбуйтарин.

Қаламфур(*лот-Persicariamaculosa анг-Clove pink*) Аз нигоҳи грамматикаи забони тоҷикӣ қаламфур исми мураккаб буда, аз ду реша ва се ҳиҷо иборат аст. Аммо дар грамматикаи забони англисӣ исми таркибӣ буда, бе ягон тағйиру иловаҳо оварда мешавад ва аз ду калимаи сода иборат буда, ҳар ду калимаи ҳам ***Clove*** ва ҳам ***Pink*** аз як реша иборат аст.

Мисол: **Анг:** I think the clove pink is a favourite tree of Indian people.

Тоҷ: ба фикри ман қаламфур яке аз дарахтҳои дӯстдоштаи мардуми Ҳинд мебошад.

Қоқу- (*лот-Taraxacum анг-Dandelion*) Аз нигоҳи назари грамматикаи забони тоҷикӣ исми сода буда, аз як реша, ду ҳиҷо ва чор овоз иборат аст.

Мақолаи мазкур ба таҳлили лексикии растаниҳои шифобахш дар забонҳои муқоисашаванда, бо диққат ба ҷиҳатҳои грамматикӣ, равона шудааст. Дар таҳқиқот муаллиф кӯшиш мекунад, ки истифодаи растаниҳои

шифобахш ва калимаҳои марбут ба онҳо дар забонҳои гуногун, азҷумла забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, аз нуқтаи назари грамматикӣ таҳлил кунад. Бахусус, мақола ба омӯзиши сохтори грамматикӣ, хусусиятҳои синтаксисии растаниҳо ва таъсири фарҳангии онҳо дар истифодаи забон меандешад.

Ҳадафи асосии мақола ошкор кардани фарқиятҳо ва шабоҳатҳо дар сохтмони грамматикӣ ва маънии калимавии растаниҳои шифобахш дар забонҳои муқоисашаванда аст. Дар раванди таҳлил, диққат ба истифодаи шаклҳо, замонҳо ва номҳои растаниҳо бо функсияҳои гуногун дар забонҳои интихобшуда ҷалб мешавад.

АДАБИЁТ:

2. **Вавилов, Н. И.** Центры происхождения культурных растений. Тип. им. Гутенберга (1926). - 32 с.
3. **Гречко, А.** Сопоставительное исследование грамматики в контексте ботанической лексики. Санкт-Петербург: – Санкт-Петербургский университет(2019). - 122-124 с.
4. **Давлатмамадов Ш., Ширинбек О., Мирзоев О.** Набототи дармонбахши Бадахшон ва истифодабарии онҳо. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 64 с.
5. **ЗоҳидовҲ.** Канзи Шифо. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 111-113 с.
6. **Наврузшоев А., Муҳаммадшерзодшоев Ш., ҶонбобоевН.** Фарҳанги набототи шифоӣ. – Хоруғ, 1993. – 76 с.
7. **Насриддинова З.** Культурные аспекты и использование лечебных растений в разных языках. Ташкент: – Тошкент Университети (2017). -76 с.
8. **Петрова, И.** Морфология и синтаксис растительных названий в русском языке. – Москва: Наука(2015). - 213-214 с.
9. **Раҳимов, Б.** Грамматикаи забони тоҷикӣ: Лексика ва семантика. – Душанбе: Мануҷеҳр (2013). - 65с.
10. **Хайдаров К.** Лечебные растения Таджикистана. –Душанбе Ирфон (1988). - 212 с.
11. **Ҷамшедов П.** Фарҳанги Тоҷикӣ ба Англисӣ. –Душанбе, Эҷод (2008). 34-36 с.
12. **Шоҳзодамуҳаммад М.** Тибби Шоҳзодамуҳаммад. – Хоруғ: (1993). -43 с.

ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКИИ РАСТАНИҲОИ ШИФОБАХШ АЗ ҶИҲАТИ ГРАММАТИКӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДА

Мақола ба таҳлили лексикии растаниҳои шифобахш дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, бахшида шудааст. Таҳқиқот асосан ба омӯзиши нақши грамматики калимаҳои марбут ба растаниҳои шифобахш ва таъсири онҳо ба маънӣ ва сохтори забонҳо муштамӣ мебошад. Дар мақола ба истифодаи растаниҳои шифобахш дар контексти грамматикӣ ва семантикии забонҳои гуногун, инчунин ба фарқиятҳо ва шабоҳатҳо дар ин забонҳо таваҷҷӯҳ шудааст. Мақсад фаҳмидани механизмҳои грамматикӣ ва лексикӣ дар истифодаи калимаҳои растаниҳо ва таҳлили таъсири фарҳангӣ ва таърихии онҳо дар забонҳои мухталиф мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки чӣ гуна унсурҳои грамматикӣ дар забонҳои мухталиф ба маънии растаниҳои шифобахш таъсир мерасонанд ва кадом шабоҳатҳо ва фарқиятҳо дар сохтори грамматикӣ ва лексикӣ вуҷуд доранд. Мақола кӯшиш мекунад, ки фаҳмиши амиқ ва муфассал дар бораи растаниҳои шифобахш ва мавқеи онҳо дар забонҳои муқоисашавандаро ба даст орад.

Калидвожаҳо: таҳлили лексикӣ, растаниҳои шифобахш, грамматика, забонҳои муқоисашаванда, семантика, морфология, синтаксис, фарқиятҳо, шабоҳатҳо, фарҳанг, таърих

Маълумот дар бораи муаллиф: Авазбекова Товус Мамаддодовна – Ассистенти кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев Тел. : 938773337. Email: tovus. avazbekova@gmail. com

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАИМЕНОВАНИЙ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В СОПОСТАВЛЯЕМЫХ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена лексическому анализу лечебных растений с грамматической точки зрения в сопоставляемых языках, включая таджикский, русский и английский. Исследование сосредоточено на изучении грамматической роли слов, относящихся к лечебным растениям, и их влиянии на значение и структуру различных языков. В статье рассматривается использование лечебных растений в грамматическом и семантическом контексте различных языков, а также выявляются различия и сходства в этих языках. Целью работы является понимание грамматических и лексических механизмов употребления слов, связанных с растениями, а также анализ их культурного и исторического влияния в разных языках. Анализ показывает, как грамматические элементы в различных языках влияют на значение лечебных растений и выявляет сходства и различия в грамматической и лексической структуре. Статья направлена на углубленное и подробное понимание лечебных растений и их роли в различных языках.

Ключевые слова: лексический анализ, лечебные растения, грамматика, сопоставительные языки, семантика, морфология, синтаксис, различия, сходства, культура, история.

Сведения об авторе: Авазбекова Товус Мамаддодовна – Ассистент кафедры английского языка Хорогкский годударственный университет имена М. Назаршоева Тел. : 938773337, Email: tovus. avazbekova@gmail. com

LEXICAL AND GRAMMATICAL ANALYSIS OF MEDICINE PLANT NAMES IN COMPARATIVE LANGUAGES

This article is dedicated to the lexical analysis of medicinal plants from a grammatical perspective in comparative languages, including Tajik, Russian, and English. The study focuses on examining the grammatical role of words related to medicinal plants and their impact on meaning and structure in different languages. The article explores the usage of medicinal plants in the grammatical and semantic context of various languages, highlighting the differences and similarities across these languages. The aim of the paper is to understand the grammatical and lexical mechanisms of using words related to plants, as well as to analyze their cultural and historical influence in different languages. The analysis demonstrates how grammatical elements in various languages affect the meaning of medicinal plants and identifies similarities and differences in grammatical and lexical structures. The article seeks to provide a deeper and more detailed understanding of medicinal plants and their role in different languages.

Keywords: lexical analysis, medicinal plants, grammar, comparative languages, semantics, morphology, syntax, differences, similarities, culture, history.

Information about the author: Avazbekova Tovus Mamaddodovna – English teacher of Khorog state universittet by name M. nazarshoev, Mob: 938773337. Email: tovus. avazbekova@gmail. com

УДК: 821.222.0

ШОИРИ ҲАММАРОМ ВА ҲАМАҲДИ УСТОД РЎДАКӢ

Анзурати М.
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Амир Абулҳасан Алӣ ибни Илёси Бухорӣ, ки бо лақаби Оғоҷӣ (Оғочӣ ё Ағачӣ) дар сарчашмаҳои адабӣ-таърихӣ зикр шуда, [8, с. 554] яке аз суханварони бузург ва хушқареҳаи адабиёти аҳди Сомониён будааст. Дар бораи ин шоир, ки бештар бо лақаби Оғоҷӣ маъруфият дошта, Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» дар радифи ҳафт шоири бузурги он даврон чун яке аз зинданигаҳдорандагони ному корномаи наҷибзодагони Сомонӣ бо ифтихор ёд кардааст [1, с. 52].

Шоири соҳибдевон ва ҳамзамони нисбатан ҷавони Устод Рӯдакӣ буда, [7, с. 46] бо ӯ дар дарбори Сомониён хидмат кардаву ҳамкориҳои судманде низ доштаанд [9, с. 33].

Зодгоҳи ӯ шаҳри Бухоро буда, соли таваллуди ӯ номаълум аст. Вафоти ӯ дар соли 968 иттифоқ афтодааст.

Абулҳасан куният, Оғоҷӣ лақаби ӯст, ки аз соҳибмансабон ва амирони Сомониён будани ӯ ишорат дорад. Маънии калимаи туркии Оғочӣ/Оғоҷӣ мерасонад, ки Абулҳасан раиси ғуломони дарбори Сомониён будааст. Аз он ки дар «Таърихи Байҳақӣ» ин вожа борҳо истифода шудаасту ду мавриди онро инҷо зикр менамоем: «… Вақти саҳаргоҳ

фарроше омад ва маро бихонд. Бирафтам. Оғоҷӣ маро пеш бурд. Амир бар тахти равон буд дар хиргоҳ, хидмат кардам …» [5, с. 200]. Ва мисоли дигар аз ҳамин китоб: «… Ва агар муҳим будӣ, ба ман додӣ, ин мулаттафа бардошту ба наздики Оғоҷии ходим бурд. Хоса. Ва Оғоҷӣ хабар кард пеш хонданд, даррафт …» [5, с. 387]. аён мешавад, ки ходим ва хидматгузори дарборро низ Оғоҷӣ мегуфтаанд.

Абулҳасани Оғоҷӣ дар дарбори Сомониён ба мансаби баланди хидматгори амир расидабудааст. Ӯ бародари амир Абӯалӣ Муҳаммад ибни Илёс буда, аз соли 322/934 м. то 356/967 м. ҳукмронии Кирмонро ба уҳда доштааст. Ин ду амир писарони Илёс ибни Исҳоқ ибни Аҳмад ибни Асад ибни Сомонхудот буда, ба асосгузори ин силсила Амир Исмоил ибни Аҳмад пайванди наздики хешутаборӣ доштааст [8, с. 556].

Саид Нафисӣ андеша дорад, ки зоҳиран амир Абӯалӣ Муҳаммад ибни Илёс (бародари Оғоҷӣ) пеш аз он ки ба ҳукмронии Кирмон бирасад, сипаҳсолори Нишопур низ будааст [8, с. 557]. Ин муҳаққиқ аз рӯи ин ҳикояти Имом Ғаззолӣ, ки дар «Насиҳатулмулук», омада: «Бӯалӣ Илёс, ки сипаҳсолори Нишопур буд, ба наздики Бӯалӣ Даққоқ омад, ки олиму зоҳиди рӯзгор буд ва дар пеши ӯ ба ду зону бинишаст ва ӯро гуфт: «Маро панде деҳ».

Бӯалӣ Даққоқ ӯро гуфт: «Эй амир, масъалае пурсамат, бенифоқ ҷавоб диҳӣ?» Гуфт: «Диҳам». Гуфт: «Маро бигӯй, ки зар дӯсттар дорӣ ё хасм?». Гуфт: «Зар дӯсттар дорам». Гуфт: «Ин гуна аст, ки он чӣ дӯсттар дорӣ ва он зар аст, инҷо ҳаме бигзорӣ ва он чӣ дӯст надорӣ ва он хасм аст, бо хештан мебарӣ?». Амирро об дар чашм омад. Гуфт: «Нек панде додӣ ва ҳама панду ҳикмат андар ин суханат омад» [6, с. 44] ба чунин натиҷа расида, ки ин Абӯалӣ Муҳаммад ибни Илёс яқинан бародари Оғоҷӣ будааст [8, с. 557].

Абулҳасани Оғоҷӣ дар баробари мансабдори дарбор будан ҳамзамон чун шоири соҳибдевону бузурги дарбор низ маҳбубият доштааст. Ӯ марди шуҷоъу ширинсухан буда, шеъри порсӣ ва тозиро некӯ месуруда ва бино ба қавли Абӯмансури Саолабӣ дар китоби «Татимматул ятима», ки зайли «Ятиматуддаҳр»-и худ шарҳи ҳоли кӯтоҳе аз ӯ оварда, чунин гуфтааст: «Маъруфтарини шуарои порсӣ буд ва девонаш дар Хуросон мутадовил аст» [8, 555]. Дар паҳнаи Хуросон мутадовил будани девони ашъори ӯ шаҳодатест бар шоири бузурги замонаш будани Оғоҷӣ. Дар ду забон шоири бомаҳорат будани худро Абулҳасани Оғоҷӣ дар ин байт ифода намудааст:

Ману байғулагаке танг ба яксӯ зи ҷаҳон,
Арабивор бигӯям ба забони аҷамӣ. [4, с. 393]

Дар рикоби амирони хирадманди Сомонӣ мансабдорони бузурге чун Абулҳасани Оғоҷӣ даст ба кори шоирӣ бурдаву бо ду забон шеъри хубу мондагор офарида ва соҳибному соҳибмақом гардидаанд. Аз ашъори фаровони ба ду забон сурудаи Абулҳасани Оғоҷӣ имрӯз ҳамагӣ 56 байт боқӣ мондааст. Соли 1958 дар маҷмуаи ҳамасрони Рӯдакӣ ҳамагӣ 47 байт аз Оғоҷӣ зикр кардаанд [3, с. 122-127]. Аълохон Афсаҳзод ашъори боқимондаи Оғоҷиро 39 байт гуфтааст [2, с. 120].

Мазмуну муҳтавои асосии ашъори боқӣ мондаи Оғоҷӣ ишқ, мадҳ, панду ҳикмат, маъниҳои ғиноӣ ва тасвири табиат мебошад.

Абулҳасани Оғоҷӣ чунон ки аз як қитъашеъри ӯ пайдост, дар ҳунарҳои аспдавониву камонварӣ, шатранҷбозӣ, барбатнавозиву суханварӣ маҳорат ва огоҳии комил доштани худро бо ифтихор ёдрас шудааст:

Эй он ки надорӣ хабаре аз ҳунари ман,
Хоҳӣ, ки бидонӣ, ки наям неъматпарвард,
Асп ору каманд ору китоб ору камон ор,
Шеъру қаламу барбату шатранҷу маю нард.
Бал то ҷигарам хушк шавад об намонад,
Дар чашми ман обест, к-аз он Дақла тавон кард. [3, с. 126]

Дар ин ҳунарҳои маъмули замон соҳибмаҳорат будани як шоири мансабдори дарбор амри табиист, зеро ӯ бо тақозои вазифа ва ҳам тарбияи суннатии мардуми тоҷик дар он замон, ки бино ба қавли маъруфи мардум «ба як ҷавонмард чил ҳунар кам», ба воя расида

буд, ҳатман бояд дар якчанд илму ҳунар соҳибмаҳорат мебуд [4, с. 388].

Аз як қасидаи мадҳиявии Оғоҷӣ шаш байти зер боқӣ монда:

Аё нишаста ба андешагон ҳазину нажанд,
Ҳамеша ахтари ту пасту ҳиммати ту баланд.
Ду чашми ибратам аз қудрати ту чанд фароз,
Ду гӯши ибрати ман чанд сол монда зи панд.
Гуноҳ чанд кунам, чанд аҳди ту шиканам?
Бузургвории ту чанду ин вафои ту чанд?
Кунун Худоё, осит бо гуноҳи гарон,
Сӯи ту омаду уммедро зи халқ биканд.
На меҳнатеву на дарде, на сахтияст бар ӯ,
Ки рӯзгор чу шаҳд асту зиндагонӣ қанд.
Валек он ки Худованд чун ту ёфт карим,
Аз ӯ ба неъмати бисёр кай шавад хурсанд? [4, с. 388].

Дар ин абёт, ки яқинан аз қасидаи мадҳист, шоир аз мамдуҳи саховатманди хеш изҳори ризоят ва қаноатмандӣ намуда, мамдуҳро намунаи ибрат дар ҷуду карам дониста, сифатҳои ибратбахшиву бовафоӣ, бузургворӣ, зиндагии мардумро мисли «шаҳду қанд» ширин намудану ҳамдами онҳо будани мамдуҳеро ситудааст.

Муҳимтар аз ҳама банду баст, мазмуни баланд, мантиқи қавии ҳакимонаи сухан, таносуби лафзу маънӣ, вазну оҳанг ва мусиқии дилнишини шеър, интихоби калимаву таъбирҳои муносибу зебо дар ин порашеъри канда шуда шояд аз як қасидаи тӯлонии мадҳӣ намоёнгари қариҳаи баланд ва ҳунари зотии шоирии Оғоҷист. Ҳамчунин фасоҳати калом ва мавридшиносонаву дархури хислату хусусияти родии мамдӯҳ ба кор гирифташудани вожагони шеър дар ин жанри ҳокими адабиёти аҳди Сомонӣ ифодакунандаи он аст, ки Оғоҷӣ қасидаҳои зиёде дар мадҳи шоҳону амирони замонаш гуфтааст, аммо мутаассифона намунаҳои зиёди онҳо то ба мо нарасидаанд.

Тарзи ифодаи матлаби шеърӣ, расоии мантиқ ва ҳукми ҳакимона доштани мавзуи мавриди тасвири шоир ба сабки суханофаринии Устод Рӯдакӣ монанд мебошад. Сабки умумии шоирони аҳди Сомонӣ ҳамон сабки содабаёну ҳикматбунёди хуросонист, ки эҷоди онҳо ё офаридаҳои бадеии онҳоро бо номи равиши эҷодии «саҳли мумтанеъ» ёд мекунанд. Вежагии барҷастаи ин равиши эҷодӣ он аст, ки шоири ин аҳд ҷавҳари маъниро бо калимаҳои содаву бетакаллуф ва пургунҷоиши ҳакимона пуршукӯҳ баён менамояд. Ин хусусияти хосси шеъри рӯдакивор дар намунаҳои ками боқӣ монда аз Оғоҷӣ ба мушоҳида мерасад. Дар як байти Оғоҷӣ сухан аз ғурбату ғарибӣ меравад, ки зоҳиран муддати дурии корӣ ё масъулияти дарбориро дур аз зодгоҳ ба дӯш доштани ин суханвари мансабдорро ёдрас менамояд:

Дар гили ғурбат зи по бишлиданам,
Нест мумкин рӯи ёрон диданам. [4, с. 392]

Оҳангҳои тағаззулӣ аз мероси андаки бар ҷоймонда аз ин шоир эҳсос мешавад. Оҳанги ошиқонаеро, ки аз ҷудоии ёр, дурии ӯ шиква менамояд, дар ин байт шунидан мумкин аст:

Буто, то ҷудо гаштам аз рӯи ту,
Карошидаву тира шуд кори ман. [4, с. 392]

Дар қитъаи дигари ӯ низ ин оҳанги ҳазин бо шеваи некбинонаву умедворкунанда ба гӯш мерасад:

Гунҷишк чӣ гуна ларзад аз борон,
Чун ёд кунам туро, чунон ларзам.
Тарр аст замин зи дидагони ман,
Чун пай биниҳам, ҳаме фурӯ лағзам. [4, с. 392]

Тасвири ин қитъашери ошиқона наву тоза ва ташбеҳ низ ҳунариву диданӣ ва тасхиркунанда офарида шудааст. Таносуби сухан ва маъниву мантиқи калимаҳои шеър чун ларзидани гунҷишк аз борон, ба ёд овардани маҳбуба, тарии замин аз ашки дар ҳичрон рехтаи ошиқ ва аз он тарӣ лағзидани ӯ воқеан мутаносибу зебо, бамаврид ва ҳунарӣ

иттифоқ афтодааст, ки далели шоири нуктапарвар будани Оғоҷист.

Дар байти дигар низ маънии дур мондани қаҳрамони ғиноии шоир аз маҳбуба эҳсос мегардад, ки зоҳиран аз муддате бо масъулияти дарборӣ дур будани шоирро аз хонаву дар мерасонад:

Ба висол-андар эмин будам аз гашти замон,
То фироқ омаду бигрифтам чун бар хаф ҷо. [4, 386]

Дар манзаранигорӣ ва тасвири табиат низ Оғоҷӣ чун шоирони бузурги ҳамзамони хеш маҳорати тамом дорад. Дар тасвири барф чунин як қитъаи зебои тасвирӣ аз ӯ ба ёдгор мондааст:

Ба ҳаво дар нигар, ки лашкари барф
Чун кунад андар ӯ ҳаме парвоз.
Рост ҳамчун кабӯтарони сапед,
Роҳгумкардагон зи ҳайбати боз. [4, с. 390]

Боридани барфро ба лашкаре ташбеҳ медиҳад, ки кабӯтарони сапеди аз ҳайбати боз роҳгумкардаро мемонад. Пораҳои бешумори барфро ба лашкари муҳташам ва парвозкунон номутаносиб аз ҳаво омадани онро ба кабӯтарони сапеди аз ҳайбати боз роҳгумкарда шабоҳат додани шоир аз камолоти ҳунари шоирӣ ва тасвирсозиҳои бемонанди ӯ ба шумор овардан мумкин аст. Ин қитъа шеъри дар тасвири барф сурудаи шоир дар зоти худ беназир аст.

Аз ин гуна тасвиркорӣ ва манзаранигории Оғоҷӣ намунаҳои дигаре зикр кардан мумкин аст. Дар қитъаи зерини Оғоҷӣ, ки дар тасвири бода гуфта шудааст, чунин маҳорати тасвиргарӣ ва баёни воқеии ҳолати ашёи мавриди тасвир шоирона сурат гирифтааст:

З-он бодае, ки чун ба қадаҳ омад ӯ зи хум,
Ёқут з-ӯ ҳаҷар шуду бечора з-ӯ шарар.
Беруни ҷом бинӣ аз нури ӯ нишон,
Чун дар миёни абри тунук-андарун қамар. [4, с. 390]

Оғоҷӣ ҳолати бодаи дар дохил ва беруни қадаҳ ва ҷом бударо шоирона ва зебо тасвир кардааст. Дар қитъашеъри дигари Оғоҷӣ, ки гумон дорем, аз қасидаи мадҳиявии ӯст, низ дар бораи бодаву шодиҳои дунявӣ сухан меравад. Мазмуни он мерасонад, ки ин шеър аз ташбиби қасидаест, ки ба мамдуҳе бахшида эҷод шудааст:

Агар шаб аз дари шодисту бода хусравиё,
Маро нишот заиф асту дарди дил қавиё,
Шабо, падид наёяд ҳаме каронаи ту,
Бародари ғаму тимори ман магар тувиё?
Санои Ҳаррон некӯ ба сар тавонам бурд,
Ҳар он гаҳе ки ту ташбиби шеъри ман бувиё. [4, с. 386]

Дар ин қитъа табъи мадҳиясарои худро ба шоири араб – Ҳаррон баробар намудааст.

Аз ин намунаҳо аён мешаванд, ки Абулҳасани Оғоҷӣ аз назари дарки поэтикаи ҳунари шоирӣ, сабки баёну фасоҳати калом ва таъмин намудани шукӯҳу тавонмандии мадҳи мамдуҳ ва пургунҷоишии ҳакимонаи вожагони шеър, ки бори маъноии бештаре мекашанд, шоири ҳаммаром ва ҳамсабки Устод Рӯдакӣ мебошад. Ва барҳақ Оғоҷиро дар радифи Устод Рӯдакӣ Низомии Арӯзӣ яке аз зинданигоҳдорандагони ному корномаҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва адабпарваронаи дудмони Сомониён номидааст.

Андешаҳои панду ахлоқӣ ва ҳакимонаи ҳосилшуда аз таҷрибаҳои воқеии рӯзгорро низ дар ашъори боқӣ мондаи Оғоҷӣ пайдо карда метавонем. Дар ин қитъашеър Оғоҷӣ хӯрдани нони нокасро бадтар аз марги фаврӣ ва зилли (хорӣ)-и туҳматро бадтар аз хории эҳтиёҷмандӣ таъбир кардааст. Дар байти дувум шитобкориро боиси пасмондагӣ ва ақибравии инсон медонад:

Нони нокас батар аз марги фаҷо
Зилли туҳмат батар зи зилли ниёз.
Ҳар кӣ биштофт, бозпастар монд,
Зуд бе тир монд тирандоз. [4, с. 391]

Хулоса, мазмуну мухтавои мероси андаки боқӣ монда аз ин шоири соҳибмақом ва соҳибқариҳаи даврaи Сомониён собит менамояд, ки ӯ дар баробари шахси масъул ва муҳимми дарбор будан инчунин дорои ду девони комили шеър ба забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ буда ва ин ду девон дар паҳнаи Хуросони бузург маълуму машҳур гардидааст. Ва зиндагиномаи ин шоир гувоҳи эътибор ва обруи баланд доштани суханвар дар замони ҳукмронии Сомониён мебошад!

АДАБИЁТ:

1. Арӯзӣ Низомиддин. Чаҳор мақола. – Душанбе: Ирфон, 1986. -160 саҳ.
2. Афсаҳзод Аълохон. Одамушшуаро Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, 2003. -304 саҳ.
3. Ашъори ҳамасарони Рӯдакӣ. -Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. -406 саҳ.
4. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 саҳ.
5. Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн. – Душанбе: Бухоро, 2014. - 774 саҳ.
6. Ғазолӣ, Муҳаммад. Насиҳат-ул-мулук. – Душанбе: Ирфон, 1993. -144 саҳ.
7. Донишномаи Рӯдакӣ. Ҷилди I. – Душанбе: ҶММ “Ксерокс Ланд”, 2008. -590 саҳ.
8. Нафисӣ Саид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе: Дониш, 2008. -934 саҳ.
9. Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, Ҷилди I. –Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи Советии Тоҷик,1988. -543 саҳ.

ШОИРИ ҲАММАРОМ ВА ҲАМАҲДИ УСТОД РӮДАКӢ

Дар мақола дар бораи яке аз шоирони камшинохташудаи ҳамаҳди Устод Рӯдакӣ – ҳаким Абулҳасани Оғоҷӣ ва ашъори ӯ маълумот дода шудааст. Муаллиф дар асоси маълумоти кӯтоҳи сарчашмаҳои адабӣ-таърихӣ зиндагиномаи мухтасари ин шоирро дар асоси далелҳои мантиқӣ барқарор, инчунин мазмуну мухтавои мероси андаки барҷоймондаи шоирро баррасӣ намудааст.

Мазмуну мундариҷаи асосии мероси барҷоймондаи Оғоҷӣ аз мадҳу санои амирони хирадпарвар, ишқу муҳаббати инсонӣ, панду андарз ва тасвири зебоиҳои табиат баҳс менамояд.

Абулҳасани Оғоҷӣ яке аз шоирони маъруфи охири асри X ва соҳибмансабони дарбори Сомониён буда, бо ду забон: тоҷикӣ ва арабӣ девони шеър тадвин намудааст. Ин ду девони шеър дар паҳнаи Хуросони бузург маъруфу маҳбуб буда, номи шоирро берун аз зодгоҳаш шаҳри Бухоро бурдааст.

Ашъори ин шоир дилнишину сода ва нишондиҳандаи ғаномандии забони порсии нав ва гузашта аз ин, ҳамаҳд ва ҳаммаслаки Устод Рӯдакӣ будани ӯро собит менамояд.

Калидвожа: ҳамаҳд, ҳаммаром, соҳибмақом, дарбор, мансабдор, фасоҳат, балоғати сухан, мантиқи калом, саҳли мумтанеъ, ишқ, табиат, панду ахлоқ, мадҳия, қитъа, сабки баён.

Маълумот дар бораи муаллиф: Анзурати Маликзод – ходими пешбари илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, Тел: (+992) 915 04 19 75; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

ПОЭТ-ЕДИНОМЫШЛЕННИК И СОВРЕМЕННИК УСТОДА РУДАКИ

В статье представлены сведения об одном из малоизученных поэтов эпохи Устода Рудаки, хакиме Абулхасане Агаджи и его творчестве. На основе кратких данных из литературно-исторических источников автор логически реконструирует краткую биографию поэта, а также анализирует содержание его немногочисленного сохранившегося наследия.

Основное содержание сохранившихся произведений Агаджи включает в себя восхваление мудрых эмиров, человеческую любовь, поучения и наставления, а также описание красоты природы.

Абулхасан Агаджи был одним из известных поэтов конца X века и высокопоставленным чиновником при дворе Саманидов. Он составил диваны (сборники стихов) на двух языках: таджикском и арабском. Эти два сборника были широко известны и любимы на просторах Великого Хорасана, прославив имя поэта далеко за пределами его родины, города Бухары.

Поэзия Агаджи отличается душевностью и простотой, демонстрируя богатство

новоперсидского языка. Его творчество доказывает, что он был современником и последователем литературной школы Устода Рудаки.

Ключевые слова: современник, единомышленник, высокопоставленный, двор, чиновник, красноречие, риторика, логика слова, «сахли мумтане» (обманчивая простота), любовь, природа, этика и наставления, панегирик, китъа, стиль изложения.

Сведения об авторе: Анзурати Маликзод – ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ, Тел: (+992) 915 04 19 75; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

A LIKE-MINDED POET AND CONTEMPORARY OF USTOD RUDAKI

The article provides information about Hakim Abulhasan Aghaji, one of the lesser-known poets of Ustod Rudaki's era, and examines his poetic works. Based on brief accounts from literary and historical sources, the author reconstructs a concise biography of the poet through logical analysis and explores the themes and content of his surviving literary heritage.

The core themes of Aghaji's extant works consist of the glorification of wise emirs, human love, moral counsel, and vivid descriptions of the beauty of nature.

Abulhasan Aghaji was a renowned poet of the late 10th century and a high-ranking official at the Samanid court. He compiled poetry collections (divans) in two languages: Tajik (Persian) and Arabic. These two divans were famous and highly regarded throughout Greater Khorasan, carrying the poet's name far beyond his birthplace, the city of Bukhara.

The poet's verses are heartfelt and simple, showcasing the richness of the New Persian language. Furthermore, his work confirms that he was a contemporary and a follower of the school of Ustod Rudaki.

Keywords: contemporary, like-minded, high-ranking, court, official, eloquence, rhetoric, logic of speech, sahl-i mumtane (deceptive simplicity), love, nature, ethics and admonition, panegyric, qita, style of expression.

About the author: Anzurati Malikzod – Leading Specialist of the Rudaki Institute of literature and languages of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Ph: (+992) 915 04 19 75; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

ТДУ-82. 09(575. 3)
ТКБ-83. 3(0)5
Ғ43

МУРУРЕ БА ҶАНБАЪҲОИ ПОЭТИКИИ ШЕЪРИ СИРАТ

Ғаффорова М.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б.Ғафуров

Абулфазли Сират бо афкори рангин, нигоҳи тоза ва навпардозиҳояш дар адабиёти охири асри XIX мақоми намоён дорад. Доир ба ҳаёт ва осори боқимондаи шоир аз тазкираҳои охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба монанди «Туҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-и-ш-шуарои ва-л-ашъор»-и Афзал-махдуми Пирмастӣ, «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мирсиддиқхони Ҳашмат, «Тазкираи Шаръӣ»-и Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Абдуллоҳҳоҷаи Абдӣ маълумот гирифтан мумкин аст. Дар муқаддимаи девони Сират, ки ба қалами профессор М. Мирзоюнус мансуб аст ва китоби эшон "Аз таърихи адабиёти охири садаи Х1Х – нимаи аввали садаи ХХ" низ дар бораи ин шоир ва эҷодиёташ маводи арзишманд ҷой дорад. Вале дар хусуси вежагиҳои ҳунариву поэтикии ашъори Сират ҳанӯз таҳқиқоти мукаммали илмӣ ба анҷом нарасидааст. Бинобар ин дар ин мақола кӯшиш ба харҷ рафтааст, то ҷанбаъҳои поэтикӣ ва унсурҳои оҳангсози ашъори Сират баррасӣ гардад. Зеро омӯзишу таҳқиқи ҷанбаъҳои поэтикии шеър барои муайян кардани ҳунари шоирӣ ва мақоми шоир хеле муҳим мебошад.

Абулфазли Сират барои нишонрас гардонидани сухан аз воситаҳои гуногуни бадеӣ истифода бурдааст. Инчунин унсурҳои гуногуни оҳангсоз ба монанди вазнҳои дилнишин, қавофиву радоиф, саноеи лафзиву маънавиро низ корбаст намудааст. Яке аз хасоиси фарқкунандаи шеъри Абулфазли Сират ин ҷилваи оҳангнокии шеър аст. Шоир бо истифода

аз вазни арӯз, санъатҳои бадеӣ, калимоту тарокиби мукаррар, мувофиқ овардани садоноку ҳамсадо оҳангнокии шеърро таъмин намудааст. Сират бо вазни арӯз бархӯрди вижа дошт ва бо арӯзи тоқикӣ ҳамчун ба суннати адабӣ муносибат мекард.

Бояд қайд кард, ки оҳанги шеър барои дар зеҳни хонанда ҷойгузин кардани ғояву мақсад ва инъикоси ҳусни зоҳирии шеър заминаи хубе фароҳам меорад. адабиётшинос Шафеии Кадканӣ дар китоби “Мусиқии шеър” гуфтааст: “Шеър, дар ҳақиқат, мусиқии калимаҳою лафзҳост ва ғино мусиқии алҳону оҳангҳо ва беҳуда нест агар Арасту шеърро зоидаи ду нерӯ медонад, ки яке ғаризаи муҳокот аст ва дигаре хосияти дарки вазну оҳанг” [4, с. 44].

Ҳам ҷавҳар ва ҳам сурати шеъри Сират омӯхтанӣ аст. Шоир барои адо намудани матлаб зеботарин қолабҳои шеъриро мавриди корбурд қарор додааст. Дар натиҷаи омӯзиши поэтикӣ маълум гардид, ки таркиби девони Абулфазли Сират аз жанрҳои ғазал, қасида, соқинома, қитъаҳои таърихӣ, маснавӣ, иборат буда, онҳо дар баҳрҳои ҳазаҷ, рамал, раҷаз, мутақориб, музореъ, муҷтасс, хафиф суруда шудаанд.

Чун дигар шоирон ба монанди Фахруддин Асъади Гургонӣ (мутаассифона осораш то замони мо омада нарасидааст), Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Хоҷуи Кирмонӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ Абулфазли Сират низ соқинома навиштааст. Ин жанри маъмули адабие мебошад, ки ба қавли адабиётшинос Шодимуҳаммад Сӯфиев аз батни хамрия арзи вуҷуд кардааст. Донишманди эронӣ Забеҳулло Сафо дар бобати ин жанри адабӣ чунин мегӯяд: «. . . соқиномаҳо ҳамчунон ҷавлонгаҳе бувад барои изҳори авотифи шоирона дар бораи нопойдорӣ ва беҳудагии ҷаҳон ва ҳастии он, оқибати дардангези мо-фарзандони одам. . . паноҳ бурдан ба олами мастӣ ва беҳушӣ барои раҳоӣ аз дардҳо ва ғамҳое, ки бори миннати ин ҳастии дурӯғин бар дӯши ҷони мо мениҳад» [9, с. 615].

Яъне дар соқинома шоир соқиро мухотаб намуда, афкори хешро дар перояи санооти бадеӣ иброз менамояд. Вазни соқинома дар адабиёт устувор аст. Яъне кулли соқиномаҳо, инчунин соқиномаи Сират ҳам дар вазни ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф, ки латифтарин шакл аст, навишта шудааст:

Биё, соқӣ, ба ҷоме соз мастам,

Ба шаҳди бехудӣ кун пойбастам [11, с. 31].

v- - -/ v- - -/ v- -

Мафоӣлун/ Мафоӣлун/ Фаӯлун

Нахустин ғазали девони шоир “Чун соя агар бахт намояд мадади мо” буда, дар баҳри ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф навишта шудааст. Бояд гуфт, ки вазни ҳазаҷ аз сермаҳсултарин баҳрҳои арӯз ба ҳисоб рафта, дар луғат ба маънои тараннуми хушоянд омадааст. адабиётшинос Парвиз Нотили Хонларӣ ин баҳрро дар қатори бист авзони серкорбурди форсӣ ҷой додааст:

Чун соя агар бахт намояд мадади мо,

Хуршед ниҳад по зи карам бар намади мо [11, с. 53].

- - v / v - - v / v - - v / v - -

Мафъӯлу / мафоӣлу / мафоӣлу / фаӯлун

Сират дар яке аз камистеъмолтарин авзони шеъри форсӣ, яъне раҷази мусаммани махбуни мураффал низ шеър гуфтааст. Мисраъҳо тӯлонӣ буда, аз чаҳор рукни панҷҳиҷоӣ иборат аст:

Зиҳӣ фасоҳат дами такаллум, ки шаҳди лафзат шакар надорад,

Зиҳӣ малоҳат, гаҳи табассум, ки дурҷи лаълат гуҳар надорад [11, с. 60]

v- v- - / v- v- - / v- v- - / v- v- -

Мафоилотун / Мафоилотун / Мафоилотун / Мафоилотун

Инчунин шоир дар вазни мутантани мутақориб, ки хоси достонҳои ҳамосию қаҳрамонӣ буда, “Шоҳнома”-ву “Офариннома” ва “Бӯстон” бо ин вазн навишта шудаанд, маснавии “Чиҳил ҳол дар фароиз”-ро иншо намудааст:

Ба илми фароиз ба тақсими мол,

Чиҳил буда бар аҳли мерос ҳол [11, с. 96].

v - - / v - - / v - - / v ~

фаӯлун / фаӯлун / фаӯлун / фаӯл

Чунон ки маълум аст дар асрҳои XIX ва XX навиштани моддаи таърих ривоҷ пайдо мекунад. Дар қатори дигар шоирон Абулфазли Сират қитъаҳои таърихии зиёд навиштааст. Яке аз онҳо дар вазни зебои рамал навишта шудааст:

Дил ду таъри/хи мувофиқ /дид дар до/дугирифт,

Чун камол аз /боғи шоҳӣ (1919) / ёфт ғайрат/офарин [11, с. 83].

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~ ё - v –

фоилотун /фоилотун / фоилотун / фоилон ё фоилун

Дар ғазали “Мабанд аз сари имсок даст дар гардан” шоир хислати бади инсонӣ, яъне хасисиву бухлу ҳасудро мазаммат намудааст. Мувофиқи андешаи шоир инсон бояд саховатманду пурбардошт бошад. Эҳсону муруввату сидқро аз баҳри ризои Ҳақ дар вуҷуди хеш парвариш намояду шоиставу сазовору нек зиндагӣ намояд. Ин ғазал дар вазни зебою хушоянди музореи мусаммани мақбузи аслам навишта шудааст:

Мабанд аз сари имсок даст дар гардан,

Ки хислатест накӯҳида пеши аҳли ниё [11, с. 75].

v – v - / v v - - / v – v - / - -

мафоилун / фаилотун / мафоилун / фаълун

Дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф, ки хоси маснависароии форсӣ буда, достонҳои “Ҷамшед ва Хуршед”-и Салмони Совоҷӣ, “Вис ва Ромин”-и Фахриддини Гургонӣ, “Гулу Наврӯз” ва “Камолнома”-и Ҳоҷуи Кирмонӣ, “Гулшани роз”-и Маҳмуди Шабистарӣ, “Хусрав ва Ширин”-и Низомии Ганҷавӣ, “Ҳусн ва Дил”-и Яҳёи Себак, аксари “Юсуф ва Зулайхо”-ҳо ва ғайраҳо суруда шудаанд, ғазалҳои бисёр зебо ва дигар анвои шеър эҷод намудааст:

Биҳамдиллоҳ, ки аҷзам коргар шуд,

Дуоям зевари гӯши асар шуд [11, с. 37].

v - - - v - - - v - -

мафоилун / мафоилун / фаӯлун

Абулфазли Сират аз силсилаи дуюми баҳрҳои фаръӣ дар вазнҳои муҷтасси мусаммани махбуни мақсур, муҷтасси мусаммани махбуни аслам ва хафифи мусаддаси махбуни аслам шеър гуфтааст, ки он аз омезиши аркони солиму зиҳофии баҳрҳои Рамалу Раҷаз сохта шудааст:

Ба дастёрии иқбол, эй насими баҳор,

Ба он диёр агар афтадат зи бахт гузор [11, с. 42].

мафоилун/фаилотун/мафоилун/фаилон

- v - v / v v - - / v - v - / v v ~

Муҷтасси мусаммани махбуни мақсур

Буд бераҳме аз муруввat дур,

Ба ҷафо толиб, аз вафо маъзур [11, с. 94].

v v - - / v - v - / - -

Хафифи мусаддаси махбуни аслам

Аз силсилаи аввали баҳрҳои фаръӣ бошад дар вазни Музореи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф ё мақсур шеър сурудааст.

Дар дафъи ғам дуои вуҷуди шарифи ту,

Кибрити аҳмар аст, ки ман вирд кардаам [11, с. 74].

- - v / - v – v / v - - v / - v –

Музореи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Шаш рубоие, ки дар китоб омадааст, дар шаҷараи ахраб навишта шудааст. Як рубоӣ дар вазни ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи абтар, се рубоӣ дар вазни ҳазаҷи мусаммани ахраби мақбузи абтар ва ду рубоӣ дар вазни ҳазаҷи мусаммани ахраби мақбузи маҷбуб навишта шудааст:

Умрест, ки дил завқи ҳавоят дорад,

Танҳо на забон барги саноят дорад.
Ҳам дида таманнои лиқоят дорад,
Ҷон низ нафас вақфи дуоят дорад [10, с. 80].
- - v / v - - v / v - - - / -
Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи абтар

Дар натиҷаи тааммул ва диққате, ки ба шеъри Сират кардем, маълум гардид, ки басомади авзони шеър дар девони ӯ ба чунин шакл аст:

Р/Т	Номи вазн	Шумора
1.	Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф	4
2.	Муҷтасси мусаммани махбуни маҳзуф ё мақсур	4
3.	Рамали мусаммани махбуни маҳзуф ё мақсур	4
4.	Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф ё мақсур	3
5.	Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи абтар	1
6.	Ҳазаҷи мусаммани ахраби мақбузи абтар	2
7.	Ҳазаҷи мусаммани ахраби мақбузи маҷбуб	1
8.	Музореи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф ё мақсур	5
9.	Музореи мусаммани мақбузи аслам	1
10.	Рамали мусаммани мақсур ё маҳзуф	10
11.	Раҷази мусаммани махбуни мураффал	1
12.	Рамали мусаммани аслам	1
13.	Рамали мусаммани махбуни аслам	1
14.	Мутақориби мусаммани маҳзуф ё мақсур	1
15.	Хафифи мусаддаси махбуни аслам	1
16.	Муҷтасси мусаммани махбуни аслам	1
17.	Рамали мусаммани махбун	1

Қофияву радиф мусиқии берунии шеърро таъмин намуда, барои пурқувват кардани ҷанбаҳои оҳангнокии шеър нақши муҳим доранд. Қофияву радиф аз аносири муҳимтарини шеър ба ҳисоб рафта, ба пиндори Маяковский “банду басти шеър аст”. Дар хусуси қофия ва радиф дар китоби санъати сухан чунин гуфта шудааст: “Қофия ба мусиқии шеър обу ранги тозае мебахшад, вале вазифаи он на ба он дараҷаест, ки ягона пояи асосии шеър ҳисоб ёбад. Қофия фақат ба он дараҷа аҳамият дорад, ки мазмун шаклро таъйин кунад ҳам, шакл низ дар навбати худ воситаи ифодаи мазмун ва ба ин маънӣ фаъол аст” [3, с. 376].

Дар яке аз ғазалҳояш калимаҳои “бикушой, бисарой, бидарой, бинамой” вазифаи қофияро иҷро намудаанд. Инчунин шоир дар асоси санъати таҷнис калимаҳоро дар майдони сухан гӯё ба рақс дароварда, оҳанги зебоеро ҳосил намудааст, ба монанди “бибарою ба бар ой”, “ба дар ою бидарой”, “ба сар ою бисарой” ғазалро ба таври лузум мавзуну муассир намудааст:

Шиша пурмай куну соқӣ қадаҳ аз каф магузор,
Шаби васл аст, муғаннӣ, ба сар ойу бисарой [11, с. 73].

Аксарияти ғазалҳои Сират мураддаф мебошанд. Радиф барои муассир баён кардани матлаб нақши муҳим дорад. Ҳамчуноне ки адабиётшиноси эронӣ Шафеии Кадканӣ мегӯяд: “Радиф, дар ҳақиқат, барои такмили қофия ба кор меравад ва ба таври қатъӣ метавон иддао кард, ки ҳудуди ҳаштод дар сади ғазалиёти хуби забони форсӣ ҳама дорои радиф ҳастанд ва усулан ғазал бе радиф ба душворӣ муваффақ мешавад ва агар ғазал бидуни радиф зебоӣ ва лутфе дошта бошад, комилан ҷанбаи истисноӣ дорад” [4, с. 138]. Радифҳои ғазалиёти Сират аз ҷиҳати сохт гуногун мебошад. Масалан, радифи ғазали зер аз чаҳор калима иборат аст.

Ба майи шавқи ту паймона шудан аз ман бин,
Чист паймона, ки майхона шудан аз ман бин.
Турраи хам ба хами шоҳиди иқболи туро,
Ҳар яке дасти дуо шона шудан аз ман бин.
Назари ғайри ту силихури мижгони вафост,

Ошно душмани бегона шудан аз ман бин [11, с. 70].

Ба ғайр аз ин феълҳои рехт [58] карду рафт [59], надорад [60], дорад [61], бошад [62], кард [64], шуд [65], дорам [67] низ ба вазифаи радиф омадаанд.

Дар коргаҳи маъниофаринии Абулфазли Сират калимаҳо дар саҳни файзгустари андешаву пиндор бозӣ мекунанд. Дар пешу канори байт ҷойи хешро иваз намуда, маънии тозаеро бозгӯ месозанд. Ин суханбозӣ на танҳо ҳусни зоҳирӣ, балки баҳри ифодаи матлаби гӯянда ва инъикоси завқи эстетикии шоир воситаи хуб аст. Дар ҳақиқат, ин гуна шеърҳо маҷмуи зебоиҳост. Ба ин маънӣ Сергей Ожегов чунин мегӯяд: “Зебоӣ маҷмуи сифатҳоест, ки ба чашму гӯши инсон ҳаловат ато менамояд” [5, с. 538]. Сират бо истифода аз санъати иштиқоқ, яъне калимаҳои аз ҷиҳати шакл ба ҳамдигар монанд ва ё вожаҳои ҳамрешаро ба ҳам овардан мусиқияти шеърро фароҳам намудааст:

Пеши чашмам чанбари афлокро қадре намонд,

Чашм то ҳамчашми чашми ҳалқаи дар ёфтам [11, с. 81].

Ба андешаи мо чашм дар ин байт ба се маънӣ омадааст. Яке ба маънои ҳақиқии чашм ва дигар ба маънои сӯрохии ҳалқаи дар ва дигаре ба маънои калид корбаст шудааст. Яъне то он замоне, ки шоир ба сӯрохии дар калиди қулфкушои мувофиқ дарёбад, дар азобу ранҷ мондааст. Ҳатто ягон аҷроми осмониву ягон аҷсоми заминиро низ эҳсос намекард.

Дар байти дигар бошад вожаи “шикан” дар асоси санъати иштиқоқ оҳанги шеърро таъмин намудааст:

Шикани дил шикани тарфи кулоҳ аст маро,

К-ин шикан дар шикани зулфи шикан дар шикан аст [11, с. 57].

Шикан дар ин ҷо ба маънои маҷозии ранҷу азоб ва дар мавриди зулфи шикан дар шикан ба маънои зулфи печ дар печ омадааст. Яъне ин ранҷу азобҳои ман натиҷаи шикастани паймони орзуву умедҳои неки ман аст. Ҳамин дилбастагиву гирифториҳои ман, маҷзубияти ман ба зулфи печ дар печ аст, ки дар ин ҳолати низорам. Яъне шоир ошиқи ҷафодидаи вафонарасида ва шикастарӯҳ аст. Шоири ошиқ дар кӯраи ғаму ҳичрон месӯзад, то дар оташи сӯзони дарду аламу парешониву афтодагӣ пухта шавад. Ҳамин оҳангҳои исёнангезу ғамолуд риштаҳои эҳсосоти инсониро ба ларзиш медароранд.

Дар анҷом метавон хулоса кард, ки Абулфазли Сират дар қолаби вазнҳои латиф шеъру ғазал суруда, аз анвои гуногуни воситаҳои оҳангсоз истифода бурдааст. Корбурди қофияву радиф ва саноеи гуногуни бадеӣ мусиқияти шеърро таъмин сохтаанд. Радифҳои гуногунсохти шоир барои муассиртар баён кардани матлаби ӯ заминаи мустаҳкам гузоштаанд. Эҳсосот, шӯру исёну ғалаёнҳои ботинии шоир дар жанрҳои соқиномаву ғазалу қитъа, байту маснавиҳо бо перояи каломи пурсаноеъ ва зеботарин шакл баён шудааст.

АДАБИЁТ:

1. Абдӣ, Абдуллоҳҳоҷа. Тазкират-уш-шуаро / Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо; зери назари Саҳобиддин Сиддиқов /Абдуллоҳҳоҷаи Абдӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – 291 саҳ.
2. Возеҳ, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Туҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб: Матни интиқодӣ / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғари Ҷонфидо; зери назари Абдулғанӣ Мирзоев / Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ. – Душанбе: Дониш, 1977.
3. Зеҳнӣ, Тӯрақул. Санъати сухан/ Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007, 396с.
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафеӣ. Мусиқии шеър / Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Теҳрон, Огаҳ, 1373, -679с.
5. Марворид (роман, повест, ҳикояҳо, пйесаҳо). Тарҷумаи Абдуғаффори Абдуҷаббор. – Душанбе: Истеъдод, 2013.
6. Муҳтарам, Ҳоҷӣ Неъматуллоҳ. Тазкират-уш-шуаро / Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Ҷонфидо; зери назари Камол Айнӣ / Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам. – Душанбе: Дониш, 1975. – 376 с.
7. Нарзиқул, Мисбоҳиддин. Вазни шеъри тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Мисбоҳиддин Нарзиқул, –Душанбе: Мега-принт, 2021. – 144 саҳ.

8. Садри Зиё, Шарифҷон-махдум. Тазкори ашъор / Шарифҷон-махдуми Садри Зиё. – Теҳрон: Суруш, 1380. – 428 с.
9. Сафо, Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон (Ҷилди панҷум бахши аввал) / Забеҳуллоҳ Сафо. –Теҳрон: Фирдавс, 1369. - 633 саҳ.
10. Сират, Абулфазл. Девон. – Хазинаи дастхатҳои шарқии Институти забон, адабиёти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Шумораи 858.
11. Сират, Абулфазл. Девон / Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Матлубаи Мирзоюнус / Абулфазли Сират. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2014. – 100с.
12. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Вазни шеъри форсӣ /Парвиз Нотили Хонларӣ. – Теҳрон: Интишороти Тус, 1367. -295с.
13. Ҳабибуллоҳ, Марҳамат. Маърифати шеър / Марҳамати Ҳабибуллоҳ. – Хуҷанд: – 1994. – 64с.

МУРУРЕ БА ҶАНБАЪҲОИ ПОЭТИКИИ ШЕЪРИ СИРАТ

Мақола ба таҳқиқи хусусиятҳои гуногуни поэтикӣ, унсурҳои оҳангсози шеъри Сират ихтисос ёфтааст. Муаллифи мақола кӯшиш намудааст, ки вазнҳои ашъори Абулфазли Сиратро муайян карда, ҳунари шоирии ӯро баррасӣ кунад. Аз рафти таҳқиқоти муаллиф муайян гардид, ки Сират дар вазнҳои маъмулӣ ба монанди ҳазаҷ, рамал, раҷаз, муҷтасс, музореъ, хафиф, мутақориб шеър гуфтааст. Инчунин хусусиятҳои қофияву радиф, ки таъминкунандаи мусиқияти берунии шеър мебошанд, муайян карда шудааст. Ба андешаи муаллиф аксарияти ғазалҳои Сират мураддаф буда, сохти гуногун доранд. Зикр шудааст, ки феъл дар бисёр маврид ба вазифаи радиф омадааст. Шоир санъати иштиқоқро низ мавриди корбаст қарор дода, дар асоси ба ҳам овардани калимоти ҳамреша эҳсосоти ботинии худро иброз дошта, оҳанги шеърро таъмин намудааст. Муаллиф ба хулосае меояд, ки мусаббиби равонии калом ин истифодаи вазнҳои хушоянд, қофияву радиф, саноеи бадеӣ буда, истифодаи ин аносири шеърӣ ба шоир имконият додааст, ки хушоҳангии шеърро таъмин намояд.

Калидвожаҳо: Сират, қофия, радиф, мусиқии шеър, ҳазаҷ, рамал, раҷаз, мутақориб, ғазал, санъатҳои бадеӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғаффорова Маҳина, докторанти МДТ "Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров"

ОБЗОР ПОЭТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ПОЭМЫ СИРАТ

Статья посвящена изучению различных поэтических особенностей, музыкальных элементов поэзии Сирата. Автор статьи попытался определить размеры стихов Абульфазли Сирата и обсудить его поэтическое искусство. В ходе исследования автора было определено, что Сират писал стихи в таких общепринятых размерах, как хазач, рамал, раджаз, муджтасс, музоре, хафиф и мутакариб. Также были определены особенности рифмы, которые обеспечивают внешнюю музыку стихотворения. По мнению автора, большинство газелей Сирата являются мураддафами и имеют различную структуру. Упоминается, что глагол во многих случаях служит рифмой. Поэт также использовал искусство иштикак, выражая свои внутренние негодования на основе сочетания связанных слов, обеспечивая мелодию стихотворения. Автор приходит к выводу, что причиной эмоциональности слова является использовани приятных размеров, рифм, аллитерации и художественной звучности, а использование этих поэтических элементов позволило поэту обеспечить гармонию стихотворения.

Ключевые слова: Сират, рифма, радиф, поэтическая музыка, Рамал, Раджаз, Мутакариб, газель, изобразительное искусство.

Сведения об авторе: Гаффорова Маҳина, докторант Худжандского государственного университета имени академика Бобожана Гафурова

A REVIEW OF THE POETIC ASPECTS OF THE SIRAT POEM

The article is dedicated to the study of various poetic features, musical elements of Sirat's poetry. The author of the article tried to determine the meters of Abulfazli Sirat's poems and discuss his poetic art. During the author's research, it was determined that Sirat wrote poetry in such standart meters as hazaj, ramal, rajaz, mujtass, muzoreh, hafif, and mutaqarib. The features of rhyme and radif, which provide the external music of the poem, were also determined in the autor's opinion, most of Sirat's qhazals are

muraddaf and have different structures. It is mentioned that the verb in many cases serves as a rhyme. The poet also used the art of ishtiqaq, expressinq his inner rebellions based on the combination of related words, providing the melody of the poem. The author concludes that the cause of the emotional nature of the word is the use of pleasant meter, rhyme and alliteration, and artistic technique, and the use of these elements of poetry allowed the poet to ensure the harmony of the poem.

Keywords: Sirat, rhyme, radif, poetry music, hazaj, ramal, rajaz, mutaqarib, qhazal, fine arts. ***Information about the author: Gafforova Mahina a doctoral student at the Khujand State University named after academician Bobojan Ghafurov***

ТДУ: 811. 21 / 22

МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОӢ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ

Даминзода М. З.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Муносибатҳои маъноӣ дар соҳаи маъношиносӣ яке аз ҷанбаҳои асосии таҳқиқи забоншиносӣ мебошад. Дар доираи он пажӯҳиши низоми истилоҳотӣ ҳамчун пажуҳиши забони илм ва фан маҳсуб меёбад. Истилоҳот ҳамчун воҳидҳои алоҳидаи лексикӣ дар забоншиносӣ як низоми комили маъноиро ташкил медиҳанд, ки байни ин воҳидҳо равобити маъноии гуногун вуҷуд доранд. Робитаҳои маъноӣ барои фаҳмиши дақиқи мазмуни истилоҳот, таҳлили матнҳо ва таҳияи луғатҳо аҳамияти калон доранд. Дар ин бора забоншиноси рус В. Н. Лексин хусусиятҳои низоми истилоҳотро омӯхта, таъкид мекунад, ки низоми мазкур инъикоси низоми мафҳумҳои соҳаи муайяни дониш буда, байни воҳидҳои он робитаҳои муайяни маъноӣ дида мешавад [8, с. 35]. Аз ин рӯ, муносибатҳои маъноии байни истилоҳҳо дар низоми истилоҳотӣ инъикоси худро дар маънои мафҳумӣ пайдо мекунанд, зеро миёни маъноҳои истилоҳҳо ва мафҳумҳо муносибатҳои махсус мавҷуд аст.

Боиси тазаккур аст, ки низоми истилоҳоти меъморӣ як низоми хеле ташаккулёфта ва бисёрҷанба буда, дар он равобити дохилии маъноӣ, ки аз маънои мафҳумии калимаҳо маншаъ мегиранд, нақши муҳимро мебозанд. Чунонки муҳаққиқи тоҷик Ж. Гулназарзода таъкид мекунад: “. . . калимаҳо дар заминаи дорои кадом маъно буданашон ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд ва ба таври умумӣ ва хулосавӣ ашё ва падидаи ҳақиқатро инъикос мекунанд”[3, с. 217]. Бинобар ин, низоми истилоҳоти меъмориро, ки аз воҳидҳои (калима ё ибора) бо ҳам мутаносиб иборатанд ва барои дақиқ тавсиф кардани унсур, объект, раванд ва ё маводе хизмат мекунад, метавон ҳамчун “забони махсуси касбӣ” номид. Ин низомро Ю. М. Лотман низ ҳамчун маҷмуи нишонаҳо номида, ба он андеша аст, ки онҳо дар шароите самаранок ҳисобида мешаванд, ки робитаҳои маъноӣ дар он ба низом дароварда шуда бошанд [9, с. 48].

Аз ин бар меояд, ки муносибатҳои маъноӣ дар истилоҳот танҳо барои дақиқӣ ва муайянсозии фаннӣ зарур набуда, балки барои таъмини ҳамоҳангии муошират касбӣ байни меъморон, тарроҳон, муҳандисон, сохтмончиён ва дигар шахсони масъули соҳа низ хеле муҳим арзёбӣ мешаванд.

Дар низоми истилоҳоти меъморӣ шаклҳои зерини муносибатҳои маъноиро метавон мушоҳида намуд:

Муносибати **сермаъноӣ (полисемия)** – муносибате, ки дар он як калима (истилоҳ) метавонад маъноҳои гуногун дошта бошад. Чунончи: *хона, қаср* ва ғайра.

Муносибати **гунанокӣ (омонимия)** – муносибате, ки дар он калима (истилоҳ) як шакл дошта, ба маъноҳои комилан гуногун истифода мешавад. Масалан: *гунбаз (купол) / dome* – сохтори гирд ва баланд, ки дар қисми болоии бино ҷойгир мешавад; *гунбаз (свод) / vault* – сохтори камоншакл (каҷшуда) аст, ки барои пӯшонидани толор ё роҳрав истифода мешавад, тоқҳои ҳамчаспи бисёрқабата.

Муносибати **муродифӣ (синонимия)** – муносибате, ки ду ё зиёда истилоҳ як мафҳумро ифода мекунанд. Масалан, “*долон/айвон*”, *“кох/қаср”, “майдон/саҳн”* метавонанд дар ҳолатҳои муайян муродифи якдигар бошанд.

Муносибати **мутазодӣ (антонимия)** – робитаи муқобилмаъноиро ифода мекунад. Масалан, *“баландошёна/пастошёна”*, “*гармхона/сардхона*” муқобили якдигаранд. Ин навъи муносибат метавонад ба навъҳои зерин ҷудо шавад, ки онҳоро дар истилоҳоти меъморӣ ба назар мерасанд: *контрарӣ, контрадикторӣ, комплементарӣ, градатсия*.

Муносибати **ҷузъиву куллӣ (гипонимия ва гиперонимия)**. Масалан, *масолеҳи сохтмон* ҳамчун гипероним ва *бетон / concrete, бетони сабук / lightweight concrete, хишт (охар) / brick, санг/ stone, чӯб / wood, металл / metal, полимер / polymer, хамир (малот) / mortar, гач / plaster, панели гачӣ / gypsum panels* ва ғайра ҳамчун гипонимҳо мебошанд. Ба ҳамин монанд, *антаблимент / entablature* (пойгоҳи секисмаи болои сутунҳо) ҳамчун гипероним ва *рав /архитрав* (поёни он, ки болои сутун меистад), *арақа / frieze* (қисми миёна бо нақш оро дода) ва *нижвон / cornice* (қисми боло, ки берун баромадааст) ҳамчун гипонимҳо мебошанд.

Муносибати **ассотсиативӣ** – муносибатест, ки байни истилоҳҳо робитаи озоди маъноӣ барқарор мешавад. Яъне, дар ин ҳолат робитаи онҳо на ба маънои мустақим, балки ба истифодабарӣ ва ё контекст вобаста аст.

Муносибатҳои маъноии дар боло номбаршуда дар низоми истилоҳоти меъморӣ пурра ба назар мерасанд, зеро, ба андешаи забоншиноси англис J. Sager, истилоҳҳо воҳидҳои ҷудогонаи лексикӣнабуда, балки ҷузъҳои як сохтори мураттаби мафҳумҳо мебошанд: “Terms are not isolated lexical units, but are elements in a structured system of concepts”[19, с. 56].

Фаҳмиш ва муайян кардани муносибатҳои мазкур дар низоми истилоҳотӣ ба мутахассисони соҳаи меъморӣ ва забоншиносӣ, аз ҷумла ба таҳиягарони луғатҳо ва тарҷумонҳо имкон медиҳад, ки истилоҳот дуруст гурӯҳбандӣ шуда, дар истифодаи амалии он, бахусус дар таҳияи луғатҳои махсус ё системаи автоматикии коркарди маълумот ва барои дақиқии илмӣ мавриди корбурд қарор гиранд. Муҳаққиқи тоҷик Ж. Гулназарзода хеле дуруст таъкид мекунад, ки: “Робита маҳз нишондиҳандаи маъноист, на маъно, зеро муносибати онҳо тавассути қонуни созгори маъноӣ сурат мегирад. Қонуни созгори маъноӣ талаб мекунад, ки калимаҳои ба ҳам мувофиқ ва созгоршуда бояд дар ифодаи маъноҳои худ ақалан як маъно (сема)-и умумӣ дошта бошанд” [3, с. 217].

Дар робита ба ин, дар зер мо муносибатҳои маъноиеро, ки дар боло номбар кардем, вобаста ба истилоҳоти меъморӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем.

1. Истилоҳоти сермаъно (полисемия)

Сермаъноӣ (полисемия) яке аз падидаҳои маъмули забон мебошад, ки тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. Мусаллам аст, ки ҳамаи калимаҳои мустақилмаънои забон аз нигоҳи ифодаи маъноӣ ба якмаъно (моносемия) ва сермаъно (полисемия) ҷудо мешаванд. Тамоми калимаҳое, ки ба ҳайси истилоҳ истифода мешаванд, калимаҳои якмаъно (моносемия) мебошанд. Аз ин рӯ, аксари муҳаққиқон ба сермаъноии истилоҳот шубҳа доранд ва онро қабул надоранд. Дар ин маврид забоншиноси тоҷик Ҳ. Маҷидов таҳлили хеле дақиқе дорад. Ӯ бар он назар аст, истилоҳ танҳо якмаъно мешавад. Дар ҳолати ба истилоҳ табдил ёфтани калимаи сермаънои забон вай аз маъноҳои дигари худ дур шуда, бо онҳо дар муносибати омонимӣ қарор мегирад. Муҳаққиқи мазкур таъкид мекунад, ки: “Баробари ин гоҳҳо калимаҳои ҷудогонаи таркиби луғавӣ бо маъноҳои худ дар соҳаи мухталиф ҳамчун истилоҳ истифода мешаванд. . . Бо вуҷуди ин чунин калимаҳои ба истилоҳи соҳаҳаои гуногун мубаддалшударо сермаъно ҳисобидан дуруст нест. Калимаҳои номбурда бо маъноҳои алоҳидаи худ ба истилоҳи соҳаҳои ҷудогонаи илм табдил ёфтаанд. Мавриди истифодаи онҳо дар ин ё он соҳаи муайяни илм ё фан ҳамон маънои ягонаи интихобшудаи онҳо ба ҷунбиш меояд ва аз маъноҳои дигар сарфи назар карда мешаванд. ”[11, с. 148]. Аммо бархе аз забоншиносон сермаъноии истилоҳро қабул доранд. Чунончи, забоншиноси рус В. Н. Кудрявсев аз мавҷудияи сермаъноӣ дар истилоҳот таъкид намуда, бар он назар аст, ки «полисемия дар истилоҳоти техникӣ бояд идора шавад, то аз нофаҳмиҳо ва иштибоҳҳои амалӣ ҷилавгирӣ шавад»[7, с. 112].

Чунонки аз мулоҳизаҳои муҳаққиқон бармеояд, сермаъноӣ дар майдони “хушку холӣ” ба миён намеояд, балки бар асоси омилҳои гуногун ба вуҷуд меоянд. Забоншиносон

ин омилҳоро чунин номбар кардаанд: рушди маънои маҷозӣ; тағйири вазифаҳои иҷтимоӣ ва технология; истифодаи такрорӣ дар муҳитҳои гуногун; хусусиятҳои тафаккур ва эҳсоси инсон. Рушди маънои маҷозӣ ин интиқоли маъно аз як соҳа ба соҳаи дигар мебошад, ки Стефан Уллман маънии маҷозиро воситаи асосии васеъшавии маънои калимаҳо маънидод мекунад [20, с. 46]. Тағйири вазифаҳои иҷтимоӣ ва технологӣ, ки боиси тағйирёбии ҳаёт ва ихтироъҳои нав мегардад ва, ҳамзамон маънои калимаҳо васеъ мешаванд, омили дигари рушди сермаъноӣ мебошад. В. Виноградов ин нуктаро шарҳ дода, таъкид мекунад, ки вобаста ба рушди фарҳанг ва таҷрибаи инсон маънои калимаҳо низ инкишоф меёбанд [2, с. 87]. Омили дигари пайдоиши сермаъноиро муҳаққиқон дар истифодаи такрорӣ дар муҳитҳои гуногун маънидод мекунанд. Яъне як калима метавонад дар муҳитҳои гуногун бо маъноҳои гуногун ифода ёбад. Тафаккури инсонро, ки метавонад бо як калима ҳолатҳо ва чизҳои ба ҳам монандро ифода кунад, муҳаққиқон омили дигари пайдоиши сермаъноии калима медонанд.

Ҳамин тавр, маҷоз, технология ва ҷомеа, муҳити контекст, тафаккури инсон муҳимтарин омилҳои пайдоиши сермаъноӣ маҳсуб меёбанд. Дар соҳаи меъморӣ полисемия аз омилҳои зерин сарчашма мегирад:

- таърихи бисёрқабатаи калима (асли *суннатӣ* ва *воридшуда*);
- истифода дар соҳаҳои гуногун (*меъморӣ*, *шаҳрсозӣ*, *сохтмон*, *ҳуқуқ*).
- гузариш аз маънои аслӣ ба маънои маҷозӣ.

Чунончи, истилоҳотеро чанд аз номҳои биноҳо дар ҷадвали зер мисол меоварем, ки дар онҳо сермаъноӣ (полисемия) ба назар мерасад.

Англисӣ	**Тоҷикӣ**	**Маънои 1**	**Маънои 2**
House	Хона	бинои истиқоматии инфиродӣ	мафҳум дар маънои умумии "манзил"
Villa	вилла	хонаҳои боҳашамат дар наздишаҳр	меҳмонхонаҳои хурди сайёҳӣ
maisonette	мезонет	манзили дуошёна	як қисми бинои тиҷоратӣ бо тарҳи хос
Palace	Қаср	бинои шоҳона	бинои давлатӣ (масалан, қасри фарҳанг)

Шарҳи мисолҳои болоро бар асоси луғатҳо дида мебароем:

ХОНА - 1. маскан, як истиқоматгоҳ дар ҳавлӣ. 2. иморат, ҳавлӣ, ки чанд ҳуҷра дорад. 3. макон, ҷой, ошён; **хонаи бачагон** муассисаи нигоҳубини кӯдакон; кҳн. **хонаи маданият/фарҳанг** муассисаи маданият ва равшаннамоии байни мардум [13, с. 447].

ХОНА - 1) манзил, ҷои зист; 2) аҳли хона (оила); 3) замини кишт; 4) қуттии бозӣ (шахмат, нард); 5) бурҷ дар астрология; 6) макони ҳунар ё касб[1, с. 230].

HOUSE - 1) A building for human habitation, especially one that is lived in by a family or small group of people. 2) The people living in a house; a household. 3) A building in which people meet for a particular activity (e. g. opera house). 4) A religious community living together; 5) A business or institution (e. g. publishing house); 6) In astrology, one of the twelve divisions of the heavens. [22]

HOUSE-1) A building where people live, usually one family or group; 2) The people who live in a house; 3) A building used for a particular purpose (e. g. a house of worship). 4) A theatre, or the audience in a theatre. 5) One of the groups that students are divided into at some schools. [21]

Бояд зикр кард, ки ***хонаи истиқоматӣ, хонаи бачагон, хонаи маданият ё хонаи фарҳанг, хонаи омӯзгорон*** (*ба маънои ҳуҷра (кабинет)*) аз нигоҳи меъморӣ шаклу услуби хоси худро доранд, ки дар забон онҳо ҳамчун полисемия ифода мешаванд [4, с. 65]. Ё дар забони англисӣ *apartment buildings* (**хонаҳои бисёрхонагӣ**), ки ба муҳити шаҳр, ба маҷмааҳои баландошёна дахл доранд; *vernacular houses* (**хонаҳои суннатӣ**), ки ба муҳити

деҳот, ба меъмории маҳаллӣ ишора мекунанд ҳамчун полисемия мебошанд.

Ҳамин гуна, метавонем истилоҳи **“вилла/ villa”**-ро шарҳ диҳем. Баромади вожаи “**villa”** аслан аз забони итолиявӣ буда, маънои “қаср, хона, қитаъаи замин дар деҳа”-ро дорад ва он ба забони англисӣ иқтибос шудааст. Вилла ин “-хона бо боғ ё боғча берун аз шаҳр. Дар Рими Қадим – бинои истироҳатии шоҳона. Дар сохтмон, хонаҳо гирди як ҳавлӣ сохта мешуданд ва бо мозаика ва рангубор оро дода мешуданд. Вилла метавонад ибодатгоҳ, театр, канал ва ҳайкалҳои ороиширо дар бар гирад. Дар давраи Эҳё, виллаҳо тарҳи меҳварӣ (симметрӣ) бо айвони марказӣ гирифтанд (мисол: Вилла Мадама, Рим). Дар асрҳои XIX–XX – манзили якҳуҷрагии бароҳат бо боғ дар наздишаҳр ё минтақаҳои истироҳатӣ” [12, с. 123] ва дар замони муосир он ба маънои “меҳмонхонаҳои хурди сайёҳӣ” низ истифода мешавад.

Ҳамаи ин маъноҳо аз он далолат медиҳанд, ки онҳо дар тули таърих, ба гуфти муҳаққиқи англис Клайр (Claire)“қабат ба қабат” ба вуҷуд омадаанд: «*"Polysemy in architectural terminology is often rooted in historical layering of meanings, where an original functional term acquires figurative and broader urban uses over time* (Сермаъноӣ дар истилоҳоти меъморӣ аксар вақт аз қабат-қабат шудани таърихии маъниҳо сарчашма мегирад, ки дар он як истилоҳи аслии функсионалӣ бо мурури замон маънои маҷозӣ ва истифодаҳои васеътар дар муҳити шаҳрӣ пайдо мекунад). » [15, с. 59]

Ба монанди ҳамин сермаъноиро метавон дар дигар гурӯҳҳои мавзуии исилтоҳоти меъморӣ мушоҳида кард, ки дар зер онҳоро дида мебароем.

Истилоҳи **нақша** метавонад дар меъморӣ: 1) ба ҳуҷҷати техникӣ ишора кунад (**нақшаи ошёнаи аввал** / *first floor plan*); 2) ба ҳуҷҷати идоракунии шаҳр (**нақшаи умумӣ** / *master plan*); 3) ба барномаи корӣ ва марҳилаҳои иҷроиш он ишора кунад.

Чунин сермаъноӣ дар унсурҳои меъморӣ ва дар шаҳрсозӣ низ ба назар мерасад:

Фасад/ facade– 1) намои пеши бино; 2) маҷмуи намоҳои пайваста дар кӯча;

Гунбаз/ dome/vault – 1) пӯшиши берунии нимдоиравӣ; 2) сохтори дохилии камоншакл;

Айвон / portico – 1) сохтори сутундор дар пеши бино; 2) фазои нишаст дар ҳавлӣ;

Сафол / tile – 1) пӯшиши сақф; 2) унсури дохилии ороишӣ;

Бетон / concrete – 1) маънои умумии маводи сохтмонӣ дошта бошад; 2) як навъи хос (**бетони сабук / lightweight concrete**);

Минтақа / zone– 1) қисмати функсионалии шаҳр; 2) минтақаи муҳофизатӣ;

Марказ/ center – 1) маркази ҷуғрофии шаҳр; 2) маркази иқтисодӣ/идорӣ.

Ҳамин тавр, дар таркиби истилоҳоти меъморӣ калимаҳои зиёдеро метавон ҳам дар забони тоҷикӣ ва англисӣ пайдо кард, ки онҳо сермаъно буда, ба маъноҳои гуногун ифода шавад. Яъне калимае, ки дар ибтидо маънои аслӣ дошт (мисли «хона»ҷойи зист), бо гузашти вақт он маънои маҷозӣ (масалан «хона» ҳоло маъноҳои “оила” (дар забони англисӣ), ё “муассиса” (дар забони тоҷикӣ))гирифтааст. Бо пайдо шудани имкониятҳои нав вожаи “хона” маъноҳои иҷтимоӣ (масалан «хона»-и ҳунар, «хона»-и фарҳанг, «хона»-и бачагон, «хона»-и калонсолон ва ғайра) низ касб кард, ки ҳамаи инҳо муассисаҳои махсус буда, аз назари меъморӣ хусусият хоси худро доранд. Мисоли дигар, мо метавонем дар ин ҷо истилоҳи “***ошёна***”-ро оварем, ки агар дар биноҳои серошёна он маънои қабатҳои биноҳоро ифода намояд, вале он ҳамчунин ба маънои *хона* низ истифода мешавад.

2. Омонимия ва гунанокӣ дар истилоҳоти меъморӣ

Омонимия дар забоншиносӣ падидаи ҳамшаклӣ ва ҳамовозӣ аст, ки дар асоси он як вожа метавонад як шакл дошта, маъноҳои комилан гуногунро ифода кунад. Ҳ. Маҷидов омонимияро *калимаҳоиҳамовоз* номида, дуруст қайд мекунад, ки: “Баръакси ҳодисаи полисемия, ки ба системаи маъноии вожаҳои забон алоқаманд аст, ҳамовозии калимаҳо ба сохтори савтии онҳо вобастагӣ дорад. . . . дар ҳар як забон, аз ҷумла дар забони тоҷикии мо ҳам баробари калимаҳои аз бобати қиёфаи овозиашон аз ҳам фарқкунанда боз як миқдори муайни калимаҳое низ мавҷуданд, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ва ё наздикӣ доранд. Ин гуна вожаҳо калимаҳои ҳамовоз, ё омонимҳо номида мешавад. ”[11, с. 59]

Муҳаққиқ муносибати полисемия ва омонимияро нишон дода, якеро баръакси дигар маънидод мекунад, ки воқеан низ чунин аст. Дар забоншиносии тоҷик муҳаққиқон истилоҳи омонимро бо калимаҳои "**омоним**", "таҷнис", "**калимаҳои ҳамовоз**, "**ҳамгун**", "**ҳамшакл**" ифода намудаанд [14, с. 17]. Боз ҳам ба ҳамон масъала ишора бояд кард, ки на ҳамаи забоншиносон хусусиятҳои маъноии истилоҳро эътироф мекунанд, яъне ба андешаи онҳо истилоҳ якмаъно буда, аз хусусиятҳои полисемӣ, омонимӣ ва синонимӣ орӣ мебошанд. Зеро ба андешаи забоншиноси англисзабон Ҷ. Лайонз (Lyons, J): «омонимҳо дар истилоҳоти фаннӣ метавонанд сарчашмаи ҷиддии нофаҳмӣ шаванд, агар контексти истифода ба таври возеҳ муайян нагардад» [17, с. 272]. Ҳамчунин, Ҷ. Клайр ҳамин андешаро тақвият дода, таъкид мекунад: «Architectural homonyms often cause cross-disciplinary misunderstandings if not clearly defined within context (Омонимҳо дар соҳаи меъморӣ аксар вақт боиси нофаҳмиҳо миёни соҳаҳои гуногун мешаванд, агар дар контекст равшан муайян карда нашаванд.)» [15, с. 59] Ҳамаи ин андешаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки маънои калимаи омонимиро танҳо дар контекст метавон дарк кард, зеро аз назари талаффуз ва навишт он яксон аст.

Дар меъморӣ омонимия метавонад дар робита бо истифодаи ҳамон калима дар соҳаҳои гуногун (масалан, меъморӣ ва ҳуқуқ, ё меъморӣ ва сохтмон) пайдо шавад [18, с. 124]. Чунин истилоҳҳоро дар зер ба ҳайси мисол дар забони англисӣ дида мебароем:

Section – 1) *дар меъморӣ*: буриши амудӣ/уфуқии бино; 2) *дар ҳуҷҷатнигорӣ*: бахши матни ҳуҷҷат;

Base - 1) *дар меъморӣ*: қисми поёнии сутун; 2) *дар геодезӣ* пойгоҳи геодезӣ;

Order- 1) *дар меъморӣ*: низоми сутунҳо (дорикӣ, ионӣ, коринфӣ. . .): 2) *дар ҳуқуқшиносӣ:* ҳукм ё дастури расмӣ

Terrace - 1) *дар меъморӣ*: платформаи кушод дар пеши бино; 2) *дар боғдорӣ*: қатори заминӣ

Vault – 1) *дар меъморӣ*: қубба/сохтори камоншакл дар бино; 2) *дар бонкдорӣ* анбори пул (сейф);

Bay – 1) *дар меъморӣ*: қисми ҷудошудаи меъморӣ (масалан: bay window); 2) *дар ҷуғрофия:* халиҷ;

Column – 1) *дар меъморӣ*: сутун дар сохтмон; 2) *дар рӯзнома:* сутуни матн;

Wing - 1) *дар меъморӣ*: қисми канории бино (масалан: hospital wing); 2) *дар зоология*: бол (боли паранда);

Panel – 1) *дар меъморӣ*: порчаи ҳамвор дар девор ё дар; 2) гурӯҳи мутахассисон (panel of experts)

Storey – 1) *дар меъморӣ*: қабати бино (third storey); *дар* адабиёт ривоят, ҳикоя (story).

Омонимҳо метавонанад дар дохили як соҳа (аз ҷумла меъморӣ) низ вуҷуд дошта бошанд. Чунончи, дар соҳаи меъморӣ чунин омонимҳоро метавон номбар кард:

Манеж / riding hall (manege) – 1) толори варзишии аспсаворӣ; 2) толори умумӣ;

Павилон / pavilion – 1) бинои намоишӣ; 2) бинои хизматрасонӣ дар боғ;

Курдонёр / cour d'honneur – 1) майдони пеши қаср; 2) ҷои ҷамъшавии меҳмонон;

Арка/ arch– 1) унсури меъмории қафасшакл; 2) сохтори ёдбудӣ (аркаи триумфалӣ)

Чунин омонимҳоро дар байни маводи меъморӣ ва унсурҳои ороишӣ низ метавон мушоҳида кард:

Сафол / tile– 1) пӯшиши сақф; 2) унсури ороишӣ;

Бетон / concrete – 1) маводи сохтмонӣ; 2) изҳороти қатъӣ (маҷозӣ);

Гилемча/ carpet – 1) пӯшиши фарш;2) пӯшиши деворӣ (дар баъзе контекстҳо);

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки омонимҳо дар соҳаи меъморӣ бештар дар забони англисӣ мавриди истифода қарор доранд, вале дар забони тоҷикӣ низ онҳо кам нестанд. Омонимҳо метавонанд боиси нофаҳмӣ дар байни мутахассисон мешаванд, зеро як калима дар соҳаҳои гуногун маънои комилан дигар дорад. Масалан:*сутун* метавонад ҳам унсури меъмориро ифода кунад ва ҳам қисми рӯзнома (*сутуни матн*)бошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки чунин омонимҳо, агар дар контекст дуруст муайян

карда нашаванд, онҳо метавонанд дар муошрати байнисоҳавӣ (меъморӣ, шаҳрсозӣ, журналистика, фарҳанг ва ғайра) нофаҳмӣ ба вуҷуд оваранд.

3. Синонимия (муродифот)-и лексикӣ ва синтаксисӣ дар истилоҳот

Синонимияро муҳаққиқон падидае меноманд, ки дар он ду ё зиёда воҳидҳои лексикӣ як маънои наздик ё якхела доранд, вале аз ҷиҳати шакл аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Муҳаққиқи тоҷик Ҳ. Маҷидов таъкид мекунад, ки мафҳуми синонимия (муродифот) аз синоним (муродиф) васеътар буда, синонимия асосан ҳаммаъноӣ ва наздикмаъноии воҳидҳои сатҳои гуногуни забонро фаро мегирад. Муҳаққиқи мазкур синонимро ба тари зер тафсир мекунад: “Ба назари мо, ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва гоҳҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори мухталифи эҳсосотии худ фарқ мекунанд, бояд муродиф ё синонимҳои луғавӣ номида шаванд” [11, с. 75]. Яъне, муҳимтар аз ҳама он аст, ки калимаҳо бо маъноҳои асосии луғавии худ байни ҳам синоним мешаванд. Аммо вақте ки масъалаи синоним шудани истилоҳот ба миён меояд, боз дар ду ҷанба қарор гирифтани мутахасисонро мебинем. Зеро дар ин маврид фикри забоншиносон бо ҳам мувофиқ намеояд ва на ҳама муродифшавии истилоҳро дастгирӣ мекунанд. Чунончи Ҳ. Маҷидов таъкид мекунад, ки “Истилоҳоти илмиву фаннӣ, ки ифодакунандаи ягонаи мафҳумҳои соҳаи ҷудогона мебошанд, набояд, ки дар ифодаи он мафҳумҳо боз муродиф ҳам дошта бошанд” [11, с. 148]. Ин андеша дар асарҳои муҳаққиқони русу аврупоӣ низ хеле барвақт садо дода буд. Чунончи, забоншиноси маъруфи рус В. В. Виноградов бар он назар буд, ки синонимия дар забони умумӣ падидаи табиӣ буда, вале дар забони илмӣ (яъне дар истилоҳшиносӣ) истилоҳ бояд якмаъно ва устувор бошад. Он (яъне истилоҳ) бо дақиқӣ аз калимаи муқаррарӣ фарқ кунад ва як мафҳумро танҳо бо як воҳиди лексикӣ ифода намояд [2, с. 33]. Лотте Д. С., ки ба истилоҳшиносии русӣ асос гузошта буд, низ синонимияро дар истилоҳ ғайри қобили қабул мешуморид, зеро ба андешаи ӯ дар илм ва фан бояд “як истилоҳ = як мафҳум” бошад. Дар ҳолати баръакс: “Мавҷудияти синонимҳо дар истилоҳот боиси ихтилоф ва нофаҳмӣ мегардад»[10, с. 45].

Забоншиносони аврупоӣ, аз ҷумла забоншиноси олмонӣ Э. Вюстер, ки яке аз асосгузорони “стандартикунонии истилоҳот” маҳсуб меёбад, муродифшавии истилоҳро бар зарари соҳа мешуморад ва дақиқ будани истилоҳро шарти асосии он медонад. Аз ин рӯ, ба андешаи ӯ, барои як мафҳум танҳо як истилоҳ истифода шавад [16, с. 112].

Забоншиноси англис Стефен Уллман синонимияро падидаи табиӣ дар луғат номида, истифодаи онро дар истилоҳ боиси “шикастани дақиқӣ” медонад. Ӯ эътироф мекунад, ки синонимия дар фаннҳо бояд маҳдуд шавад [20, с. 145].

С. Д. Катснелсон дар истилоҳот функсияи услубӣ доштани синонимияро таъкид мекунад. Яъне, барои ифодаи як мафҳум як истилоҳи илмӣ ва як истилоҳи оммафаҳм метавонанд вуҷуд дошта бошанд[5, с. 94].

Муҳаққиқони ғарбӣ, аз ҷумла S. Ullmann, Lyons ва дигарон низ синонимияро як падидаи табиӣ номида, таъкид мекунанд, ки агар ду истилоҳ маънои як мафҳумро диҳанд, ин, бе мулоҳиза, натиҷаи рушди иҷтимоӣ ва таърихии забон аст.

Ҳамин тавр, ба андешаи муҳаққиқони мазкур синонимия метавонад гузариш аз истилоҳи кӯҳна ба истилоҳи навро осон кунад; дарки истилоҳро барои мардум фаҳмотар ва осон гардонад.

Дар робита ба ҳамин андешаҳо мо муҳаққиқонеро, ки синонимияро барои истилоҳ зарур мешуморанд, ҷонибдорӣ намуда, дар зер синонимияҳои истилоҳоти соҳаи меъморирo мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Синонимия дар истилоҳоти меъморӣ падидаест, ки он асосан аз се манбаъ сарчашма мегирад:

- иқтибосшавии истилоҳҳо аз забонҳои гуногун (масалан, русӣ, арабӣ, лотинӣ, англисӣ);

- гузариш аз истилоҳи кӯҳна ба нав (таърих ва анъанаҳои меъморӣ).

- истифодаи услубҳои гуногуни ифода (лексикӣ ва синтаксисӣ).

1) Синонимҳои иқтибосииистилоҳҳо аз забонҳои гуногун

Истилоҳҳои наве дар соҳаи меъморӣ дар забони тоҷикӣ мачуданд, ки аз дигар забонҳо иқтибос шудаанд ва онҳо бо иқтибосҳои куҳна ва ё гунаҳои нави истилоҳҳо ҳамзамон мавриди истифода қарор доранд. Чунончи:

Архитектор (*аз русӣ ва лотинӣ*) / **меъмор** (*аз арабӣ*) – касе ки нақшаи сохтмонҳоро таҳия мекунад;

Фасад (*аз русӣ ва фаронсавӣ*) / **намои пеш**(*аз форсӣ*) – рӯйи пеши бино, қисми намоёни бино;

Портал (*аз русӣ ва лотинӣ*) / **даромадгоҳи асосӣ** – дари калон ё даромадгоҳи асосии бино;

Арка(*азарабӣ ва лотинӣ*) / **арк** – камоншакл, як навъ сохтори таърихӣ ё ороишӣ;

Капител (*аз русӣ ва лотинӣ*) / **сари сутун** - қисми болоии сутун;

Интернат (*аз русӣ ва лотинӣ*) / хобгоҳи хонандагон – иқоматгоҳи умумӣ дар назди мактаб барои хонандагон;

Интерер (*аз русӣ ва фаронсавӣ*) / **дохили бино**;

Дизайн (*аз русӣ ва англисӣ*)/ **тарроҳӣ**, **нақшакашӣ**;

Панорама (*аз русӣ ва юнонӣ*) / **манзараи васеъ** – манзарае, ки дар тасвирҳо ва нақшақашиҳо истифода мешавад;

Мозаика (*аз русӣ ва юнонӣ*) / **тарҳи рӯйи девор** – тарҳҳои аз резаҳо сохташуда дар девор ё фарш;

Балкон (*аз русӣ ва итолиёвӣ***)/ полкона, полигона, ғурфа** – сохтори берунбаромада аз девори бино.

Дар забони англисӣ:

Term (Borrowed)	Source Language	English Synonym(s)	Usage in Architecture
Façade	French	Front, exterior	The face or front of a building
Portico	Latin (via Italian)	Porch, entrance	A covered entrance supported by columns
Atrium	Latin	Lobby, hall	A central open area in a building
Cupola	Italian (from Latin)	Dome, roof turret	Small dome on top of a building
Arcade	French/Latin	Colonnade, passage	Series of arches or covered walkway
Colonnade	Latin	Row of columns	A row of columns supporting a roof
Château	French	Mansion, estate	Grand residence, sometimes castle-like
Mansard (roof)	French	Gambrel roof	Type of roof with two slopes
Loggia	Italian	Gallery, veranda	Roofed open gallery along a wall
Mezzanine	Italian	Intermediate floor	A partial floor between two main floors
Vestibule	Latin/French	Foyer, entryway	Small entrance hall or lobby
Pavilion	French/Latin	Detached structure, annex	Freestanding building or section
Rotunda	Latin/Italian	Circular hall	Round room, often with a dome
Foyer	French	Lobby, entry hall	Main entry area in a building
Niche	French (from Latin)	Recess, alcove	Hollow in a wall for statue or decoration
Pediment	Latin/Greek	Gable	Triangular upper part of building

Term (Borrowed)	Source Language	English Synonym(s)	Usage in Architecture
			front
Tracery	French	Stonework pattern	Decorative stone openwork in windows

Бояд қайд кард, ки дар забони англсӣ низ на ҳамеша истилоҳҳои дар ҷадвал оварда синоним мешаванд, балки онҳо дар муҳити ғайрикасбӣ дар гуфтугӯи рӯзмарра ҳамчун синоними истилоҳи касбӣ истифода мешаванд.

2) Синонимияи лексикӣ (калима ба калима)

Тоҷикӣ	**Англисӣ**
ҳавлӣ/ тавора	courtyard / patio
қаср/ кох	Palace
боргоҳ / кох	Palace
фасад / намо	Facade
сафол / керамик	tile / ceramic
майдон / саҳн	Square

3) Синонимияи синтаксисӣ (ибора ба ибора)

Тоҷикӣ	**Англисӣ**
анбори озуқа / сардхона	food storehouse / icehouse
бинои бисёрмақсадӣ/ маҷмааи биноҳо	multipurpose building / building complex
маркази шаҳрӣ / маркази маъмурӣ	city center / administrative center
нақшаи умумӣ / нақшаи асосӣ	master plan / general plan
минтақаи муҳофизатӣ/ ҳудуди муҳофизатӣ	protected zone / protected area
шабакаи нақлиёт /шабакаи роҳ	transport network / road network

4) Синонимияи функсионалӣ

Синонимияи функсионалӣ ҳолатест, ки дар он маъно ва вазифа як буда, сохтор гуногун бошад. Яъне як объект метавонад бо номҳои гуногун дар забонҳои гуногун ишора шавад. Ба ҳамин маъно забоншиноси англис Ҷ. Клайр таъкид намуда, бар он назар аст, ки“синонимияи функсионалӣ бештар дар муҳити бисёрзабона ва дар минтақаҳое, ки таъсири фарҳангҳои гуногунро дидаанд, вомехӯрад” [15, с. 63].

Тоҷикӣ	**Англисӣ**
манора /бурҷ	tower
хишт /охар	brick
масҷид /масҷиди ҷомеъ	mosque
боғ /гулгашт	park / promenade

Дар ҷадвали боло истилоҳҳои “манора” ва “бурҷ” дар забони тоҷикӣ бо ҳам синоним омадаанд. Чунончи дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” чунин шарҳ дода шудааст: “**манора** –. . . 2. бино ё иншооти маноршакле, ки барои посбонӣ, дидбонӣ ва ё бо мақсадҳои

дигар аз гил, хишт, санг ё чӯб месозанд, бурҷ”[13, с. 755]; “**бурҷ** – бинои манорашакле, ки барои дидбонӣ ва ё ҳамчун нишони махсуси роҳ (-икиштигардӣ) месозанд; бинои манорамонанди мустаҳкам, ки дар гӯшаҳои қалъа ва ҳисор сохта мешуд”[13, с. 248]. Ҳарчанд, дар луғатҳо ин ду вожа “манора ва бурҷ” бо ҳам муродиф оварда шудаанд, аммо аз назари вазифаашон онҳо иморатҳои гуногун мебошанд. Вале ҳамчун синонимӣ функсионалӣ дар меъморӣ онҳоро метавон истифода кард. Ба ҳамин монанд, дигар истилоҳҳои дар ҷадвали боло оварда синонимӣ функсиоалӣ мебошанд.

4. Навъҳои муносибатҳои мутазодӣ дар истилоҳоти меъморӣ

Дар низоми истилоҳоти меъморӣ мутазодот(антонимия) яке аз муносибатҳои маъноии муҳим маҳсуб меёбанд. Г. Е. Крейдлин антонимияро тавсиф намуда, таъкид мекунад, ки он ба сохтори маъноии низоми истилоҳот устуворӣ бахшида, имкони таснифи дуҷонибаро фароҳам меорад [6, с. 156]. Дар забоншиносии тоҷик низ доир ба мутазод, мутазодот ва муносибати антонимӣ муҳаққиқон чун Н. Масъумӣ, М. Муҳаммадиев, Р. Ғаффоров, Ҳ. Маҷидов, М. Қосимова, Б. Камолиддинов, С. Сабзаев, Ҳ. Талбакова, М. Саломиён, Ж. Гулназарзода ва дигарон андешаронӣ намудаанд. Ҳ. Маҷидов мутазодҳои луғавиро яке аз ҳодисаҳои инкишофёфта дар забони тоҷикӣ таъкид мекунад. Доир ба муносибатҳои антонимӣ андешаи худро баён намуда, қайд мекунад, ки: “Муносибати антонимии калимаҳо ва маъноҳои онҳо, пеш аз ҳама, ҳодисаи забонӣ аст. Дар маъноҳои ба ҳам зидди калимаҳо аломату хусусиятҳои мухталифи шайъҳо, ҳодисаҳо ва равандҳои гуногуни воқеӣ акс ёфтаанд” [11, с. 82].

Мусаллам аст, ки антонимҳо дорои навъҳои худ мебошанд. Бар пояи тақсимоте, ки муҳаққиқи эронӣ Куруши Сафавӣ анҷом додааст, забоншиноси тоҷик Ж. Гулназарзода, низ 6 навъи антонимҳоро муайян намудааст, ки иборатанд аз: 1) тақобули мударриҷ (градуалӣ); 2) тақобули мукаммал (комплиментарӣ); 3) тақобули дусӯя (симметрӣ); 4) тақобули ҷиҳатӣ (директивӣ); 5) тақобули вожагонӣ; 6) тақобули зимнӣ (коннотативӣ) [3, с. 272-273].

Ба ҳамин монанд гурӯҳбандии антонимҳо дар забоншиносии англисӣ низ ба назар мерасад. Чунончи, F. R. Palmer (*complementaries, converses*), John Lyons (*gradable, complementary, converses*), Geoffrey Leech (*gradable, complementary, relational*), D. A. Cruse (*gradable, complementary, converses, reversives*), M. Lynne Murphy (*robust lexical relations*).

Бояд тазаккур дод, ки дар забоншиносии муосири англисӣ навъҳои зерини антонимҳо маълуманд

- Lexical antonyms (лексикӣ)
- Derivational antonyms (морфологӣ)
- Contextual antonyms (контекстӣ)
- Contrary antonyms/Gradable antonyms (градуалӣ/муқобилати нисбӣ)
- Contradictory antonyms/Complementary antonyms(мутлақ/ комил)
- Conversive antonyms(конверсионӣ)

Дар заминаи навъҳои антонимие, ки дар боло дида баромадем, дар истилоҳоти меъморӣ танҳо чанд навъи онҳо ба назар мерасанд, ки дар зер онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

1) Антонимҳои градуалии истилоҳоти меъморӣ

Антонимҳои градуалӣ ё контрарӣ навъи антоним мебошад, ки ду истилоҳ муқобили ҳам меистанд, яъне маъноҳои баръакс доранд, аммо байни онҳо ҳолатҳои миёна ё дараҷаҳои миёна вуҷуд дорад. Чунонки J. Lyons қайд мекунад, истилоҳҳо «gradable properties»-ро ифода мекунанд [17, с. 272]. Чунин навъи антонимҳо дар соҳаи меъморӣ дар ҷадвали зер нишон дода мешавад:

Тоҷикӣ	Англисӣ	Муқобил	Англисӣ
баландошёна	high-rise	пастошёна	low-rise
кушода	open	пӯшида	closed
равшан	light	торик	dark
гарм	warm	сард	cool
сабук	lightweight	вазнин	heavy

Бояд тазаккур дод, ки байни истилоҳҳои **“баландошёна”** ва “**пастошёна”** метавонанд шаклҳои миёнаи он вуҷуд дошта бошанд ё баландтарини он. Чунончи, истилоҳои **миёнаошёна** / *mid-rise*ва **осмонхарош (осмонбӯс)**/ *skyscraper*. Ҳамин гуна, дар байни истилоҳҳои дигар, ки дар ҷадвал оварда шудаанд, низ истилоҳҳои миёнадараҷаи онҳо низ мавҷуданд.

Ба қавли Лотман, «градатсия воситаи муҳими ифодаи тавозун ва сатҳҳои байни ду нуқтаи муқобил аст» [9, с. 51].

Сатҳи 1	Англисӣ	Сатҳи 2	Англисӣ	Сатҳи 3	Англисӣ
Хурд	small	Миёна	medium	Калон	large
Кӯтоҳ	short	Миёна	medium	Баланд	tall
Паст	low	Миёна	medium	Баланд	high
Торик	dim	нимравшан	moderately lit	Равшан	bright

Ба ҳамин монанд истилоҳои меъмории **ноҳия** / *district* – **шаҳр** / *city* – **агломератсия** / *agglomeration*; **толори варзишӣ** / *sports hall* – **варзишгоҳ** / *stadium* – **амфитеатри бузург** / *grand amphitheater* антонимҳои гардуалӣ бошанд.

2)Антонимҳои контрадикторӣ (ё комплементарӣ)

Антонимҳои контрадикторӣ антонимҳое мебошанд, ки онҳо ду ҷуфти муқобили комиле мебошанд, ки мавҷудияти яке маънои набудани дигарро дорад. Дар байни онҳо ҳолати мобайнӣ вуҷуд надорад.

Чунончи:

Тоҷикӣ	Англисӣ	Муқобил	Англисӣ
сохташуда	Built	Вайроншуда	demolished
фаъол	Active	Ғайрифаъол	inactive
иҷозатдодашуда	permitted	Манъшуда	prohibited

Антонимҳои комплементарӣ метавонанд на ҳамеша муқобили пурра бошанд. Чунончи:

Тоҷикӣ	Англисӣ	Муқобил	Англисӣ
интерйер	interior	экстерйер	exterior
дарун	Inside	берун	outside
вуруд	entrance	баромад	exit
болопӯшдор	Cover	бе болопӯш	uncovered

Ҳамин тавр, муносибатҳои маъноӣ дар низоми истилоҳоти меъморӣ на танҳо як ҷузъи забоншиносӣ мебошанд, балки унсури калидии кори амалиимутахассисонбаҳисобмераванд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки **полисемия** (сермаъноӣ) аз қабатҳои таърихии лексикӣ, аз рушди маънои маҷозӣ, тағйири вазифаҳои иҷтимоӣ ва технология, истифодаи такрорӣ дар муҳитҳои гуногун, аз хусусиятҳои тафаккур ва эҳсоси инсонсарчашмамегирад. **Омонимия** дар соҳаи меъморӣ бештар дар натиҷаи ҳамшакл будани калимаҳо бо маъноҳои комилан ҷудо ва дар робита бо истифодаи ҳамон калима дар соҳаҳои гуногун пайдо шавад. Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки омонимҳо дар соҳаи меъморӣ бештар дар забони англисӣ мавриди истифода қарор доранд, вале дар забони тоҷикӣ низ онҳо кам нестанд. Омонимҳо метавонанд боиси нофаҳмӣ дар байни мутахассисон мешаванд, зеро як калима дар соҳаҳои гуногун маънои комилан дигар дорад. Омонимҳо, агар дар контекст дуруст муайян карда нашаванд, онҳо метавонанд дар муоширати байнисоҳавӣ нофаҳмӣ ба вуҷуд ояванд. **Синонимия** лексикӣ ва синтаксисӣ мешавад, ки онҳо забонро ташаккул медиҳанд, вале дар истифодаи касбӣ бояд бо назардошти дақиқии истилоҳот интихоб шавад. Яке аз хусусиятҳои муҳимми синонимия он аст, ки он метавонад гузариш аз истилоҳи кӯҳна ба истилоҳи навро осон кунад, ҳамчунин, дарки истилоҳро барои мардум фаҳмотар ва осон гардонад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки синонимия дар истилоҳоти меъморӣ асосан аз се манбаъ сарчашма мегирад:иқтибосшавии истилоҳҳо аз забонҳои гуногун, гузариш аз истилоҳи куҳна ба нав (бар асоси таърих ва анъанаҳои меъморӣ), истифодаи услубҳои гуногуни ифода (лексикӣ ва синтаксисӣ). **Антонимия (мутазодот)** дар истилоҳот шаклҳои гуногун дорад, ки ба он метавон шаклҳои зерин: *контрарӣ* тақобули нисбӣ (баландошёна ↔ пастошёна), *контрадикторӣ*тақобули мутлақ (сохтмоншуда ↔ вайроншуда), *комплементарӣ* тақобули пуркунанда (интерйер ↔ экстерйер) ва *градатсия*тақобули дараҷавӣ (ноҳия – шаҳр – агломератсия) дохил шаванд.

Ҳамаи ин муносибатҳои маъноӣ, новобаста аз намуд, барои таъмини дақиқии истилоҳот ва ҳифзи возеҳии муошират касбӣ аҳаммияти калон доранд. Татбиқи дурусти онҳо дар соҳаи меъморӣ имкон медиҳад, ки низоми истилоҳӣ устувор ва ҳамоҳанг бо талаботи замон бошад.

АДАБИЁТ:

1. Алиакбари Деҳхудо. Луғатнома. дар 17 ҷилд / Деҳхудо А. – Теҳрон: 1373//1995. – 1250 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). Учебное пособие 4-е изд. / В. В. Виноградов. – М. : Русский язык, 2001. – 720 с.
3. Гулназарзода Ж. Низоми маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар мабнои осори бадеии Абдураҳмони Ҷомӣ). Монография / Ж. Гулназарзода. – Душанбе: Абдураҳмон-Р, 2023. – 332 с.
4. Даминова М. З. Низоми истилоҳоти лексикаи меъморӣ / М. З. Даминова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2025. – № 4. – С. 64-71.
5. Кацнельсон С. Д. Семиотика и лингвистика. Учебное пособие / С. Д. Кацнельсон – Ленинград: Наука, 1972. – 215с.
6. Крейдлин, Г.Е. Антропоцентрическая семантика: антонимия и бинарные оппозиции. Монография / Г. Е. Крейдлин – М: Языки славянской культуры, 2001. – 280 с.
7. Кудрявцев, В. Н. Терминология и систематика в архитектуре и градостроительстве. Учебное пособие / В. Н. Кудрявцев – Москва: Архитектура-С, 2005. – 245 с.
8. Лексин В. Н., Термин и слово. Учебное пособие / В. Н. Лексин – Москва: 1974. – 204с
9. Лотман, Ю. М. Семиосфера. Книга сочинений/ Ю. М. Лотман – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 704с.

10. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. Учебник / Д. С. Лотте – Москва: АН СССР, 1961. – 158с
11. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ 1:Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов – Душанбе: Деваштич, 2007 – 243 с.
12. Партина А. С. Архитектурные термины. Иллюстрированный словарь / А. С. Партина – Москва, 1994. – 208 с.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Луғатнома Ҷ 2 / АМИТ; Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ – Душанбе: 2008 – 950 с.
14. Шарипов Т. Қайду ишораҳои Абдусалом Деҳотӣ дар бораи истилоҳ ва истилоҳгузинӣ / Т. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2017. – № 4/2. – С. 16-19.
15. Claire, J. *Architectural Terminology: Clarity Across Disciplines* / J Claire – London: Routledge, 2010. – 345 p.
16. Eugen Wüster. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie / E. Wüster – Wien, 1979. – 289 p.
17. Lyons, J. *Semantics* (Vol. 1) / J Lyons – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 272 p.
18. Murphy, M. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms / M. Murphy – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 304 p.
19. Sager *J. C.,* A Practical Course in Terminology Processing / J. C. Sager – John Bejamin's Publishing, 1990. – 264p.
20. Stephen Ullmann. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning / Ullmann S. – Oxford: Basil Blackwell, 1972. – 278p.
21. Electronic resource. URL: http://dictionary. cambridge. org Санаи мурочиат: (24. 02. 2025)
22. Electronic resource. URL: http://www. oed. com Санаи мурочиат: (24. 02. 2025)

МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОЙ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ

Мақолаи мазкур ба муносибатҳои маъноӣ дар низоми истилоҳоти меъморӣ, ки яке аз ҷанбаҳои асосии таҳқиқи забоншиносӣ мебошад, бахшида шудааст. Дар мақола шаклҳои гуногуни муносибатҳои маъноӣ, аз ҷумла муносибати сермаъноӣ, муносибати гунанокӣ, муродифӣ, мутазодӣ, ҷузъиву куллӣ ва муносибати ассотсиативӣ дар низоми истилоҳоти меъморӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Боиси қайд аст, ки фаҳмиш ва муайян кардани муносибатҳои мазкур дар низоми истилоҳотӣ ба мутахассисони соҳаи меъморӣ ва забоншиносӣ, аз ҷумла ба таҳиягарони луғатҳо ва тарҷумонҳо имкон медиҳад, ки истилоҳот дуруст гурӯҳбандӣ шуда, дар истифодаи амалии он, бахусус дар таҳияи луғатҳои махсус ё системаи автоматикии коркарди маълумот ва барои дақиқии илмӣ мавриди корбурд қарор гиранд. Ҳамчунин дар мақолаи мазкур фикру ақидаҳои олимони барҷастаи ватаниву хориҷӣ оид ба робитаҳои маъноӣ ва намудҳои гуногуни он таҳлил ва баррасӣ гардидааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳамаи ин муносибатҳои маъноӣ, яъне полисемия (сермаъноӣ), омонимия, синонимия(муродифот) ва антонимия (мутазодот) новобаста аз намуд, барои таъмини дақиқии истилоҳот ва ҳифзи возеҳии муошрати касбӣ аҳаммияти калон доранд. Татбиқи дурусти онҳо дар соҳаи меъморӣ имкон медиҳад, ки низоми истилоҳӣ устувор ва ҳамоҳанг бо талаботи замон бошад.

Калидвожаҳо: муносибатҳои маъноӣ, забоншиносӣ, истилоҳоти меъморӣ, сермаъноӣ, муродифот, мутазодот, муҳаққиқон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Даминзода Мадина Зокир – н. и. ф., дотсенти кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Сурога: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6. Тел. : (+992) 988709600. E-mail: madina. daminova@mail. ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СИСТЕМЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ТЕРМИНОВ

Статья посвящена семантическим отношениям в системе архитектурной терминологии, которые являются одним из основных аспектов лингвистических исследований. В статье анализируются различные формы семантических отношений, в том числе полисемические отношения, причинно-следственные отношения, синонимические, омонимические, детально-

целостные отношения и ассоциативные отношения в системе архитектурной терминологии. Стоит отметить, что понимание и определение этих отношений в терминологической системе позволяет специалистам в области архитектуры и лингвистики, в том числе лексикографам и переводчикам, правильно классифицировать термины и использовать их в практических приложениях, особенно при разработке специализированных словарей или систем автоматической обработки данных, а также для научной точности. В статье также анализируются и обсуждаются мнения выдающихся отечественных и зарубежных ученых о семантических отношениях и их различных типах. Анализ показывает, что все эти семантические отношения – полисемия, омонимия, синонимия и антонимия, независимо от их типа, – имеют большое значение для обеспечения точности терминологии и ясности профессионального общения. Их правильное применение в области архитектуры позволяет терминологической системе быть устойчивой и соответствовать требованиям времени.

Ключевые слова: семантические отношения, языкознание, полисемия, синонимия, антонимия, архитектурная терминология, исследователи.

Сведение об авторе: Даминзода Мадина Зокир – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Тел. : (+992) 988709600. E-mail: madina. daminova@mail. ru

SEMANTIC RELATIONS IN THE SYSTEM OF ARCHITECTURAL TERMS

The article is devoted to semantic relations, in the system of architectural terminology, which are one of the main aspects of linguistic research. The article analyzes various forms of semantic relations, including polysemic relations, causal relations, synonymic, homonymic, detailed-holistic relations and associative relations in the system of architectural terminology. It should be noted that understanding and defining these relations in a terminological system allows specialists in the field of architecture and linguistics, including lexicographers and translators, to classify terms correctly and use them in practical applications, especially when developing specialized dictionaries or automatic data processing systems, as well as for scientific accuracy. The article also analyzes and discusses the opinions of prominent domestic and foreign scientists about semantic relations and their various types. The analysis shows that all these semantic relations – polysemy, homonymy, synonymy and antonymy, regardless of their type – are of great importance for ensuring the accuracy of terminology and clarity of professional communication. Their correct application in the field of architecture allows the terminology system to be stable and meet the requirements of the time.

Keywords: semantic relations, linguistics, polysemy, synonymy, antonymy, architectural terminology, researchers.

Information about the author: Daminzoda Madina Zokir– candidate of Philology, associate Professor of the English philology department of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Phone: (+992) 988709600. E-mail: madina. daminova@mail. ru

ТДУ: 820. 891. 550

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ ВА ВИЛЯМ ШЕКСПИР – ҒАЗАЛСАРОЁНИ ҶАҲОН

Ёрбекова З.М.

Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғи ба номи М. Назаршоев

Дар адабиёти ҷаҳон шоирони ғазалсаро кам нестанд, аммо аз миёни онҳо танҳо бузургтарини онҳо шинохта мешаванд. Ба радифи чунин шоирон Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспир дохил мешаванд, ки бо эҷодиёти баландмазмун ва гаронарзиши худ, хоса ғазалиёт ва ғазалгунаҳо (сонетҳо) ҷойгоҳи вижаро ба даст оварданд. Агар дар Шарқ ғазал шеъри ишқу муҳаббат шинохта мешавад, дар Ғарб ин гуна шеърро сонет меноманд. Вобаста ба ин, сонетҳои Вилям Шекспир аз анвои ғазал ба шумор рафта, мазмунҳои гуногуни маънавӣ, ахлоқӣ ва фарҳангиро дар бар мегиранд. Мавзуъҳои асосии ҳардуи ин анвои шеър (ғазал ва сонет)-ро ишқу муҳаббат ташкил дода, бо тарзҳои мухталиф офарида шудаанд.

Дар осори адибони ҷаҳон ишқу муҳаббат ба ҳар шакл тасвир шуда, ғаму андуҳ ва дарду алами садҳо нафарро аз байн мебарад. Шоирони Шарқу Ғарб – Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспир мавзуъҳои мазкурро бо муштаракоти хос назм кардаанд. Аз ин рӯ,

ҷаҳониён ба осори Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспир нигоҳи баробар доранд.

Тасвири ошиқу маъшуқ ва муносибати онҳо дар тасвир намудани мавзуи ишқ ҳам дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва ҳам сонетҳои Вилям Шекспир мавзуъҳои меҳварӣ ҳисоб меёбанд. Тасвири маъшуқа нисбатан нозуктару латифтар ифода ёфтааст. Зебогии маъшуқаро шоирон бо сифатҳои хос, чун рӯйи зебо, зулфи дароз, чашмони шаҳло, дандони садаф, забони ширин, андоми сарв ва ғайраро тасвир намудаанд:

Рухи ту дар дилам омад, мурод хоҳам ёфт,
Чаро, ки ҳоли накӯ дар қафои фоли накӯст.
На ин замон дили Ҳофиз дар оташи ҳавас аст,
Ки доғдори азал ҳамчу лолаи хулрӯст [4, с. 33].

Шоир рухи дилбарро муроди дил ва ҳоли накӯро фоли накӯи худ меҳисобад. Ӯ ҳаваси ботилро танқид карда, қисмати доғдорро ба лолаи худрӯ шабеҳ медиҳад.

Дар сонет чунин сифатҳои мавзун басо зиёданд (сонети 14):

But from thine eyes my knowledge I deriue,
And constant stars in them I read such art
As truth and beautie shal together thriue
If from thy selfe, to store thou wouldst conuert [15, с. 33].

Тарҷумаи таҳтуллафз:

Аз чашми ҳуш басо дар канор аст,
Ҷилои ситора нишони санъати хониш аст.
Чун рост асту зебо ҳамроҳ бо ҳам,
Аз будани худ ва аз ҳоли ӯ басо дур аст.

Шоир дурии худро аз канори маъшуқа кори душвор ҳисобида, шахси беишқро ба чашми бенур ва мағзи бедониш монанд мекунад. Дар канори ёр будан ва ҳамроҳ бо ӯ зиндагӣ кардан аз лаҳзаҳои хурсандӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳарчанд сохту шаклҳои зоҳирии мавзуи ишқ мафтункунандаву ҷолиб ба ҳисоб мераванд, амалу сифоти маънавӣ дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспир ҷойгоҳи вижа доранд. Амалҳои ишқро шоирон бо зермавзуъҳои дурӣ аз ишқ, беэҳтиноӣ ба ошиқ, фироқи ёр, дар роҳи ишқ мурдан ва амсоли инҳо баён кардаанд. Дар ин бора Вилям Шекспир чунин андеша дорад:

How far I toyle, still farther off from thee.
I tell the Day to please him thou art bright,
And do’st him grace when clouds doe blot the heauen:
So flatter I the swart complexiond night [15, с. 41].

Тарҷумаи таҳтуллафз:

Чӣ қадар дурам, то ҳанӯз басо дур,
Рӯзро мунтазирам, то бигӯям нур диҳад
Зеботар аз он, ки абрҳо ҳам дур аз он,
Мунтазири он шаб, ки тираву торик дар ғами худ.

Дар ин ҷо шоир ранҷ ва нооромии дили ошиқро фироқ ва дурӣ аз маъшуқа медонад. Рӯзҳои дароз сӯхтанро шоир аз фироқи ёр будани нишон медиҳад ва пайдо шудани абрҳои сиёҳ низ шаҳодат аз онро дорад. Баъзе вақтҳо шаби торике, ки тираву тор аст он баробар ба маъшуқаи дар ғаму андуҳ буда монанд мекунад.

Шоирони бузург ҳарчанд дар навъҳои гуногуни шеър осори худро эҷод намуданд, дар ғазалсароиву сонетнависӣ мақоми вижаро низ ба даст оварданд. Мавзуи меҳварии *ғазал* ва *сонетҳои* Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспирро васфи ишқу муҳаббат ташкил медиҳад. Мавзуъҳои ишқӣ, лирикӣ ва ирфонӣ арзишҳои зоҳириву ботиниро ифода намуда, дар баъзе мавридҳо дуруст шарҳ додани онҳо басо душвор аст. Бо вуҷуди он ки дар *ғазал* ва *сонет* ишқу муҳаббат аз масъалаи меҳварӣ маҳсуб меёбад, масъалаҳои ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ҳаводиси таърихӣ низ мақоми вижа доранд.

Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспир ғазал ва сонетҳоро дар шакл ва унвони мухталиф ва мустақил (ғазал ва сонет) офаридаанд, аммо моҳият ва ғояи онҳо якранг ба шумор меравад. Хусусиятҳои ғоявию мавзуии *ғазалиёти* Ҳофизи Шерозӣ дар алоҳидагӣ

мавриди пажуҳиш қарор ёфтаанд, аммо дар муқоиса бо осори адибони ҷаҳон, бавижа Ғарб то ҳанӯз пурра омӯхта нашудаанд.

Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва сонетҳои Вилям Шекспир дорои афкори баланди маъноӣ ва арзишҳои амиқи маънавӣ буда, аз насл ба насл интиқол меёбанд ва ҳамчун муқаддасоти маънавӣ сайри таърихӣ мекунанд. Ҳар як навъи ғазал ё сонет хоҳ ишқӣ бошад ва хоҳ ахлоқӣ, баёнгари фарҳанг ва маданияти миллат ба шумор мераванд.

Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва сонетҳои Вилям Шекспир дорои хусусиятҳои хоси ғоявию мавзуӣ буда, ба дили халқу миллатҳои гуногуни ҷаҳон роҳ ёфтаанд. Хусусиятҳои ғоявию мавзуии онҳо дар таҷассум ёфтани мавзуъҳои ишқу муҳаббат, панду ҳикмат, зебогии табиат ва дигар масоили воқеии ҳаёт ифода меёбанд.

Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ бо мазмуни ишқ оғоз мешаванд, аммо бештари онҳо маънои ботиниро ифода мекунанд:

Ало, ё айюҳассоқӣ, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо.
Ба бӯи нофае, к-охир сабо з-он турра бикшояд,
Зи тоби ҷаъди мушкинаш чӣ хун афтод дар дилҳо [4, с. 33].

Ишқи Ҳофизи Шерозӣ таъбири дигаре дорад, гаҳе осону гаҳе мушкил, гаҳе хушбахту гаҳе бадбахт, гаҳе мушкину гаҳе ғамгин ва гаҳе озоду гаҳе дар банд мебошад. Ҳадафи шоир дар хилофҳои пайдарҳамӣ дар ишқ роҳи ҳалли ҳама мушкилиҳоро мекушояд, то ошиқу маъшуқ ба ҳар ҳол таҳаммулпазириро пеша кунанд ва бехабар аз ҳоли ҳамдигар намонанд.

Сонетҳои Вилям Шекпир бошад чунин шуруъ мешавад:

From fairest creatures we desire increase,
That thereby beauties Rose might neuer die,
But as the riper should by time decease,
His tender heire might beare his memory [15, с. 4].

Тарҷумаи таҳтуллафз:

Аз Офаридгор мо васлро интизорем,
То гулҳо абадан шукуфон бошанд,
Ба ҳамаи ин вақт ғанимат аст,
Талоши ҳама идомаи ҳаёт аст.

Ҳангоми офаридани бархе аз ғазал ва сонетҳо муаллифон маънии аввли онҳоро нишон дода, анҷоми онҳоро пурра муайян накардаанд. Барои ин кор шоирон шахсро ба сабру таҳаммул нисбат ба ранҷу ғурбат ва фироқ даъват менамоянд ва аз Худованд барои васл бо маъшуқа илтиҷо мекунад. Барои ба дидори ҳамдигар расидани ошиқу маъшуқа вақт ғанимат аст. Шуъларо муаллиф ба маънои умеди дидор нишон дода додааст. Вилям Шекспир дар сонети дигар ин маъноро чунин тавзеҳ медиҳад:

Take all my loues, my loue, yea take them all,
What hast thou then more then thou hadst before?
No loue, my loue, that thou maist true loue call,
All mine was thine, before thou hadst this more:
Then if for my loue, thou my loue receiuest,
I cannot blame thee, for my loue thou vsest,
But yet be blam’d, if thou this selfe deceauest
By wilfull taste of what thy selfe refusest [15, с. 48].

Тарҷумаи таҳтуллафз:

Ишқамро бигиред, ишқамро абадӣ гиред,
Ишқамро пеш аз ин нафаҳмидам?
Не, нагир, ишқи ман фарёд мекунад маро,
Ҳама ҳастиям баҳри ту, гар ту ҳам ишқе дорӣ:
Пас, барои ишқам, ишқи ҳақиқатам қабул бикун,
Туро маломат карда наметавонам, зеро ту ҳастии манӣ,

Маломат кунӣ, агар ту ҳиссиёте надорӣ
Ба ҷони худ бичаш, ки агар нафсро рад мекунӣ.

Шоири англис барои ба висоли ёр расидан ҳатто ба додани ҷони худ розӣ аст, зеро ишқи ошиқ ин руҳу ҷони ӯст. Тамоми ҳастияшро ошиқ баҳри маъшуқа мебахшад ва сарзанишу маломати маъшуқа барои ошиқ амали нобахшиданист.

Дар мавриди ситоиши ишқ Вилям Шекспир зеботарин ва шевотарин суханҳоро лоиқ донистааст (сонети 113):

For if it sees the rudest or gentles sight,
The most sweet favour or deformed'st creature
The mountain or the sea, the day or night,
The crow or dove, it shapes them to your feature [15, с. 116].

Тарҷума: «Чашмҳои ман агар ноҳамвориву мулоимиҳо, зеботарин ё бадтарин чеҳраҳо, куҳу дарё, рӯзу шаб, зоғу кабутарро мебинад, ҳамаи онҳоро ба шакли ту (маъшуқа) дарк мекунад».

Мавзуи ишқу муҳаббатро ҳам Ҳофизи Шерозӣ ва ҳам Вилям Шекспир ба маънои зоҳириву ботинӣ ҷудо кардаанд. Ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ҳамеша дар муқоиса бо бузургтарин ғазалсароёни форсии тоҷикӣ, чун Саъдӣ, Саноӣ, Аттор ва дигарон мавриди пажуҳиш қарор доштааст. Аз ҷумла, адабиётшиноси маъруф А. Мирзоев дар натиҷаи сайри таърихии ғазалсароӣ дар миёни шоирони форсии тоҷикӣ ба чандин натиҷаву хулосаҳо расида, дар мавриди таҳлили муқоисавӣ ғазал чунин ибрози андеша намудааст: «Ғазал ҳамчун як шакли мустақили назм, аз нимаҳои асри XI шуруъ шуда, дар шакли тасаввуфӣ ва ғайритасаввуфӣ инкишоф ёфтааст» [1, с. 87].

Тақсимбандии адабиётшинос А. Мирзоев на танҳо дар муқоиса бо ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва шоирони форсии тоҷикӣ, балки дар муқоиса бо шоирони ҷаҳон, бавижа сонетҳои Вилям Шекспир арзиши баланд дорад. Ин ду шеваи ғазал ҳам ба ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ ва ҳам ба сонетҳои Вилям Шекспир тааллуқ дорад.

Ҳадафи асосии ғазалҳои тасаввуфиро масъалаҳои фалсафӣ ва ирфонӣ дар бар мегирад. Барои далели гуфтаҳои боло ғазали зеринро мисол оварда, дар муқоиса бо сонети Вилям Шекспир мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Асли руйи ту дар ҳар тариқ ҳамраҳи мост,
Насими муйи ту пайванди ҷони огаҳи мост.
Ба рағми муддаиёне, ки манъи ишқ кунанд,
Ҷамоли чеҳраи ту ҳуҷҷати муваҷҷаҳи мост.
Бубин, ки себи занахдони ту чӣ мегӯяд:
Ҳазор Юсуфи Мисрӣ фитода дар чаҳи мост.
Агар ба зулфи дарози ту дасти мо нарасад,
Гуноҳи бахти парешону дасти кутаҳи мост [5, с. 93].

Шоир маъшуқаро ҳамраҳи ҳаёт ва зулфи ӯро пайвандгари ҷисму ҷони ошиқу маъшуқа меҳисобад ва бо дидани ҷамоли чеҳраи маъшуқа тани беҷони ошиқ зинда мешавад. Барои ба ишқи маъшуқа расидан ҳазор Юсуфи мисрӣ (ошиқ) дар чоҳ афтиданд. Шоири ошиқбаён кучактарин лаҳзаҳоро андешамандона ба қалам додааст.

Ин далел дар сонетҳои Вилям Шекспир чунин баён шудааст (сонети 151):

Loue is too young to know what conscience is,
Yet who knowes not conscience is borne of loue,
Then gentle cheater vrge not my amisse,
Least guilty of my faults thy sweet selfe proue.
For thou betraying me, I doe betray
My nobler part to my grose bodies treason,
My soule doth tell my body that he may,
Triumph in loue, flesh staies no farther reason [15, с. 159].

Тарҷумаи таҳтуллафз:
Ишқи ҷавон пуртароват аст,
Ҷуз надонӣ ишқ ин вичдон аст,

Пас фиребгари нармӣ ё хатои манӣ,
Айби ман аст, эй ширини пурифтихор.
Гар ту ба ман хиёнат накунӣ
Басо дареғ ба хиёнати ҷисми ман,
Ҷонам ба баданам мегӯяд, то битавонад,
Ғалаба дар ишқ, ҷисм мадоре надорад.

Шоири англис ишқро бештар хоси ҷавонон меҳисобад ва ишқеро баҳрашон мехоҳад, ки дорои арзишҳои маънавию маърифатӣ бошад. Ишқ он гоҳ воқеӣ аст, агар дар он хиёнат набошад ва ишқи пурифтихор ва пурармони ҳар ду ҷониб бошад.

Ҳофизи Шерозӣ чун устоди ғазал ҳамеша волотарин маъноҳои зиндагиро дар ду мисраъ (як байт) ҷамъбаст кардааст. Барои далели фикр ғазалеро мисол меорем:

Акси руйи ту чун дар ойинаи ҷом афтод,
Ориф аз хандаи май дар тамаъи хом афтод.
Ҳусни руйи ту ба як ҷилва, ки дар ойина кард,
Ин хама нақш дар ойинаи авҳом афтод.
Ин ҳама акси маю нақши нигорин, ки намуд,
Як фуруғи рухи соқист, ки дар ҷом афтод.
Ғайрати ишқ забони ҳама хосон бибурид,
К-аз куҷо сирри ғамаш дар даҳани ом афтод? [4, с. 124].

Дар байти аввал шоир рӯйи ба оинаи ҷом афтодани маъшуқа ва аз ханда мондани майу ориф, ки сифати маҷозиро доранд, арз доштааст. Ва дар байти баъдӣ ҳусни вонамудаи маъшуқа дар ойина ва ба ваҳм афтодани нақшу нигорҳои атрофро шоири хушбаён хеле хуб тасвир кардааст, ки ин сухангӯиҳо танҳо хоси Ҳофизи Шерозӣ мебошанд.

Ҳамчунин, Ҳофизи Шерозӣ офаринандаи ишқи зоҳирӣ, яъне ишқи заминии ошиқу маъшуқа мебошад. Дар ин маврид чунин ба қалам додааст:

Эй фурӯғи *моҳи ҳусн* аз рӯи рахшони шумо!
Обрӯи хубӣ аз чоҳи занахдони шумо!
Азми дидори ту дорад фони барлабомада,
Бозгардад ё барояд, чист фармони шумо
Кас ба даври наргисат тарфе набаст аз офият,
Беҳ, ки нафрӯшанд мастурӣ ба мастони шумо.
Бахти хоболуди мо бедор хоҳад шуд магар,
З-он, ки зад бар дида обе рӯи рахшони шумо!
. . . Эй шаҳаншоҳи баландахтар, худоро ҳиммате,
То бибӯсам ҳамчу ахтар хоки айвони шумо [5, с. 70].

Ҳофизи Шерозӣ бештар *ишқ*ро ба сифати ишқи *воқеӣ* ва *ирфонӣ* мазмун додааст. Ӯ аз аввал то охири таълифоти хеш ишқу муҳаббатро дар оғӯши худ парварида, онро ба камол мерасонад.

Вилям Шекспир наққоши ишқ, дар сонетҳои худ зебогӣ ва ҳусну ҷамоли маъшуқаро чунин тасвир намудааст:

For what care I who calles me well or ill,
So you ore-greene my bad, my good alow?
You are my All the world, and I must striue,
To know my shames and praises from your tounge [15, с. 4].

Тарҷумаи таҳтуллафз:

Чаро маро дар роҳи ишқи ту, девона мехонанд?
Пас, ту бадиву некии маро мебинӣ?
Ту тамоми ҷаҳони ман ҳастӣ, ту инро бидон,
То оромишамро аз забони ту бинам,

Тасвири ошиқона дар сонетҳои Вилям Шекспир оҳанги хушиву хурсандӣ ва шодмониву хушбахтиро дорад. Шоир зебогӣ ва ҳусну ҷамоли маъшуқаро чунин тасвир намудааст (сонети 112):

You are my all the world, and I must striue,
To know my shames and praises from your tounge,
None else to me, nor I to none aliue,
That my steel’d sence or changes right or wrong [15, с. 4].

Тарҷумаи таҳтуллафз:
Ту тамоми ҷаҳони ман ҳастӣ, ту инро бидон,
То оромишамро аз забони ту бибинам,
На ҳеҷ каси дигар ба ман, на ман ба ҳеҷ кас,
Ҳиссиёти ман чун аст, гар хатост ё дурӯғ.

Интихоби сухани ноб тавассути вожаҳои махсус, чун «моҳи ҳусн» («beautiful moon»), «азми дидор» («heartful meeting»), «рӯйи рахшон» («blessed face») ва ғайра ба ғазалиёти шоир ҳусну таровати вижаро эҳдо кардааст.

Шоир дар сонети мазкур чунин ба қалам додааст:
In vain with love our bosoms glow:
Can all our tears, can all our sighs,
New luster to those charms impart?
Can cheeks, where living roses blow,
Where nature spreads her richest dyes,
Require the borrow'd gloss of art? [17, с. 46].

Тарҷумаи таҳтуллафз:
Андаруни раг ишқ меҷӯшад,
Ашки мо аз ишқи пурдардест,
Дурахши навро дар рӯйи ту мебинам?
Рухсораҳое, ки дар он садбарг зинда аст,
Табиат рангорангии худро пинҳон мекунад,
Оё шумо санъати ишқро талаб мекунед?

Мавзуъҳои ғазал ва сонетҳо гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи шахси озордидаву пурдард, ки шоир шахсан ба ин ҳолатҳо рӯ ба рӯ шудааст, ба хубӣ инъикос ёфтаанд.

Аз ин рӯ, муҳтавои асосии ин ду байт бар озодии андешаи башарӣ ва озодии инсон барои ҳаққи таъйини сарнавишти хеш таъкид доранд. Шоир муътақид буд, ки яке аз омилҳои густариши таассубу хурофот намояндагони расмии дин мебошанд, ки ба хотири манфиатҳои шахсии хеш динро воруна тафсир менамоянд. Дар идомаи ҳамин ғазал шоири озодипараст мефармояд:

Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёр, чи маст,
Ҳама ҷо хонаи ишқ аст, чи масҷид, чи куништ [4, с. 117].

Ҳамин тариқ, осори Ҳофизи Шерозӣ ва Ҳофизи Шерозӣ аз ҷиҳати сохтору шакл саҳеҳ буда, аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво бо ҳам қаробати ногусастанӣ доранд. Ҳар ифода ва вожаи дар осори шоирони Шарқу Ғарб истифодашуда тасвиреро меофаранд, ки дили инсонро мадюни лили ошиқу маъшуқаро месозанд. Зиндагӣ аз ишқ сарчашма мегирад ва аз ин рӯ маҳз ишқ нерӯ ва қувватдиҳандаи умед ва ормонҳои башарият маҳсуб меёбад.

АДАБИЁТ:

1. Мирзоев, А. Фонӣ ва Ҳофиз [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1966. - 167 с.
2. Рейзов, В. Г. Сравнительное изучение литературы [Текст]. / В. Г. Рейзов. – Москва: Наука, 1972 м. – 268 с.
3. Рейснер, М. Л. Основные этапы развития газельной лирики на фарси в X–XIV вв. : автореф. дис. канд. филол. наук [Текст] / М. Л. Рейснер. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1980. – 20 с.
4. Ҳофизи Шерозӣ. Ғазалиёт. – Душанбе: 1985, – 338 с.
5. Ҳофизи Шерозӣ. Девон (бар мабнои дастнависҷои парокандаи Варазрӯд) (Таҳияи матн аз Масъуди Миршощь). – Душанбе: Истеъдод, 2024, – 743 с.

6. Ҳофизи Шерозӣ. Девон (Таҳияи матни Ш. Исрофилниё). – Душанбе: Адиб, 2015, – 480 с.
7. Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт. Ахтарони адаб. Ҷилди 29. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
8. Шарифов, Х. Бузургтарин шоири лирик [Матн] / Х. Шарифов // Маориф ва маданият, 1971, 22 март. – С. 3.
9. Шарифов, Х. Ташаккули афкори адабӣ дар асрҳои X-XI [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе, 2017. – 239 с.
10. Шекспир В. Сонетҳо / В. Шекспир. – Душанбе: Ирфон, 1965, – 79 с.
11. Шекспир, В. Сонетҳо (аз русӣ тарҷумаи Қ. Киром) [Текст] / В. Шекспир // Шарқи Сурх, 1964, № 4, – С. 75-76.
12. Шозиёева, Г. П. Фирдавсӣ ва Шекспир [Матн] / Г. П. Шозиёева. – Душанбе, 2020, – 300 с.
13. Шозиёева, Г.П., Ашурова Д. Б. Ҷиҳатҳои филологии ҷаҳон (дар асоси осори Фирдавсӣ ва Шекспир) [Матн] / Г. П. Шозиёева, Д. Б. Ашурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 2, 2024, С. 185-190.
14. Hafiz. Gazels from the Divan of Hafiz (translated by Huntly McCarthy [Text] / Hafiz. – London, 1893. – 342 p.
15. Shakespeare, William. Sonnets [Text] / William Shakespeare. – London, 1949. – 342 p.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ ВА ВИЛЯМ ШЕКСПИР – ҒАЗАЛСАРОЁНИ ҶАҲОН

Муаллиф дар мақолаи мазкур масъалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи осори намояндагони барҷастаи Шарқу Ғарб, Ҳофизи Шерозӣ ва Вилям Шекспирро, ки бештари осорашон ба мавзуъҳои ишқиву лирикӣ бахшида шудаанд, пажуҳиш намудааст. Маълум мегардад, ки муаллиф ба шоҳкориҳои ҳар дуи ин нобиғагони ҷаҳон баҳои сазовор додааст, зеро ҳам Ҳофизи Шерозӣ ва ҳам Вилям Шекспир ҳамчун ахтари тобандаи адабиёти форсии тоҷикӣ ва англис, афкор ва мавқеи умумибашарӣ ва умумифарҳангиро дороанд.

Бояд қайд кард, ки чунин таҳқиқотҳо дар марҳилаи рушди адабиёти ҷаҳон, бо васфу тавсифоти ишқу муҳаббат нисбатан мавқеи бештарро касб намудааст. Барои дарёфт намудани ин гуна масъалаҳо таҳлили амиқи мавзуи мазкур дар ғазалиёт ва сонет бештар пайдо хоҳем намуд.

Муқоисаи мавзуӣ ва ғоявӣ аз муҳимтарин масъалаҳои дар адабиёти муосир маҳсуб меёбад. Воқеан тавассути он ҳам дар шакл ва ҳам дар мазмуни ғазалиёт ва сонет омилҳои зиёди илмиву пажуҳишӣ вуҷуд доранд.

Калидвожаҳо: Ҳофизи Шерозӣ, ишқ, гоя, муҳаққиқ, ғазалиёт, нобиға, лирика, сарчашма, таҳқиқот, шоир, ватандӯстӣ, адабиёти ҷаҳон, сонет, адабиёт, муқоиса, таҳлил.

Дар бораи муаллиф: Ёрбекова Заррина Мардонқуловна, унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. сурога кӯчаи Ш. Шотемур 109, Тел. : (+992) 50 184 26 52, E-mail: zyorbekova87@mail. ru

ХАФИЗ ШЕРАЗИ И УИЛЬЯМ ШЕКСПИР – МИРОВЫЕ ПОЭТИ ГАЗЕЛЯ

В этой статье автор исследует вопросы изучения наследия великих поэтов Востока и Запада – Хафиза Шерази и Уильяма Шекспира. Автор статьи оценовает ихдостоинства как шедевров мирового уровня имеющих общечеловеческие и общецивилизационное значение.

Следует отметить, что в процессе развития мировой литература исследования, связанные с воспеванием любви и личной привязанносты стали всё более значимыми. Для более глубинного понимания этого явления необходимо как следует проанализировать сокровенные смысло гаелей и сонетов.

Сопоставительное изучение в аспекте их тематического и идейного содержания является одним из актуальных вопросов современной литература.

Ключевые слова: Хафиз Ширази, любовь, идея, исследователь, газели, гений, лирика, источник, исследование, поэт, патриотизм, мировая литература:, сонет, литература, сопоставление, анализ.

Сведения об авторе: Ёрбекова Заррина Мардонкуловна, соискатель Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. Адрес, улица Ш. Шотемура 109, Тел. : (+992) 50 184 26 52, E-mail: zyorbekova87@mail. ru

HAFIZ SHIRAZI AND WILLIAM SHAKESPEARE – FAMOUS POETS OF GHAZELS

In this article, the author explores issues related to the study of the heritage of the great poets of the East and the West – Hafez Shirazi and William Shakespeare. The author evaluates their works as masterpieces of world literature that possess universal human and civilizational significance.

It should be noted that in the process of the development of world literature, studies devoted to the praise of love and personal attachment have become increasingly important. For a deeper understanding of this phenomenon, it is necessary to carefully analyze the hidden meanings of ghazals and sonnets.

Comparative study of these works in terms of their thematic and ideological content is considered one of the important issues in modern literary studies.

Keywords: Hafiz Shirazi, love, idea, researcher, ghazals, genius, lyricism, source, research, poet, patriotism, world literature, sonnet, literature, juxtaposition, analysis.

Information about the author: Yorbekova Zarrina Mardonqulovna, Researcher of Khorog State University by name M. Nazarshoev. Address st. Sh. Shotemur 109 Phone: (+992) 50 184 26 52, E-mail: zyorbekova87@mail. ru

УДК: 070(575.3)

ҶОЙГОҲИ ЖАНРИ МАҚОЛА ДАР МАТБУОТИ МИНТАҚАВӢ (ДАР МИСОЛИ РӮЗНОМАҲОИ «НАВИДИ КӮЛОБ» ВА «КУЛЯБСКАЯ ПРАВДА»)

Исмоилова Ф.Қ.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Мақола яке аз маъмултарин жанри таҳлилӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷониби дигар ҳама навиштаҳои одамонро но вобаста аз касбу кор мақола меноманд. Профессор М. Муродов дуруст гуфтааст, ки барои онҳое, ки аз рӯзноманигорӣ дуранд, тақриз, мухбирнома, ё жанри дигар мақола аст. Аммо барои мутахассиси рӯзноманигор мақола матнест, ки хусусияти худро молик буда, ҳамчун жанри мустақил аз дигар жанрҳои публитсистӣ фарқ мекунад [3, с. 45]. Мақола аз куҳнатарин жанрҳои матбуот ба шумор меравад, зеро ҳам хабар ва ҳам мақола баробари пайдо шудани матбуот ба вуҷуд омадаанд.

Мақоларо бештар рӯзноманигорони матбуот истифода мекунанд. Дар рӯзномаҳои мавриди таҳқиқи мо низ жанри мақола серистифода аст. Барои мисол ин ҷо чанд мақолаеро аз рӯзномаҳои «Навиди Кӯлоб» ва «Кулябская правда» мавриди таҳлил қарор медиҳем. Дар рӯзномаи «Кулябская правда» санаи 24-уми ноябри соли 2017 мақолае нашр шуд бо сарлавҳаи «Парчами миллиро бояд эҳтиром кард», ки дар он доир ба эҳтиром намудани ин муқаддасот, ифтихор аз парчаму нишон ва суруди миллӣ ва муҳиммияти парчамдорӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ сухан меравад. Мақолаи мазкур ҳаҷман хеле васеъ аст. Дар оғоз муаллиф мақоларо хеле хуб оғоз намудааст: «Парчам нишони истиқлолият, яке аз рамзҳои асосии давлатдорӣ ва ваҳдати миллӣ мебошад, яъне давлати муосир тавассути парчами он муаррифӣ мегардад». Дар аввал журналист доир ба муҳиммияти парчамдорӣ дар замони муҳорибаҳои иттилоотӣ ва ҷаҳонишавӣ суханҳои хеле хуб гуфтааст, аммо дар идома доир ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи қабули парчам, шарҳи рангҳои он, кай ва аз ҷониби кадом ширкат сохта шудани баландтарин парчам дар кишвар ва монанди ин маълумот додааст. Дар ин баробар баъзе суханҳои обшустаю маъмулӣ ҳусни мақоларо коста кардааст: «Парчами давлатӣ бар фарози биноҳои қароргоҳи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси Олӣ, Ҳукумати Тоҷикистон, вазорату идораҳо, Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру вилоят ва ноҳияҳо ва дигар ҷойҳо афрохта мешавад» [9].

Чунин маълумотҳои забонзадаву обшуста, ки он дар китобҳои ҳуқуқ дар мактаби миёна оварда шудааст, дар ин мақола як чизи зиёдатӣ ва нолозим аст. Аз ҷониби дигар одитарин шаҳрванди кишвар низ медонад, ки парчами давлатӣ дар кадом ҷойҳо гузошта мешавад. Дар баробари ин сарлавҳаи мақола мантиқан ба матни он мувофиқат намекунад. Сарлавҳа бояд дорои се хусусият бошад: иттилоърасонӣ, муҳтавои мавод ва диққатҷалбкунанда будан [5, с. 12]. Аммо дар мақолаи мазкур ҳам сарлавҳа хусусияти иттилоърасонӣ надораду ҳам диққатҷалбкунанда набуда, ҳамчунин бозгӯи муҳтавои мақола ҳам нест. Дар ин мақола ягон проблема ба миён гузошта нашудааст. Ҳол он ки муаллиф

метвонист доир ба гузошта шудани парчами миллӣ дар баъзе биноҳо, назди мағозаву дуконҳо ва дигар ҷойҳо, ки гузоштани он шарт ва зарур нест ва ё ба қадри парчами миллӣ нарасидани ҷавонони муосир, ё ин ки ифтихор аз парчаму парчамдорӣ ва соҳибдавлатӣ дар замони ҷаҳонишавиро чун як мушкили доғи рӯз дар арафаи таҷлили рӯзи парчам ба миён гузошта. атрофи он андешаҳояшро баён менамуд. Зеро ҳадафи дилхоҳ мақола доштани ақидаи нав доир ба мавзуъ, таҳлили фактҳои марбут ба як мавзуъ мебошад. Дар ин баробар, «Махсусияти фарқкунандаи мақола дар он аст, ки предмети таҳқиқи он масоили ҳалталаб аст ва муаллиф дар асоси факту ҳодиса ва воқеаҳои муайян фикр ва ё ғояи умумиро ташккул медиҳад. Аз ин рӯ, дар мақола таҳлил, андеша, мулоҳиза мавқеи асосиро ишғол мекунад»[3, с. 45]. Аммо дар мақолаи мазкур муаллиф маълумоти умумиро овардаасту на мавзуъро таҳлил намудаву на роҳи ҳалли мушкилотро баррасӣ намудааст.

Новобаста аз оне, ки рӯзномаҳои мавриди таҳқиқи мо дар минтақа нашр мешаванд ва хонандаи онҳо аҳолии минтақаи Кӯлоб аст, аммо дар онҳо доир ба масъалаҳои ҳалталаби сатҳи ҷумҳуриявию байналмилалӣ низ мақола навишта мешавад.

Дар рӯзномаи «Навиди Кӯлоб» 26-уми декабри соли 2020 бо сарлавҳаи «Рисолати ватандорӣ аз масъулияти шаҳрвандӣ оғоз меёбад» мақолае нашр шуд. Мақолаи мазкур доир ба сафарбар намудани мардум ба сарфаву сариштакорона истифода бурдани қувваи барқ навишта шудааст. Муаллифи мақола мавзуъро ҳамаҷониба омӯхта, доир ба манфиати сарфакорона истифода бурдани неруи барқ андешаҳояшро баён намудааст. Бояд гуфт, ки интихоби мавзуъ саривақтӣ ва зарурӣ аст, зеро сарфаи неруи барқ на танҳо ба манфиати давлату ҳукумат, балки ба манфиати буҷаи ҳар як оила аст. Рӯзноманигор на танҳо мавзуъро ҳаматарафа таҳлил намудаааст, балки дар охири мақола якчанд роҳи ҳалли ин мушкилиро низ аз нигоҳи худ баён кардааст. Аз ҷумла муаллифи мақола менигорад, ки «Истифода аз технологияи каммасраф, махсусан лампаҳои каммасрафро ташвиқу тарғиб намуда, дар якҷоягӣ бо мақомоти дахлдор ҷиҳати аз муомилот пурра гирифтани лампаҳои тафсон ва лампаҳои каммасрафи сифаташон паст, мусоидат намоянд. Ҷиҳати пешгирӣ аз пинҳонӣ кашидани хатҳои барқ ба манзилҳои истиқоматӣ ва беҳисобкунакҳои барқӣ истифода бурдани неруи барқ миёни ҷомеа корҳои тарғиботӣ пурзӯр шавад» [14]. Журналист барои рафъи ин мушкилот панҷ пешниҳод мекунад, ки ҳамаи онҳо қобили дастгирист. Дар ин баробар барои пурра баррасӣ намудани мавзуъ муаллиф аз донишу таҷрибаи худ ва мушоҳидаҳои шахсияш истифода мекунад. Мақолаи мазкур ҳаҷман хеле васеъ бошад ҳам, аммо мавзуъ дар он ҳамаҷониба таҳлилу баррасӣ шудааст ва муаллиф аз уҳдаи мақсади дар пешгузошта баромада тавонистааст, зеро мазуъро ҳамаҷониба таҳлил намуда, хулосаҳои худро пешниҳод намудааст. Муҳаққиқон низ дуруст гуфтаанд, ки таҳлил хоси мақоланависӣ аст. Яъне ҷузъи мҳими ҳунари нигорандагӣ мебошад. Таҳлили мақола як мақсад дорад- факт, воқеа, амал ва рақамҳои истифодагардида дурустии фикри муаллифро ва ғалат будани фикреро, ки мақола дар муқобили он навишта шудааст, исбот мекунад [8, с. 61]. Мисолҳои овардашуда ва таҳлили паҳлуҳои гуногуни мавзуи мазкур дар ин мақола ва хулосаҳо дурустии фикри муаллифро тасдиқ мекунад.

Муаллифи мақола барои тасдиқи гуфтаҳояш метавонад аз сарчашмаҳои гуногун, васоити ахбори омма, мушоҳидаҳои шахсӣ ва ҷаҳонбинии худ истифода намояд. Зеро ҳамаи инҳо дар мақола омили тасдиққунандаи фикр ва дурустии ақидаи муаллиф мебошанд. Тасдиқи ин гуфтаҳоро дар мақолае, ки дар рӯзномаи «Кулябская правда» бо сарлавҳаи «Паймони фанд» санаи 31-уми январи соли 2020 нашр шуд, метавон дарёфт. Дар мақолаи мазкур дар бораи соли 2018 дар давлати Лаҳистон таъсис додани «Паймони Миллӣ» аз ҷониби намояндагони созмонҳои террористию экстремистии дар хориҷа паноҳбурдаи «Анҷумани озодандешони тоҷик», «Ҷунбишни ислоҳот ва рушд», «Ассосиятсияи муҳоҷирони Осиёи Миёна» ва собиқ Ҳизби Наҳзати Исломии Тоҷикистон сухан меравад. Муаллифи мақола ҳар як суханашро бо мисолҳои мушаххас оварда, исбот мекунад, ки ҳадафи чунин созмонҳо ва гурӯҳҳои террористӣ ба ҷуз ноором кардани амнияти миллӣ, иғво андохтан ва пиёда намудани ҳадафҳои худашон дигар чизе нест. Аз ҷумла рӯзноманигор менависад, ки «Мақсаду мароми ин созмонҳову ҳаракатҳои хаёлӣ

танҳо ноором сохтани вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии давлату мардуми саодатманти Тоҷикистон асту хоҳиши ба сари ҳокимият омадани худашон» [11]. Муаллиф мавзуъро ҳаматарафа таҳлил намуда, барои тасдиқи андешаҳояш порчаҳои шеъриро низ истифода бурдааст. Агарчи муҳтавои мақола хеле хуб аст, аммо хулоса нисбатан ноқис аст. Журналист дар хулоса менависад, ки «Ҳарчи дар ин ҷо гуфтам аз бахилӣ набудаву аз дилсузӣ аст, агар қабул дошта бошед» [11]. Агар рӯзноманигор дар охир хулосаҳои пурмуҳтаворо меоварду роҳи ҳалли ин мушкилиро аз нигоҳи худаш нишон медод, мақола боз ҳам хубтар мешуд.

Дар ҳама давру замон васоити ахбори омма, махсусан, рӯзноманигорон нақши як қувваи раҳнамоикунандаро доранд. Иттилои журналист хоҳ мусбӣ бошад ё манфӣ ба тафаккури омма бетаъсир наемонад. Рӯзноманигорон метавонанд ҳам ба оташ равған резанд ва ҳам метавонанд ба оташ об резанд. Аксар вақт рӯзноманигорон доир ба мушкилиҳои доғи рӯз андешаҳои худро дар қолаби жанри мақола пешниҳод мекунанд. Махсусан, дар ҳолатҳое, ки мардум танҳо ба иттилои васоити ахбори омма таваҷҷуҳ мекунанд, сухани журналист таъсири бештар дорад. Ба ҳамагон маълум аст, ки ибтидои соли 2020 дар саросари ҷаҳон бемории каронавирус пайдо шуда, тобистони ҳамон сол ин беморӣ хеле авҷ гирифт ва дар аксар мамлакатҳои дунё, махсусан Тоҷикистон карантин эълон шуд. Дар ин давра мардум дар хона бештар ба иттилои васоити ахбори омма эътимод доштанд. Дар ҳамин шабу рӯз дар рӯзномаи «Кулябская правда» мақолаи хубе бо сарлавҳаи «Чӣ гуна тоҷикистониён 95 сол қабл ба бемории малерия ғолиб шуданд» нашр шуд. Дар мақолаи мазкур муаллиф нахуст доир ба таърихи таъсиси вазорати тандурустӣ сухан гуфта, сипас масъалаи авҷ гирифтани бемории малерия охирҳои солҳои 20-ум ва ибтидои солҳои 30-юми асри гузашта дар кишварро баррасӣ менамояд: «Ибтидои солҳои 30-юм зиёд шудани гирифторони бемории малерия ҳам ба вазъи иқтисодии икшвар ва ҳам ба вазъи зиндагии одамон таъсири бузург расонид. Охирин мавҷи бемории малерия дар шаҳри Душанбе соли 1933 ба вуҷуд омада буд. Он сол қариб 90 фоизи аҳолӣ ба ин беморӣ гирифтор шуданд…Ҳамин гуна то соли 1935 он ба як бемории маъмулӣ табдил ёфт, аммо табибон барои пешгирии ин беморӣ ва наҷот додани одамони ба ин беморӣ гирифторшуда 10 сол мубориза бурданд» [13]. Муаллиф мавзуро хуб омӯхтаву аксҳои солҳои 30-юмро низ дар мақола ҷой додааст, ки он диққатҷалбкунанда аст. Дар ин баробар муаллиф дар бораи муборизаи табибони тоҷик ба бемории малерия дар солҳои 30-юм сухан гуфта, вазъияти он замонро бо вазъи имрӯзаи бемории каронавирус муқоиса мекунад ва бо итминон мегӯяд, ки дар ояндаи наздик табибон метавонанд роҳи наҷоти инсонҳоро аз ин беморӣ пайдо кунанд. Дар ҳамон шабу рӯз ин мақола барои тамоми табақаи ҷомеа, ки гирифтори бемории каронавирус буданд ва ё хавф доштан аз гирифтор шудан ба ин беморӣ, мақолаи мазкур як навъ «дармон» ва чун «доруи таскинбахш» буд. Аз ҷониби дигар чун мақола бо забони русӣ навишта шуда буд, онро намояндагони халқу миллатҳои дигар, ки дар кишвари мо зиндагӣ мекунанду аксарияташон забони русиро хуб медонанд, метавонистанд мутолиа кунанд.

Албатта, ҳадафи мақола баррасии мушкилоти ҷомеа, баёни ақидаи худ доир ба ин ё он мавзуи доғи рӯз мебошад. Дар рӯзномаи «Кулябская правда» мақолаи дигаре бо сарлавҳаи «Гражданское долг мужчини» нашр шуд. Мавзуи мақола даъвати ҷавонон ба ҳифзи марзу бум ва хизмати модар-ватан буд. Мақола хеле таъсирбахш буда, бо хондани он дар дили ҷавонписарон хоҳиши рафтан ба сафи қувваҳои мусаллаҳ пайдо мешавад: «Марди ҳақиқӣ касест, ки хизмати модар-ватанро ба ҷо овардааст. Ҷавоне, ки ба хизмат меравад бояд донад, ки ин як мактаби мардонагист ва шахс дар ин ҷо обутоб меёбад. Хизмат дар сафи қувваҳои мусаллаҳ қарзи фарзандии ҳар як инсон аст» [12]. Рӯзноманигор ҳар як сухани худро бо мисолҳои мушаххас шарҳ дода, ҷавонорно ба хизмати аскарӣ даъват мекунад. Мақолаи мазкур хеле таъсирбахш навишта шудааст.

Хулоса, жанри мақола дар рӯзномаҳои «Навиди Кӯлоб» ва «Кулябская правда» серистифода аст. Аксарияти мақолаҳо проблемавӣ буда, дар онҳо на танҳо мушкилоти мардуми минтақа, балки мушкилоти доғи рӯзи ҷомеаи имрӯза мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Аммо проблемаҳои аҳолии минтақа дар мақолаҳо нисбатан камтар баррасӣ мешаванд. Агар шумораи мақолаҳои таҳлилӣ ва инъикоскунандаи мушкилоти аҳолии минтақа дар ин рӯзномаҳо зиёдтар навишта шавад, итминон дорем, ки шумораи

хонандагони ин рӯзномаҳо афзудаву эътимоди аудитория ба онҳо зиёд мегардад.

АДАБИЁТ:

1. Исмоилова, Ф. Ҷойгоҳи жанрҳо дар матбуоти минтақа [Матн] / Ф. Исмоилова. – Душанбе, 2022. – 71 с.
2. Матбуоти даврии маҳаллии Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз (Ҷилди II) [Матн] / мураттиб М. Муродов. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 372 с.
3. Муродов, М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналистика. Қ 2 [Матн] /М. Муродов. – Душанбе, 2008. – 88 с.
4. Сафарзода М. Аз таърихи пайдоиш ва ташаккули васоити ахбори оммаи минтақаи Кӯлоб. / Сафарзода М. Н. Исмоилова Ф. Алишери А. – Кӯлоб: 2019. -127 с.
5. Сафаров Х. Стилистические особенности загаловка в газета [Текст] Х. Сафаров. - Душанбе, 2017. - 180 с.
6. Саъдулло, А. Жанрҳои таҳлилии матбуот [Матн] /А. Саъдулло, Г. Пайванд. – Душанбе, 1998. – 60 с.
7. Саъдуллоев, А. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналист [Матн] / А. Саъдуллоев, Д. Давронов, М. Муродов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 128 с.
8. Усмонов, И. Жанрҳои публитсистика [Матн] / И. Усмонов. – Душанбе: 2009. – 139. с
9. Кулябская правда. – 2017. – 24 ноябр.
10. Кулябская правда. – 2020. – 23 январ.
11. Кулябская правда. – 2020. – 31 январ.
12. Кулябская правда. – 2020. – 21 март.
13. Кулябская правда. – 2020. – 16 июн.
14. Навиди Кӯлоб. – 2020. – 26 декабр.

ҶОЙГОҲИ ЖАНРИ МАҚОЛА ДАР МАТБУОТИ МИНТАҚА
(дар мисоли рӯзномаҳои «Навиди Кӯлоб» ва «Кулябская правда»)

Мақола яке аз жанрҳои қадимаи журналистика ба шумор рафта, то ба имрӯз дар рӯзноманигорӣ он ҳамчун жанри асосӣ ба шумор меравад. Одамони касбу кори гуногун ҳама навиштаи рӯзноманигоронро мақола мегуянд, ки ин ақида хато аст. Ҳадафи дилхоҳ мақола доштани ақидаи нав доир ба мавзуъ, таҳлили фактҳои марбут ба як мавзуъ мебошад. Дар ин баробар, махсусияти фарқкунандаи мақола дар он аст, ки предмети таҳқиқи он масоили ҳалталаб аст ва муаллиф дар асоси факту ҳодиса ва воқеаҳои муайян фикр ва ё ғояи умумиро ташккул медиҳад. Муаллифи мақола барои тасдиқи гуфтаҳояш метавонад аз сарчашмаҳои гуногун, васоити ахбори омма, мушоҳидаҳои шахсӣ ва ҷаҳонбинии худ истифода намояд. Зеро ҳамаи инҳо дар мақола омили тасдиққунандаи фикр ва дурустии ақидаи муаллиф мебошанд. Аммо мутаасифона, солҳои охир зимни омода намудани мақола рӯзноманигорон ба ин ҷанбаҳо камтар аҳамият медиҳанд.

Дар мақолаи мазкур то кадом андоза риоя шудани чорчубаи жанрӣ зимни навиштани мавод дар қолаби ин жанр таҳлил шудааст. Махсусан, дар матбуоти минтақавӣ риоя нагардидани талаботи жанрӣ зиёд ба назар мерасад. Дар мақола бо мисолҳои мушаххас таҳлил шудааст, ки чаҳорчубаи жанрӣ зимни омода намудани мақола риоя нашудааст. Муҳаққиқ барои тасдиқи андешаҳои худ назари муҳаққиқони соҳаро низ дар мавриди ин жанр овардааст.

Калидвожаҳо: жанр, мақола, рӯзнома, рӯзноманигор, маводи журналистӣ, муаллиф, сарчашмаи иттилоъ, минтақа, васоити ахбори омма.

Маълумот дар бораи муаллиф: Исмоилова Фарзона- номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи журналистикаи ДДК ба номи А. Рӯдакӣ. Суроға: ҶТ, 735360, кӯчаи С. Сафаров-16. Тел: 985-99-52-46. E. mail: farzibonu @. mail. ru

МЕСТО ЖАНРА СТАТЬИ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ПЕЧАТИ
(на примере газет «Навиди Куляб» и «Кулябская правда»)

Статья является одним из древнейших жанров и считается основным жанром в журналистике по сей день. Люди разных профессий называют статьей все написанное журналистами, что является ошибочным мнением. Желаемая цель каждой статьи – получить новое мнение по теме, проанализировать факты, относящиеся к той же теме. В то же время,

отличительная особенность статьи в том, что предметом ее исследования являются вопросы, требующие решения, и автор формирует общее мнение или представление на основе определенных фактов и событий. Автор статьи может использовать различные источники, СМИ, личные наблюдения и свое мировоззрение для подтверждения своих утверждений. Потому что все это в статье является фактором, подтверждающим правильность мнения автора. Но к сожалению, в последние годы при подготовке статьи уделяют этим аспектам все меньше внимания.

В данной статье анализируется, насколько соблюдаются жанровые рамки при написании материала в формате этого жанра. В частности, в региональной прессе много несоответствия жанровым требованиям. В статье на конкретных примерах показывается, как при подготовке статьи не были соблюдены жанровые рамки. В подтверждение своего мнения исследователь привел мнение исследователей области относительно этого жанра.

Ключевые слова: жанр, статья, газета, журналист, журналистский материал, автор, источник информации, регион, СМИ.

Сведения об авторе: Исмоилова Фарзона Каюмовна- кандидат филологических наук, доцент кафедры журналистика КГУ имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ, 735360 г. Куляб, улица С. Сафаров. E. mail: farzibonu @. mail. ru. тел: (+992) 985-99-52-46.

THE PLACE OF THE GENRE OF THE ARTICLE IN THE REGIONAL PRESS
(on the example of the newspapers "Navidi Kulob" and "Kulyabskaya Pravda")

The article is one of the oldest genres of journalism and is considered the main genre in journalism to this day. People of different professions sametimes consider everything releted to journalist to be the main an article, which is an erroneous opinion. The desired goal of each article is to get a new opinion on the topic, to analyze the facts related to the same topic. At the same time, a distinctive feature of the article is that the subject of it study are issues that need to be addressed, and the author forms a general opinion or idea based on certain facts and events. The author of the article can use various sources, media, personal observations and his own worldview to support his statements. Because all this in the article is a factor confirming the correctness of the author's opinion. But unfortunately, in recent years, less and less attention has been paid to these aspects when preparing an article.

This article analyzes how the genre framework is observed when writing material in the format of this genre. In particular, in the regional press there is a lot of inconsistency with genre requirements. The article shows on specific examples how the genre framework was not observed during the preparation of the article. In support of his opinion, the researcher cited the opinion of the region's researchers regarding this genre.

Key words: genre, article, newspaper, journalist, journalistic material, author, source of information, region, mass media.

Information about the author: Farzona Ismoilova - candidate of philological sciences, senior lecturer of the journalism department of KSU named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT, 735360 Kulyab, S. Safarov street. Mob: 985-99-52-46. Email: farzibonu @ mail. Ru

УДК: 821.222.0-1

КАМОЛИ ХУҶАНДӢ ВА РУШДИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ ДАР АСРИ XIII (бар мабнои наввожаҳои услуби фардӣ дар ғазалиёти шоир)

Калонова М.Ҷ.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Таркиби луғавии забон манзараи умумии забонро инъикос намуда, зиёд будани калимаҳо дар забон нишонаи ғанӣ будани вожагони он аст. Таърихи забон бо таърихи халқ алоқаи ногусастанӣ дошта, дар ҳаёти ҷамъият ба сабаби инкишофи доимии он мафҳумҳои зиёде пайдо мешаванд, ки барои ифода намудани онҳо, мувофиқи таъкиди забоншинос М. Муҳаммадиев, “калимаҳои нав лозим мешаванд ва ин гуна калимаҳои нав “неологизмҳо” ном дошта, аксар аз калимаҳои худи забон сохта ё интихоб карда мешаванд” [Муҳаммадиев М. 1997, с. 59]. Пайдоиш ва рушди наввожаҳо дар таркиби ҳар як забон мавқеи хоса дошта, дар ташкили онҳо хизмати шоиру нависандагон басо зиёд аст.

Пажуҳиши мутуни осори адабӣ собит месозад, ки шоирону нависандагони форсу тоҷик дар тули таърихи пайдоишу рушди забону адабиёти форсии тоҷикӣ зимни таълифу

иншо ба иқтизои вазн ва дигар омилҳо ба эҷоди калимаҳои мураккаб, ихтиёрӣ ё ғайриихтиёрӣ ноил гаштаанд. Аз ҷумла, Камоли Хуҷандӣ низ дар иншои шеър на танҳо аз таркиби луғавии забон истифода кардааст, ҳамчунин, худ низ вожаҳое сохтааст, ки дар инкишофи фонди луғавии забон саҳми боризро соҳибанд. Барои муайян кардани наввожаҳои вижаи Камоли Хуҷандӣ мо ба "Девон"-и шоир, барномаи электронии "Ганҷури рӯйимизӣ" (ашъори шоирони форсӣ), фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ, фарҳангҳои шомили сомонаи "vajehyab. com" ҷустуҷӯ намуда, ба хулосае омадем, ки Камоли Хуҷандӣ бо такя ба маърифату диди худ чунин вожа, таркиб ва ибораҳоро сохтааст, ки ба наввожаҳои услуби фардӣ шомиланд: ***майкадапарвард, риштакорӣ, лаби ниёзи суфӣ, ҳаййи Лайло, гулбарги таҳаммул, дидаи холӣ зи нур ва ғ.***

Натиҷаи ҷустуҷӯ аз ашъори шоирону фарҳангҳои муътабар равшан намуд, ки ибораи ***ҳаййи Лайлоро*** ба ҷуз Камоли Хуҷандӣ дигар соҳибони каломи мавзун истифода накардаанд. Шоир бо зикри ибораи «ҳаййи Лайло» ба санъати талмеҳ такя дорад ва дар маънӣ ба *тарзи зиндагии Лайло* ишора мекунад:

Ба нури ақл натвон рафт роҳи ишқ, эй оқил,
Зи Маҷнун пурс, агар дорӣ тариқи ***ҳаййи Лайлоро***

[Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 45].

Ибораи **"лаби ниёзи суфӣ"** низ ба ҷуз Камоли Хуҷандӣ, дар ашъори дигар шоирон пайдо нашуд. Аз рӯйи байти шоҳид чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки ибораи мазкур маънии «майлу хоҳиш доштани суфӣ»-ро ифода мекунад:

Чу маҷоли бӯса афтад ба ***лаби ниёзи суфӣ****,*
Тувву остини зоҳид, ману остини риндон

[Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 395].

Бояд қайд намуд, ки Камоли Хуҷандӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки ҳам забоншиносон ва ҳам адабиётшиносони ватаниву хориҷӣ ашъори Камоли Хуҷандиро мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор диҳанд. Аз ҷумла, Абдуманнони Насриддин дар асари худ [2013, с. 571] гурӯҳе аз вожаву ибораҳо (***ҳавасобод, остинкӯтаҳ, баргрезон, ҷони улвӣ***)-ро вижаи шоир шуморидааст. Натиҷаи пажуҳиши мо нишон дод, ки чунин воҳидҳои луғавӣ пеш аз Камоли Хуҷандӣ низ дар каломи манзуми Заҳири Форёбӣ, Саноии Ғазнавӣ, Низомии Ганҷавӣ ва Ҳофизи Шерозӣ ба кор рафтаанд, чунончи:

Бинои умр харобӣ гирифт, чанд кунам,
Зи рангу бӯйи касон хонаи ***ҳавасобод*** [Заҳири Форёбӣ, گنجور].
Дар ***баргрези умр*** адӯ сарсари аҷал,
Наврӯзро табиат фасли хазон диҳад [Заҳири Форёбӣ, گنجور].

Дар ин масъала дигар забоншиносон низ пешниҳоди худро доранд, масалан, М. Мирмуҳамедова қайд мекунад, ки "калимаи «майкадапарвард» низ аз вожаҳои вижаи Камоли Хуҷандӣ мебошад" [Мирмуҳамедова М. 2012, с. 57]. Андешаи М. Мирмуҳамедоваро ҷонибдорем, зеро натиҷаи ҷустуҷӯ нишон дод, ки исми мазкур аз ҷониби дигар шоирон ба кор нарафтааст. Мувофиқи шарҳи А. Шоҳаҳмад, он ду маъниро соҳиб аст: 1) *парвардаи майхона, шаробхора, майпараст*; 2) *аммо аз нигоҳи шоири ориф мурод аз солике, ки аз майи ишқи Илоҳӣ маст аст ва дар истилоҳи тасаввуф зери мафҳуми май «таҷаллиёти Илоҳиро гӯянд, аъм аз он ки осорӣ бошад, ё афъолӣ, ё сифатӣ, ё зотӣ ба қадри вусъи машраб бувад»* [ФК 2015, с. 381]. Чунончи:

Қадри маю маъшуқу харобот чӣ донад?
Он кас, ки чу ман ***майкадапарвард*** *набошад*

[Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 178].

Инчунин, забоншинос А. Абдусатторов ибораи «чашми бемор»-ро моли Камоли Хуҷандӣ дониста, қайд мекунад, ки «…бемор, аслан, сифат аст, вале он дар натиҷаи рехта шудани маънои ибораи «каси бемор» ба исм гузаштааст ва дар назми Камоли Хуҷандӣ он дар вобастагӣ бо «чашм» маънои нави тавсифӣ пайдо кардааст. Ибораи *чашми бемор*ро бо ду шакл: *чашми бемор* ва *бемории чашм* дар абёти Камоли Хуҷандӣ ва ҳамасрони ӯ - Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Совачӣ низ пайдо намудем, ки чунинанд: "***Чашми бемори***

*маро хоб на дархӯр бошад… /**Бемории чашми** ту бубрид аз дастам*…[Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 313]". Дар байти Камоли Хуҷандӣ чунин омадааст: "***Чашми бемори** маро гар хоб мепӯшад назар…/ **Чашми бемор** бар аёдати туст…/ …Ба гӯши ӯ расонидӣ ҳадиси **чашми беморам*** [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 62; 196; 199]". ***Чашми бемори** ту дар хоб асту абру бар сараш…/**Чашми бемори** туро мирам, ки дар ҳар гӯшае…/…**Чашми бемори** маро одати шабпоие* [Салмони Совақӣ 1371, с. 58; 66; 167]. Аз мисолҳои боло маълум мегардад, ки ибораи мазкур дар абёти ҳар се шоири асри XIV ба чунин маъниҳо: 1*) чашми пурдард ва захмӣ, дидаи дардманд, 2) киноя аз чашми махмур, чашми пурхумор (дар мисраи дуюм) ва 3) дар истилоҳи суфия «сатри аҳволи мақомоти солики орифро гӯянд, ки аҳёнан бошад ва гоҳе ҷиҳати муҷовирати табъи унсурӣ ва муҳомилаи нишони башарӣ зоҳир шавад ва чун кам воқеъ мешавад, ба ҳасби авқот мутафовит аст»* [ФК 2015, с. 898] омадааст ва ин ҷо, дақиқан, гуфта наметавонем, ки "*чашми бемор"* ибораи вижаи кадоме аз ин адибон (Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Салмони Совақӣ) аст.

Мувофиқи таъкиди муҳаққиқ Н. Нуров, гурӯҳе аз ибораҳову таркибҳо, ки тавассути вожаи "гул, савсан ва сунбул" сохта шудаанд, монанди "*гулбарги тар, гулбарги рух, сарви гулбор, гулгунсавор, гулистони маърифат, гулистони рух, гулистони ҷамол, гулбӯён, аз шохи давлат гул чидан, гул бар сари гул рехтан, гулбез шудани бод, лоларухи савсанбӯй, сунбули тар, сунбули ғолиясо, сунбули гулбӯ, хатти сунбул, сунбули тоза, гули райҳон, хатти райҳон, турраи райҳон, бӯйи райҳон, барги раёҳин, гулу райҳони дӯстӣ бӯйидан* дар коргоҳи тахайюли худи шоир (Камоли Хуҷандӣ – К. М.) ҳузур пайдо кардаанд" [Нуров Н. 2016, с. 227-233].

Дар мавриди мазкур ба андешаи муҳаққиқ Н. Нуров ҳамфикр шуда наметавонем, зеро ҳангоми ҷустуҷӯ маълум гардид, ки вожаҳои мураккабу ибораҳои мазкур: "***гулгунсавор, гулбӯён, гулистони ҷамол, бӯйи райҳон, сунбули тар, сунбули гулбӯй, сунбули ғолиясо, хатти райҳон, гули райҳон, гулбарги тар, барги раёҳин***" дар ашъори шоирони пеш аз Камоли Хуҷандӣ, амсоли Вафоии Шуштарӣ, Воизи Қазвинӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саноии Ғазнавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ ва шоирони ҳамасри ӯ Хоҷӯи Кирмонӣ, Туркии Шерозӣ ба кор рафтаанд:

*Бӯйи мушку **бӯйи райҳон** лутфи мост,*
Рост гӯям, нури Яздон омада [Низомии Ганҷавӣ, گنجور].
Кокули мушкфишон бар маҳи шаб пӯш, мапӯш,
Сунбули ғолиясо, бар гули худрӯй масой [Хоҷӯи Кирмонӣ, گنجور].
*Гар аз он **сунбули гулбӯйи** суманфарсо нест,*
Чист ин бӯйи диловез, ки бо боди сабост [Хоҷӯи Кирмонӣ, گنجور].
*Арақ бар хеш чун аз тоби он **гулбарги тар** печид,*
Сиришк аз ғайратам дар дида чун оби гуҳар печид

[Воизи Қазвинӣ, گنجور].

*Суман **хатти райҳон**кашаш бар варақ,*
Чаман тоси наргисниҳиш бар табақ [Хоҷӯи Кирмонӣ, گنجور].

Ҳамчунин, ибораи "сунбули тоза" низ моли Камоли Хуҷандӣ ба шумор намеравад, чунки дар ашъори Низомии Ганҷавӣ ибораи "тозатарин сунбул" ба чашм расид, ки бо ибораи боло дар маъно ҳамвазифа аст, танҳо фарқ дар он аст, ки Низомии Ганҷавӣ дар сохтмони ин ибора аз дараҷаи олии сифат истифода карда, на ибораи изофӣ, балки ибораи ҳамроҳӣ сохтааст.

***Тозатарин сунбули** саҳрои ноз,*
Хосатарин гавҳари дарёи роз [Низомии Ганҷавӣ 2012, с. 28].
***Сунбули тоза** ба он орази гулранг туро,*
Хатти сабзест, ки бар дафтари хубон задаӣ

[Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 461].

Вожаву ибораҳои боқимондае, ки Н. Нуров моли Камоли Хуҷандӣ меҳисобад, мо низ ҷонибдорем ва дар ашъори шоир ба маъниҳои зер омадаанд: ***гулбарги рух*** (мурод аз тароват, хушрангӣ, тозагӣ ва назокати чеҳра), ***сарви гулбор*** *киноя аз* нигори хушқад ва гулчеҳра), ***гулистони маърифат*** *мурод аз* олами ирфон, мақоми шинохти асрори Илоҳӣ),

гулистони рух (таҷаллигоҳи дидор (ин ҷо таҷаллигоҳи ҷамоли Худо мурод аст), ***гул бар сари гул рехтан, лоларухи савсанбӯй*** (зебоии ёр), ***хатти сунбул*** (мӯйҳои бисёр нозук ва зебои перомуни рӯю лаби наврасон).

Хулоса, Камоли Хуҷандӣ дар баробари дигар суханшиносону сухандонон дар офаридани калимаҳои нав дастболо буда, таҳқиқи боло нишон медиҳад, ки саҳми шоир дар ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ зиёд аст. Ҳамчунин, қобили таваҷҷуҳ аст, ки Камоли Хуҷандӣ на танҳо бо риояи қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ калимаҳои мураккаб сохтааст, ҳамчунин кӯшиш кардааст, ки бештар ибораву таркибҳо офарад ва ин албатта, хизмати бузург аст барои илми забоншиносии тоҷик.

АДАБИЁТ:

1. Мирмуҳамедова, М. Б. Хусусиятҳои луғавии ашъори Камоли Хуҷандӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. / М. Б. Мирмуҳамедова. – Душанбе, 2012. - 179 с.
2. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн]: маводи таълимӣ. / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе: 1997. - 190 с.
3. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор. Ҷ. 1. [Матн] /Абдуманнон, Насриддин. - Хуҷанд: Хуросон, 2013. 608 с.
4. Нуров, Н. Варақе аз дафтари гулвожаҳои «Девон»-и Камоли Хуҷандӣ. [Матн]/ Н. Нуров. // Маводи конференсияи байналмилалии “Камоли Хуҷандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ”. – Хуҷанд, 28-29 октябри соли 2016. - С. 227-233.
5. Совақӣ Салмон. Девон. Гирдоваранда: Карамӣ Аҳмад. [Матн]. Салмони Совақӣ. 1371. - 854 с.
6. Фарҳанги ашъори Камоли Хуҷандӣ. / Мураттиб: А. Шоҳаҳмад. – Хуросон, 2015. - 736 с.
7. Хуҷандӣ, Камол. Девон. [Матн]/ Камоли Хуҷандӣ/ Таҳия ва тасҳеҳи матн аз Шоҳаҳмад Абдуҷаббор ва Саидумрон Саидов. – Хуҷанд: Андеша, 2011. - 632 с.
8. Шерозӣ Ҳофиз. Девон. [Матн]/ Ҳофизи Шерозӣ (бар асоси нусхаи Халхолӣ ва муқобила бо нусхаи Бодлиёну Панҷоб бо тасҳеҳи Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ). – Теҳрон: Дӯстон, 1385. - 668 с.
9. https: //gangoor. net گنجور Санаи мурочиат: 11.12.2025

КАМОЛИ ХУҶАНДӢ ВА РУШДИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ ДАР АСРИ XIII (бар мабнои наввожаҳои услуби фардӣ дар ғазалиёти шоир)

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш кардааст, ки мавқеи Камоли Хуҷандиро дар ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ муайян намояд.

Тадқиқ нишон додааст, ки Камоли Хуҷандӣ на танҳо аз калимаҳои таркиби луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ суд ҷустааст, балки худ низ дар офариниши вожаҳо, ибора ва таркибҳои нав саҳми бориз гузоштааст.

Муайян карда шудааст, ки саҳми Камоли Хуҷандӣ дар ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ зиёд аст.

Ошкор гардидааст, ки Камоли Хуҷандӣ дар баробари сохтани калимаҳои мураккаб бо риояи қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ, ибораву таркибҳо офарада, барои илми забоншиносии тоҷик хизмати бузург кардааст.

Муайян гардидааст, ки вожаҳои мураккабу ибораҳои мазкур: “гулгунсавор, гулбӯён, гулистони ҷамол, бӯйи райҳон, сунбули тар, сунбули гулбӯй, сунбули ғолиясо, хатти райҳон, гули райҳон, гулбарги тар, барги раёҳин”, ки ба Камоли Хуҷандӣ мансуб дониста шудаанд, дар ашъори шоирони пешин низ чашмрасанд.

Калидвожаҳо: Камоли Хуҷандӣ, ғазал, девон, шеър, лексика, вожа, нав, неологизм, забони форсӣ-тоҷикӣ, таркиби луғавӣ, забони форсӣ-тоҷикӣ, суханшинос, вижа, назм, пажуҳиш.

Маълумот дар бораи муаллиф: Калонова Маҳина Ҷумабоевна - д. и. ф., профессори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино, E-mail: m. kalonova@mail. ru. Тел: +992927283228

СОВЕРШЕНСТВО КАМОЛА ХУДЖАНДИ И РАЗВИТИЕ ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА В XIII ВЕКЕ

(на примере индивидуальных неологизмов в газелях поэта)

В данной статье автор предпринял попытку определить роль Камола Худжанди в формировании персидско-таджикского языка.

Исследование показало, что Камол Худжанди не только стремился использовать лексический состав персидско-таджикского языка, но и внёс значительный вклад в создание новых слов, словосочетаний и структур.

Выяснилось, что Камол Худжанди, помимо создания сложных слов в соответствии со словообразовательными закономерностями таджикского языка, создавал словосочетания и соединения, внося тем самым большой вклад в науку таджикского языкознания.

Установлено, что следующие сложные слова и словосочетания: "гулгунсавор, гулбӯён, гулистони ҷамол, бӯйи райҳон, сунбули тар, сунбули гулбӯй, сунбули ғолиясо, хатти райҳон, гули райҳон, гулбарги тар, барги раёҳин"приписываемые Камолу Худжанди, встречаются и в стихотворениях предшествующих поэтов.

Ключевые слова: Камол Худжанди, газель, диван, поэзия, лексика, слово, новое, неологизм, персидско-таджикский язык, лексический состав, персидско-таджикский язык, оратор, специальность, поэзия, исследование.

Информация об авторе: Калонова Махина Джумабоевна – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали Ибн Сино. E-mail: m. kalonova@mail. ru. Тел. : +992927283228.

THE PERFECTION OF KAMOLA KHUJANDI AND THE DEVELOPMENT OF THE TAJIK-PERSIAN LANGUAGE IN THE 13TH CENTURY (based on the example of individual neologisms in the poet's ghazals)

The study showed that Kamol Khujandi not only sought to use the vocabulary of the Persian-Tajik language, but also made a significant contribution to the creation of new words, phrases and structures.

It turned out that Kamol Khujandi, in addition to creating complex words in accordance with the word-formation laws of the Tajik language, created phrases and compounds, thereby making a significant contribution to the science of Tajik linguistics.

It has been established that the following compound words and phrases: "гуглунсавор, губӯён, гулистни ҷамол, бӯйи райҳон, сунбули тар, сунбули губӯй, сунбули ғолиясо, хатти райҳон, гули райҳон, губарги тар, барги раёҳин" attributed to Камол Худжанди, are also found in the poems of previous poets.

Key words: *Kamol Khujandi, ghazal, divan, poetry, vocabulary, word, new, neologism, Persian-Tajik language, lexical composition, Persian-Tajik language, orator, specialty, poetry, research.*

About the author:Kalonova Mahina Dzhumaboevna – doctor of Philology, Professor in the Department of Tajik Language at the Abu Ali ibn Sina Tajik State Medical University. Email: m. kalonova@mail. ru. Tel. : +992927283228.

УДК: 811.1+811.222.0

ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ ПАСВАНД ДАР ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОҶИКӢ

Камолова Б.Б.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Омӯзиши забонҳои хориҷӣ (аз ҷумла забони олмонӣ) дар ҷумҳурии мо хеле инкишоф ёфта истодааст. Ҳарчанд, ки диққати асосӣ ба омӯзиши забонҳои русиву англисӣ ҷалб карда шуда бошад ҳам омӯзиши забони олмонӣ низ рӯз то рӯз вусъат меёбад. Аз ин рӯ барои беҳтару зудтар аз худ намудани чӣ забони тоҷикӣ аз тарафи олмониён ва чӣ забони олмонӣ аз тарафи тоҷикон омӯзиши муқоисавии ин ду забон пеш меояд, ки раванди азхудкунии онҳоро хеле осон мегардонад. Вобаста ба ин омӯзиши забон чӣ модарӣ ва чӣ хориҷӣ бе надонистани грамматикаи он натиҷа намебахшад, яъне ғайриимкон аст.

Масъалае, ки ҳоло мавриди пажуҳиши мо қарор дорад, хеле мубрам ва зарурӣ буда, хонанда ва омӯзандаи забони олмонӣ имрӯз ба он ниёзи беандоза дорад. Бештари

донишҷӯён ё омӯзандагони забони олмонӣ ҳангоми аз худ намудани луғат ба мушкилӣ дучор мешаванд, зеро пешвандҳо ва пасвандҳои калимасози забони олмонӣ як системаи мураккаб буда, ҳар яки он дорои тобишҳои гуногун ва ба худ хос аст. Таҳқиқи фарқияту умумияти вазифаҳои пешванду пасвандро дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ барои осон намудани раванди омӯзиши ҳарду забон басо муфид аст.

Мақсад ва вазифаҳои тадқиқот ин пайдо кардани фарқияту умумиятҳои пешванду пасванд дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ мебошад ва он чунин вазифаҳоро дар бар мегирад:

- омӯзиши маводи назариявӣ доир ба пешванду пасванд;
- омӯзиш ва таҳлили пешванду пасванд дар ҳар ду забон;
- ҷамъоварии мавод аз адабиёти бадеӣ ва луғат;
-ҷобаҷокунии маводи ҷамъовардашуда;
- хулосабарорӣ ва натиҷабардорӣ

Мавзуи интихобнамудаи мо бамаврид буда, қадами аввалинест дар ин роҳ, зеро то ҳол аз тарафи забоншиносони ватанӣ ин мавзуъ хеле нокифоя коркард шудааст.

Қобили зикр аст, ки дар забони олмонӣ корҳои чунин олимон ба монанди Шенделс Е., Флеммих В., Гетс, Шмидт В., Г. Хелбиг, И. Буша, В. Адмони, И. Эрбен ва дигарон арзиши худро доранд. Ин олимон масъалаи забони олмониро аз паҳлӯҳои гуногун таҳқиқ кардаанд ва то ҳол корҳои онҳо арзиши худро гум накардаанд.

Дар забони тоҷикӣ ба воситаи пасвандҳо сохта шудани сифат воситаи пурмаҳсул и калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад Дар забони муосири тоҷик бошад корҳои илмии олимон Н. Маъсумӣ, В. С. Расторгуева, А. А. Керимова, Р. Розенфелд, Д. Т. Тоҷиева, М. Н. Қосимова, Ш.Рустамова пураразишанд. [15, 182].

Олимоне, ки дар мавзуи калимасозӣ, маҳз пасванду пешванд дар забони тоҷикӣ саҳмгузоранд, инҳо: Раҳматуллозода Сахидод Раҳматулло, Валиев Ҷамшед Абдурасулович мебошанд.

Пасвандҳои **-она, -ёна, -вона, -гона** ҳангоми истеъмол ва вариантҳои он чунин қонуният дида мешавад: ракамхои нӯҳгона, қуттиҳои ҷудогона, гиреҳҳои дувоздаҳгона. Пасванди **-она** дар калимасозии сифат пурмаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат месозад: мактаби духтарона, соддагии кудакона, аз исмҳои замон сифат месозад [13, с. 398].

Пасванди **-нок.** Ин пасванд хеле пурмаҳсул аст, бештар аз исмҳои маънӣ сифати аслӣ месозад, ки ба маънои решаи калима доро будани предметро мефаҳмонад: роҳи воҳиманок, оҳи аламнок, каси шубҳанок,

пашшаҳои хартумнок, марғзорҳои қамишнок, оши ҷурғотнок.

Пасванди **-манд.** Ин пасванд низ сермаҳсул буда, аксар аз исмҳои маънӣ сифатҳои аслие месозад, ки ба аломат, хислат ва хосият доро будани предметро мефаҳмонанд: кампири дардманд, марди аёлманд, мӯйсафеди хиратманд.

Пасванди **-ин** (пас аз садонок ва ҳамсадоҳои «ҳ» ва «м» -гин мешавад): ранги зумраддин, бачаи ғамгин, одами хашмгин, ҷавони шармгин, нигоҳи заҳрин, зулфи анбарин, дастпонаҳои нуқрагин, купруки сангин, мулоқоти аввалин, дӯсти дерин, мактуби охирин. Пасванди –**ина.** Ин пасванд дар сифатсозӣ пурмаҳсул аст: дастшӯи мисина, ресмони пашмина, меҳмони мардина: асрҳои баъдина, ҷӯраи дерина, кори фардоина, хӯроки пешина. Пасванди **-а(-я).** Ин пасванд нисбатан каммаҳсул буда, аз ҳиссахои гуногуни нутқ, сифатҳои аслию нисбӣ месозад, ки замон, ҷой ва ё аломати предметро ифода мекунад: боғчаи озода, тиллои нақдӣ, шаҳри қадима, чораҳои лозима, куртаҳои ранга, таассуроти имрӯза, сумкаи овеза, марди гуреза. Пасванди **-ак.** Ин пасванд дар сифатсозӣ каммаҳсул мебошад: пули пуччак, духтари хаппак, купруки ликқонак, лойи лағжонак.

Пасванди **-акӣ.** Ин пасванд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат месозад, ки ба хосияте доро будани предмет ва ё воситаи ичрои амалро мефаҳмонад: созиши хомакӣ, хандаи дуруғакӣ, фармони даҳанакӣ, қандфурушии дастакӣ, сураткашии ҳавасакӣ, фармони рӯякӣ. Пасванди **-чак** аз сифат ва сифати феълӣ сифате месозад, ки аломат, ё ба амал ва ё ҳолате моил ё доро будани предметро мефаҳмонад: шафтолуи луччак, одами тарсончак, духтари

хандончак, гунчишки парронча к.

Пасванди **-они** каммаҳсул буда, аз исм ва сифат сифатҳои аслию нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти решаи калима молик будани предметро мефаҳмонад: пири нуронӣ, кори ҷисмонӣ, ҳаваси нафсонӣ, сухани ҳаққонӣ. Пасванди **-вар** низ каммаҳсул буда, аз исмҳо сифате месозад, ки ба аломат ё хислате соҳиб будани предметро мефаҳмонад: ҷавони суханвар, марди ҳунарвар, духтарони номвар, дили донишвар, дасти ҳунарвар. Пасванди **-вор** каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: ҳадяи сазовор, ошиқи умедвор.

Пасванди **-гун**. Ин пасванд каммаҳсул буда, аз исм ва сифат сифатҳое месозад, ки аз ягон ҷиҳат ба маънои дар реша баёншуда монанд будани ранги предметро ифода мекунад: рухсори лолагун, бар- ги алмосгун, шуои заргун, рӯи сафедгун. Пасванди **–гар** исмсоз бошад ҳам, дар баъзе ибораҳо бо исм омада, ба аломату хусусияте соҳиб будани предметро мефаҳмонад: одами иғвогар, кампири ҳилагар, марди ҳасратгар, котиби ҷавобгар, шамоли шӯришгар, дасти хиёнатгар, зани афсунгар.

Пасванди **-ам, -ук, -ик.** Ин пасвандҳо бемаҳсул буда, аз исм, сифат ва феъл сифатҳои аслие месозанд, ки ба аломату хусусияте доро будани предметро мефаҳмонанд: боди форам, куртаи шинам, замини корам, дастони нозук, шаби торик, миёни борик. Пасвандҳои **-огин, -осо (-со), -ваш, фом, -сор** бемаҳсуланд. Онҳо аз исмҳо сифат месозанд, ки ба маънои асоси калима монанд будани аломатро мефаҳмонанд: мӯи атрогин, одами дарвешваш, духтари париваш, нигоҳи барқосо, мӯи анбаросо, рухи гулфом, саҳрои зумрадфом, марди хоксор, зулфи сумансо. Пасвандҳои **-о, -он.** Ин пасвандҳо аз асоси замони ҳозираи феъл сифатҳои аслие месозанд, ки ба хислате доро будани предметро мефаҳмонанд: судхӯри гузаро, суханҳои бурро, бозуи тавоно, деги ҷӯшон, кураи тафсон, дарёи хурӯшон, қолини паррон.

Дар забони олмонӣ сифатҳо ба воситаи пасвандҳои сифатсоз сохта мешаванд. Аз ҳама бештар бо пасвандҳои зерин сифатҳои нав сохта мешаванд [50, с. 169]:

Пасванд	**Мисол**
bar	brauchbar, scheinbar, unsichtbar, wunderbar фоиданок, зоҳирӣ, ноаён, зебо
haft	ekelhaft, ernsthaft, sagenhaft, schmackhaft нафратангез, ҷиддӣ, афсонавӣ, хуштаъм
ig	häufig, holzig, nötig, sperrig зич, чӯбмонанд, зарурӣ, ноҳинҷор
isch	energisch, heidnisch, kindisch, technisch серҳаракат, бутпарастӣ, бачагона, техникӣ
lich	empfindlich, endlich, freundlich, natürlich ҳассосӣ, вопасин, меҳрубон, табиӣ
los	harmlos, mittellos, ratlos, spurlos безарар, бенаво, аздастдодашуда, бедарак
sam	aufmerksam, bedeutsam, langsam, wirksam бодиққат, муҳим, бешитоб, таъсирбахш

Пасванди **-bar** бошад бештар аз феълҳо сифат месозад:

Аз «trinken» ба «trink**bar**»-нушиданбоб

Аз «essen» ба «ess**bar**» хурданбоб

Аз «tragen» ба «trag**bar**» бурдашаванда, ҳаракаткунанда

Аз «spielen» ба «spiel**bar**» бозиданбоб

Чӣ хеле мушоҳида намудем, пасванди **-bar** дар забони тоҷикӣ чун пасванди **-боб** истифода шуд, ки боз оиди як пасаванди дигар сухан меравад.

Пасвандхо дар ҳар забон вобаста ба хосиятхои грамматикиашон вазифахои гуногуни худро доро мебошанд. Ҳамчунин пасвандхои шинохтаи забони олмонӣ инхоянд:

-bold, -chen, -de, -e, (er/ el)ei, -el, er, -heit/ -keit/ -icht/, -ian/ jan, -I, -in, -lein, -ler, -ling, -ner, -nis, -rich, -s, -sal, -schaft, -sel, -t, tel, tum, ung [50, 169]

sonnig — офтобӣ, russisch — русӣ, ernsthaft — ҷиддӣ, langsam — суст, оҳиста,

weise — доно, bitter — тунд, seiden — абрешимӣ, silbern — нуқрагӣ.

Дар забони олмонӣ пасвандҳои сифатсоз бештар истифода карда мешаванд. Дар байни онҳо маъмултарин инҳоянд: **-ig** (Sonn**ig** –солнечный офтобӣ), **lich** (mensch**lich** – человечный одамсурат), ин пасавандҳо ба решаи исм илова карда мешаванд. Инчунин пасвандҳои зерин мавҷуданд:**-isch** (politis**ch**-политический сиёсӣ), **-haft** (dauer**haft** – прочный устувор), **-bar** (dank**bar** –благодарный-сипосгузор), **-sam** (lang**sam** –медленный-сустҳаракат), пасванд-ҳо:**-voll/-reich/-arm/-los** (humor**voll** -полный юмора-пур аз шухӣ, kinder-**reich** –многодетный-серфарзанд, kalori**enarm** –низкокалорийный-камкало-рия, humor**los** – бесхарактерный- сустирода).

Аммо дар забони олмонӣ бархе сифатҳо худ метавонанд ба ҳайси пасванд истифода бурда шаванд.

voll (liebevoll, kraftvoll), los (sinnlos, endlos), fach (vielfach, zweifach) ва ғ.

Пасванди***–ig*** барои аз исмҳо сохтани сифат хизмат мекунад:

die Sonne + ig = sonnig (офтобӣ)

die Kraft + ig = kräftig (боқувват) Ин ҷо дар забони тоҷикӣ на пасванд, балки пешванд кор фармуда мешавад, он **қувватнок** низ тарҷума мешавад.

Пасванди ***–lich*** метавонад ба асоси калимаҳо пайваст шавад:

der Tag + lich = täglich (ҳар рӯз), kurz = lich = kürzlich (ба назидкӣ)

бо гирифтани ҳодисаи умлаут дар садоноки реша

vergessen + lich = vergesslich (фаромӯшхотир)

Пасванди ***–los*** бо исм омада, предмет ё аломати мавҷуд набударо ифода мекунад:

der Harm + los = harnlos (беозор)

die Arbeit + los = arbeitlos (бекор)

der Verlust + los = verlustlos (безарар)

Пасванди ***un***-бо сифат омада инкориятро ифода мекунад:

un + möglich = unmöglich (ғайриимкон)

un + gelesen = ungelesen (нохонда)

un + bestimmt = unbestimmt (номуайян)

пасванди ***–haft*** дороии ягон аломатро ифода мекунад, бештар бо исм меояд:

der Held + haft = heldenhaft (қаҳрамонона)

die Dauer = haft = dauerhaft (дарозмуддат) дар забони тоҷикӣ бошад, аз ду исм сохта шудааст,

der Schaden + haft = schadenhaft (зарардида), дар забони олмонӣ аз исму пасванд бунед шуда бошад, ин ҷо аз ду исм бе пасванд сохта шудааст.

Хулоса. Ба воситаи пасвандҳҳо сохтани феълҳо бештар хоси забони тоҷикӣ аст, дар забони олмонӣ ба таври истисно чанд пасванде мавҷуданд, ки аз забони форонсавӣ иқтибос шудаанд.

Забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ дар тӯли мавҷудияти таърихии худ ба бисёр таҳаввулот рӯ ба рӯ шудааанд, ки боиси иваз гаштани пасванду пешванд дар калимаҳои онҳо гаштааст. Агар дар забони олмонӣ ва тоҷикии бостон тартиби калима озод бошад, пас дар забони олмонӣ ва тоҷикии муосир тартиби калима устувор гаштааст. Ҳоло тартиби озоди калима танҳо бо мақсадҳои услубӣ дар забони муосири олмонӣ ва тоҷикӣ истифода мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. – М.: 1986, – С.385
2. Буранов Д. Ж. Типологические категории и сравнительное изучение языков: автореферат диссертация на соискание учёной степени доктора филологии наук – М., 1979.
3. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ. 1, Фонетика ва морфология, китоби дарсӣ барои

мактабҳои олӣ. – Сталинобод, нашр. Давл. Тоҷ., 1956.
4. Гулыга Е. В. Курс лекций по теоретической грамматике немецкого языка: Часть 1: Морфология. – М., 1970
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашр. дав. Тоҷ. 1959.
6. Мирзоев А. Баъзе мулоҳизаҳо дар атрофи калимаҳои нумеративӣ. – Мактаби Советӣ. 1940, №1, с. 13-17.
7. Муҳаммадиев М. Принсипҳои асосии калимасозии тоҷикӣ. – Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. с. 37-45.
8. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. - Dusseldorf, 1962.
9. Der Große Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Hs. v. P. Grebe-Mannheim, 1959.
10. Eiben J. Deutsche Grammatik. Ein Abri. . 11. Aufl. Munchen, 1972.

ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ ПАСВАНД ДАР ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОҶИКӢ

Дар мақола сухан дар бораи истеъмоли пасвандҳо дар забонҳои гуногунсохтор, яъне тоҷикӣ ва олмонӣ меравад. Дар он муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, то фарқияту умумиятҳои пасвандҳоро дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ муайян созад. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар забони тоҷикӣ ба воситаи пасвандҳо сохта шудани сифат воситаи пурмаҳсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад Дар забони муосири тоҷик бошад корҳои илмии олимон Н. Маъсумӣ, В. С. Расторгуева, А. А. Керимова, Р. Розенфелд, Д. Т. Таджиева, М. Н. Қосимова пуразришанд.

Дар мақола зикр карда мешавад, ки пасвандҳои забони тоҷикӣ дар истеъмол тафовут ва вижагиҳои худро нисбат ба забони олмонӣ доро мебошанд. Ба воситаи пасвандҳо сохтани феълҳо бештар хоси забони тоҷикӣ аст, дар забони олмонӣ ба таври истисно чанд пасванде мавҷуданд, ки аз забони фаронсавӣ иқтибос шудаанд.

Забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ дар тӯли мавҷудияти таърихии худ ба бисёр таҳаввулот рӯ ба рӯ шудаанд, ки боиси иваз гаштани пасванду пешванд дар калимаҳои онҳо гаштааст. Агар дар забони олмонӣ ва тоҷикии бостон тартиби калима озод бошад, пас дар забони олмонӣ ва тоҷикии муосир тартиби калима устувор гаштааст. Ҳоло тартиби озоди калима танҳо бо мақсадҳои услубӣ дар забони муосири олмонӣ ва тоҷикӣ истифода мешаванд.

Калидвожаҳо: омӯзиши муқоисавӣ, забонҳои гуногунсохт, тафовут ва шабоҳат, тартиби калимаҳо, пасвандҳои сифатсоз.

Маълумот дар бораи муаллиф: Камолова Бибикалон Бобомулоевна-номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои романӣ-германӣ, Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Нишонӣ: Тоҷикистон, 734019, Душанбе-17/6, куч. Муҳаммадиев, телефон: (+992 927530255) E-Mail bibijon@mail. ru

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СУФФИКСОВ В НЕМЕЦКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается использование суффиксов в разноструктурных языках, а именно в таджикском и немецком. Автор предпринял попытку выявить различия и сходства суффиксов в таджикском и немецком языках. Следует отметить, что в таджикском языке образование прилагательных посредством суффиксов считается продуктивным способом словообразования этой части речи. В современном таджикском языке ценны научные труды учёных Н. Масуми, В. С. Расторгуева, А. А. Керимовой, Р. Розенфельд, Д. Т. Таджиевой, М. Н. Косимовой.

В статье отмечается, что суффиксы таджикского языка имеют свои отличия и особенности в употреблении по сравнению с немецким языком. Образование глаголов с помощью суффиксов более характерно для таджикского языка, тогда как в немецком языке суффиксов, заимствованных из французского, исключительно мало.

Немецкий и таджикский языки на протяжении своего исторического существования претерпели множество изменений, что привело к замене суффиксов и префиксов в их словах. Если в древненемецком и таджикском языках порядок слов был свободным, то в современных немецком и таджикском языках он стал фиксированным.

В настоящее время в современных немецком и таджикском языках свободный порядок слов используется только в стилистических целях.

Ключевые слова: сравнительное исследование, разноструктурные языки, различие и сходство, порядок слов, суффиксы образующие прилагательных

Сведения об авторе: Камолова Бибикалон Бобомулоевна–кандидат педагогических наук, доцент кафедры романо-германских языков Международного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзода. Адрес: Республика Таджикистан, 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел. (+992) 927530255 E-Mail bibijon@mail. ru

A COMPARATIVE STUDY OF SUFFIXES IN GERMAN AND TAJIK LANGUAGES

Abstract: This article examines the use of suffixes in languages with different structures, namely Tajik and German. The author attempts to identify the differences and similarities between suffixes in Tajik and German.

It should be noted that in the Tajik language, the formation of adjectives through suffixes is considered a productive method of word formation for this part of speech. In modern Tajik, the scientific works of scholars N. Masumi, V. S. Rastorguev, A. A. Kerimova, R. Rosenfeld, D. T. Tadjieva, and M. N. Kosimova are valuable. The article notes that Tajik suffixes have their own differences and usage patterns compared to German. Verb formation using suffixes is more characteristic of Tajik, whereas German has exceptionally few suffixes borrowed from French.

The German and Tajik languages have undergone numerous changes throughout their history, leading to changes in the suffixes and prefixes in their words. While word order was free in Old German and Tajik, it has become fixed in modern German and Tajik. Currently, in modern German and Tajik languages, free word order is used only for stylistic purposes.

Keywords: comparative study, languages with different structures, differences and similarities, word order, adjectival suffixes

Information about the author: Kamolova Bibikalon Bobomuloevna-candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of Romano-Germanic languages of the Tadjik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: Republic of Tajikistan, 734019, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6, tel. (+992) 927530255 E-mail: bibijon@mail. ru

УДК: 811.222.0'373

АНДЕШАҲО ПЕРОМУНИ СОХТОР ВА МАЪНОИ ЛУҒОТИ ПИЗИШКӢ ДАР ГӮЙИШИ МАРДУМИ ДАРВОЗ

Қодиров Д.С.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Тиб собиқаи бас куҳан дошта, ба назар мерасад, ки башар аз он рӯз, ки чашм ба ҷаҳон кушуд, бар асари хуруҷи бемориҳо ва ноҷурии тан рӯйи ниёз ба сӯйи ин илм овард. Инсони моқабли таърих ба ҳукми табиати ирсӣ-модарзодӣ ва, ҳамчунин, ба иллати гурез аз ҳар навъ хатар чун бемор мешуд ва ё ҷароҳате бармедошт, ба такопӯ мефитод ва ҳамвора саъй мекард, то ба хӯрдани гиёҳони мухталиф, баргу решаи дарахтон, нӯшидани обҳои маъданӣ ва ё молидани гилу лойи мурдобҳо рӯйи захмаш худро мудово кунад ва ба ҷароҳаташ илтиём бахшад. Бад-ин васила инсони моқабл гӯё барои амрозу ҷароҳатҳои бардошта нӯшдоруе меҷуст. Аммо маълум нест, ки ин вазъ то чанд ҳазор соле боқӣ буда, вале башар бар асари такрор ва пайгирии муттасили ин ҳама тадовӣ андак-андак ба ҳикмату хасисаҳои гиёҳон, обҳои маъданӣ ва гилу лойи мурдобҳо пай бурд. Он гаҳ ҳар насле самараи таҷоруби хешро бар дӯшу масъулияти наслҳои баъдӣ супориданд ва сипас коҳинону соҳирон, ки ҳамкораи ҷамоат буданд, аз рӯйи таҷриба ва бовару эътиқодоти хеш ба муолиҷаи беморон пардохтанд.

Аммо бо зуҳури тамаддуни тиббӣ дар даврони ҷадиди таърихӣ муолиҷаи бемориҳо дар миёни қавмҳо ранги дигар гирифта, ин ҳама қолабҳо шикаста шуданд ва тиб аз сурати эъҷозу сеҳр ва таҷрибаву боварҳои диниву мардумӣ ба сурати илмӣ даромад. Дар воқеъ, тамаддуни тиббӣ ҳамвора ба унвони яке аз нахустин заминаҳои илмӣ дар миёни ақвоми бузург аҳаммияти вижаеро бархурдор буд. Аз ҷумла, дар Чин, Ҳинд, Эрон, Миср ва баъдан – Юнон пажӯҳандагони барҷаста тибро аз зовияҳои гуногун баррасӣ карда, дар ин замина осори гаронмоя ва арзишмандеро ба ёдгор гузоштаанд, ки мо аз шарҳу тафсири он ҳама

таълифот худдорӣ намуда, танҳо ба зикри ҳамин нукта иктифо мекунем, ки истилоҳи *drustbed (drwistbed)* – сарвари пизишкон, ав. *drvā-* //*druva-*, ф. б. *duruva-*, ф. б. *drust* – дуруст, ҳамчунин, дар ф. м. *tandrust* – тандуруст; бо пасванди *-īh*: тандурустӣ, суғдӣ – *δr`wk* аз назари решашиносӣ таърихи куҳан дорад [8, с. 230]. Сайри таърихии ин истилоҳ бозгӯйи он аст, ки корбурди вожаи "*тандурустӣ*" дар забони тоҷикӣ шакли гуфториву омиёна набуда, балки он ҳамчун вожаи куҳани меҳвариву бунёдии форсӣ дар тавлиди як силсила вожагони гӯйиши дарвозӣ, аз қабили: *tanjurī, tansəhatī, tandərəstī* ва чанде дигар саҳм гузоштааст, ки пайванди дерина ба забонмодар доранд.

Яке аз масъалаҳои муҳимми гӯйишшиносӣ, ки дар забоншиносии имрӯзи тоҷик мавриди таваҷҷуҳи забоншиносон камтар қарор гирифтааст, тавсифу таҳқиқи ҳамаҷонибаи қабати луғоти пизишкии он мебошад. Доир ба луғоти пизишкӣ танҳо дар осори мардумшиносони пешазинқилобӣ ва баъд аз он метавон ишораҳои парокандаеро дарёфту бас. Ҳол он ки дар луғоти пизишӣ ҷаҳонбиниву ҷаҳонфаҳмӣ, бовару эътиқодот ва хусусиятҳои равонии маскунони ин ё он минтақа таҷассуми ҳақиқии худро ёфта, пажӯҳиш дар ин самт метавонад роҳҳои таҳаввули этногенези маскунони маҳалро сареҳан муайян намояд. Аз сӯйи дигар, дар тибби суннатӣ баъзе расму ойинҳое мавҷуданд, ки фарогирӣ ва таҳқиқи онҳо барои сойири улуми иҷтимоӣ (аз ҷумла, барои бахшҳои забоншиносӣ – забоншиносии қавмӣ, забоншиносии равонӣ ва улуми иҷтимоӣ: қавмшиносӣ, равоншиносӣ, таърих ва фарҳангшиносӣ) матолиби тоза дода, аз арзиши хоссе бархӯрдоранд. Дигар ин ки дар шароити муосир, ки хуруҷи бемориҳои нави сироятӣ ва ғайрисироятӣ маскунони сайёраро ба ташвишу таҳлука андохтааст, рӯй овардан ба тибби суннатӣ барои ташаккули тарзи ҳаёти солим дар саросари кишвар андешаест бебаҳс.

Мо дар ин мақола тасмим гирифтем, ки дар заминаи осори мардумшиносӣ [2; 9, с. 258-272] ва забоншиносӣ [4; 5; 6; 7; 8; 10] луғоти пизишкии гирдовардаро дар марҳилаи аввал аз назари сохтор ва маъно ба риштаи таҳқиқ гирем. Зикри ин нукта бамаврид аст, ки маводи мавриди таҳқиқ дар бораи тамаддуни тибби суннатии мардуми Дарвоз ба ҷуз аз қайдҳои саҳроии муаллиф, аз китоби "Тоҷикони Қаротегин ва Дарвоз" (дар 3 муҷаллад), ки бо забони русӣ мунташир шуда, дар зоти худ арзишмандтарин осори мардумшиносии тоҷик ва боэътимодтарин манбаъ дар шинохти урфу одот ва маишати мардуми Дарвоз аст, баргузида шудаанд. Асари фавқ бо забони тоҷикӣ пурра баргардон шуда, дар радаи силсилаҷилдҳои "Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик" (ҷилди 6) нашр шудаанд [2].

Дар хусуси вазъи кунунии хизматрасонии соҳаи тандурустӣ дар миёни аҳолии Дарвоз таъкиди ин нукта зарур аст, ки ҳоло ҳам мардум аз тибби суннатӣ васеъ истифода бурда, ба *kampir* – мутахассиси соҳаи геникология ва устухонпизишкӣ, *ustoyi čukbər* – мутахассиси хатна эътимоду ихлоси қавӣ доранд. Гурӯҳи дигари табибони маҳаллӣ (мардон)-ро дар Дарвоз *ustoyi šəkastaband* ташкил медиҳанд [9, с. 258]. Табибони халқӣ ва маскунони маҳал аз ҳар гуна гиёҳу буттаҳои шифобахш ва анвои гуногуни шарбатҳо ба сифати дору ва даво дар баробари дорухати таъйинкардаи мутахассисони соҳа (*dəxtər* – духтур, доктор), ки дар шифохонаҳо ба фаъолияти расмӣ машғуланд, истифода мебаранд.

Луғоти пизишкии гӯйишварони дарвозиро дар марҳилаи аввал барои суҳулати баррасӣ шартан аз рӯйи се бахши мавзуӣ: истилоҳоти колбадшиносӣ (анатомӣ), истилоҳоти дорушиносӣ ва истилоҳоти ифодакунандаи номи амроз метавон аз назари сохтору маъно мавриди шарҳу тафсир қарор дод:

1. Истилоҳоти колбадшиносӣ (анатомӣ). Истилоҳсозии ин қабати мавзуӣ дар гӯйиши мардуми Дарвоз бо чанд роҳ сурат мепазирад: а) бо роҳи истифода аз истилоҳоти маъмулии колбадшиносӣ, ки бо тибби муосир муштараканд; б) бо роҳи маънии истилоҳӣ бахшидан ба вожаҳои мустаъмали забони меъёрӣ ва шевагӣ; в) бо роҳи сохтани истилоҳоти тиббӣ дар заминаи вожагони хосси гӯйиш; г) бо роҳи истилоҳгузинӣ аз забонҳои ғайр; ғ) аз тариқи вожасозӣ бар мабнои қолабҳои мавҷудаи вожасозии забони меъёр ва гӯйиш. Чунончи, бад-ин шарҳи муфассал:

а) Дар гӯйиши дарвозӣ истилоҳоти колбадшиносие мавҷуданд, ки дар тибби муосир низ роиҷ буда, дойираи корбурдашон дар байни гӯйишварон васеъ мебошад: *sar, můyi sar, mayzi sar, farqi sar, tori sar, toraki sar, joy, kom, jigar, kitf, růdayi borik, zonu, sari zonu, kəlčayi*

zonu, noxun, bozu, nof, mayna, gůš, panja ва ғайра. *«Бархе аз ин номҳо* (истилоҳоти колбадшиносӣ – Қ. Д. С.) *ҳамчун луғати бунёдии эронии бостон (дар мисоли забони "Авесто") дар омӯзиши муқоисавиву таърихии забонҳои қадими ҳиндуаврупоӣ якҷо бо забони ҳиндии бостон чандин бор аз ҷониби донишмандони забоншиносии ҳиндуаврупоӣ таҳқиқ ва арзёбӣ гардидааст»* [8, с. 81]. Ин гурӯҳи истилоҳоти колбадшиносӣ бидуни тағйири маъно дар гӯйиши дарвозиён бо ҳамон қиёфаи овозӣ ва маънои собиқаву азалӣ мустаъмаланд. *«Аксарияти калимаҳои асосии ин гурӯҳ,* – менависад профессор С. Хоркашев, – *барои забони адабии тоҷикӣ, шеваҳои забони тоҷикӣ ва, умуман, забонҳои эронӣ муштарак ҳисоб мешаванд»* [10, с. 115].

Теъдоди аъзами истилоҳоти колбадшиносӣ имрӯз дар таҳти таъсири қонунмандиҳои овоии гӯйиши дарвозӣ ба тағйироти савтӣ дучор гардидаанд: *dəl* – дил, *dahan//daan//daha//dan//daa* – даҳон, *noxu* – ноҳун, *kosaxunayi sar* – косахонаи сар, *pəšt* – пушт, *law* – лаб, *bənī – бинӣ, čəšm – чашм, astaɣu//astaɣun* – устухон, *avru* – абрӯ, *dandu* – дандон, *bəɣəm// bəɣum* – буғум, *garda* – гардан, *dəst* – даст, *dəm//dəmb* – дум, *dəmɣoza* – думғоза, ҷойи ба устухон часпидаи думи ҳайвонот ва парандагон, *zabu//zabun//zu//zun* – забон, узвест иборат аз порчаи гӯшти мутаҳаррик дар даҳон, *zabunča* – забонча, забонак, *bačadu//bačadun* – бачадон, заҳдон, нутфагоҳ, *zonī* – зону, *owxərak* – охураки китф, *mija//məža* – мижа, *miyun//miyu* – миён, *mana* – манаҳ, занах, *růdayi dəvozdaangušta* – рӯдаи дувоздаҳангушта, *sətunmura* – сутунмуҳра, *pušunī//půšunī* – пешонӣ, *šuna* – шона, *šīš//šəš* – шуш, *šəkam* – ишкам ва ғайра. Вобаста ба табиати овозии гӯйиш, овози *o* пеш аз ҳамсадоҳои димоғии *m* ва *n* ҳамеша ба *u* табдил ёфта, овозии ҳалқии *h* дар бештар маворид аз таркиби вожагон ҳазф мешавад. Умуман, таҳфифро метавон як ҳодисаи маъмулии гӯйиши дарвозӣ маҳсуб кард;

б) Дар гӯйиши дарвозӣ барои ифодаи мафоҳими тиббӣ вожаҳои маъмулии шевагӣ ва адабие дар гардиш қарор доранд, ки илова бар маънои бунёдӣ маънои нави истилоҳӣ гирифтаанд: *банди ало* – таноби рангаш сиёҳу сафед, *bandi dəst* – бозу, *навдаи каҷак* – навдаи фурӯхамида, *kajaki dəst* – оринҷи даст, *кундаи чинор* – чӯби ғафси чинор, *kəndayi sina* – қафаси сина, *муҳраи садафӣ* – навъе аз ороишот, *murayi gara(n)* – устухони гардан ва ғайра. Аз таҳлили вожагони боло маълум мегардад, ки истифодаи луғоти ғайриистилоҳӣ минҳайси истилоҳоти пизишкӣ яке аз роҳҳои асосии пайдоиши ин қабати луғот дар гӯйиши дарвозӣ ба ҳисоб меравад;

в) Падид омадани истилоҳоти тиббӣ дар заминаи вожагони хосси гӯйиш роҳи дигари зуҳури ин қабати мавзуист: *mak* – гардан, *parək* – қабурға, *arqa(n)* – шона, *gira* – милк, *sewjī* – сари рон, болои рон, *čəlik* – ангушти инсон, *narčəlik* – ангушти калон, *lik* – ангушти хурди инсон, *aloxša* – ҷоғ, *fəyak* – шонаи китф, *kərok* – жарфаки зери хекиртак, *siyalaw* – супурз, сипурз, *xəšək* – хамгашти рон, ҷое ки ронро ба тана мепайвандад, *kumaɣzək* – думғоза, *kalyak//kaliyak* – ҷоғ, манаҳ, занах, *qəməč* – рон, *kəndək* – сари (қафаси) сина ва ғайра. Роҳ ёфтани ин гурӯҳи истилоҳоти тибби суннатӣ ба осори илмии соҳа метавонад дар ғаномандии луғоти пизишкӣ нақши муассирро бар ҷой гузорад;

г) Бо роҳи вомгирӣ аз забонҳои бегона дар гӯйиши дарвозӣ як идда истилоҳоти тиббӣ арзи ҳастӣ карда бошанд ҳам, аз рӯйи теъдод миқдори камро ташкил медиҳанд: *me'da//meda//mehda//, želudka* ва ғайра. Метавон гуфт, ки ин роҳи ташакулли луғоти пизишкӣ барои гӯйиши дарвозӣ чандон хос нест ва эҳтимол меравад, ки дар таҳти таъсири тибби муосир дастае аз ин вожагон роҳ ба сӯйи тибби суннатӣ гирифта бошанд;

ғ) Тарзу тариқи истилоҳсозӣ дар гӯйиши дарвозӣ лоиқи таҳқиқ ва ҷолиби таваҷҷуҳ буда, луғоти пизишкӣ аз назари сохтори сарфиву наҳвӣ дар қолабҳои вожасозиву ибораороие падид омадаанд, ки комилан ба меъёрҳои вожасозӣ ва ибораорӯ дар гӯйиш мутобиқат мекунанд. Луғоти пизишкии марбут ба колбадшиносиро аз ин нуқтаи назар метавон ба чунин гурӯҳҳо тасниф намуд:

- Истилоҳоти содаи колбадшиносӣ: *awru, rag, astaɣu//astaɣun, gurda, čəšm, law, pəšt, půst, orinj, gůš, sina, jigar, noxu(n), bozu, bənī, nof, dəl, daha//daan//dahan//dan//daa, nůl, dandu, mak, bəɣum//bəɣəm, dəst, dəm//dəmb, lik, zabu//zabun//zu//zun, zonī//zonu, kətəf//kətf//kəft,*

mija//məja//miža, miyu(n), mana, me'da//mehda//meda, želudka, qəməč, aloxša, čəlik, kərok ва ғайра. Қаринанокии савтӣ аз вижагии хосси ин гурӯҳ ба ҳисоб меравад.

- Истилоҳоти сохтаи колбадшиносӣ: *dəmča, nayča, nara, xəčək, zabonča, xəšək, kəndək, talxa* ва ғайра. Ин дастаи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасвандҳои *-ča, -a, -ək//-ak* бузург аст. Ба пасванди *-ək, //-ak* сохта шудани 18 истилоҳи колбадшиносиро профессор С. Р. Раҳматуллозода дар осораш ёдовар шудааст [6, с. 74; 7, с. 69]. Аз таҳлили вожагони фавқ бармеояд, ки вожасозӣ аз манобеи асосӣ ва ҳамешагии такмил ва ташаккули луғоти пизишкӣ дар гӯйиши даврозӣ будааст. Сохти вожагон дар гӯйиши дарвозӣ рӯшан буда, пасвандҳо аз аҷзои кучактар бо маънии мушаххас ба дунболи решаи вожаистилоҳ пайванд меёбанд.
- Истилоҳоти мураккаби колбадшиносӣ: *narčəlik, dəmyoza//dəmbyoza, kuzapəšt, owxərak, siyalaw, kumayzək, kalyak//kaliyak, kərkərok* ва ғайра. Истилоҳоти мураккаби пизишкӣ бо усули вожасозии наҳвӣ-сарфӣ падид омадаанд. «*Ин усул дар забони тоҷикӣ* (ва, ҳамчунин, дар сохтани истилоҳоти колбадшиносии гӯйиши дарвозӣ – Қ. Д. С.) *басо сермаҳсул мебошад*» [3, с. 129].
- Ибораистилоҳоти колбадшиносӣ. «*Дар забони адабии тоҷик* (дар гӯйиши дарвозӣ низ – Қ. Д. С.) *ҳамчун калима бе ҳеч тағйирот истифода шудани таркибу ибораҳо мушоҳида мешавад*» [3, с. 129]. Ба ин падида лексиколизатсия шудани ибораҳо (калимагаройии ибораҳо) таъсири амиқ мегузорад. Дар гӯйиши мавриди таҳқиқ бахше аз истилоҳоти колбадшиносӣ дар заминаи калимасозии луғавӣ-наҳвӣ падид омадаанд. Чунончи*: mayzi sar, sari dəl, kosaxunayi sar, boloyi šəkam, růdayi borik, růdayi dəvozdaangušta, sari zonu, kəlčayi zonu, toraki sar, bandi dəst, kajaki dəst, kəndayi sina, murayi garda, kafki daha, owi daha* ва ғайра. Ин истилоҳоти колбадшиносӣ шакли яккалимаӣ надоранд ва мафҳуми тиббиро дар қолаби ибора ифода мекунанд.

2. Истилоҳоти дорушиносӣ. Дойираи истилоҳоти дорушиносӣ дар гӯйиши дарвозӣ нисбат ба сойири қабатҳои мавзуии луғоти пизишкӣ доманфарохтар аст. Гӯйишварон аз анвои зиёди гиёҳу алафҳо, буттаву мевачот, сабзавоту донвориҳо, хӯрданиву нӯшокиҳо дар тадовии анвои амроз истифода мебаранд, ки мо чанде аз онҳоро ин ҷо дар баррасӣ қарор медиҳем:

2.1. Номи гиёҳу алафҳо ва мевачоту сабзавот: *ka(h)* – алаф, растанӣ, гиёҳ, *anget* – як навъи буттаи хордори кӯҳӣ, ки гулаш ба гули ҷигда монанд аст ва рӯғани мевааш ба бисёре аз дардҳо давост, *zar(d)gəlak* – як навъи гул, *čoyka* – як навъи гиёҳ, *arzən* – навъе аз донворҳо, *vəlčak* ё *oxčayir* – як навъи растаниест, ки баргаш ба мушинг ва решааш ба качолу шабоҳат дошта, ширину муфид аст, *mumiyo* – мумиёӣ, як навъ моддаи сиёҳи мумшабеҳ, ки дар баъзе дараҳо пайдо шуда, ҳамчун дору барои шифо бахшидани ҷойҳои шикастаи бадан ва касалиҳои дарунӣ истифода мешавад, *sůzənka* – бо номи сӯзгиёҳ маъруф буда, барги он барои пайванддард ва тарбод даво бошад, *kavar* – навъе аз гиёҳ, *puplay* – як навъи гиёҳ, *kamol* – як навъи ферула, *širi xarak* – як навъи гиёҳи табобатӣ, *me'daka(h)* – як навъи алаф, *piyoz, bexpiyoz* – як навъи сабзавот, *rəšqayi lalma* – навъе аз алаф, *rəšqayi govak* – навъе аз алаф, *zuf, jif* – як навъи гиёҳ, *tuška* – як навъи сабзавот, качолу.

2.2. Анвои дарахтони табобатӣ: *šaftolī* – шафтолу, *amrut* – амрӯд, мурӯд, як навъи нок, *angur* – ангур, *anjir* – анҷир, *anor//nor* – дарахте, ки меваи донаӣ дорад, *sew* – себ, *kayun* – як навъи нок, *zardoli* – зардолу, *zardoliyi qoq* – меваи хушки дарахти зардолу.

2.3. Анвои моеъҳо, шарбат ва рӯғанҳои табобатӣ: *owi oliča* – шарбат аз меваи дарахти олубандак, *owi angur* – шарбат аз токи ангур, *owi nor* – шарбат аз меваи дарахти анор, *owi zardoli, zardoliyow* – шарбат аз меваи дарахти зардолу, *růyayi//růyani sayər* – моеъи ғафси аз чарби сағур ҳосилшуда, *růyayi//růyani xərs* – моеъи ғафси аз чарби хирс ҳосилшуда, *růyayi//růyani bodəm* – равғани ҳосилшуда аз меваи дарахти бодом, *šir* – моеъи сафеди аз сафеда бой, *asal* – маҳсулоти кишоварзӣ, ору. Дар тибби суннатии дарвозиён *širi asp, širi šətər, širi zan, nəməkow, owi boru(n)* ва ғайра барои табобати дардмандон васеъ истифода мешаванд. Таҳлили луғоти пизишкии мазкур бори дигар андешаи бебаҳси забоншинос С. Хоркашевро собит менамояд, ки нигоштааст: *«Нӯшокии асосӣ об аст ва дар*

ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ истифода шуда, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо тағйири савтии ***ов*** *мустаъмал аст»* [10, с. 91].

Истилоҳоти пизишкии мазкур ба василаи усулҳои маъмули вожасозии забони тоҷикӣ сурат гирифта, аз ҷиҳати таркиби сарфӣ ва наҳвӣ онҳоро метавон дар гӯйиш чунин тасниф кард:

- Истилоҳоти содаи дорушиносӣ: *alaf//'alaf, ка, anget, arzən, mumiyo, naxət, půdina, anjir, angur, nor, šir* ва ғайра.
- Истилоҳоти сохтаи дорушиносӣ: *vəlčak, sůzanak* ва ғайра. Ин дастаи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасванди *-ak* бузург аст. Дар тадқиқоти профессор С. Р. Раҳматуллозода ба сохта шудани 26 воҳиди луғавии марбут ба номи рустанӣ ва ақсоми он бо пасванди *-ək//-ak* ишораҳо меравад [6, с. 73; 7, с. 68].
- Истилоҳоти мураккаби дорушиносӣ: *bexpiyoz, kimyoalaf, kimyoka, zardoliyow, zarčůva, zargəlak, sadagəlak, sůzənka, tarbəz, nəməkow, me'daka* ва ғайра.
- Ибораистилоҳоти дорушиносӣ: *gəli kadu, gəli mahsar, pəčoqi nor, owi angur, owi nor, owi boru(n), růɣayi//růɣani saɣər, růɣayi//růɣani xərs, růɣayi//růɣani bodəm, širi asp, širi šətər, širi zan, rəšqayi lalma, rəšqayi govak* ва ғайра.

Ин бахши луғоти пизишкӣ дойираи хеле фарохи анвои моеъҳо, шарбатҳо, гиёҳҳо, наботот, ширу рӯған ва гушти ҳайвоноту ҷонварон, ағзияву доруворихои гуногунро фаро мегирад.

3. Истилоҳоти ифодакунандаи номи амроз. Чун дойираи истеъмоли истилоҳоти ин бахш хеле густурда аст, барои суҳулати таҳлилу баррасӣ метавон онҳоро дар бахшҳои зайл муттаҳид намуд:

3.1. Номгӯйи мушаххаси бемориҳо: *ayz//hayz* – ҳайз, хориҷшавии хун аз батни зан, *kůdakpartoyī* – исқоти ҳамл, *dardu sar//sardard* – як навъи дард, *xorəš* – як навъи бемории пӯст, *šəkamravī* – бемории маъмул, ки дар тибби муосир бо номи диарея машҳур аст, *joɣar* – ғуррӣ, *gəl* – гул, чечак, нағзак, обилаест, ки дар бадани кӯдакон барояд, ки хеле пурхавф аст, *gəli čəšm* – бемории чашм, ки ба тарзи доғ дар чашм пайдо шавад, *makdard* – гулӯдард, *damkůtayī* – бемории зиққуннафас, нафастангӣ, *dumana* – домана, тиф, арақи ҳасбадор, *kabutxəfa* – сурфакабудак, *kərmjigar* – навъе аз амроз, ки дар ҷигар пайдо шавад, *gərip* – зуком, тимоқ, *narək* – рихинак, гармича, *haqxərak* – захми хурде, ки дар нӯги забон барояд, *nəj//nəž* – як навъ касалии пӯст дар одаму ҳайвонот, ки онро озах низ гӯянд, *buɣma* – гулӯзиндонак, *pəčkak* – ҷароҳате, ки дар бадан барояд ва дохили он фасод дорад, *gumija//gəmija//gəmiža//gumiža*– гуммиҷа, говмижа, ҷароҳатест, ки бештар дар байни мижгон барояд, илтиҳоби пилки чашм, *gůšdard* – дарди гӯш, *zarparvin* – зардпарвин, зардча, зардпарма, заъфарма, *kəndabod* – варам кардани милки дандон, *ozax* – озах, севол, ағаз, *gazaki dandu* – илтиҳоби решаи дандон ва милки он, *šal* – фалаҷ, *širdun* – беморие, ки ба кӯдакон хос аст, *jigarsůzok* – зардаҷӯш, *xəfa* – сурфа, *xəfayi qoq* – сурфа бидуни балғам, *tawxol* – дар лаб пайдо шудани захм бар асари ноҷурии бадан ва таби баланд, *kůri* – пес, махав, *sagles* – як навъ беморӣ, ки осори он дар пӯст пайдо шавад, *daandard* – оқсил.

3.2. Номи оризаҳое, ки аз хуруҷ ва тавлиди маризиҳо дарак диҳанд: *illat//ilat//'lat* – иллат, нуқс, *dard* – ҳолатест, ки шахсро беҳолу бемадор кунад, *daba* – зарб, ҷура, *bod* – бавосир, решест, ки дар пушт (мақъад)-и одамӣ пайдо шавад, *larza* – ҷунбиш, ларзиш, эҳтизоз, раъша, таконхӯрии паёпай, *taw* – ҳолати беморе, ки набзи ӯ тез зада ва ҳарорати баданаш аз дараҷаи муқаррарӣ баландтар барояд, *tawi tez* – ҳарорати шадиди бадан, *tawi yakrůza* – ҳарорати бадан дар ҳудуди 12 соат, *sůzəš* – дарди узви бадан, ки ба сӯхтани пӯсти бадан монанд аст, *araq* – қатраҳои об, ки аз таъсири ҳарорат ва ҳаракати зиёд аз ғадудҳои зери пӯсти бадан таровад.

3.3. Натиҷаву аломати бемориҳо аз ҳолати нотобии узви бадан: *xəfa zayan* – як нишонаи ҳолати музмини бемор, *orəq zahan* – нишонаи ҳолати ба эътидол омадани меъда, *oloyi šapiyan* – ҳолати бемор аз шиддати дард ва таби баланд, *xow nakaran* – нишонаи носолимии асаб, *xənək šiyani tana* – ҳолати аксуламали бадан ба бемории зуком, *kabut šiyani noxu* – аломати камхунии бемор аз номавзунии кори дил ва камхунӣ, *səfed šiyani čəšm* –

вазъи бемор дар ҳолати доштани бемориҳои марбут ба асаб, *tang šiyani čəšm* – натиҷа ва аломати беморӣ дар ҳолати нотобӣ, *zard//səfed šiyani zabun* – нишонаи бемориҳои меъда ва рӯда, *owi čəšm rextan* – ҳолати бемориҳои чашм, *xənək šiyani dəstə po* – ҳолати аксуламали бадан ба фишорбаландӣ, *behəš šiyan* – ҳолати организм аз таъсири дарди музмин, *nafastang šiyan* – нишонаи бемории шуш ва дил, *sərx šiyani čəšm* – ҳолати бемориҳои чашм, *zardiyi rů* – аломати носолимии организм, *sůxtani půst* – аз таъсири шуоъи офтоб тағйир кардани ранги табии пӯст, *paydo šiyani balγam* – ҳолати бемор пас аз шифои бемориҳои шуш ва зуком.

Истилоҳоти бахши мазкур низ ба василаи усулҳои маъмули вожасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтаанд. Қобили зикр аст, ки дар истилоҳсозии ин бахш усулҳои луғавӣ-наҳвӣ, наҳвӣ-сарфӣ ва сарфии истилоҳсозӣ руҷҳон доранд. Ин истилоҳотро дар гӯйиш метавон аз ҷиҳати сохту таркиби сарфӣ ва наҳвӣ ба истилоҳоти сода, сохта, мураккаб ва ибораистилоҳоти пизишкӣ гурӯҳбандӣ кард:

- Истилоҳоти содаи ин бахш: *ayz//hayz, taw, dard, xəfa, orəq, owla, ozax, gəl, nəj, buγma, daba, lang, bod, araq* ва ғайра.
- Истилоҳоти сохтаи ин бахш: *xorəš, sůxtagī, sərxča, sůzəš, larza, dumana, kabutak, pəčkak, narək*. Ин гурӯҳи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасвандҳои *-gī, -ča, -əš, -a, -ək//-ak* бузург аст. *«Тарзи морфологии калимасозӣ ва махсусан аффиксатсия (дериватсия) дар забони тоҷикӣ* (ва гӯйишҳои он – Қ. Д. С.) *мақоми хос дорад»* [1, с. 4]. Бо вандҳои гуногун истилоҳоти зиёди пизишкӣ сохта шудаанд, ки дар нутқи табибони маҳаллӣ ва гӯйишварони дарвозӣ мавриди корбурди доимӣ қарор доранд.
- Истилоҳоти мураккаби ин бахш: *sardard, bodgərəfta, šawkůrī, garmzayagī, damkůtayī, makdard, kabutxəfa, kərmjigar, haqxərak, gumija//gəmija//gəmiža, gůšdard, zarparvin, kəndabod* ва ғайра.
- Ибораистилоҳоти ин бахш: *dardi sar, nəklayi sar, sangi gura, tavi tez, tavi yakrůza, xu raftani bənī, kabut šiyani noxu, xəfa zayan, orəq zayan, oloyi šapiyan, xow nakaran, xənək šiyani tana, səfed šiyani čəšm, tang šiyani čəšm, zard/səfed šiyani zabun, owi čəšm rextan, xənək šiyani dəstə po, behəš šiyan, nafastang šiyan, sərx šiyani čəšm, zardiyi rů, sůxtani půst, balγam paydo šiyan, kůdak partoftan, šəkam raftan, gəli čəšm, larzayi saxt* ва ғайра.

Ҳамин тариқ, луғоти пизишкӣ дар гӯйиши дарвозӣ дар давоми қарнҳо ташаккул ёфта, анбори холинашавандаро мемонад, ки мувофиқи қонунмандиҳои инкишофи дохилии гӯйиш такмил ёфта, бовару эътиқод ва таҷоруби аз ҳаёт андӯхтаи сокинони Дарвозро бо эҳтироми хос ба расму суннатҳои ин минтақа инъикос мекунад. Гӯйиши дарвозӣ метавонад дар ғаномандии забони илми тиб саҳми беназир дошта бошад ва дар пур кардани халои мавҷуда дар низоми истилоҳсозиву истилоҳгузинии тибби муосир хизмати арзандае бар ҷой гузорад. Месазад тарзи истилоҳгузинӣ аз ҳисоби гӯйиши дарвозӣ мавриди таваҷҷуҳи мутахассисони соҳа қарор гирад ва истилоҳоти пизишкии он дар осори тибби муосир ба таври густурда истифода шаванд. Омӯзиши жарфи луғоти пизишкии тибби суннатии дарвозиён барои тадвини фарҳангномаҳои тиббӣ метавонад маводи тоза ва ғаномандӣ лингвистиро дар ихтиёр гузорад.

АДАБИЁТ:

1. Бобомуродов, Ш., Муминов, А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик / Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе: Маориф. – 1983. – 117 с.
2. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик (мардумшиносӣ). – Ҷ. 6 ва 7. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик. – 2021. – 572 с. – 2022. – 512 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Лексикология, фонетика, морфология). –Қ. 1. – Душанбе: Маориф. – 1982. – 462 с.
4. Қурбонов, С. Ҳ. Ифодаи мафҳумҳои тиббӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ / С. Ҳ. Қурбонов // Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава ТНУ. – Душанбе. – 2019. – С. 64.

5. Қурбонов, С.Ҳ. Калимаҳои хоси шева ифодагари мафҳумҳои тиббӣ / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – №5. – Душанбе: Сино. – 2019. – С. 133-139.
6. Рахматуллозода, С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Рахматуллозода. – Душанбе. – 2016. – 232 с.
7. Раҳматуллозода, С.Р. Калимасозии исм / С. Р. Рахматуллозода. – Душанбе. – 2019. – 218 с.
8. Саймиддинов, Д. Вожасозии забони форси миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе. – 2001. – 310 с.
9. Таджики Каратегина и Дарваза / под ред. Н. А. Кислякова и А. К. Писарчик. – Вып. 2. – Душанбе: Дониш. – 1970. – 312 с.
10. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа / С. Хоракашев. – Душанбе: Маориф. – 2014. – 228 с.

АНДЕШАҲО ПЕРОМУНИ СОХТОР ВА МАЪНОИ ЛУҒОТИ ПИЗИШКӢ ДАР ГӮЙИШИ МАРДУМИ ДАРВОЗ

Дар таркиби фарҳанги маънавии ҳар қавму халқият донишҳои тиббӣ аз аҳамият ва арзиши махсус бархурдор буда, солимгардонии аҳолӣ дар низоми ҷаҳонбинии онон мақоми хосеро молик аст. Аз ин рӯ, ҷомеаи муосирро масъалаи мазкур ба изтироб оварда, масъулинро дар ҳар давру замон ба ҷустуҷӯйи роҳҳои самарабахши солимгардонии аҳолӣ мувоҷеҳ менамояд. Аз ин нигоҳ, омӯзиши жарфи улгуи тибби суннатӣ ба ташаккули тарзи ҳаёти солим роҳ мекушояд. Масъалаи мазкур муаллифи мақоларо водор менамояд, ки луғоти пизишкиро дар гӯйиши мардуми Дарвоз ба риштаи таҳқиқ бикашад. Таҳқиқ дар заминаи маводи ҷамъовардаи муаллиф, фарҳангномаҳои шевагӣ ва осори мардумшиносӣ сурат гирифта, луғоти пизишкӣ аз рӯйи қабатҳои мавзуӣ, сохтори сарфӣ ва наҳвӣ баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: қаринанокӣ, қабати мавзуӣ, сохтор, осори илми мардумшиносӣ, кампир, исмҳои ифодагари номи аъзои бадан.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодиров Дилшод Сайдаллоевич – муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забон тоҷикӣ. Тел. : (+992) 93 133 07 77. E-mail: kodirov_8080mail. ru.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О СТРУКТУРЕ И СЕМАНТИКЕ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОЛОГИЙ В ГОВОРАХ ЖИТЕЛЕЙ ДАРВАЗА

В составе духовной культуры каждого народа медицинские знания занимают особое место, поскольку здоровье населения в мировоззренческой системе любого этноса выступает как безусловная витальная ценность. Современное общество, всегда обеспокоенное здоровьем населения, также осуществляет поиск эффективных профилактических и оздоровительных мер. Исходя из этого, изучение традиционной модели медицины будет способствовать развитие здорового образа жизни. Именно это обстоятельство побудило автора предпринимать попытки исследовать терминологии народной медицины в дарвазских говорах таджикского языка, в основу которого лежат полевые материалы, диалектные словари и этнографические монографии. В статье классифицируются медицинские термины по их тематике, а также их морфологические и синтаксические структуры.

Ключевые слова: вариант, тематический пласт, структура, этнографические монографии, гениколог, соматизмы.

Сведения об авторе: Кодиров Дилшод Сайдаллоевич – проректор по науке и иннавациям Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка. Тел. : (+992) 93 133 07 77. E-mail: kodirov_8080mail. ru.

REFLECTIONS ON THE STRUCTURE AND SEMANTICS OF MEDICAL TERMINOLOGIES IN THE DARWAZ DIALECTS

As part of the spiritual culture of every nation, medical ideas occupy a special place, since the health of the population has great valul in the worldview of on ethnic group. Modern society, always concerned about the health of the nation, is also looking for preventive and health measures. Based on this, the study of the traditional model of health will contribute to the formation of guidelines for a healthy lifestyle. It was this circumstance that prompted the author to attempt to explore the terminology of traditional medicine in the Darvoz dialect of the Tajik language, which is based on field materials, dialect dictionaries and ethnographic monographs. The article classifies medical terms according to their theme, morphological and syntactic structures.

Keywords: variant, thematic layer, structure, ethnographic monographs, gynaecologist, somatic.

Information about the author: Qodirov Dilshod Saidaloyevich – Vice Rector of Science and Innovation of Khorog State University named after M. Nazarshoev, candidate of philological sciences, associate professor of Tajik language department. Phone (+992) 93 133 07 77. E-mail: kodirov_8080mail. ru.

УДК: 809. 159. 1 (тадж. анг. рус.)

МУОДИЛНОКИИ ИФОДАИ МАЪНОҲОИ ИНКОРӢ ДАР ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛИ ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ

Мавлоназарова М.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Таърихи ҳазорсолаи ташаккули забонҳои англисӣ, тоҷикӣ ва хитоӣ дохил шудани вожаҳои гуногун ба ин забонҳо тақозо намуда, дар ҳар давраи таърихӣ он ба таври гуногун сурат меёфт. Ин вожаҳои лексикӣ тамоми самтҳои ҳаёти мардумро инъикос намуда, нишондиҳандаи асосии он ба шумор мераванд. Зарбулмасалу мақол яке аз жанрҳои фолклорӣ мебошад, ки ба ҳаёти рӯзмараи инсон алоқамандии зич дошта, ифодаи пуробуранги фикр тавассути онҳо бо назардошти мавҷуд будани вожаҳои гуногуни лексикӣ дар он сурат меёбад. Баён намудани фикри гӯянда ва тақвият бахшидани фикри гуфташуда бо зарбулмасалу мақол тариқи ифодаи маъноҳои мусбиву манфӣ амалӣ гардида, дар ифодаи маъноҳои манфӣ дар зарбулмасалу мақол истифодаи воҳидҳои махсуси луғавии тобиши маънои манфӣ дошта ба назар мерасад. Омӯзиши муодилнокии зарбулмасалу мақоли забонҳои англисӣ, тоҷикӣ ва чинӣ нишон дод, ки ифодаи маънои манфӣ, даррав таъкид кардани натиҷаи он ва даъват ба иҷрои амали мусбӣ тариқи лексикӣ ва грамматикӣ ба роҳ монда мешавад. Ифодаи грамматикии тобишҳои инкорӣ дар се забони омӯхташаванда бо чунин роҳҳо сурат меёбад:

1. Бо роҳи ифодаи ҳиссачаи *no* – не дар забони англисӣ ва пешоянди *бе*, пешванди *на* – ва маънои лексикии инкорӣ дар забони тоҷикӣ ва дар забони хитоӣ:

No pains, **no** gains // No bees, no honey; no work, no money [20]. – **Бе** меҳнат, роҳат нест, аз ором нишастан гавҳари мақсад ба даст намеояд// **Бе** меҳнат роҳат намешавад [4,с. 7] 2一分耕耘，一分收穫。天下沒有白吃的午餐 [21]. [21].

No garden without its weeds [20]. – Ганҷ **бе** мору, гул **бе** хор намешавад [4, 72]. – 有利必有弊。[21]. [21].

No man can do two things at once [20]. – Панҷ чилака дар даҳан андохтан一心不能二用。 [21].

Hard words break **no** bones [20]. – Аз сухан ганда устухон **на**мерезад [22]. – 惡言傷不到人心。笑罵由他笑罵 [21].

Fine words butter **no** parsnips [20]. – Сухани ширин аз зуфт **на**ёрад бар, Буз ба буҷ-буҷ–бар ҳаргиз **на**шавад фарбеҳ [4, 398]. –花言巧語不能滋潤防風草。口惠而實不至。[21].

The sleeping fox catches **no** poultry [20]. – Аз рубоҳи хуфта, мурғон **нуҳуфт**а. – 睡狐品质不过家禽。[Shuì hú pǐnzhí bùguò jiāqín] [21]. .

Бо ифодаи феъли ёридиҳандаи инкории *not* – нест ва шаклҳои таркибии

он: *will not, is not, are not, does not, do not* дар забони англисӣ, бо роҳи пешванди инкории *на–*, бо роҳи маънои луғавии инкорӣ дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони чинӣ:

The wolf may change his coat, but **not** his disposition [20]. – Оқибат гургзода **гург шавад**, гарчи бо одамӣ бузург шавад [4, с. 305]. –. . . 江山易改，本性難移 [21]. –хислат дигаргун намешавад.

Let the cock crow or **no**t, the day will come [20]. – Хурӯс дод занад **на**занад ҳам, субҳ медамад. – 选项 鸡叫不叫，这一天总会到**来** [Xuǎnxiàng jī jiào bù jiào, zhè yītiān zǒng huì dàolá]i [21.

Waste **no**t, want **not** [20]. – Ҳисоб ҷав-ҷав, бахшиш **лак-лак** [4, с. 344]. – **不浪費，不愁缺。細水長流。儉以防匱**[21].

Old birds **are not** caught with chaff [20]. –Мурғе, ки рамида гардад аз дом, минбаъд ба дона **кай** шавад ром? [22]. – **老雀不易受騙**。[21].

Take **not** a musket to kill a butterfly [20]. – Мурчаро бо табар куштан **на**мешавад [4, 244[. – **所以不是用来**杀死蝴蝶的步枪。[Suǒyǐ bùshì yòng lái shā sǐ húdié de bùqiāng] [21].

Who scrubs every pig he sees **will not** long be clean himself //He that lies down with dogs must rise with fleas//Who keeps company with the wolf, will learn to howl [20]. – Ҷои гул – гул бошу, ҷои **хор–хор** [4, 124]. – **擦洗每**头猪，**没有看到** ville **不会**长久清洁化学自身。[Vno cāxǐ měi tóu zhū, méiyǒu kàn dào ville bù huì chángjiǔ qīngjié huàxué zìshēn] [21].

Gold **will not** buy everything [20]. – Бо пул ҳама чиз харида **на**мешвад. **黃金不能買到一切**。[21]. .

Judge not according to the appearance[20]. – Ба зоҳир баҳо намедиҳанд. **不可以貌取人**。[21]. .

One swallow **does not** make a summer//One woodcock does not make a winter [20] – Бо як гул гуфтан баҳор **на**мешавад [4, 141]. **一燕不能成夏。不可言之過早。不可以偏概全。** [21]. – ҳар чизро вақту замоне аст.

Don't look a gift horse in the mouth [20]. – Аспи пешкашро ба дандонаш нигоҳ **на**мекунанд [4, 95]. –别看礼物马恩泰穆恩。[Bié kàn lǐwù mǎ'ēntài mù ēn] [21]. – миннатдор будан.

Don't teach your grandmother to suck eggs [20]. – Чӯҷа мурғро насиҳат **на**мекунад [4, 193]. – **别班門弄斧**。[21].

Don't count your chickens before they are hatched [20]. – Чуҷаро дар **тирамоҳ** шумур [4, 302]. – **不要做白日夢。不要打如意算盤。** [21].

Eagles **do not** catch flies [20]. – Гар фил бошӣ, гурбаро азият **ма**деҳ [4, 156]. –**大雞不吃細米**。[21]. .

Don't wash your dirty linen in public [20]. – Сари **кафида** бояд дар зери каллапӯш бимонад [4, с. 17]. – **家醜不可外揚**。[21].

Don't change horses in midstream [20]. – Аспи давандаро лаҷом намебанданд(тарҷума). – **臨陣莫換將**。[21]. .

Don't ride a high horse [20]. – Ба аспи **қашқа** савор шудан– **不要**骑得高高在上 [Bùyào qí dé gāogāozàishàng] [21].

Dog **doesn't** eat dog // Crows **do not** pick crow's eyes [20]. – Зоғ чашми зоғро **на**мекобад // Забони мурғонро мурғн медонанд [4, 204]. – **盜亦有道** [21].

3. Ба воситаи ҷонишини инкории *nobody* – *ҳеҷ* кас дар забони англисӣ, ҷонишини муштараки ***ҳар*** + пешванди инкории *на*+ *феъл* дар забони тоҷикӣ:

Pleasing everybody is pleasing *nobody* [20]. – Дили *ҳама*ро ёфта **на**мешавад [4, 192]. – **討好每個人，人人不討好**。[21].

4. Дар забони англисӣ бо пешоянди *without* ва дар забони тоҷикӣ бо пешоянди *бе, на–*:

There is no smoke **without** fire [20]. – То шамол набошад, барги дарахт **на**меҷунбад

[22]. – 無風不起浪，事出必有因。[21]. .

Zeal *without* knowledge is fire without light [20]. – Олими *бе*амал занбури беасал [22]. – 缺乏知識之熱誠如無光之火。[21]. .

There is no rose ***without*** a thorn [20]. – Гули **бе** хор нест (таж. язык)–. . . . . 朵朵玫瑰皆有刺 (沒有十全十美的人生) [21].

Good words **without** deeds are rushes and reeds [20]. – Гуфтагиаш ба кардааш рост **на**меяод [4, 164]. – 口惠而實不至。[21]. .

5. Ба воситаи таркиби *better than* пайвандаки монандкунии *than* (тобиши маънои муқоисакунӣ дорад) дар забони англисӣ ва сифати *беҳтар, беҳ* (клас.) маънои инкории луғавӣ дар забони тоҷикӣ ва. дар забони чинӣ:

Two heads are **better than** one. [20]. – Аз як сар ду сар **беҳтар** //Ақл қувват гирад аз ақли дигар [4, 98]. – 三個臭皮匠，勝過一個諸葛亮 [21]. .

A living dog is **better than** a dead lion [20]. – Аз шери мурда рубаҳи зинда **беҳ** //Саги зинда бош, шери зинда **ма**бош [4, 83]. – 活驢勝過死獅。[21].

A bad excuse is worse **than** none [20]. – То сулҳ тавон кард, дари ҷанг **ма**кӯб [4, 300]. – 糟糕的藉口還不如沒有。 [21].

Words cut more **than** swords [20]. – Захми табар мераваду захми сухан **не** [22]. –. . . 舌劍利於刀劍 [21].

Half a loaf is **better than** no bread [20]. – Аз сад тангаи насия, даҳ тангаи нақд **беҳ** // Нақди кам аз насъияи бисёр **беҳ** [4, с. 79]. – 聊勝於無。[21].

Better an egg today **than** a hen tomorrow [20]. – Гурбаи (ед. число) зинда **беҳ** аз шери мурда // Гунҷишке(ед. число) нақд **беҳ** дон, ки товусе ба насия [22]. – 鸟在手胜过双鸟在林[yī niǎo zài shǒu shèng guò shuāng niǎo zài lín] [21].

Better be envied **than** pitied [20]. – **На** гушвори заррин даркор, **на** дарди гӯш 247. – 寧讓人羨慕，也不讓人同情。 [21].

Эквивалентнокии гурӯҳи муайяни зарбулмасалҳои забони англисии бо таркиби *better than* ифодагардида, дар забони тоҷикӣ ба воситаи маънои инкории худи зарбулмасал сурат меёбад.

Health is **better than** wealth // A good name is **better than** riches [20]. –Бехи давлат– **тани сиҳат** [4, 133]. – 健康勝於財富。 [21]. .

Prevention is **better than** cure [20]. – Илоҷи воқеа пеш аз вуқуъ. –預防勝於治療。 [21].

Better late **than** never [20]. – Як сабр куну ҳазор афсӯс **мах**ӯр//Дер ояду **шер** ояд//Гар сабр кунӣ, ба корҳо **на**штобӣ, рӯзе ояд зи ғӯра ҳалво созӣ [4, 155]. – . 遲到總比不到好。早播種，早收成。先下米，先吃飯。[21].

Blood is thicker **than** water [20]. –Аввал **хеш** баъд дарвеш [4, 36]. – 血濃於水。[21].

6. Ба воситаи калимаи *nothing* дар забони англисӣ, феълҳои инкорӣ ва маънои луғавии инкорӣ дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони чинӣ:

Nothing ventured nothing gained [20]. – Аз гунҷишк тарсӣ арзан **на**кор [4, 40]. – 不入虎穴，焉得虎子。 [21].

Many a fine dish has **nothing** on it [20]. – Зоҳиран зебо, ботинан **расво**//Сурати хубу сирати **зишт** [4, 86]. –. 虛有其表。 [21].

Nothing comes from nothing [20]. – **Аз ту** салом, аз ман алайк [4, 82]. – 事出必有因。[21].

7. Шакли маъмултарини ифодаи инкорӣ дар забони англисӣ бо шакли инкории феъли *can not // can't*, ки дар забони тоҷикӣ тариқи пешоянди пешвандҳои инкории: *но–, бе– , на–, ма–*(класс.); ҷонишини *ҳеҷ*, ҷонишини саволии *кай?*, пайвандаки *гарчи* ва дар забони чинӣ ба воситаи маънои луғавии инкорӣ:

You **can't** make an omelet without breaking eggs [20]. – **Но**бурда ранҷ ганҷ муяссар намешавад [22]. –捨不得孩子，套不得狼。[21].

You **cannot** flay the same ox twice [20]. –Гӯсфандро аз ду ҷо сар **на**мезананд [4, 166]. – 鹌鹑不会飞同样的哦抽搐 [Ér miáo bù huì fēi tóngyàng de ó chōuchù] [21]. – дутарафа кор кардан.

One **cannot** run with the hare and hunt with the hounds // Dogs that put up many hares kill none [20]. – Саги д**ухона** сабил монад//Саги д**ухона** миёни роҳ аст [4, 67] //Мурғи ҳамагир **хеҷ**гир аст! [22] – 饲养许多野兔的狗不会杀死任何野兔。[Sìyǎng xǔduō yětù de gǒu bù huì shā sǐ rènhé yětù] [21].

You **cannot** catch old birds with chaff. // The fox is not taken twice in the same snare [20]. – Мурғе, ки **рамида** гардад аз дом, минбаъд ба дона **кай** шавад ром? [22]. – 老雀不易受騙。[21].

The leopard **cannot** change his spots [20] – Оқибат гургзода **гург** шавад, гарчи бо одамӣ бузург шавад [22]. –. . . . . 江山易改，本性難移 [21].

You **can't** clap with one hand [20]. – Аз як даст садо **на**мебарояд [4, с. 187]. – 孤掌難鳴。 [21].

You **can't** make a crab walk straight [20]. – Дарахти каҷро алов рост мекунад–одами **бад**ро (каҷро) гӯр// Дарахти кач рост **на**мешавад [4, с. 174]. –

江山易改，本性難移。[21].

An empty sack **cannot** stand upright [20]. – Ҷуволи холӣ рост **на**меистад [4, с. 348]. – 空袋子立不起來。衣食足而後知榮辱。[21].

8. Ба воситаи зарфи *never* дар забони англисӣ, пешванди икории ***на-*** дар забони тоҷикӣ ва … дар забони чинӣ:

A wild goose **never** laid a tame egg [20]. – Бар **н-ояд** аз хонаи боз ҷуғз [22]. – 狂野的诡计从来不会对温驯的鸡蛋撒谎[Kuáng yě de guǐjì cónglái bu huì duì wēnxùn de jīdàn sāhuǎng] [21].

The fox may grow grey but **never** good [20]. – Гургзода **гург** шавад, гарчи бо одамӣ бузург шавад. –狐狸可能会变灰，但永远不会好。[Húlí kěnéng huì biàn huī, dàn yǒngyuǎn bù huì hǎo] [21]. – ислоҳнашаванда будани чизе ё касе. .

Lost time is **never** found [20]. – Вақт бар **на**мегардад [22]. – 光陰一逝不復返 [21].

Faint heart **never** won fair lady [20]. – Ҳар кас тавонад, дар **на**монад [4, 172]. –懦弱的人永遠無法贏得美人的歡心。 [21].

He that does you an ill turn will **never** forgive you [20]. – Аз ёр гила дораму аз худам **на**дорам (Кӯри худу бинои мардум) [4, 64]. – 以怨報德的人，絕不會寬恕別人。[21].

A crow is **never** the whiter for washing herself often [20]. – Сиёҳӣ ба шустан **на**гардад сафед [22]. – 江山易改，本性難移。[21]. .

Borrowed garments *never* fit well [20]. – Бо ресмони кас ба чоҳ **на**фаро // Ба умеди оши ҳамсоя турб **на**тарош [4, 116]. – 借來的外套不合適。[21].

Cheap things are **never** very good [20]. – **Камхарҷ**и болонишин [4, 90]. – 便宜貨絕不是好東西。[21]. .

Crooked by nature is **never** made straight by education [20]. –Бо шир андарун шавад, бо ҷон **бадар** шавад [22]. – 天生扭曲者，無法因教育變直 [21]. .

It **never** rains but it pours [20]. – Ғамро аз ғам шарм **нест** [4, с. 330]. – 禍不單[21].

Never offer to teach fish to swim [20]. – Ба Луқмон ҳикматомӯзӣ **чӣ ҳоҷат** [4, 108]. – 不要班門弄斧[21]. .

It is a good horse that **neve**r stumbles [20]. – Асп чор по дошта бошад ҳам, **пешпо** мехурад [4, 96]. – 这是一匹永远不会绊倒的好马 [Zhè shì yī pǐ yǒngyuǎn bù huì bàn dào de hǎo

mǎ] [21]. – имконпазир будани чизе.

Give **never** the wolf the wether to keep [20]. – Гург вакили гӯсфанд шудааст! // **Гург**ро чӯпонӣ андохтан [4, 161]. - **不要**让狐狸留住你的鹅。[Bùyào ràng húlí liú zhù nǐ de é] [21].

Бояд тазаккур дод, ки дар забони англисӣ роҳи дигари ифодаи маънои инкорӣ дар зарбулмасалу мақол роиҷ аст, ки он тавассути таркиби *neither… nor – на…. на* дар забони тоҷикӣ ифода меёбад:

Neither fish **nor** flesh [20]. – **На** гӯсоларо шир медиҳанд ва **на** ба пода сар // **На** гушту **на** моҳӣ [4, 246]. – **既不**钓鱼也不冲水[Jì bù diàoyú yě bù chōng shuǐ] [21].

Ҳамин тариқ, зарбулмасалу мақол ҳамчун воситаи таъсирбахш ба инсон ифодаи маънои манфиро дар худ зиёд таҷассум намуда, вазифаи даъват намудани инсон ба иҷрои амали мусбӣ, ки амали манфӣ натиҷааш нек набошад, дорад. Таҳқиқ нишон дод, ки ифодаи маънои манфӣ дар зарбулмасалу мақоли се забони омӯхташуда бо роҳи грамматикӣ ва луғавӣ сурат ёфта, воситаи аввал бештар ба забонҳои англисиву тоҷикӣ хос буда, воситаи дигари ифодаи манфии фикр ба забони чинӣ хос аст.

АДАБИЁТ:

1. Абдуллина, Г. Р., Абдуллина, Л. Б. Хушитдинова, Л. Б. Эквивалентные пословицы и поговорки в китайском, русском и башкирском языке. / Г. Р. Абдуллина, Л. Б. Абдуллина, Л. Б. Хушитдинова //Вестник Башкирского университета. – Башкирия, 2019, Т. 24, №4. – С. 1003-1009.
2. Абодуллоева, С. Ю. Компонентная эквивалентность фразеологических единиц шугнанского и таджикского языков / С. Ю. Абодуллоева // Суханшиносӣ, №1(45), 2024. – С. 18-30.
3. Азимова, М. Н. Сопоставительно-типологическое исследование фразеологической системы таджикского и английского языков / М. Н. Азимова. – Душанбе: – 2006. 242 с.
4. Калонтаров, Я. И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими / Я. И. Калонтаров. – Душанбе: 1965. – 534 с.
5. Кунин, А. В. Англо-русский фразеологический словарь. 4-е изд. стереотип. / А. В. Кунин. – Москва, 19841. – 944 с.
6. Ларионова, Ю. А. Фразеологический словарь современного русского языка / Ю. А. Ларионова. – М. : «Ад ел ант», 2014. – 512с.
7. Литвинов, П. П. Англо-русский фразеологический словарь с тематической классификацией. /П. П. Литвинов. –М. : Яхонт, 2000. – 368 с.
8. Маджидов, Х. О заимствовании фразеологических единиц из русского языка в таджикском / Х. Маджидов // Русский язык и литература в таджикской школе. – Душанбе, 1981, №10. – С. 20-23.
9. Маджидов, Х. Фразеологические кальки с русского языка с русскими элементами / Х. Маджидов // Известия АН Таджикской ССР. Отделения общественных наук., № 2 (14), 1989. – С. 58-63.
10. Норов, Ш. Лексико-семантические особенности анималистических паремий в таджикском языке и их аналоги в английском языке. / Ш. Норов…дис. канд. фил. наук. 10. 02. 20. –Душанбе: – 2018. – 202 с.
11. Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова // Сост., пер., введ., и коммент. Х. Короглы. -2-е изд., доп. -М. : Наука, 1973. – 615 с.
12. Семененко, Н.Н. Русские паремии: функции, семантика, прагматика / Н.Н. Семененко. – М. : РОСА, 2011. – 353 с.
13. Турсунов, Ф. М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках/ Ф. М. Турсунов. афтореф. канд. фил. наук. – Душанбе, 1999. – 24с.
14. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ / М.

Фозилов, Ҷилди I. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 370 с.
15. Фозилов, М. Фараанги зарбулмасал, мақол ва афоризмаои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов, Ҷилди II. – Душанбе: Ирфон, 1976. –370 с.
16. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов, Ҷилди III. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 370 с.
17. Чжан Цзе, Чжан Хунъин. Числительное в пословицах и поговорках в русском, английском и китайском языках. / Цзе Чжан, Хунъин Чжан. – Новосибирск, 2021. – 79 с.
18. Шаҳобова, М. Б. Зарбулмасал ва мақолҳои англисӣ. / М. Б Шаҳобова. – Москва, 1963. – 578с.
19. https://skyeng. ru> Блог>Учеба. Английские пословицы и поговорки с переводом.
20. https://langformula. ru^pogovorki. 53 поговорки и пословицы на английском языке с переводом на русский.
21. https://ruchina. org/china-article/china/1022. html Китайские пословицы
22. https://www. gateway. org>tajik proverbs. таджикские афоризмы, пословицы, поговорки о жизни.

МУОДИЛНОКИИ ИФОДАИ МАЪНОҲОИ ИНКОРӢ ДАР ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛИ ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ

Мақола ба омӯзиши муодилнокии ифодаи маъноҳои инкорӣ дар зарбулмасалу мақоли забонҳои англисӣ, тоҷикӣ, чинӣ бахшида шуда, дар он ду омили ифодаи ин маъно: лексикӣ ва синтаксисӣ муайян гардиданд. Асоси ифодаи маъноҳои инкорӣ дар зарбулмасалу мақол ба воситаи истифодаи воҳидҳои махсуси луғавӣ сурат ёфта, роҳҳои ифодаи он чунинанд: бо роҳи ифодаи ҳиссачаи no – не дар забони англисӣ ва пешоянди бе дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони хитоӣ; бо ифодаи феъли ёридиҳандаи инкории not – нест ва шаклҳои таркибии он: will not, is not, are not, does not, do not дар забони англисӣ, бо роҳи пешванди инкории на–, бо роҳи маънои луғавии инкорӣ дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони чинӣ; ба воситаи таркиби better than (тобиши маънои муқоисавӣ дорад) дар забони англисӣ ва сифати беҳтар// беҳ (клас.) маънои инкории луғавӣ дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони чинӣ; ба воситаи калима nothing дар забони англисӣ, феълҳои инкорӣ ва маънои луғавии инкорӣ дар забони тоҷикӣ ва …. дар забони чинӣ; бо шакли инкории феъли can not // can't, ки дар забони тоҷикӣ тариқи пешоянду пешвандҳои инкории : но–, бе, на–, ма– (класс.); ҷонишини ҳеҷ, ҷонишини саволии кай?, пайвандаки гарчи ва дар забони чинӣ ба воситаи маънои луғавии инкорӣ; ба воситаи зарфи never дар забони англисӣ, пешванди икории на– дар забони тоҷикӣ ва … дар забони чинӣ; тавассути таркиби англисии neither… nor – на…. на дар забони тоҷикӣ.

Калидвожаҳо: муодилнокии ифодаи маънои инкорӣ, зарбулмасалу мақол, забонҳои англисӣ, тоҷикӣ, чинӣ, асоси ифодаи маънои инкорӣ, маънои муқоисавӣ, ҳиссачаҳои инкорӣ, феълҳои ёридиҳандаи инкорӣ, пешоянд ва пешвандҳои инкорӣ, калимаҳо бо маънои луғавии инкорӣ дар таркби зарбулмасалҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мавлоназарова Марҷона– докторанти соли аввали кафедраи филологияи англисии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, Телефон:(+992)931019588; E-mail: mavlonazarovamarjon7@ gmail. com

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ В ПОСЛОВИЦАХ АНГЛИЙСКОГО, ТАДЖИКСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье рассматриваются выражения отрицательных значений в пословицах и поговорках английского, таджикского и китайского языков, где определены два его фактора выражения: лексический и синтаксический. В основе выражения отрицательных значений в пословицах и поговорках лежат использование специальных лексических единиц, которые осуществляются следующим образом: с помощью выражения частицы no-не в английском языке, предлога бе в таджикском языке и. . . . в китайском языке; с выражением отрицательного вспомогательного глагола not– не, нет и его составных форм: will not, is not, are not, does not, do not в английском языке, с предлогом отрицания на– не, с лексическим отрицательным значением слов в таджикском языке и. . . . в китайском языке; с помощью сотавного компонента better than (в значении сравнение) в английском языке и прилагательного беҳтар// беҳ (класс.), отрицательных

значение слов в таджикском языке и. . . . на китайском языке; со словом nothing в английском языке, отрицательными глаголами и словами с отрицательным значением в таджикском языке и. . . . в китайском языке; с отрицательной формой глагола can not // can't, в английском языке, с отрицательными преффиксами и предлогами : но–, бе на–, ма – (класс.), местоимением ҳеҷ, вопросительным местоимением кай? в таджикском; с наречием never в английском языке, с предлогом на в таджикском языке и. . . в китайском языке; с составляющим neither. . . nor в английском языке и не. . . . не в таджикском языке.

Ключевые слова: эквивалентность выражения отрицательного значения, пословицы и поговорки, английский, таджикский, китайский языки, основа выражения отрицательного значения, значение сравнения, отрицательные частицы, отрицательные вспомогательные глаголы, отрицательные предлоги и префиксы, слова с отрицательными значениями в составе пословиц.

Сведения об авторе: Мавлоназарова Марджона–докторант первого курса кафедры английской филологии Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, Телефон: (+992) (+992) 931019588; E-mail: mavlonazarovamarjon7@gmail. com

THE EQUIVALENCE OF THE EXPRESSION OF NEGATIVE MEANINGS IN PROVERBS OF ENGLISH, TAJIK AND CHINESE LANGUAGES

The article is devoted to the study of the equivalence of the expression of negative meanings in proverbs of the English, Tajik and Chinese languages, where were determined two factors of expression of this meaning: lexical and syntactic. The expression of negative meanings in the proverbs of the studied languages is based on the use of special lexical units, the ways of expressing which are carried out as follows: by expressing the particle no– ne in English and the preposition be in Tajik, and. . . . in Chinese; with the expression of the negative auxiliary verb not – not and its compound forms: will not, is not, are not, does not, do not in English, with the preposition of negation not– not, with a negative lexical meaning in Tajik and. . . . in Chinese; with the compound form better than (having a comparative meanning) in English and the adjective behtar // beh (class.), a lexical negative meaning in the Tajik language and. . . . in Chinese; with word nothing in English, negative verbs and negative lexical meanings of words in Tajik and. . . . in Chinese; with the negative form of the verb can not // can't, in Tajik with using negative prepositions and prefixes : no–, be, na–, ma – (class.), pronoun hej, with the interrogative pronoun kay; with the adverb never in English, a preposition with a negative meaning in Tajik and. . . in Chinese; in the presence of the phrase neither. . . nor in English and ne. . . . ne in Tajik…

Keywords: equivalence of the expression of negative meaning, proverbs and sayings, English, Tajik, Chinese languages, the basis of the expression of negative meaning, comparative meanings, negative particles, negative auxiliary verbs, negative prepositions and prefixes, negative lexical meanings of words in the composition of proverbs.

Information about author: Mawlonazarova M. – first year doctoral student at the Department of English Philology of M. Nazarshoev Khorog State University, Phone number: (+992) 936002017; E-mail: mavlonazarovamarjon7@gmail. com

УДК: 811.1:811.222.0'373

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Маҳмудова С. С.
Таджикского государственного медицинского университета им. Абуали ибни Сино

Модальность, выражающая отношение говорящего к содержанию высказывания, является важной категорией языка. Субъективная модальность, отражающая личное мнение, оценку, убежденность или сомнение говорящего, находит выражение в разнообразных лексических и грамматических средствах. Среди этих средств особое место занимают фразеологизмы, обладающие высокой степенью экспрессивности и оценочности [1].

В немецком языке фразеологизмы активно используются для выражения субъективной модальности, придавая высказыванию яркость, эмоциональность и убедительность. Целью данной статьи является исследование роли фразеологизмов в выражении субъективной модальности на материале немецкого языка.

В основе исследования лежат теории фразеологии и модальности, разработанные в лингвистике [10, с. 11]. Фразеологизмы рассматриваются как устойчивые языковые единицы с целостным значением, которое не выводится из значений составляющих их компонентов [14, с. 23]. Особое внимание уделяется семантическим и прагматическим особенностям фразеологизмов, их стилистической роли и способности выражать субъективные оценки и эмоции [15, с. 78].

В качестве материала исследования были использованы примеры, извлеченные из:

Современной немецкой художественной литературы.

Публицистических текстов (статей из немецких газет и журналов).

Разговорной речи (записи немецких диалогов).

Фразеологических словарей немецкого языка [16, с. 17].

Методология исследования включала:

Выделение и классификацию фразеологизмов, используемых для выражения субъективной модальности.

Анализ семантических и прагматических особенностей каждого фразеологизма.

Определение контекстуальных факторов, влияющих на интерпретацию фразеологизмов.

Сопоставительный анализ использования различных фразеологизмов для выражения сходных модальных значений.

Оценка влияния фразеологизмов на формирование эмоционального фона высказывания и воздействие на слушателя/читателя.

Анализ языкового материала позволила выделить следующие типы фразеологизмов, выражающих субъективную модальность в немецком языке

Фразеологизмы, выражающие уверенность/неуверенность:

fest davon überzeugt sein (быть твердо уверенным в чем-либо)

keinen Zweifel daran haben (не иметь сомнений в чем-либо)

das ist in trockenen Tüchern (дело в шляпе)

das steht in den Sternen (это еще неизвестно)

da bin ich mir nicht so sicher (в этом я не уверен)

Эта группа фразеологизмов отражает степень убежденности говорящего в истинности или реализуемости высказывания. Они варьируются от полного принятия до полного отрицания или сомнения в сообщаемом.

Фразеологизмы, выражающие уверенность:

fest davon überzeugt sein (быть твердо уверенным в чем-либо). Лексический состав: fest (твердо, крепко), davon (в этом, из этого), überzeugt (убежденный), sein (быть). Фразеологизм прямо указывает на высокую степень уверенности. Прилагательное fest усиливает значение убежденности, делая его не просто уверенностью, а непоколебимой, прочной. Выражает высокую степень положительной субъективной модальности (уверенность, убежденность). Используется, когда говорящий хочет подчеркнуть абсолютную правоту своего мнения или предвидения.

Пример: *Ich bin fest davon überzeugt, dass er die Prüfung bestehen wird*. (*Я* твердо уверен, что он сдаст экзамен.)

keinen Zweifel daran haben (не иметь сомнений в чем-либо).

Лексический состав: keinen (никакого), Zweifel (сомнения), daran (в этом), haben (иметь). Отрицательная конструкция keinen Zweifel (никаких сомнений) в сочетании с глаголом haben (иметь) создает значение полного отсутствия сомнений. Это синонимично высокой степени уверенности. Выражает высокую степень положительной субъективной модальности (уверенность, отсутствие сомнений). Подчеркивает непоколебимую убежденность, не оставляя места для возражений или сомнений.

Пример: *Wir haben keinen Zweifel daran, dass unser Plan erfolgreich sein wird.* (Мы не сомневаемся, что наш план будет успешным).

das ist in trockenen Tüchern (дело в шляпе, все готово, решено). Лексический состав:

das (это), ist (есть), in (в), trockenen (сухих), Tüchern (платках, тканях). Образное выражение, происхождение которого связывают с процессами сушки и хранения документов (например, договоров) в сухих тканях, что символизировало завершение и надежность сделки. Фразеологизм означает, что дело полностью завершено, все согласовано, результат предрешен.

Выражает высокую степень положительной субъективной модальности (уверенность в свершившемся факте или в неизбежном успехе). Часто используется для обозначения успешного завершения переговоров, подписания контрактов, достижения договоренностей.

Пример: *Der neue Vertrag mit dem Lieferanten ist bereits in trockenen Tüchern*. (Новый контракт с поставщиком уже в шляпе / полностью согласован).

Фразеологизмы, выражающие неуверенность/сомнение:

das steht in den Sternen (это еще неизвестно, это висит в воздухе, судьба неизвестна). Лексический состав: das (это), steht (стоит, находится), in (в), den (артикль), Sternen (звездах). Образ связан с астрологией и верой в то, что судьба человека предопределена расположением звезд. Если что-то "стоит в звездах", значит, это не поддается контролю человека, непредсказуемо и неизвестно.

Выражает высокую степень отрицательной субъективной модальности (неуверенность, неопределенность, неизвестность, фатальная предопределенность). Используется, когда будущее события совершенно неясно, и нельзя предсказать его исход.

Пример: *Ob wir nächstes Jahr eine Gehaltserhöhung bekommen, steht noch in den Sternen.* (Получим ли мы повышение зарплаты в следующем году, еще висит в воздухе / неизвестно).

da bin ich mir nicht so sicher (в этом я не уверен, я не так уверен в этом). Лексический состав: da (здесь, в этом), bin (я есть), ich (я), mir (себе), nicht (не), so (так), sicher (уверен). Прямое выражение сомнения. Частица nicht в сочетании с so (так) позволяет смягчить отрицание, указывая на некоторую степень неуверенности, а не полное отрицание. Это более мягкое выражение сомнения, чем, например, "ich bin unsicher" (я неуверен).

Выражает умеренную или высокую степень отрицательной субъективной модальности (сомнение, неуверенность, осторожность в высказывании). Позволяет выразить осторожное отношение к информации, не отрицая ее полностью, но и не принимая как факт.

Пример: *Er sagt, er hat die Aufgabe erledigt, aber da bin ich mir nicht so sicher, denn er ist oft unkonzentriert*. (Он говорит, что выполнил задание, но я в этом не так уверен, потому что он часто невнимателен).

Все представленные фразеологизмы относятся к сфере субъективной модальности, поскольку они отражают не объективную реальность, а отношение говорящего к этой реальности, его оценку, степень уверенности или сомнения.

Данная группа наглядно демонстрирует бинарный характер выражения модальности. Фразеологизмы либо подкрепляют убежденность говорящего, либо указывают на его сомнения.

Каждый фразеологизм обладает своей образной основой (trockenen Tüchern, in den Sternen), что делает их более экспрессивными и менее прямыми, чем отдельные слова. Именно идиоматичность (невозможность понять значение по отдельным словам) является ключевой характеристикой фразеологизмов.

Использование этих фразеологизмов позволяет говорящему точнее выразить свое отношение к сообщаемому, регулировать степень своего участия и ответственности за высказывание, а также влиять на восприятие информации слушателем.

Этот анализ охватывает семантику, модальность, контекстуальное применение и общие черты выделенных вами фразеологизмов.

Фразеологизмы, выражающие оценку (положительную/отрицательную):

das ist das Gelbe vom Ei (это самое лучшее)

das ist aller Ehren wert (это достойно всяческих похвал)

das ist nicht das Wahre (это не то, что нужно)

das ist ein fauler Zauber (это обман, ерунда)

das ist zum Haare raufen (от этого хоть волосы на себе рви)

Фразеологизмы, выражающие удивление/недоумение:

Ich traue meinen Augen nicht! (Я не верю своим глазам!)

Ich bin aus allen Wolken gefallen! (Я как с луны свалился!)

Da staunt der Laie, und der Fachmann wundert sich! (Простому человеку диво, а профессионалу – чудо!).

Das geht über meinen Horizont! (Это выше моего понимания!)

Эта группа фразеологизмов используется для передачи реакции говорящего на неожиданное, удивительное или непостижимое событие, информацию или явление. Они могут выражать как искреннее восхищение, так и полное непонимание.

Фразеологизмы, выражающие удивление/недоумение:

Ich traue meinen Augen nicht! (Я не верю своим глазам!). Лексический состав: Ich (я), traue (доверяю), meinen (своим), Augen (глазам), nicht (не). Буквально "Я не доверяю своим глазам". Выражает сильное удивление, когда увиденное настолько необычно или поразительно, что кажется невероятным, противоречит ожиданиям или здравому смыслу.

Выражение сильного удивления, недоверия к увиденному. Используется при столкновении с чем-то совершенно неожиданным, поразительным или фантастическим.

Пример: *Er hat tatsächlich den Marathon gewonnen! Ich traue meinen Augen nicht!* (Он действительно выиграл марафон! Я не верю своим глазам!).

Ich bin aus allen Wolken gefallen! (Я как с луны свалился! / Я был совершенно поражен!). Лексический состав: Ich (я), bin (есть), aus (из), allen (всех), Wolken (облаков), gefallen (упал). Образ падения с облаков символизирует резкий переход из состояния покоя, иллюзии или предвкушения в состояние шока, удивления или разочарования. Часто используется, когда реальность оказывается совершенно иной, чем предполагалось. Выражение крайнего удивления, потрясения, иногда с оттенком разочарования. Используется, когда новость или событие полностью переворачивает прежние представления или ожидания.

Пример: *Als ich hörte, dass sie geheiratet hat, bin ich aus allen Wolken gefallen!* (Когда я услышал, что она вышла замуж, я был как с луны свалился!).

Da staunt der Laie, und der Fachmann wundert sich! (Простому человеку диво, а профессионалу – чудо! / Это поражает всех, и новичков, и экспертов!). Лексический состав: Da (здесь, в этом случае), staunt (изумляется, поражается), der Laie (неспециалист, обыватель), und (и), der Fachmann (специалист), wundert sich (удивляется). Этот фразеологизм подчеркивает исключительность, сложность или гениальность чего-либо, настолько, что это поражает как обычного человека (laie), так и профессионала в данной области (Fachmann). Обычно используется для выражения восторга по поводу высокого мастерства, уникального решения или выдающегося достижения.

Выражение сильного удивления, восхищения, признания исключительности. Применяется к чему-то выдающемуся, поражающему своей сложностью, мастерством или неожиданностью.

Пример: *Die Lösung dieses mathematischen Problems war so elegant, da staunt der Laie, und der Fachmann wundert sich*! (Решение этой математической задачи было настолько элегантным, что простому человеку диво, а профессионалу – чудо!).

Das geht über meinen Horizont! (Это выше моего понимания, это выходит за рамки моего понимания/кругозора). Лексический состав: Das (это), geht (идет, проходит), über (через, над), meinen (мой), Horizont (горизонт).

Образ горизонта символизирует пределы познания или понимания. Если что-то "идет над горизонтом", значит, оно находится за пределами возможностей понимания говорящего. Выражает недоумение, невозможность осмыслить происходящее или понять объяснение. Выражение сильного недоумения, непонимания, признания собственной

ограниченности в данном контексте. Используется, когда говорящий не может понять смысл чего-либо, логику или причину действия.

Пример: *Warum er das getan hat, ist mir ein Rätsel. Das geht wirklich über meinen Horizont*! (Почему он это сделал, для меня загадка. Это действительно выше моего понимания!).

Фразеологизмы оценки прямо выражают субъективное отношение говорящего к объекту оценки — одобрение (положительная оценка) или неодобрение (отрицательная оценка).

Оценочные фразеологизмы, особенно отрицательные, часто носят ярко выраженный экспрессивный характер (zum Haare raufen, fauler Zauber), передавая сильные эмоции.

Эти фразеологизмы выполняют важную коммуникативную функцию, сигнализируя слушателю о неординарности ситуации и эмоциональном состоянии говорящего. Они показывают, что событие вышло за рамки обыденного или ожидаемого.

Все приведенные примеры используют метафорические или образные представления (Gelbe vom Ei, in trockenen Tüchern, aus allen Wolken gefallen, über meinen Horizont), которые делают выражение модальности более наглядным и запоминающимся.

Хотя основным признаком здесь является оценка или удивление, эти категории тесно связаны с более широким понятием субъективной модальности, так как они отражают внутреннее отношение и состояние говорящего.

Фразеологизмы, выражающие иронию/сарказм:

Das ist ja eine tolle Leistung! (Ну и достижение! – с иронией)

Das hast du ja prima gemacht! (Ты это здорово сделал! – с сарказмом)

Den Braten riechen (почуять неладное, разгадать замысел) - может использоваться в ироничном ключе, когда говорящий знает правду, но делает вид, что нет.

Jemandem einen Bären aufbinden (обманывать кого-то, рассказывать небылицы) - само выражение содержит элемент насмешки над обманутым человеком.

Фразеологизмы, выражающие желание/надежду:

Die Daumen drücken! (Держать кулачки на удачу!)

Ja, viel Glück, ihr verrückten Kiwis, wir drücken die Daumen!Так что удачи, ты сумасшедший Киви, мы болеем за тебя. Wir werden für Sie die Daumen drücken. Ой. Будем болеть за тебя. Jetzt die Daumen drücken, dass die Batterie noch genug Saft hat. Скрестим пальчики, чтобы ещё был заряд. Deswegen müssen wir auch die Daumen drücken. Вот почему мы должны держать пальцы крестиком. Wenn nicht, sollten wir alle die Daumen drücken und darauf hoffen, dass Carter und O'Neill Hilfe erreichen. В противном случае, я полагаю, что нам всем нужно скрестить пальцы и надеяться на то, что Майор Картер и Полковник О'Нилл смогут привести помощь.

Alle guten Dinge sind drei! (Бог любит троицу!)

Das wird schon werden! (Все будет хорошо!).

Особенности функционирования фразеологизмов в немецком языке заключается в том, что они придают высказыванию большую экспрессивность и выражают субъективную оценку говорящего. Фразеологизмы часто имеют определенную стилистическую окраску (разговорную, народную, книжную), что влияет на выбор фразеологизма в зависимости от ситуации общения.

Также следует заметить, что значение фразеологизма может варьироваться в зависимости от контекста.

Фразеологизмы используются в разных стилях речи, однако их количество и типы могут различаться в зависимости от функционального стиля текста.

Фразеологизмы являются важным средством выражения субъективной модальности в немецком языке. Они позволяют говорящему выразить широкий спектр эмоций, оценок и отношений к сообщаемой информации, придать высказыванию яркость, эмоциональность и убедительность. Изучение фразеологизмов, выражающих субъективную модальность, является важным для понимания особенностей немецкого языка и эффективного использования его выразительных ресурсов.

Модальность, отражающая отношение говорящего к содержанию высказывания, является одной из важнейших категорий языка. Субъективная модальность, выражающая личное мнение, оценку, убежденность, сомнение, удивление и другие чувства говорящего, находит выражение в разнообразных языковых средствах. Среди этих средств особое место занимают фразеологизмы, обладающие высокой степенью экспрессивности и оценочности [6].

Далее боле подробно рассмотрим выражения субъективной модальности фразеологизмами в таджикском языке.

В таджикском языке, богатом образными выражениями и фразеологическими единицами, фразеологизмы активно используются для передачи субъективной модальности, придавая высказыванию яркость, эмоциональность и убедительность.

В основе исследования лежат теории фразеологии и модальности, разработанные в лингвистике [6, с. 7]. Фразеологизмы рассматриваются как устойчивые языковые единицы с целостным значением, которое не выводится из значений составляющих их компонентов [4, с. 49]. Особое внимание уделяется семантическим и прагматическим особенностям фразеологизмов, их стилистической роли и способности выражать субъективные оценки и эмоции [5]. Также учитываются исследования, посвященные особенностям таджикской фразеологии и ее связи с культурой и традициями [6, с. 7].

В качестве материала исследования были использованы примеры, извлеченные из:

Современной таджикской художественной литературы.

Публицистических текстов (статей из таджикских газет и журналов).

Фразеологических словарей таджикского языка [8, с. 9].

Методология исследования включала: выделение и классификацию фразеологизмов, используемых для выражения субъективной модальности; анализ семантических и прагматических особенностей каждого фразеологизма; определение контекстуальных факторов, влияющих на интерпретацию фразеологизмов; сопоставительный анализ использования различных фразеологизмов для выражения сходных модальных значений; оценка влияния фразеологизмов на формирование эмоционального фона высказывания и воздействие на слушателя/читателя; выявление связей между фразеологизмами и культурными традициями таджикского народа.

В ходе анализа фактического материала были выделены следующие типы фразеологизмов, выражающих субъективную модальность в таджикском языке.

Фразеологизмы, выражающие уверенность/неуверенность:

дил пур будан (дил пур аст) - быть уверенным (сердце полно)

бовар кардан душвор аст (бовар кардан осон нест) - трудно поверить (поверить трудно/легко не)

дар дил шубҳа доштан - иметь сомнения в сердце

гумон кардан - полагать, думать (иметь предположение)

сари вай ба осмон расид - его голова достала до неба (очень уверен, горд)

Фразеологизмы, выражающие оценку (положительную/отрицательную):

дасти боло доштан - быть лучшим, иметь преимущество

номи нек баровардан - заслужить доброе имя

обруи касеро резондан - уронить чью-то репутацию (раз ить воду с чьего-то лица)

руи сиёх кардан - опозорить себя (сделать лицо черным)

ба гарди пои касе намерасидан - не годиться даже в подметки кому-либо.

Фразеологизмы, выражающие удивление/недоумение:

даҳон кушода мондан - разинуть рот от удивления (остаться с открытым ртом)

ҳайрон шудан - удивиться (стать удивленным)

ақл ба ҳайрат омадан - прийти в изумление (разум пришел в удивление)

сари ангушт газидан - кусать кончики пальцев (от сожаления или удивления).

Фразеологизмы, выражающие иронию/сарказм:

худро гирифтан - задаваться (брать себя)

аз мурча фил сохтан - делать из мухи слона

оби даҳони худро фуру бурдан - сдерживать себя, подавлять эмоции (глотать слюну) - может использоваться иронично, когда сдерживание дается с трудом.

худро ба кучаи дигар задан - делать вид, что не замечаешь, избегать разговора (повернуть на другую улицу).

Фразеологизмы, выражающие желание/надежду:

дил бастан - надеяться (привязывать сердце)

орзу доштан - мечтать (иметь мечту)

худо хоҳад - дай бог (если Бог захочет)

домони умедро аз даст надодан - не терять надежду (не выпускать подол надежды)

Особенности функционирования фразеологизмов в таджикском языке заключается в том, что они отличаются высокой степенью экспрессивности и образности, отражая особенности культуры и мировосприятия народа. Многие фразеологизмы связаны с традиционными занятиями, бытом, религиозными представлениями таджиков. Фразеологизмы имеют различную стилистическую окраску, от разговорной до книжной, что влияет на их употребление в разных ситуациях общения. Значение фразеологизма может варьироваться в зависимости от контекста.

Фразеологизмы являются важным и ярким средством выражения субъективной модальности в таджикском языке. Они позволяют говорящему передать широкий спектр чувств, оценок и убеждений, придать высказыванию эмоциональность и выразительность. Изучение фразеологизмов, выражающих субъективную модальность, является ключом к пониманию особенностей таджикского языка, культуры и мировоззрения.

Исследование роли фразеологизмов в выражении субъективной модальности в немецком и таджикском языках позволяет сделать следующие выводы.

Фразеологизмы в обоих языках выступают как эффективное средство выражения субъективной модальности, позволяя говорящему ярко и эмоционально передать свое отношение к сообщаемой информации, выразить широкий спектр чувств, оценок, убеждений, сомнений и других субъективных состояний.

Фразеологизмы обладают высокой степенью экспрессивности и оценочности, придавая высказыванию яркость, эмоциональность и убедительность.

В обоих языках можно выделить сходные типы фразеологизмов, выражающих уверенность / неуверенность, положительную / отрицательную оценку, удивление / недоумение, иронию / сарказм, желание/надежду.

Фразеологический фонд каждого языка отражает особенности культуры, истории, традиций и мировоззрения народа. Многие фразеологизмы связаны с традиционными занятиями, бытом, религиозными представлениями, историческими событиями, что придает им уникальный колорит.

Фразеологизмы имеют различную стилистическую окраску (разговорную, народную, книжную), что влияет на их употребление в разных ситуациях общения и в различных функциональных стилях речи.

Значение фразеологизма может варьироваться в зависимости от контекста, требуя от слушателя/читателя знания языковых и культурных особенностей.

Использование фразеологизмов способствует более эффективной и выразительной коммуникации, позволяя не только передавать информацию, но и оказывать эмоциональное воздействие на слушателя/читателя.

Дальнейшие исследования в этой области могут быть направлены на сопоставительный анализ фразеологизмов, выражающих субъективную модальность в немецком и таджикском языках, на выявление общих и специфических черт их семантики, прагматики и стилистики, а также на изучение их роли в формировании национальной идентичности и культурной коммуникации.

В заключение можно отметить, что фразеологизмы являются ценным и незаменимым средством выражения субъективной модальности, позволяющим носителям языка выразить свои чувства, оценки и отношения к миру во всем его многообразии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М. : Наука, 1988.
2. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977.
3. Ляпон М. В. Модальность. // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990.
4. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1996.
5. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М. : Высшая школа, 1985.
6. Раҳимов Р. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Адиб, 2000.
7. Шӯҳрат Исматиллоев. Фарҳанги мухтасари фразеологии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2016.
8. Забурдияев В.И. Таджикско-русский фразеологический словарь. – Душанбе: Маориф, 1987.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1-2. – Москва: Советская энциклопедия, 1969.
10. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung. – Erich Schmidt Verlag, 1010.
11. Dobrovol'skij D. Phraseologie: Theoretische Grundlagen und Anwendungsbereiche. – Westdeutscher Verlag, 1995.
12. Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik. – Dudenverlag, 2002.
1. 13. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Niemeyer, 1997.
13. Lyons J. Semantics. – Cambridge University Press, 1977.
16. Kühn P. Der Ausdruck der subjektiven Modalität im Deutschen. – Scriptor Verlag, 1983.
17. Klappenbach R., & Steinitz, W. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Akademie-Verlag, 1978.
2. 17. Schemann H. Deutsche Idiomatik: Wörterbuch der deutschen Redewendungen im Kontext. – Walter de Gruyter, 1993.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье исследуется роль фразеологизмов в выражении субъективной модальности в немецком и таджикском языках. Фразеологизмы, обладая экспрессивностью и оценочностью, позволяют говорящему выразить свое отношение к сообщаемой информации, передать широкий спектр эмоций и оценок. В статье анализируются различные типы фразеологизмов, используемых для выражения субъективной модальности, рассматриваются особенности их семантики и прагматики, а также их стилистическая роль внемецком языке. Особое внимание уделяется влиянию контекста на интерпретацию фразеологизмов и их способности создавать определенный эмоциональный фон высказывания. Также рассматривается роль фразеологизмов в выражении субъективной модальности в таджикском языке, анализируются различные типы фразеологизмов, используемых для выражения субъективной модальности, рассматриваются особенности их семантики и прагматики, а также их стилистическая роль в таджикском языке.

***Ключевые слова**: фразеологизмы, субъективная модальность, немецкий язык, таджикский язык, экспрессивность, оценочность, идиомы, пословицы, поговорки, стилистика, контекст.*

Сведения об авторе: Махмудова Сайёра Сафаровна- ГОУ "Таджикского государственного медицинского университета им. Абуали ибни Сино", доцент кафедры иностранных языков. Адрес: 734026, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Сино 29-31. E. mail: s. mahmudova. 82@mail. ru тел 009775056

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A MEANS OF EXPRESSING SUBJECTIVE MODALITY (BASED ON THE GERMAN AND TAJIK LANGUAGES)

The article examines the role of phraseological units in the expression of subjective modality in German and Tajik. Phraseological units, being expressive and evaluative, allow the speaker to express his attitude to the information being communicated, to convey a wide range of emotions and assessments. The article analyzes various types of phraseological units used to express subjective modality, examines the features of their semantics and pragmatics, as well as their stylistic role in the German language. Special attention is paid to the influence of context on the interpretation of phraseological units and their ability to create a certain emotional background of utterance. The article also examines the role of phraseological units in expressing subjective modality in the Tajik language, analyzes various types of phraseological units used to express subjective modality, examines the features of their semantics and pragmatics, as well as their stylistic role in the Tajik language.

Keywords: *phraseological units, subjective modality, German, Tajik, expressivity, evaluativeness, idioms, proverbs, sayings, stylistics, context.*

Information about the author: Makhmudova Sayora Safarovna - SEI "Tajik State Medical University named after Abuali ibni Sino", Associate Professor of the Department of Foreign Languages. Address: 734026, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino str. 29-31. E-mail: s. mahmudova. 82@mail. ru phone 009775056

ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИФОДАИ МОДАЛИЯТИ СУБЪЕКТИВӢ (ДАР АСОСИ МАВОДИ ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОҶИКӢ)

Дар мақола нақши воҳидҳои фразеологӣ дар ифодаи модалнокии субъективӣ дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Воҳидҳои фразеологӣ хусусияти ифоданокӣ ва баҳодиҳӣ дошта, ба сухангӯ имкон медиҳанд, то муносибати худро ба иттилооти ирсолшуда баён намуда, доираи васеи эҳсосот ва баҳоҳоро ифода кунад. Дар мақола навъҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ, ки барои ифодаи модалнокии субъективӣ истифода мешаванд, таҳлил шуда, хусусиятҳои семантика ва прагматикаи онҳо, инчунин нақши услубиашон дар забони олмонӣ баррасӣ шудааст. Дар мақола ба таъсири контекст, тафсири воҳидҳои фразеологӣ ва қобилияти онҳо барои эҷоди заминаи муайяни эҳсосии баён таваҷҷуҳи махсус дода мешавад. Нақши воҳидҳои фразеологӣ дар ифодаи модалияти субъективии забони тоҷикӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифта, навъҳои гуногуни воҳидҳои фразеологии барои ифодаи модалии субъективӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, хусусиятҳои семантика ва прагматикаи онҳо, инчунин нақши услубии онҳо дар забони тоҷикӣ баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: воҳидҳои фразеологӣ, модалияти субъективӣ, забони олмонӣ, забони тоҷикӣ, ифоданокӣ, баҳодиҳӣ, идиомаҳо, зарбулмасалҳо, маколҳо, услубшиносӣ, контекст.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмудова Сайёра Сафаровна-МДТ Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ. Суроға:734026, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, к. Сино 29-31. E. mail: s. mahmudova. 82@mail. ru тел 009775056

УДК: 398.2(574.5)

БОЗТОБИ ПАРӢ ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОҶИКӢ

Носирова Л.
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Эҷодкорону ровиён дар офаридани афсона, бахусус афсонаҳои сеҳромез паҳлуҳои мухталифи ҳаёти одамонро бо истифодаи сеҳру ҷоду ва чизҳои ғайриодӣ инъикос намудаанд. Ин хусусият арзиши афсонаҳои сеҳромезро нисбати дигар навъҳои афсона афзун гардонида, ҳаводорони зиёдеро соҳиб гардидааст. Тавре муҳаққиқон дар китоби "адабиёти гуфтории тоҷикон" дарҷ намудаанд: Дар афсонаҳои сеҳромез нақши тахайюл бармало ба чашм мерасад, ки воқеа, персонаж, чизҳои сеҳромез ва ғайраҳо дар муҳити ғайриодӣ қарор доранд [15, с. 161]. Барои обуранг гирифтан, ҷолибу шавқовар шудани он, нишон додани қуввaҳои некиву бадӣ ва тарбияи мардум афсонапардозон аз як қатор образҳои устуравӣ, аз қабили дев, аждаҳо, парӣ, аспи болдор низ истифода кардаанд. Дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ одатан қуввaҳои некиву бадиро бо истифодаи образу персонажҳои мухталиф, аз ҷумла фавқуттабиӣ тасвир намудаанд. Парӣ, Симурғ, аспи

болдор ва амсоли инҳо аз образҳоеанд, ки дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ ҳамчун персонажи ёрирасон ифода ёфтаанд. Ин образҳои дар қатори қуввaҳои некӣ шомил буда, барои ба мақсад расидани қаҳрамон амалиёти муҳимро ба сомон мерасонанд, яъне дар ҷараёни ба мақсад расидани қаҳрамони афсона фаъолияти онҳо бевосита ба мушоҳида мерасад. Маҳз бо кӯмаки персонажҳои хуб қаҳрамони афсона мушкилиҳоро паси сар карда, ғолибиятро ба даст меорад. Махлуқи афсонавие, ки бо рафтору хислатҳояш ҳамчун персонажи фаъол дар байни халқу миллатҳои гуногун маъмул аст, парӣ мебошад. Парӣ ҳамчун персонажи мусбат ва асосии бархе афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ буда, дар мақолаи фавқулзикр он мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки роҷеъ ба паҳлуҳои мухталифи образи баррасишаванда муҳаққиқони зиёде дар китобу мақолаҳояшон навиштаанд. Оид ба образи парӣ аз таҳқиқоти коршиносони русу тоҷик, аз қабили В. Я. Пропп, М. В. Попов, А. Н. Померанцев, В. А. Варонцов, А. Н. Афанасьев, Л. Н. Виноградова, Д. К. Зеленин, С. А. Токарев, О. А Сухарева, Н. Маъсумӣ, О. Муродов, Р. Амонов, Д. Обидов, Н. Шакармамадов, Г. Ризвоншоева, А. Раҳмонзода, С. Наим, Д. Раҳимӣ, Н. Қурбонхонова ва дигарон маълумоти саҳеҳтар гирифтан мумкин аст.

Сужети парӣ зоҳиран хеле қадимӣ буда, дар фолклори бисёре аз халқҳо мушоҳида карда мешавад. Ин образ бо ақидаҳои демонологии Эрони қадим алоқа дорад, ки худи истилоҳи парӣ авестоии «пайрика» ба ин далолат мекунад. Дар Маздоясно парӣ ба сони яке аз мазҳарҳои шар ва аз доҳиҳои аҳриманӣ ангошта шуда ва бозтоби ин ангора дар адабиёти зардуштӣ чунон аст, ки аз парӣ ҳамеша ба зиштӣ ёд рафтааст” [1, с. 237]. Бояд қайд кард, ки дар Авесто ба «пайрика» муносибати манфии дини зардуштӣ дида мешавад. Дар дигар адабиёти динии форси миёна ва дар навиштаҳои паҳлавӣ низ парӣ аз мавҷудоти аҳриманӣ аст, ки аз нерӯи ҷоду бархӯрдор аст ва метавонад ҳар он гоҳ ки бихоҳад намуд ва пайкари худро тағйир диҳад” [6, с. 45-47].

Аксари манбаъҳои таърихиву устуравӣ париро ба гунаи образи манфӣ нисбат додаанд. Тибқи маълумоти М. Р. Раҳимов он ба қатори рӯҳҳои бад дохил мешудааст: «Рӯҳҳои фавқуттабиа одатан бо истилоҳи рӯҳу арвоҳ, «ҷондор» ҷамъбаст карда мешаванд. Ба ин асосан персонажҳои демологӣ, ба монанди ҷин, аҷина, ғул, парӣ, шайтон, албастӣ, дев дохил мешаванд. Тамоми ин рӯҳҳо дар байни халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна рӯҳҳои бад ҳисоб меёбанд» [14, с. 92].

Чун миёни мардуми тоҷик ибораҳои «*паривара*», «*парӣ ёр шудан*» хеле маъмул аст. Одамон бар он назаранд, ки баъзе инсонҳо бо таъсири парӣ ба бемории рӯҳӣ гирифтор мешаванд. Гӯё ба ин гуна одамон парӣ ҳамроҳ шуда, онҳоро аз роҳ мебарорад ва ба ҳар куҷо мебарад. Ҳатто мувофиқи бархе ақидаҳо гӯё парӣ бисёртар ба ҷавонону духтарони зебо майл мекардааст. Вале мардум ба маънои луғавии парӣ таваҷҷуҳе зоҳир накарда, дар баробари шунидани калимаи парӣ зани зебову башораткунанда, ки қудрати ҷоду карданро доро мебошад, пеши назар меоранд. Аз сарчашмаҳо бар меояд, ки баъди густариши дини ислом симои парӣ аз нав зинда гашта, дар мадди эътиқоди мардум қарор гирифт. Чунки дар афсонаҳо образи парӣ ҳамчун махлуқи бахшандаи ганҷу дороӣ, зани зебои болу пардор, латифу ҷамил ва некӯкору ҷаззоб ва зани хубчеҳраву мададгор аст. Аммо хеле фаровон корбаст шудани маънои мусбати вожаи парӣ дар назми асримиёнагии форс-тоҷик низ ба мушоҳида мерасад ва асрҳо боз дар устураи тоҷикон он ҳамчун образи мусбат ҳифз шудааст [8, с. 287]. Дар афсонаву ривоятҳои халқӣ ҳам вай бештар ба сифати дӯсти одамизод баромад мекунад. Аз ин рӯ, образи парӣ ҳанӯз дар доираи ақидаҳои мардуми Эрони қадим объекти парастиши халқҳое буд, ки дини онҳо бар зидди зардуштия мубориза мебурданд. Миёни мардуми ориёитабор он ҳамчун образи зебою афсонавӣ ба таври густурда маъмул аст. “Дар фолклори тоҷик, дар бисёр афсонаҳои сеҳромез образи париҳо ба назар мерасанд, ки мувофиқи тасаввуроти асотирии мардуми тоҷик, махлуқи зансурати зебое мебошанд” [13, с. 128-129].

Парӣ, ки дар афсонаҳо одатан образи онро дар шакли духтари соҳибҷамоле нишон медиҳанд, дӯсти одамизод шуморида шудааст. Он дар бисёр маврид ба одам ёрӣ мерасонад,

роҳ нишон медиҳад ва мушкилоти ӯро осон менамояд. Дар фолклор, бахусус афсонаҳои мардуми славян низ ин образ бо номи «парии обӣ» (русалка) шинохта шудааст [11, с. 68-72].

Маълум аст, ки аксари муҳаққиқон, умуман мардуми дунё париро ҳамчун образи мусбат баҳо додаанд. Аз ҳамин лиҳоз, одамон онро ба як духтари зебову нозанин монанд кардаанд ва дар тасвирҳо бештар ба шакли зан (парипайкар) таҷассум ёфтааст. Вале қобили зикр аст, ки образи парии аз ҷисни мард ҳам ба мушоҳида мерасад. Ҳатто дар баъзе афсонаҳои тоҷикӣ бевосита аз аслу насаби париён (оилаву авлоди онҳо) сухан меравад. “Духтари шоҳи париён” [4, с. 5-11], “Духтари зебои парӣ” [17, с. 37-39] ва даҳҳо афсонаҳои дигари тоҷикӣ метавонанд далели ин гуфтаҳо бошанд.

Парӣ зоҳиран шабеҳи зани зебоест, ки беҳамто ва бисёр боҳушу зирак аст. Дар мавриди ба вуҷуд овардани образи парӣ мушоҳидакорӣ ва тахайюли ноқилон хуб ҳис карда мешавад. Пеш аз ҳама дар афсона хислатҳои табиии ин персонаж дуруст акс ёфтааст. Дар аксари афсонаҳои тоҷикӣ он ҳамчун зани соҳибҷамол тасвир шудааст. Яъне аз як тараф парӣ таҷассумгари образи устуравӣ бошад, аз тарафи дигар ба василаи он дар афсонаҳо тоифаи занони зебову ҳурлиқо ва ҷаззоб инъикос ёфтаанд. Аммо мазмуни афсонаҳои тоҷикӣ бисёртар бозгӯи парии устуравиянд, ки ба воситаи сеҳру ҷоду ба қаҳрамон кӯмак мерасонад. Аз ин лиҳоз, парӣ ҳамчун образи фавқуттабиӣ аз ҷониби ноқилон пурратару ҷаззобноктар ба риштаи тасвир кашида шудааст. Дар афсонаи “Шоҳ ва парии Тилоӣ” омадааст, ки гӯё шоҳ дар синни ҳафтсолагиаш ба парии Тилоӣ ошиқ мешавад ва бо мақсади бо ӯ издивоҷ кардан ҳама шоҳдухтарон, ҳатто дигар париҳоро рад мекунад. Вақте ки шоҳ ба ҷангали Мозандарон меравад ва дар баробари париро дидан дар ҳусну ҷамоли ӯ мафтун мешавад. Дар ниҳоят шавҳари парии Тилоиро, ки деви Тилоӣ буд, кушта худи париро ба занӣ мегирад [17, с. 105-107].

Бояд тазаккур дод, ки парӣ дар бисёр афсонаҳо аксар вақт имдодрас ва ғамхори одамон тасвир мешавад. Бо кӯмаки парӣ, бо зиракию ҳушёрӣ ва афсуну сеҳраш қаҳрамони афсонаҳо на фақат соҳиби молу мулк мешаванд, балки аз марг низ наҷот ёфта ба мақсад мерасанд. Дар афсонаи “Водареғ”, ки байни мардуми тоҷик хеле маъмул аст, кӯмаку меҳрубонии парӣ хеле возеҳ тасвир ёфтааст. Вай бо оқиливу таҳаммулпазириаш қаҳрамонро борҳо аз мушкилотҳо берун меорад ва ба воситаи сеҳру ҷоду ҳатто наздикони ӯро сиҳат мекунад. [4, с. 41].

Доир ба ин хусусияти образи парӣ муҳаққиқ Раҳимӣ Д. қайд намудааст, ки: “Дар афсонаҳо паридухтарон вафодор ва намакшиносанд, аммо баръакси онҳо ҷавони қаҳрамони афсона ва умуман, инсонҳо аҳдшикан мебошанд ва ин хислати нохуби одамон боиси сар задани моҷароҳои дигар мешавад” [12, с. 289].

Аз мазмуни афсонаҳо бар меояд, ки аксар вақт парӣ ба инсон ёрӣ мерасонад ва ё ӯро аз ягон фалокат наҷот медиҳад. Афсонаи тоҷикие (беном), ки аз Фонди фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ дастрас гардид, таҷассумгари хубии парӣ бар қаҳрамони афсона мебошад, ки дар ҳолати нобуд гардидани бача аз дасти падари худ париён ӯро аз мақсади падараш огоҳ карда, наҷот медиҳанд: *“. . . Бача рафт паси куи Қоф гуфтак, ки як гугирд те.*

Кампир (парӣ) гуфт чо мекунӣ?

Гуфтак ки отам яг чумчуқ задак, пухта хурем.

Баъд вай гуфтак ки отат тура ғайрати нест кардан дора(д). Биё ту қати ами чил парӣ гард.

Бача рози нашид.

Баъд кампир гуфтак ки: биё як пустаку як муза метиямта и пустак бари ягон ҷо рафтану муза бари аз дарё гузаштан” [21, с. 3547-3551].

Ровӣ ё ноқил бо овардани чунин эпизод нишон додааст, ки парӣ ҳатто аз як идда наздикони бадтинат ҳам меҳрубонтару ғамхортар аст. Барои аз ҳадафи нопоки падар эмин доштани бача модарпарӣ ба ӯ пешниҳоди ба дуриҳо рафтанро медиҳад ва бача қабул карда, ба як шаҳри ғайриодӣ меравад. Қобили зикр аст, ки барои мувофиқ кунонидани образи парӣ бо мазмуни афсона ноқилон онро бештар дар шаклҳои гуногун тасвир менамоянд.

Вале афсонаи фавқ париро дар сурати модари мушфиқу меҳрубон ва нисбати фарзандон ғамхор инъикос намудааст.

Парии дар афсонаҳо инъикосгардида, ки бунёдаш бисёртар устура аст, дорои қувваи сеҳру ҷоду буда, худро ба шаклу намудҳои гуногун табдил медиҳад. Муҳаққиқон аз рӯи таъйинот ва тағйири шакл кардан образи париро ба чор гурӯҳ: антропоморф – париҳое, ки дар сурати инсон тасвир ёфтаанд, зооморф – париҳои қиёфаи ҳайвон дошта, нимҳайвон ва нимодам, чеҳраи тимсолӣ – дар сурати ҳодисаву ягон чизи дигар тасаввур шудани париҳо тақсим кардаанд. Париҳое, ки ба гурӯҳи якум шомиланд, хеле барҷаста тасвир ёфтаанд, яъне онҳо аз ҳад зиёд зебо буда, нафосату дилчаспӣ, мафтункунандагӣ хусусияти хосси онҳо ба шумор меравад. Этнографи рус Снесерев Г. П. дар раванди омӯзиши устураи пешазисломии Хоразмиён париҳоро чунин нисбат додааст: “Париён одатан намоди антропоморф дошта, дар сурати духтар ва писари зебо тасвир ёфта бошанд ҳам, баъзан ба сифати ҷонвар, кабӯтар ё оташ низ дида мешаванд” [18, с. 28].

Дар фарҳанги мардуми тоҷик ҳам парӣ ҳамчун образи ғайритабиӣ дониста шуда, дар тасаввуроти одамон бо қиёфаҳои гуногун намудор мешавад. Ҳангоми тадқиқоти устураи мардуми Бадахшон Б. А. Литвинский дар ду тарз қой доштани образи парӣ дар тасаввуроти мардуми Помирро қайд мекунад: “Тибқи эътиқоди помириҳо париён ба неку бад, зану мард ва мусулмону кофир тақсим мешудаанд. Париҳои хуб дар сурати зооморф – паррандаи зебо (кабӯтар, тӯтӣ, лочин) ҳувайдо мешаванд, ҳамчунин дар шакли мори сафед ё зард ҳам даромаданашон мумкин аст. Париҳои бад бошанд, намуди мори заҳрнок, қурбоққа, сангпушт, йиртқич ҳайвонлар, хусусан юлбарсро дар худ мегиранд” [7, с. 94].

Муҳаққиқи дигари рус О.А. Сухарева мавҷуд будани парӣ дар намудҳои гуногун миёни мардуми Қаротегин ва Бадахшонро муайян кардааст. Парӣ дар тасаввуроти тоҷикони водинишин дар намуди мор (шояд ҳамин гуна ақидаҳо сабаб шуда бошанд, ки имрӯз низ мардум ба нек), сангпушт ва ғук вомехӯрад [20, с. 172-176]. Масалан: *«Бачаи хурдӣ ба лаби сангоб / лаби серсанги дарё рафт, тири камони худро дар дасти ғуке дид, ғукро гирифта ба хона омад. Ин ғук Холдонаи Паризода буд. Аз хушрӯгиаш лиқоба пӯшида буд»* [9, с. 76]. Намудор шудани парӣ ба гунаи мор, қурбоққа ё сангпушт дар афсонаҳои тоҷикӣ хеле кам дида мешавад. Шояд шароити офариниши афсонаҳо инро талаб намоянд. Аммо андешаи омезишёбии фарҳангҳо миёни халқу миллатҳо дида мешавад. Зеро дар сурати қурбоққа зоҳир шудан ва бо об рабт доштани парӣ дар фолклори русҳо бисёртар дида мешавад. Вариантҳои афсонаи болозикр ҳам шаҳодат аз он медиҳанд, ки мазмуни афсона ба варианти афсонаи русии “*Малика-қурбоққа*” [2, с. 201-205] шабоҳат дорад. Дар маҷмуъ овардани чунин персонажҳо дар афсонаҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки қаҳрамони афсона вақте ба мушкилот дучор меояд ва чи кор карданашро намедонад, мехоҳад, ки парӣ барин махлуқ ба ӯ ёрӣ расонад то ба мақсадаш бирасад. Аз ҳамин хотир, онро дар ҳар навъ тасвир мекунад.

Бояд ёдовар шуд, ки образи парӣ бисёртар ба сурати кабутар тасвир мешавад, ки ин эпизод, яъне дар шакли кабутар ҳозир шудани парӣ қариб дар ҳама афсонаҳо якранг аст. Дар аксари афсонаҳо воҳӯрии парӣ бо қаҳрамон ва ё образҳои дигари афсона (одамон дар назар аст), як хел сурат мегирад. Паррандае аз ҷониби осмон парвоз карда меояд ва баробари ба замин фурӯд омадан ба сурати одамӣ табдил меёбад. Ё баръакс ҳангоми дар шакли инсон амал кардан хатар ё таҳдидеро эҳсос намуда, баъзан дар вақти фирор ба кабутар мубаддал шуда, дар як лаҳза ба осмон парида аз назар ғоиб мешавад. Парӣ бештар дар намуди паррандаи зебо – кабӯтар тасвир меёбад: *«Ногоҳ ба гирду атроф шунаҳ дода, паррандае аз болои сарашон гузашт. Нигоҳ карданд: чунон зебо, ки мислашро дар дунё ҳеҷ кас надидааст.*

Тур андохта, дошта гирифтанд.

Вай паранда не, парӣ, духтари шоҳи париён буд» [5, с. 5].

Раванди дастрас карда гирифтани ин парранда тавассути тур собит менамояд, ки дар ин афсона парӣ ба сурати кабутар зоҳир гаштааст.

Одатан париҳо дар намуди кабутар аз паси кӯҳи Қоф ба макони одамон меоянд (дар замонҳои пеш аз сабаби он ки одамон ҳар гуна паррандаву ҷонваронро хуб намешинохтанд

ва бо дидани онҳо дар тааҷҷуб мешуданд ва аксар вақт паррандаҳо аз паси кӯҳҳо гузашта баъд ба одамон намудор мешуданд, он одамон дар тасаввури худ мепиндоштанд, ки гӯё парӣ ё ягон махлуқи ғайритабиӣ аз паси кӯҳи Қоф – макони афсонавӣ меояд) ва бо як ғел задан ба шакли одамӣ даромада, ба ҷинси одамизод изҳори муҳаббат мекунанд:

“Дар афсонаҳо париҳо ҳамчун духтари зебову нозанин тасвир шуда, мамлакати онҳо дар пушти кӯҳи Қоф аст. Паридухтарон бештар ба назари паҳлавонон ё қаҳрамонҳо аён шуда, онҳоро бо итоату қабули ойини худ ҷалб мекунад ва ба мулки худ бурданӣ мешаванд ва ғайра” [13, с. 129].

Мазмуни бисёре аз афсонаҳо пушти кӯҳи Қоф будани макони аслии париҳоро нишон медиҳад: *«Модар ба андеша монду сонӣ гуфт:*

-Писарам, бидон, ки ман аз ҷинси парӣ мебошам, ҷинси мо-париҳо дар пушти кӯҳи Қоф зиндагӣ мекунанд» [10, с. 52].

Манобеи таърихиву адабӣ ва фолклории қадим ҳам бозгӯи ин андаше буда, дар аксари сарчашмаҳо кӯҳи Қоф, ки макони афсонавӣ ба шумор меравад, манзили париро ба он ҷо нисбат додан амри муқаррарист. Вале макони дигаре, ки бо ин образ ҳамбастагӣ дорад, кӯлу дарё ва ҳавзу обанборҳо мебошад. Тавре ки қайд гардид, бархе аз афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ бо афсонаҳои халқҳои дигар омезиш ёфта, мазмуни умумиро касб кардаанд. Обро бошишгоҳи парӣ ҳисобидан ҳам дар афсонаҳои халқҳои дигар зиёдтар дида мешавад. Дар афсонаи “*Қоқогулӣ*” низ аз қаъри об баромадани парӣ тасвир шудааст: “*Се кӯзая лаби ҳавз-ба монду яг кӯза-ба об гирам гуфт, ки ад даруни ҳавз яг паризода буромад. . . ”* [4, с. 125-138]. Ин афсона далел бар он медиҳад, ки париён одати дар дохили обҳо низ зиндагӣ карданро доранд.

Дар мавриди издивоҷи парӣ бо инсоният ва дигар махлуқоти ғайритабиӣ бисёр афсонаҳои сеҳромез эҷод шудаанд. Муҳаққиқоне чун Померанцев, Афанасев, М. Икромифар, С. Наим, Д. Раҳимӣ дар мақолаву рисолаҳояшон нисбати ин масъала андешаҳои ҷолиберо овардаанд. Ҳатто чунин андеша аз адабиёти гуфтории мардуми форсу тоҷик ба адабиёти хаттӣ роҳ ёфта, мавқеи муайянро соҳиб гардидааст.

Асосан афсонаҳо таҷаллигоҳи воқеии шодиву ғамҳои мардум аст ва бо таваҷҷуҳу бовар доштан ба онҳо инсонро дар зиндагӣ боумед мегардонад. *“Ман се писар доштам. Рӯзе ба болои боми мо, се кабӯтар омад. Кабӯтарон ба поён фуромада, дар рӯи хокистартӯда ғел зада, се парӣ шуданд ва ба писарони ман изҳори муҳаббат карданд. Писаронам ҳам бо розигии ман ба онҳо хонадор шуданд”*

Бояд қайд кард, ки эпизоди мазкур дараҷаи баланди инъикоси хислат ва характери париҳо мебошад. Пеш аз ҳама муҳаббат ва садоқати беинтиҳои парӣ диққатҷалбкунанда аст. Вай тамоми кори аз дасташ меомадаро мекунад, то ки ишқ ва муҳаббат ба нокомӣ дучор наояд. Маҳз ҳамин ишқ сабабгори ҳалокати падар мегардад. Чизи дигаре, ки дар ин афсона ба назар мерасад, аз дев рӯидани парӣ мебошад.

Дар раванди омӯзиши фарҳанги мардуми тоҷик мардумшинос О. А. Сухарева оид ба демонологияи халқи тоҷик низ маълумот гирдоварӣ кардааст. О. А. Сухарева тибқи мушоҳидаҳои худ дар мақолаи «Бозмондаҳои демонологӣ ва шамангарӣ дар байни тоҷикони водинишин» аз се тоифаи рӯҳҳо ёдовар шудааст, ки яке аз онҳо парӣ мебошад. “Ба тоифаи севум парӣ-махлуқе, ки бо инсон изҳори муҳаббат ва ҳатто муносибатҳои маҳрамона дошта метавонист, дохил мешуданд” [19, с. 45-47].

Чи тавре ки дар боло қайд намудем, дар байни париҳо дараҷаи махсус – париҳои обӣ мавҷуданд. Муносибати парӣ бо об хеле диққатҷалбкунанда буда, ҳамбастагии фарҳанги халқу миллатҳоро нишон медиҳад: «*Як рӯз дайрова ҳобозӣ када шиштагӣ вақташба писари подшоҳ, чилта кафтар мебиёд. Чилта кафтарам парӣ будан. Иноям ҳар рӯз ҳабозива меомадан. Якта а ҳама майда ин пошшобачая нағз мебинад. Як рӯз пошобача ҳабозива даромадагӣ вақтба ҳамун кафтар вая чизоша гифта рус мекунад. Бача мибурод, ки чизош нест. Ҳайрон шуда лаби дайрова ӯйла када шиштагӣ вақтба як кафтар мибиёду як ғел мезанаду як духтари хушрӯ мешуду чизи ин бачая бурорда митияд. Ҳамун ҷава ин паридухтар бачая нағз мебинад, бача паридухтара»* [3, с. 52].

Аз замонҳои қадим мардуми тоҷик дар бораи парӣ ва хислату характери он қиссаву

афсонаҳои гуногунро эҷод кардаву нақл намуда, то замони имрӯз аз даҳон ба даҳон интиқол додаанд, ки боиси арзи ҳастӣ кардани ин образи устуравӣ гардидааст. Албатта, дар ин марҳилаи тӯлонӣ (аз мавҷудияти андешаҳо оид ба пайдоиши парӣ то имрӯз) дар ҷаҳонбинии мардум дигаргуниҳои куллӣ ба вуқуъ пайвастаанд, аммо парӣ дар афсонаҳо аҳамияту мавқеи худро аз даст надодааст.

Ҳодисаи бо об рабт доштан ва ба қаҳрамони афсона ошиқ шудани парӣ дар афсонаҳои дигар халқу миллатҳо низ дучор мешавад. Дар ин гуна тасвир парӣ ба парранда мубаддал намешавад, бисёртар ба сурати духтари зебо ва ё дар мавриди зарурӣ ба қурбоққа табдил мегардад. Омӯзиши афсонаҳои тоҷикӣ нишон дод, ки парие, ки дар қаъри об зиндагӣ мекунад, аксаран дар сурати духтари хушлиқо ва нозанин намудор мешавад.

Парӣ дар тасаввури мардум ҳамчун махлуқи мусбату ёрирасон аст. Аз ин лиҳоз, симои парӣ дар тахайюли онҳо зебову мафтункунанда акс ёфтааст. Образи парӣ дар афсонаҳо чун бароварандаи ҳоҷат ва амаликунандаи орзуву омоли мардум инъикос гардидааст. Дар ҳақиқат он чи ки одамон дар воқеият ба хостаҳояшон намерасанд, тавассути афсона ва образҳои мусбии он дастрасӣ пайдо мекунанд.

Афсонаҳои тоҷикие, ки образи парӣ инъикос шудааст, аз муҳимтарин афсонаҳо буда, барои ташаккули рӯҳияи инсон басо заруранд. Афсонаҳои парӣ дорои унсури муҳим ҳастанд, ки онҳоро аз дигар афсонаҳо ҷудо мекунад, чунки ин афсонаҳо ҳам аз ҷиҳати моҳият ва ҳам аз ҷиҳати шакли зоҳирӣ, ҳамчунин аз назари муҳтаво ва мазмун тафовут доранд. Ин қабил афсонаҳо ба кӯдакону наврасон рӯҳияеро мебахшад, ки мушкилоти зиндагиро чи тавр ҳал карданро омӯзанд. Вазъияту ҳолатҳои қаҳрамон, муносибати ӯ бо персонажҳо кӯдакону наврасонро ҷасорати махсус бахшида, онҳоро шӯҷоъ ва далер тарбият мекунанд.

Қаҳрамонони афсонаҳо асосан қаҳрамоне ҳастанд, ки маъмулӣ ва аз табақаи поёнии ҷомеа мебошанд. Бо талошу заҳматҳои зиёд ба мақсад мерасанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тавассути чунин қаҳрамонҳо мардумро огоҳ месозанд, ки талош варзанд, мебориза баранд, то ба хостаҳояшон бирасанд. Аз ин лиҳоз парӣ барин образҳо аз мушкилот чи гуна пирӯз шудан ва умед кардан ба зиндагиро ба онҳо ёд дода онро тақвият мебахшад. Дар охир худ тавоноию қудрати қаҳрамон мешаванд. Ҳадаф аз ин гуна афсонаҳои ахлоқӣ аз як тараф водор кардани мардум аз пиндоштани рафтори дуруст ва ё нодуруст мебошад. Аз тарафи дигар, омӯзиши мухотаб буда, хашс чунон зиндагӣ намояд, ки хурдтарин монеаро бинад ва аз он ибрат бигирад.

Хоҳ дар тасаввури мардум хоҳ дар афсона парӣ танҳо ба сурати зани ҷавону зебо ва хушқомат намудор мешавад. Одамон эътиқод бар он доранд, ки парӣ ҳамеша хайррасону мусбат ва мунису мададгори одамизод аст. Қаҳрамонони афсонаҳо дар бисёр маврид бо парӣ иртибот доштанд ва парӣ доимо онҳоро кӯмак мекард. Ин дар анҷомёбии афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ зоҳир гардида, рӯҳияи мусбате ба шунавандагон мегузорад. Аз ин хотир, хурду калон афсонае, ки дар он образи парӣ тасвир ёфтааст, меписанданд.

Дар шароити имрӯза дар тасаввуроти мардуми одӣ образи парӣ ҳамчун образи ғайривоқеӣ нақш баста, аз зиндагии воқеӣ берун аст. Решаи он ба эътиқоди қадим рафта мерасад, аммо дар афкори одамони муосир он на ин ки ба воситаи образҳои устуравӣ, балки бо намудҳои гуногуни санъат мунъакис мегардад, ки ҳар як шахс метавонад шоҳиди ин ҷараён бошад. Ақидаҳои асотири қадим нисбат ба образи париро ҳам дар фолклор ва ҳам дар адабиёти хаттӣ ташкил медоданд. Вале бо пеш рафтани ҷомеаи муосир ин қабил образҳо мавқеи худро аз даст дода, эътиқоди мардум оҳиста-оҳиста аз онҳо дур мешавад. Парӣ ҳамчун образи устуравӣ ба падидаи нави санъат табдил ёфта, на як унсури эътиқод, балки як тасвир дар ҳунари инсоният боқӣ мемонад.

АДАБИЁТ:

1. Авесто / тарҷумаи Ҷ. Дӯстхоҳ. – Душанбе: Қонуният, 2001. – 792 с.
2. Афанасьев, А. Н. Народные русские сказки / А.Н. Афанасьев. – Том. 2. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 320 с.
3. Афсонаҳои Самарқанд / мураттиб Б. Шермуҳаммадов. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1965. – 274 с.
4. Афсонаҳои Ӯротеппа / мураттиб Ҷ. Рабиев. – Душанбе: – Дониш, 1992. – 348 с.
5. Афсонаҳои халқи тоҷик / мураттиб Р. Амонов. – Душанбе: 1963, саҳ. 5.
6. Бундаҳиш / баргардонандаи Фарнбағ Додагӣ. – Душанбе: – Эҷод, 2006. - С. – 45-47. – 196 с.
7. Литвинский, Б.А. Семантика древних верований и обрядов памирцев / Б.А. Литвинский // Средняя Азия и ее соседи в древности средневековья. – М., 1981. – С. 94. 90-121.
8. Пари // Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1992. – 719 с.
9. Намунаҳои фолклори Дарвоз / Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда А.З. Розенфельд. – Нашрдавтоҷик, 1955. – 168 с. с. 76
10. Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ / Тартибдиҳандагон Р. Амонов, М. Шукуров. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. – 226 с. саҳ. 52.
11. Померанцев, Э.В. Мифологические персонажи в русском фолклоре / Э. В. Померанцев. – Москва: Наука, 1975. – 191 с.
12. Раҳимӣ, Д. Парӣ ҳамчун персонажи мифопоэтикии афсонаҳои тоҷикӣ / Д. Раҳимӣ // Суханшиносӣ, 2025. - №3 (52). – С. 286-297.
13. Раҳимов, Д. Фолклори тоҷик (дастурномаи таълимӣ) / Д. Раҳимов. – Нашри якум. – Душанбе: “Эҷод”, 2009. – 264 с.
14. Раҳимов, М. Р. Баъзе боқимондаҳои расму одатҳои тоисломӣ, дар Тоҷикистон ва роҳҳои бартараф намудани онҳо / М. Р. Раҳимов //. – Душанбе: 1967. – С. 92.
15. Раҳмонӣ, Р., Қосимӣ, С.А. адабиёти гуфтории тоҷикон (Фолклори тоҷик, дастури таълимӣ) / Р. Раҳмонӣ, С.А. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2020. – 352 саҳ.
16. Ризвоншоева, Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон (Таҳқиқи ғоя ва образ) / Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.
17. Сказки и легенды горных таджиков. Сост., пер. с тадж. и коммент. А. З. Розенфельд и Н. П. Рычковой. Вступит. ст. А. З. Розенфельд. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 238 с. – (Сказки и мифы народов Востока).
18. Снесарев, Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / Г. П. Снесарев. – М. : Наука, 1969. – 338 с. С. 28.
19. Сухарева, О. А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков / О. А. Сухарева // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии / Отв. Редакторы Г. П. Снесарев, В. Н. Басилов. – Москва: Наука, 1975. – 342 с. С. 5-93.
20. Сухарева, О. А. Пережитки анимизма у равнинных таджиков / О. А. Сухарева // Советская этнография 1940. – №3. – 238 с. С. 172-176.
21. ФФҲ. Гӯянда: Мерганов Савлатшоҳ; навиштагиранда: Мирзоев Иброҳим, соли 1959, Т з 4. қ. Фанфароқ. – 3547-3551.

БОЗТОБИ ПАРӢ ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОҶИКӢ

Мақола фарогири хусусиятҳои умдаи яке аз персонажҳои фавқуттабиӣ – парӣ буда, ҷойгоҳи онро дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ муайян менамояд. Муаллиф дар асоси сарчашмаҳои фолклориву маҷмуаи афсонаҳои гуногуни тоҷикӣ мавқеъ ва манзалати образи париро дар афсонаҳои тоҷикӣ мавриди пажуҳиш қарор додааст.

Дар устураи мардуми тоҷик ба монанди дигар халқу миллатҳо образе мавҷуд аст, ки тибқи тасаввуроти одамон он дунёи воқеиро бо олами ғайр мепайвандад. Яъне ин образ бо вуҷуди

фавқулзикр будан тимсоли манбаи ҳаёт ва фаровонӣ дониста шудааст. Аз ин лиҳоз, парӣ дар муқоиса бо баъзе образҳои устуравӣ нисбат ба инсонҳо меҳрубон буда, озодона муносибат мекунад, барои ба мақсад расидани онҳо кӯмак мерасонад. Ин хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи парӣ аз дигар образҳои гайритабиӣ мебошад, ки боиси ба вуҷуд омадани тасаввуроти гуногун нисбати мавҷудият ва амали он дар байни одамон гардидааст.

Дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ низ образи парӣ хеле возеҳу равшан ва густурда тасвир ёфтааст. Афсонаҳое, ки дар онҳо парӣ ҳамчун персонажи ёрирасон инъикос гардидааст, ҳама хусусияти сеҳромезиро касб кардаанд. Тасвири парӣ дар афсонаҳо нишон медиҳад, ки он тавассути бо инсон робита пайдо кардан аз образи эпизодӣ дар маркази ҳодисаву воқеа қарор мегирад. Яъне аз як персонажи тасодуфӣ ба образи барои қаҳрамон наздиктарин табдил меёбад.

Калидвожаҳо: фолклор, афсонаҳои сеҳромез, устура, образ, парӣ, адабиёти гуфторӣ, қаҳрамон, персонаж, тахайюл, сеҳру ҷоду.

Носирова Лайло Носировна – ходими хурди илмии шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. Сурога: Н. Сино, кӯчаи Маяковский 70/2. Тел. : 931-21-20-17.

ОТРАЖЕНИЕ ФЕИ В ТАДЖИКСКИХ ВОЛШЕБНЫ СКАЗКАХ

Статья охватывает основные особенности одного из выдающихся персонажей то есть феи, и определяет её место в таинственных сказках таджикского народа. Автор, опираясь на фольклорные источники и сборники различных таджикских сказок, исследует роль и статус образа феи в таджикских сказках.

В мифологии таджиков, как и у других народов, существует образ, который, согласно представлениям людей, соединяет реальный мир с потусторонним. Этот образ, несмотря на свою сверхъестественность, считается источником жизни и изобилия. В этом смысле фея, по сравнению с некоторыми мифологическими персонажами, проявляет доброжелательное отношение к людям, свободно взаимодействует с ними и помогает достигать их целей. Эта основная черта отличает фею от других сверхъестественных образов, что вызывает разнообразные представления о её существовании и действиях среди людей.

В таинственных сказках таджиков образ феи также представлен очень чётко и широко. Сказки, в которых фея выступает как вспомогательный персонаж, приобретают все признаки таинственности. Образ феи в сказках показывает, что через взаимодействие с человеком эпизодический персонаж становится центральным в событиях и действиях. То есть она превращается из случайного персонажа в близкий образ для главного героя.

Ключевые слова: фольклор, таинственные сказки, миф, образ, фея, устная литература, герой, персонаж, воображение, магия.

Носирова Лайло Носировна- младший научный сотрудник отдела фольклора Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ. Адрес: г. Душанбе, ул. Маяковского, 70/2. Тел. : 931-21-20-17.

REFLECTION OF THE FAIRY IN THE ENCHANTED TAJIK TALES

The article explores the essential features of one of the outstanding characters the fairy and identifies its place in the enchanted tales of the Tajik people. The author, based on folklore sources and collections of various tales, examines the position and status of the fairy's image in Tajik storytelling. In Tajik mythology, as in other cultures, there exists an image that, according to people's beliefs, connects the real world with the supernatural. Despite its supernatural nature, this figure is considered a source of life and abundance. In this sense, compared to some mythological characters, the fairy treats humans kindly, interacts freely with them, and helps them achieve their goals. This key feature distinguishes the fairy from other supernatural figures and has led to diverse perceptions of its existence and actions among people.

In the enchanted tales of Tajik people, the image of the fairy is also depicted very clearly and extensively. Tales in which the fairy appears as an assisting character acquire all the features of enchantment. The depiction of the fairy in these tales shows that through interaction with humans, an episodic character becomes central to the events and actions. In other words, it transforms from a casual character into one closest to the hero.

Keywords: folklore, enchanted tales, myth, image, fairy, oral literature, hero, character, imagination, magic.

Nosirova Laylo Nosirovna- Junior Researcher at the Folklore Department of the Rudaki Institute of Language and Literature NANT. Address: N. Sino, Mayakovsky Street 70/2. Phone: 931-21-20-17.

УДК:821. 222. 8 (Т)
ББК 83. 3 (09)

МАВҚЕИ КОРБУРДИ НОМВОЖАҲОИ ИФОДАКУНАНДАИ ОБЪЕКТҲОИ ОБӢ – ГИДРОНИМҲО ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ»-И АБУЛФАЗЛИ БАЙҲАҚӢ ВА «АҶОИБ -УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ-МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТӮСӢ

Рустамшозода Ш.Р.
Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ

Ҳаёти инсон бо об алоқамандии зич дошта, бунёд гардидани мавзеъҳои аҳолинишин, деҳу кучаҳо, шаҳрҳои калон дар канори кулу дарё дорои аҳамияти иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсиву низомӣ мебошад. Об, пеш аз ҳама, барои инсон ҳамчун ғизо, баъдан воситаи муҳофизат, тақсимоти ҷуғрофӣ ва пайвандгари халқҳою фарҳангҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Таърих гувоҳ аст, ки дар тасвири ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ объектҳои гидронимӣ мавқеи махсусро ишғол менамуданд, ки он аз вазифаи муҳофизатӣ-низомии онҳо шаҳодат медиҳад. Ин омил нишон медиҳад, ки об муҳимтарин нигаҳдорандагони хотираи таърих буда, дар баробари объекти ҷуғрофӣ ҳамчун қисмати фарҳанг ва шуури халқу миллатанд. Таърихи қадимтарини маскуният, муҳоҷират ва робитаҳои фарҳангӣ ба воситаи объектҳои гидронимӣ низ инъикос гардида, ҳамчун «объекти воқеии таърихӣ» аз давраҳои пеш то инҷониб дар бораи онҳо маълумоти гуногун гирдоварӣ шудааст.

Осори қадимаи халқу миллатҳои гуногун оид ба объектҳои гидронимӣ маълумоти гуногунро дар бар мегиранд, ки халқу қавмҳои дар наздикии онҳо сукунатёфта кайҳо аз байн рафтаанд, аммо номи ин объектҳо то ба ин рӯз ёдрас мешаванд. Ин номҳо хотираи таърихиро дар худ нигоҳ дошта, аз воқеоти давраҳои қадим ба онҳо алоқаманд хабар медиҳанд.

Объектҳои калонҳаҷми гидронимӣ аз қабили дарё, кул ва баҳр дар баробари объекти табиӣ буданашон ҳамчун роҳу марз, рамз ва риштаи пайванддиҳандаи гузашта бо имрӯз хизмат мекунад. Ба воситаи онҳо роҳҳои қадимии савдо ва мубодилаи иқтисодиву фарҳангӣ ташаккул ёфта, дар сарчашмаҳои қадима он хуб нишон дода шудааст. Тавассути гидронимҳо ба ғайр аз муайян сохтани муҳиммияти ҷуғрофию таърихӣ, инчунин, маъноҳои маънавӣ ва фарҳангӣ низ ифода мегарданд. Номҳои қадимаи дарёҳо ва чашмаҳо қисми фолклор ва фаҳмиши миллӣ маҳсуб ёфта, дар баъзе фаҳмишҳои суннатӣ об ҳамчун унсури муқаддас парастиш гардида, шоҳиди хотираи миллӣ дониста мешавад.

Назар ба дигар топонимҳо – номи объктҳои маъмуриву ҷуғрофӣ, аз ҷумла гидронимҳо табиатан устувории фавқулода дошта, дарёҳо садсолаҳо ҷорӣ мешаванд ва номҳои онҳо ҳатто бо иваз шудани халқҳо, забонҳо ва фарҳангҳо боқӣ мемонанд. Бисёр солномаҳои қадим тавсифи рӯйдодҳои таърихӣ маҳз бо зикри дарёҳо низ сурат ёфта, онҳо баъзан ҳамчун меҳварҳои асосии фазои таърихӣ маҳсуб мешаванд. Маҳз ҳамин сабаб шуд, ки гидронимҳо аксар вақт ба қабатҳои «археологии» номҳои ҷуғрофӣ табдил ёфта, ба воситаи он марҳилаҳои қадимтарини маскунияти инсонҳо таҷассум мегарданд.

Таърихи Форс, ё худ Эрони қадим низ бо объектҳои обӣ пайванди ногусастанӣ дошта, маҳз дарёҳо ва чашмаҳои миёни саҳроҳои беканор, кӯҳҳо ва биёбонҳо ҷойгиршуда сабаби пайдоиши тамаддунҳо, фарҳангҳо ва афсонаҳо гардиданд. Онҳо дар ташаккули манзараи таърихӣ, фарҳангӣ ва маънавии ин минтақа нақши бузург бозидаанд. Иқлими гарм ва хушку биёбонӣ дар минтақаҳои тобеи Форс тақозо менамуд, ки об барояшон ҳамчун манбаи ҳаёт ҳамеша арзишмандтарин неъмат ба шумор мерафт. Пайдоиш ва ташаккули ин объектҳо ва номҳои онҳо ба шахсиятҳои таърихӣ – подшоҳон, амирон, роҳбарон, олимон ва муҳандисони Форс алоқамандӣ дошта, саҳми ин шахсиятҳо дар бунёд гузоштани иншооти обӣ, ташкили каналҳо ва обанборҳо назаррас мебошад. Кӯшишу заҳмати бунёдгузорони объектҳои обиро ба инобат гирифта, баъзе аз онҳо ба хотири шахсиятҳои барҷаста номгузорӣ гардидаанд. Сокинони ин сарзамин аз давраҳои пеш **системаҳои мураккаби обёрӣ,** яъне каналҳои зеризаминиро сохтаанд, ки тавассути онҳо об аз чашмаҳои кӯҳӣ ба водиҳо ва шаҳрҳо мерасид. Бештари аз ин каналҳо соҳиби номҳои

маҳаллии худ шуда, қисми ҷудонашавандаи гидронимияи маҳаллӣ маҳсуб меёфтанд.

Сарчашмаҳои зиёди таърихиву ҷуғрофӣ маълумоти зиёдеро дар бораи таърихи пайдошавии объектҳои гидронимӣ гирдоварӣ намудааст, ки дар худ нишонаҳои забонҳои қадима, номҳои қабилаҳо ва осори робитаҳои фарҳангӣ нигоҳ доштаанд. Гидронимҳои дар сарчашмаҳои қадимаи зардуштӣ, аз ҷумла Авесто ва сарчашмаҳои юнониву румии қадим ёдрас гардида, бо иваз гардидани шоҳигариҳои гуногуни Форс (аз Ҳахоманишиён то Сосониён, аз Хилофати араб то сулолаи Сафавиён) ин номҳо аз байн рафтаанд.

Объектҳои обии Форсӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҷуғрофӣ дарҷ гардида, на танҳо ҷузъи манзараи табиат, балки шоҳидони зиндаи таърих ва фарҳанги қадимаи Эрон мебошанд. Дар таърихи пайдоиши онҳо маълумот дар бораи муборизаи инсон бо табиат, арҷгузорӣ ба об ҳамчун манбаи ҳаёт ва саъю кӯшиши мардум ҷиҳати нигаҳдории мувозинат байни талаботи инсон ва унсурҳои обӣ хуб тасвир шудааст. Аз ин лиҳоз, ба воситаи омӯзиши объектҳои гидронимӣ на танҳо харитаи таърихии Форс, балки таъриху фарҳанги халқу миллатҳои он замон дар Форс сукунатдошта шарҳ дода шуда, рамзи абадият, покӣ ва хирад эътироф гардидани об аз тарафи онҳо хуб инъикос мегардад.

Сарчашмаҳои таърихӣ-ҷуғрофии «Таърихи Байҳақӣ»- и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тӯсӣ намунаи барҷастаи осори таърихӣ-ҷуғрофии асрҳои XI-XII мебошанд, ки маводи мукаммалро дар бораи объектҳои гидронимӣ дар бар мегирад. Таҳқиқи маводи номбурда нишон дод, ки дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда мафҳумҳои иншооти гидронимӣ бо истилоҳоти махсуси: *об, дарё, наҳр, баҳр, кӯл, буҳайра, чашма, чоҳ (ғадир)* ифода гардида, миқдори умумии номи объектҳои обӣ дар осори таҳқиқшаванда ба зиёда аз 20 адад мерасад.

Вожаи *об* – моеъи шаффофи берангу бебӯй, ки дар ҳолати софӣ аз омезиши химиявии ҳидроген ва оксиген иборат аст [12, с. 882]. Дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда дар баъзе мавридҳо мафҳуми дарёро низ ифода мекунад: «*Нил обест азим. Аз паси хатти истиво ояд ва ба замини Ҳабаша бигзарад то ба Кулзум ва Ҳимёт ва Тиннис ва ба дарёи Мағриб резад»* [5, с. 97]; «*Хобур обест ибтидои вай аз Раъс-ул-ъайн»* [5, с. 101].

Дар «Таърихи Байҳақӣ»- и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тӯсӣ номи дарёҳо – наҳрҳо зиёд ёдрас шуда, тавассути онҳо мавқеи ҷойгиршавии онҳо, хосияти табиӣ, таркиби кимиёвии онҳо ва баъзан ривоятҳои ба он алоқаманд оварда шудаанд: *«Ва дарёи Қустантиния дарёест азим, ба сарҳади Мадинат-ус-суфр, оби вай аз ҷониби Антокия ояд, то ҷониби Ҳабур биравад. Тули вай ду ҳазор фарсанг. Асли вай аз дарёи Муҳит ояд»* [5, с. 96]; «*Қайнаси Асам дарёест гирди олам даромада. Ва дарёҳои олам дар ҷанби вай чашмае бувад. Ва Баҳри Музлим аз Қайнас бузургтар аст, валекин торик бувад»* [5, с. 96].

Лозим ба ёдоварист, ки дар сарчашмаҳои мавриди таҳқиқ назар ба вожаи *дарё* калимаҳои *наҳр* зиёдтар ба кор бурда шуда, сифоти муайяни ин гидронимро нишон медиҳад. *Наҳр* – ҷӯй, ҷӯйи калон, дарё буда, дар осори таҳқиқшаванда зиёда аз 10-гидроним бо истилоҳи *наҳр* дар шакли таркибии зерин ба кор бурда шудаанд: «*Наҳри Убулла ба Басра аст. Тули вай чаҳор фарсанг. Бар ҳар ду сомон, қусур ва басотин: пиндорӣ, ки бар яке хат кашида аст. Чун мадди дарё бувад, ҳамаи наҳрҳо пуроб гардад. Чун ҷазр бувад, ҳама наҳрҳо ва бустонҳо тиҳӣ гардад. Аммо обе шӯр аст ва аҳли Абулла об аз Наҳри Маъқал оранд. Ва дар ин наҳр хавре азим аст бо хатар. Ва ба рӯзгори Билол, наҳрҳои Басра бишумурданд, сад ҳазору бист ҳазор наҳр буд, ки дар он заврақҳо мерафт, ҳар наҳреро номе буд* [5, с. 98].

«Наҳри Илок обе азим аст дар он моҳие бувад, ҳар ки аз он моҳӣ бихӯрад, як ҳафта мафлуҷ гардад, пас нек шавад. Ва ҳар ки бад-он об ғусл кунад, он шаб эҳтилом бинад» [5, с. 98].

«Арас наҳре азим аст ва дар ҳудуди Озарбойҷон ва ба дарёи Табария резад. Ҳар аспе, ки бар он бигзарад, раги хун бигшояд ва хуни фазла аз вай равон шавад. Ин хосияти ин наҳр аст» [5, с. 98].

«Наҳри Андалус обест, ки дар он киштӣ наравад, магар рӯзи шанбе, вақти фурӯ

рафтани Офтоб сокин гардад, он гаҳ киштӣ равон гардад. Бар лаби он буте миссин ниҳода. Гӯянд, ки аз замин рустааст, зеро ки дар макдури одамӣ наёяд, ин битавонад кардан. Бар пешонии ин бут набиштаанд, ки «Аз ин ҷо дар магзар, ки бознаёӣ» [5, с. 98].

Дар асари мавриди таҳқиқ гидронимҳои *наҳри Шуш* [5, с. 103]; н*аҳри халиҷи Санҷалӣ* [5, с. 103]; н*аҳри Табария* [5, с. 103]; *Наҳравон* [5, с. 103]; н*аҳри Возвоз* [5, с. 104]; н*аҳри Ҳиндманд* [5, с. 104]; *наҳри «Гарора»* [5, с. 102]; н*аҳри Кур* [5, с. 103]; н*аҳри Ҷайҳун* [5, с. 163]; наҳри *Андалус* [5, с. 95]; *наҳри «Кистито»* [5, с. 195]; *наҳри Итил.* [5, с. 201] истифода шудааст.

Дар ҷумлаи зерин номвожаи гидронимии Зиреҳ ҳамчун буҳайра ва ҳам дарёи кучак шарҳ ёфта, сарчашмаи пайдоишаш наҳри Ҳинманд нишон дода шудааст: «*Ва бузургтарин ҷӯйи он ҷо наҳри Ҳиндманд аст. Дар буҳайраи Зиреҳ ояд. Ва Зиреҳ дарёест кучак, се фарсанг гирд ба гирди вай. Ва дар он моҳӣ бошад бисёр»* [5, с. 201].

Дар ҷумлаи зерин номвожаи Зарринрӯд дар таркибашон вожаи *рӯд* дошта, дар шарҳи он гидроними мазкур наҳр номида шудааст, ки ҳар ду вожа барои зикри мавқею андозаи объекти муайяни гидронимӣ дар осори таҳқиқшуда баробар ба кор рафтаанд: «*Зарринрӯд наҳрест хуш. Махраҷи он аз деҳи Ниёкон. Масабби он ба деҳи Диз. Он гаҳ наҳре Аҷҷоҷ гардад ва ҷойе ба рамл фуру шавад ва ба Кирмон барояд. Ва аз он рамл то Кирмон шаст фарсанг аст. Заминҳои Кирмон аз он ободон бувад. Он гаҳ ба дарёи шарқӣ афтад. Ва чубе дар гаври он рамл афканданд, номи малике ба нуқра бар он нишонда, ба Кирмон бозёфтанд»* [5, с. 100].

Дар фарҳангномаҳо вожаи *дарё* ба маънои *баҳр* омада, дар осори мавриди таҳқиқ низ вожаи мазкур ин маъноро баъзан ифода мекунад: «*Тустар шаҳрест некӯ, бар лаби баҳри Масрукон ниҳода, дар ноҳияти Хузистон. Ва он наҳрест, ки Шопур Шодурвонро бино кард бар дари Тустар, зеро, ки шаҳри Тустар бар тале буд, то об бар он бигзарад»*. [5, с. 174]; «*Баҳри Қулзум ин аст, ки гуфтем Баҳри Форс аст. Се марҳала аст. Саре танг дорад то ба ҳадде, ки ба ҳар ду ҷониб дидор бошад ва саре дигар фарох бувад ва миён муаввақ. Дар он кӯҳҳои бисёр, ки киштиро бишкананд. Ба рӯз шояд киштӣ рондан. Ва миёни Кулзум ва Торон, давворае аст шум: касе аз он нараҳад. Ва ҳамеша ду боди мухолиф ояд аз ду шиъб ва киштиро чун осиёб гардонад. Ва ба вақти боди Ҷануб, касро дар он роҳ набувад, на ба рӯз, на ба шаб. Ва Фиръавн дар ин дарё ғарқ шуд* [5, с. 97]; «*Баҳри Муҳит ба Мағриб аст: дарёе бе мунтаҳо. Танҷа ва Андалус бар канори вай. Чун ба замини Булғор расад, онро «Уранг» хонанд. Пас ба Туркистони Машриқ расад ва ба заминҳои маҷҳула равад. Ва аз он сӯйи дарёи Машриқ, Чин ва Мочин аст, бероҳ. Баробари ӯ, Боргоҳи Уммон. То ба Шаҳр расад. Ниҳояти вай то баҳри Шимол* [5, с. 97].

Дар баробари ин, баҳрҳои *Нитис* [5, с. 97], б*аҳри Дарканд* [5, с. 97]; *баҳри Санҷалиро* [5, с. 98]; б*аҳри Ҳинд* [5, с. 98]; *баҳри Хазар* [5, с. 98] низ дар асари таҳқиқшаванда истифода шудааст.

Ифодаи номвожаҳои ифодакунандаи мафҳуми чашма– ҷойи ҷӯшидани об аз зери замин ва равон шудани он, сарчашмаю манбаъ, дар осори таҳқиқшаванда ба воситаи таркиби айн ва номи бевоситаи гидроним сурат ёфта, миқдорашон ба зиёда аз 10 адад мерасад, аз ҷумла: «*Чашмаи Бонг чашмаест ба Табаристон, бар кӯҳе. Агар бонге бар вай зананд, бозистад. Чун мард пинҳон шуд, равон гардад. Агар сад бор чунин кунанд, ки чунин бувад»* [5, с. 99]; «*Айни Сундук ва мисли ин чашмаест бар соҳили дарё. Сандуқе бар сари вай ниҳодаанд. Чу об кам шавад ҳиндувон он ҷо оянд ва ҳазор дарвешро таом диҳанд ва аз гуноҳҳо тавба кунанд аз он сандуқҳо об равон шавад, то ноҳиятро сероб кунад ва эшон гӯянд об аз шуми гуноҳ кам шавад* [5, с. 99]; «*Айни Чочарм чашмаест ҳар гаҳ Офтоб барояд, қатраи об дар он намонад. Чун Офтоб фурӯ равад, пуроб гардад»* [5, 99].

Инчунин, номи чашмаҳои *Айн-ул-ҳаёт* [5, с. 99]; *Айни Моъ-ул-хор чашмаест ба Толиқон.* [5, с. 100]; *Айн-уд-дам* [5, с. 100]; *Айн-ус-сабт* [5, с. 100]; *Айни Сулвон* [5, с. 101]; *Айн-ус-сам* [5, с. 101]; *Сурин* [5, с. 101]; *Шабдиз* [5, с. 103]; *Тайиба* [5, с. 103]; *Фориёт* [5, с. 103]; *Айн-ул-фарас* [5, с. 103]; *Файюм* [5, с. 103]; *Қирқисиё* [5, с. 103]; *Айн-ул-марзо* [5, с. 103]; *Айн-ул-муқаддаса* [5, с. 103]; *Айн-ул-майита* [5, с. 104]; *Айн-ул-яман* [5, с. 104]; *Ширхон* [14, с. 537]; *Мидрос* [14, с. 203]; *Уюн* [5, с. 122] ва *Янбуъ* [5, с. 323] истифода

шудааст.

Дар баробари номвожаҳои ифодакунандаи номи дарёву кулҳо ва чашмаҳо дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда, инчунин, номи чоҳҳо – ҷои ҷамъ омадани оби борон, обанбор, сардоба низ мавқеи корбурд доранд, ки ба пайдоиши онҳо нақлу ривоятҳои гуногун алоқаманданд. Дар ин бора худи муаллифи «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот» – Аҳмади Тӯсӣ мефармояд: «*Ва мо фасле дигар бигуем дар аҷоиби чоҳҳо. Ҳарчанд, ки онро касрате бошад. Аммо он чӣ дар он шигифтӣ бошад, бозгуем*» [5, с. 104]. Чунончи: «*Гӯянд дар қабилаи бани Омир чоҳест, ки Сулаймон (а) он ҷо расид ва лашкари вай нишаста буд ва замин хушк дид, дармонд, деверо дид, ки механдид, гуфт: «Мардум ташнаанд ва ту механдӣ?» Гуфт: «Зеро, ки об дар зери қадамҳои шумост ва намебинед». Фармуд, то бикананд. Тираст чашмаи об баромад* [5, с. 104.]; «*Ба Сомара чоҳест, обе хуш ва сокин. Чун хишти хом дар он афкананд, аз он овозҳо барояд азим. То се соат бигзарад ва об гарм шавад, пас сокин гардад* [5, с. 105]; «*Ва бар сари кӯҳи Сарандеб чоҳест, ҳар ки дар он нигарад, санге ба вай ояд монанди тир, вайро афгор кунад ва кас надонад, ки чист. Баъзе гӯянд маркади духтарест аз они Одам алайҳиссалом* [5, с. 105]; *«Бар кӯҳи Пушанг ду чоҳ аст: дар яке ҳар чи андозанд, бозпас андозад ва дар чоҳи дигар сад ҳазор кабутар ошён дорад, мепаранд ва боз чой меоянд ва ҳар расане, ки дар он гузоранд, ба ду пора шавад ва қаъри он нарасад, пиндорӣ, ки ба миқроз ду пора кардаанд* [5, с. 105].

Боиси қайд аст, ки дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда чоҳҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки номи онҳо бевосита ифода нагардида, бо нишон додани мавзеи ҷойгиршавиашон (топоним) фақат тасвири онҳо ба роҳ монда шудааст, ба монанди «*Бар кӯҳи Исфаҳон чоҳе аст қаъри он падид нест. Кудаке дар он афтод, ба рӯзгори Исҳоқи Симҷурӣ. Ва вай подшоҳ буд. Дилтанг шуд. Ва модари вай ҷазаъ мекард»* [5, с. 105]; «*Ба ҳадди Таҳоб ва Гаршистон чоҳест дар он гили сурх. Онро баркашанд ва бирезанд ва сари чоҳ устувор кунанд, то соли дигар: сари чоҳ боз кунанд, пур аз гили сурх бошад. Ва агар сари чоҳ бознапушанд, бод ояд аз он чоҳ, аҳли Таҳоб ба ранҷ оянд ва аз бонги вай занон бимиранд»* [5, с. 105]; «*Ба Ҳиндустон чоҳест равон шавад ва об ду шох гардад, ҳар шохе дар сулохе равад: яке самғи зард гардад, ва самме бувад қотил ва яке самғи кабуд гардад, тирёке бувад нофеъ. Ва ин нодир аст»* [5, с. 105].

Номвожаҳои ифодакунандаи номи кӯлу баҳри хурд – буҳайра дар осори таҳқиқшаванда кам ба назар расидаанд: «*Буҳайраи Зиреҳ буҳайрае азим аст, обе мухлиқ. Мавҷҳо ангезад азим. Ҷойест дар он ҷо «Фам-ул-асад» гӯянд, ҷойе саъб ва об дар хавре меафтад ва бонги вай то инони осмон меравад, аз понздаҳ фарсанг овози вай шунаванд. Гӯянд Кайхусрав он ҷо расид, гови обӣ дид ва мардуми обӣ, мӯйҳо дароз, ҳама тан пур аз пашм, сарҳо чун говмеш, дастҳо аз пас ва пойҳо аз пеш. Ва қавме чун моҳӣ ва чун наҳанг* [5, с. 322]; «*Водии Ҷайҳун ях бандад аз ноҳияти Хоразм то ҳадди кӯҳе, ки бар шатти Буҳайраи Хоразм аст то тобистон. Ва наҳри Ҷайҳун ва наҳри Шош дар ин буҳайра ояд»* [5, с. 188].

Ҳамин тариқ, объектҳои гидронимӣ фақат унсурҳои табиат набуда, дар онҳо кӯчбандии халқҳо, фаъолияти хоҷагидорӣ, афсонаҳо ва тасаввуроти рӯҳонии башарият инъикос меёбанд. Бо омӯзиши гидронимҳо дар баробари ҷуғрофия, таърихи ҳар номи дарёву кул, руду чашма ифода мегардад, ки замоне аз забони инсон берун омада, изи ӯро дар абадият боқӣ гузоштааст. Бо ҷорӣ шудани объектҳои обӣ – дарёҳо, хотира дар бораи сукунат доштани халқу қавму миллатҳои гуногун дар соҳили он низ зинда аст. Объектҳои гидронимӣ роҳнамои табиӣ ва пояи фарҳангиву таърихии сарзаминҳо буда, бо омӯхта шудани онҳо: куч кардани халқҳо, ташаккули шаҳрҳо ва минтақаҳои таърихиро пайгирӣ метавон кард. Гидронимҳо – «сарчашмаи обии таърихӣ» мебошанд, ки ҳар қатрааш изи таърихи инсонро дар худ нигоҳ медорад. Аз ин лиҳоз, вазифаи асосии гидронимҳо: асоси сохташавии шабакаҳои обёрӣ ва каналҳои муҳими таърихӣ, ифодаи арзишҳои рамзӣ ва таърихӣ ба воситаи номҳои объектҳои обӣ ва мероси таърихию ҷуғрофӣ будани гидронимҳо дар маводи таҳқиқшуда хуб ба назар расида, онҳо ҳамчун рамзи ҳаёт, тамаддун ва хотираи таърихӣ то ба имрӯз аҳамияти бузургро сазовор шудаанд.

АДАБИЁТ:

1. Абодуллоева, С. Ю. Ономастикаи “Форснома”-и Ибн Албалхӣ / С. Ю. Абодуллоева. – Душанбе: – РТСУ, 2012. – 130 с.
2. Абодуллоева, С. Ю., Собирҷонов С. Фарҳанги номвожаҳои осори хаттии асрҳои XI–XII (дар мисоли «Форснома»-и Ибн Ал-Балхи ва «Шоҳнома»-и Саолабӣ / С. Ю. Абодуллоева, С. Собирҷонов. – Душанбе: – КВД Матбаа, 2025. – 150 с.
3. Агаева, Р. А. Происхождение имён рек и озёр / Р. А. Агаева. –М., 1988. –118 с.
4. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатномаи Деҳхудо / Алиакбар Деҳхудо. –Теҳрон, нашри мусалсал, 1258. – 1342.
5. Муҳаммад ибни Махмуд, ибни Аҳмади Тусӣ «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот» / Аҳмади Тусӣ Муҳаммад ибни Махмуд. –Душанбе; 2016. – 604 с.
6. Муҳаммадҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ / Бурҳон Муҳаммадҳусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с
7. Муҳаммадҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ (бо забони форсӣ) / Бурҳон Муҳаммадҳусайн, Ҷ. 2, –Теҳрон: интишори хурди Эрон: – Нимо, 1200. –780 с.
8. Назарзода, Сайфиддин. Лингвистические особенности изучение классичесских письменных памятников (на примере «Аджоиб-ул- махлукот и гароиб-ул мавчудот» Асадии Туси) / Сайфиддин Назарзода. – Душанбе: 2004. – 332 с.
9. Розенфельд А. З. Гидрогеографические термины в топонимике Таджикистана /А. З. Розенфельд// Местные географические термины в топонимии. – М., 1976. – С. 184-187.
10. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йкута Ал-Хамави (XШв.) / С. Сулаймонов: Автореф. дис. канд. фил. наук. – М., 1979. –20 с
11. Фарида, Доноӣ Фарҳанги номҳои Эронӣ /Доноӣ Фарида. –Теҳрон, 1987. – 334 с.
12. «Фарҳанги забони тоҷикӣ», Ҷ. 1, –М. : Советская энциклопедия, 1969. – 941с.
13. «Фарҳанги забони тоҷикӣ», Ҷ. 2, –М. : Советская энциклопедия, 1969. – 946с.
14. Хоҷа Абулфазл, Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ «Таърихи Байҳақӣ» / Ҳусайни Байҳақӣ Хоҷа Абулфазл Муҳаммад. – Душанбе: – 2014. –760с.
15. Хромов А. Л. Изучение географических названий Таджикистана в СССР и зарубежом / А. Л. Хромов // Известие АН Таджикской ССР. Отд. общ. наук, Вып. I(51). – 1958. – С. 68-76.
16. Шарипова, Ф. Х. Лексико-семантичесские особенности «Кашф-ул- махжуба» Али Худтвири Гезневи / Ф. Х. Шарипова: …афтореферат канд. дис. . . – Душанбе, 2002. – 22 с.
17. Этнография имён. – М.: 1971. – 263с.

МАҚЕИ КОРБУРДИ НОМВОЖАҲОИ ИФОДАКУНАНДАИ ОБЪЕКТҲОИ ОБӢ – ГИДРОНИМҲО ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ»-И АБУЛФАЗЛИ БАЙҲАҚӢ ВА «АҶОИБ -УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ- МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТӮСӢ

Мақола ба таҳқиқи номвожаҳои гидронимӣ дар “Таърихи Байҳақӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ ва “Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот” – и Аҳмади Тӯсӣ бахшида шудааст. Таҳқиқи номвожаҳои мазкур дар ин сарчашмаҳои таърихӣ нишон дод, ки бунёд гардидани мавзеъҳои аҳолинишин, деҳу русто, шаҳрҳои калон дар канори кулу дарё дорои аҳамияти иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсиву низомӣ буд. Дар тасвири ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ объектҳои гидронимӣ мавқеи махсусро ишғол намуда, он аз вазифаи муҳофизатӣ-низомии онҳо низ шаҳодат медиҳад. Тавассути номвожаҳои гидронимӣ маълумот дар бораи мавзеи ҷойгиршавӣ, иқлим ва сабаби номгузорӣ шудани он бо номи мухталифоварда мешавад.

Объектҳои калонҳаҷми гидронимӣ – дарё, кул, баҳр дар баробари объекти табиӣ буданашон, инчунини дигар, ҳамчун роҳу марз, рамз ва риштаи пайванддиҳандаи гузашта бо имрӯз хизмат менамоянд. Солномаҳои қадим тавсифи рӯйдодҳои таърихӣ маҳз бо зикри дарёҳо низ сурат ёфта, онҳо баъзан ҳамчун меҳварҳои асосии фазои таърихӣ маҳсуб мешаванд. Маълум шуд, ки дар пайдоиш ва ташаккули ин объектҳо – шахсиятҳои таърихӣ: подшоҳон, амирон, роҳбарон, олимон

ва муҳандисони Форс саҳми арзанда дошта, дар забоншиносӣ объектҳои бевоситаи ба номи ин шахсиятҳо гузошташуда бо вожаи антропогидроним метавон ёдрас шудан.

Калимаҳои калидӣ: номи дарёву наҳр, кулу буҳайра, чашмаву чоҳ, объектҳои гидронимӣ, руйдодҳои таърихӣ, шахсиятҳои таърихӣ, объектҳои калонҳаҷми гидронимӣ, қабати археологии ҷуғрофӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рустамшозода Шаҳбоз – постдокторанти Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забон, Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Сурога: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи К. С. Сафаров-16. Телефон: 988491010. Почтаи электронӣ: rustamshoh-90@bk. ru.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАИМЕНОВАНИЙ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ – ГИДРОНИМОВ В «ИСТОРИИ БАЙХАКИ» АБУЛФАЗЛА БАЙХАКИ И «АДЖОИБ-УЛ-МАХЛУКОТ И ГАРАИБ-УЛ-МАВДЖУДОТ» АХМАДИ ТУСИ

Статья посвящена исследованию гидронимических наименований в произведениях «История Байхаки» Абулфазла Байхаки и «Аджоиб-ул-махлукот и гараиб-ул-мавжудот» Ахмади Туси. Изучение этих названий в указанных исторических источниках показало, что возникновение населённых пунктов: деревень, поселений и крупных городов на берегах озёр и рек имело важное социально-экономическое, политическое и военное значение. В описании исторических событий гидронимические объекты занимают особое место, что также свидетельствует об их оборонно-стратегической функции. Посредством гидронимов раскрывалась информация о местоположении, климатических условиях и причинах присвоения объектам различных названий.

Крупные гидронимические объекты: реки, озёра, моря, помимо своей природной сущности, служили дорогами, границами, символами и связующим звеном между прошлым и настоящим. В древних летописях описание исторических событий часто сопровождалось упоминанием рек, которые иногда выступали как основные оси исторического пространства. Установлено, что в возникновении и формировании этих объектов значительную роль сыграли исторические личности – цари, эмиры, правители, учёные и инженеры Персии. В языкознании объекты, получившие названия в честь этих личностей, можно называть антропогидронимами.

Ключевые слова: названия рек и каналов, озёр и водоёмов, источников и колодцев, гидронимические объекты, исторические события, исторические личности, крупные гидронимические объекты, археологический географический слой.

Информация об авторе: Рустамшозода Шахбоз – постдокторант Института языка и литературы имени А. Рудаки НАН Таджикистана, доцент кафедры лингвистики и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллоха Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. К. С. Сафарова, 16. Телефон: 988491010. Электронная почта: rustamshoh-90@bk. ru

THE USE OF WATER OBJECTS NAMES – HYDRONYMS IN “THE HISTORY OF BAYHAQI” BY ABDULFAZL BAYHAQI AND “AJAIB AL-MAHLUQAT AND GHARAIB AL- MAVJUDAT” BY AHMADI TUSI

The article is devoted to the study of hydronymic names in the works “The History of Bayhaqi” by Abulfazl Bayhaqi and “Aja’ib al-Makhluqat wa Ghara’ib al-Mawjudat” by Ahmadi Tusi. The analysis of these names in the mentioned historical sources has shown that the emergence of settlements: villages and large cities, along the banks of lakes and rivers had important socio-economic, political, and military significance.

In the description of historical events, hydronymic objects occupy a special place, which also testifies to their defensive and strategic function. Through hydronyms, information was revealed about the location, climatic conditions, and the reasons for assigning various names to these objects. Large hydronymic objects – rivers, lakes, seas, in addition to their natural essence, also served as roads, borders, symbols, and links connecting the past with the present. In ancient chronicles, the description of historical events was often accompanied by references to rivers, which sometimes acted as the main axes of historical space.

It has been established that in the emergence and development of these objects, significant roles were played by historical figures – kings, emirs, rulers, scholars, and Persian engineers. In linguistics, objects named after such individuals are referred to as anthropohydronyms.

Keywords: names of rivers and canals, lakes and reservoirs, springs and wells, hydronymic objects, historical events, historical figures, large hydronymic objects, archaeological and geographical layer.

Information about author: Rustamshozoda Shahboz – postdoctoral student at the Institute of language and literature named after A. Rudaki NAST Associate Professor, Department of Linguistics and History of Language, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, K. S. Safarov Street-16. Tel. : 988491010. E-mail: rustamshoh-90@bk.ru

УДК: 398.2(574.5)

МАВҚЕИ МАДҲИЯ ДАР ФОЛКЛОРИ ТОҶИК

Таваккал Ҳ.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Фолклор асоси фарҳанги шифоҳии оммаи мардум аст, ки сарчашмаи он аз гаҳвора ва аллаи модар шуруъ шуда, то охири умри инсонро фаро мегирад. Он ҳамчун ганҷинаи дурдонаҳои маънавӣ, ифодагари орзую омол ва муносибату эҳсоси зебоишиносӣ ва баёнгари ҳодисаҳои рӯзгори мардум мебошад. Ниёгонамон дар жанрҳои гуногун асарҳои фолклорӣ офарида, бо маданияти миллии қадима ва бойи худ дар рушди тафаккури башарият ҳиссаи муносиб гузоштаанд. Асрҳо боз дар дурдонаҳои халқӣ ғояҳои олии мардум ифода ёфтааст. Ҳар як ҳодисаи фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва сиёсие, ки дар ҳаёт рӯй медиҳад, ба зудӣ дар эҷодиёти шифоҳии мардум то ҷузъиёти хурдтаринаш бозтоби бадеӣ меёбад. Бояд тазакур дод, ки мусиқии қадимии мо комилан санъати шифоҳӣ буд, хат надошт ва танҳо аз сина ба сина ба таври шифоҳӣ интиқол меёфт.

Бархе аз мадҳияҳое, ки аз ҷониби мадҳиясароёни Бадахшон дар маросимҳои мухталиф сароида мешаванд, бо навъу намудҳояшон қолаби фолклориро гирифта, дар байни мардум чун сурудҳои фолклорӣ маҳбубият пайдо карданд. Барои намуна чанде аз матнҳо ба мисли “Дур зи дарёи ҳақиқат гавҳар андар кони туст”, “Олами доност Мавлоно Алӣ”, “Соқии бовафо манам”, “Хоҷа дарёб, ки ҷон дар тани инсон адаб аст” бо нусхаҳои зиёд ва мақомҳои гуногун дохили барномаи мадҳиясароёни навоҳии мухталиф гардидаанд. Барои тақвияти гуфтаҳои фавқуззикр яке аз ғазалҳои марбути мадҳ бо унвони “Дур зи дарёи ҳақиқат гавҳар андар кони туст”, ки ба Носири Хусрав нисбат дода ва аз ҷониби мадҳиясароёни навоҳии Бадахшон бо қаринаҳо ва оҳангҳои мухталиф сароида мешавад, чун намуна аз назар мегузаронем. Мавриди зикр аст, ки муаллифи рисола матнро аз гӯяндаҳои мухталифи навоҳиҳо ба мисли деҳаи Аличули ноҳияи Мурғоб Тиллоев Наврузмамад, Хуф (Рӯшон) Гадомамадов Назаршо, деҳаи Бароҷ (Роҷқалъа) Бобоҷонов Гулаҳмадшо, деҳаи Гарчашма (Ишкошим) Умеди Чоршанбезода, ноҳияи Дарвоз Иқболов Аслиназар бо вариантҳо ва оҳангҳои мухталиф дастрас намуда буд. Абёте аз матн:

Дурр зи дарёи ҳақиқат, гавҳар андар кони туст,
Ҳам туӣ ғаввоси маънӣ, дурри ҷон ҷонони туст.
Ташнаи оби бақо, то чанд бошӣ ташналаб,
Ҳозири худ бош, к-ин сарчашма дар айвони туст.
Андар он бӯстон, ки гул бо хор бо ҳам рустаанд.
Хору гул яксон шумар, к-ин ҳар ду дар бӯстони туст.
Андар он майдон, ки ҳар як дигареро афганад,
Гар ту худро афганӣ, майдони Ҳақ майдони туст.
Носири Хусрав, чӣ хуш гуфтӣ ба маънӣ ҳарфи рост,
Ҷони худ йсор кун, то ҷони ҷонон ҷони туст.

Аз матнҳои ҷамъовардашуда бармеояд, ки банди аввали он аз ҷониби гӯяндаҳои фавқ бо вариантҳои мухталиф сароида шудааст: Барои мисол, гӯянда Тиллоев Наврузмамад матнро дар мақоми “зеру бам” иҷро карда, дар мисраи сеюми байти дуввум “Ташнаи оби бақо”-ро истифода намудааст. Гадомамадов Назаршо онро дар мақоми “бам” дар мисраи сеюми байти дуввум “Ташнаи оби ҳаёт”, Бобоҷонов Гулаҳмадшо дар мақоми “ҳайдарӣ”, дар мисраи байти дуввум “Ташнаи оби сафо”, Умеди Чоршанбезода дар мақоми “ҳайдарӣ”

дар мисраи панҷуми байти охир “Ҷони худ нисор кун” Иқболов Аслиназар, дар мақоми “ҳайдарӣ” дар мисраи чоруми байти дуввум “К-ин чашма” мавриди истифода қарор додаанд. Ба гуфти мадҳиясароён матнҳои зикршуда на фақат аз ҷиҳати маъно ва равониаш мақбули мардум ҳастанд, балки онҳо аз як ҷиҳат агар мазмуни пандирро дар замир дошта бошанд, аз ҷиҳати дигар ба ҳар мақоми мадҳия низ хуб созгор буда, тавоҷҷуҳи мухлисонро ба худ ҷалб мекунанд. Решаи ин қабил мадҳияҳо ба қарнҳои X-XIII мутааллиқ аст, ки мо бо як назари иҷмол аз хусуси онҳо дар зер ҳарф мезанем.

Бояд тазаккур дод, ки дар асри X мадҳияҳои шоирон василае буд, ки мардумро бо сиёсату ҳадафҳои давлат ва хислатҳои ҳамидаи давлатмардон ошно мекард ва дар айни замон орзуву омоли мардумро ба мамдуҳон мерасонд. Намунаи барҷастаи чунин мадҳияҳои аҳди Сомонӣ қасидаҳои “Модари май” ва қасидаи “Бӯи ҷӯи мулиён ояд ҳаме”-и устод Рӯдакӣ мебошанд. Дар қасидаи “Модари май” Рӯдакӣ хирадмандиву ахлоқи поки Наср бинни Аҳмади Сомониро мавриди ситоиш қарор додааст, чунончи:

Боз ба ҳангоми доду адл бар халқ,
Нест ба гетӣ чун ӯ набилу мусулмон.
Дод бибояд заиф ҳамчу қавӣ з-ӯй,
Ҷавр набинӣ ба назди ӯву на удвон.
Неъмати ӯ густурида бар ҳама гетӣ,
Он чи кас аз неъматаш набинӣ урён [9, с. 38].

Дар мавриди қасидаи “Бӯи ҷӯйи Мӯлиён” ва таъсири он бошад, Низомӣ Арузии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола” навиштааст: “Наср бинни Аҳмади Сомонӣ сафаре ба Бодғиз кард. Рудакӣ дар илтизом ва рикоби ӯ буд. Подшоҳ муддати зиёде дар он ҷо бимонд ва Бухороро фаромӯш кард. Мулозимони подшоҳ, ки ба ёди Ватан афтода буданд, ҷуръати мавзуъро ба арзи шоҳ бирасонанд, ногузир ба Рӯдакӣ мутавасил шуданд. Рӯдакӣ қасидае сохт ва субҳгоҳ ба сифати муноҷот, чунонки уди худро бардошт ва онро бо овози худ барои подшоҳ бихонд ва қасида чунин оғоз мегардад:

Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳам.
Гӯянд ҳамин, ки байти зерро бихонд:
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме.

Амир фавран аз тахт поин омад ва бар асп савор шуда ва рӯй ба Бухоро овард” [3, 21].

Перомуни тавъамии ғазали мазкур бо мусиқӣ андешаҳои муҳаққиқон аз ҷумла Э. Г. Браун [4, 13-17], С. Нафисӣ [11, 212-213], Муҳаммад Авфӣ [2, 202-203], Мирзозода Х. [8, 271], Раҷабов А. [14, 355], Абдуллоев С. [1, 202-844], фикрҳои ҷолиб гуфтаанд. Аксари фикрҳояшон такрори ҳамдигар бошанд ҳам, аз онҳо бармеояд, ки мазмуни баланди қасида ва оҳанги мувофиқ ба он тавонист дили подшоҳро тасхир созад ва ин таъсирро навъе аз таъсироти руҳонӣ ва равонии сухану мусиқӣ бояд шинохт.

Дар тақвияти гуфтаи фавқ муаллифи китоби “Рудакӣ ва исмоилия” Ҳоким Қаландаров байтеро аз Носири Хусрав, ки маъноях ба мидҳати Оли Расул бахшида шудааст, оварда мавриди таҳлил қарор додааст, чунончи: “Ин пири исмоилиёни машриқзамин вақте аз мидҳати Оли Расул (с) сухан мегӯяд, ба гунае ба Рӯдакӣ ишора мекунад ва аз ӯ дар канори Ҳассон ибни Собит, шоири асри Пайғамбар (с) ном мебарад. Ин матлаб баёнгари он маъност, ки вай барои Рӯдакӣ дар арсаи шеър ва шоирӣ мақоми воло қоил буда ва лозимаи ин бовар дидани осори ӯ ва хондани онҳо василаи Носири Хусрав бояд буда бошад:

Ҷонро зи баҳри мидҳати Оли Расул,
Гаҳ Рӯдакию гоҳе Ҳассон кунам” [5, с. 85].

Ин ишорот аз мавҷуд будани мадҳияҳои зиёде, ки то ҳол дар ситоиши Пайғамбар (с) ва аҳли байташ дар барномаи мадҳияхонҳои ноҳияҳои мухталифи Бадахшони Тоҷикистон ба чашм мерасанд, шаҳодат медиҳад.

Фолклоршинос Саъдӣ Қосимӣ роҷеъ ба сурудҳои хусусияти динидошта, ба хусус суруди нисбатан машҳур, ки дар нимаи аввали асри ХХ дар байни мардум бо номи “Қиссаи Муфлис” ва шаҳодати Ҳусейн машҳур буданд, ибрози назар намудааст. Муҳаққиқ аз ҷумла менигорад: “Суруди “Қиссаи Муфлис” беш аз 50 байт буда, дар мавлудҳо ва дигар маъракаҳо (бештар хатнасурҳо) суруда мешавад, ки дар он диловарӣ, караму саховатмандӣ ва ҷавонмардии Алӣ васф шудааст” [6, с. 162-163].

Аз тафсиру ташреҳи намунаҳо маълум аст, ки сурудҳои васфӣ хусусияти муноҷоту ниёиш дошта, ҷузви муҳими ҳаёти маънавии мардуми тоҷик мебошанд. Бояд гуфт, ки ба ин намуди сурудҳо марсияҳо ва навҳаҳо низ дохил мешаванд. Аз нақлҳои гуяндаҳои ноҳияи Дарвоз бармеояд, ки чунин навъи сурудҳо аз даврaҳои пеш суруда шуда дар айни ҳол ҳам мавқеашонро дар деҳаи Ёгеди ноҳияи Дарвоз нигоҳ медоранд. Дар ин бора дар поёнтари ҳамин мақола аз нақлҳои гӯяндаҳои деҳаи мазкур иқтибос мекунем. Муҳаққиқони рус Н. А. Кислякова ва А. К. Писарчик ҳамин ҳодисаро мушоҳида намудаанд ва зикр кардаанд, ки дар маросими мотами ноҳияи Дарвоз матни навҳаҳои зерин аз ҷониби ҳайдарихонҳо сароида мешаванд:

1

Бачаи кӯчагарди оча, бачам, бачам,
Бачаи ҷӯрадори оча, бачам, бачам,
Бачаи мактабхуни оча, бачам, бачам,
Бачаи нимколаи оча бачам, бачам.

2

Дар кӯҳи харобот касе мир наши, додар-е, додар-е!
Дар мурдани одамӣ замин сер наши, додар-е, додар-е!
Кас нест ки хабар барад ба устози аҷал, додар-е, додар-е!
Ай дасти аҷал ҳеҷ ҷавон пир наши, додар-е, додар-е! [17, с. 125-126].

Аз пажуҳиши бархе аз муҳаққиқони тоҷик бармеояд, ки чанде аз матнҳои марсияҳо аз замонҳои қадим дар минтақаҳои мухталифи Тоҷикистон суруда шуда, дар айни ҳол чанде аз матнҳои он ба мисли “Эй дили дилдор, гум кардам туро”, “Дунё ба мо нашуд хеш”, “Шаб мешавад вақти хоб”, “Равон шуданд чор ҷавон”, “Дареғ аз зиндагониҳо” [15, с. 73], “Рафт аз дастам” Абдулмаҷидҷонам балам ” “Як гуле аз гулшани боғи ҷаҳон гум кардаам”, [16, 178], “Дод аз дасти аҷал, фарёд аз дасти аҷал”, Навниҳоли ҷӯйбор боғи ризвонам бирафт”, “Имшаб чӣ шаб аст, ситора зил -зил мезанад” Марсияи Ҳасан, марсияи Усмон, [10, 132]. “Дили пурхунам нанета иҷ кас намибина” [19, 117], Абдулмаҷидҷонам балам” [20, 117]. “Во бачем бачаҷонам бачем” Абдулмаҷидҷонам балам” [7, 40, 162], Марсияи “Усмон” [19, 118], то имрӯз боқӣ мондаанд.

Марсия худ ба муносибати вафоти касе навишта ё гуфта шуда, дар он ғаму андуҳ, нолаву фиғон ва таъзияи муаллиф ё ягон хешованди марҳум баён мешавад. Аз ин лиҳоз, воҷиби зикр аст, ки марсияҳо ба вазъи воқеии талафоти ҷонӣ алоқаи ногусастанӣ доранд ва то ҳатто қисме аз онҳо дар маросими “Чароғравшанкунӣ” аз ҷониби мадҳиясароён сароида мешаванд.

Аз рӯи мушоҳидаҳои мо маълум гардид, ки ки дар деҳаи Ёгеди ноҳияи Дарвоз марсияро яке аз намудҳои суруди ҳайдарӣ маҳсуб медонанд. Аз гуфтаи ҳофизони ҳайдарихон бармеояд, ки дар гузашта хондани марсия дар маросими “Чароғравшанкунӣ” ба таври васеъ расм будааст. Роҷеъ ба ин мавзуъ мо бо яке аз марсияхони номии ноҳияи Дарвози деҳаи Ёгед Собирамо ҳамсуҳбат шудем. Суҳбати мо ба таври зер шуруъ шуд:

Бо кадом сабаб шумо ба марсияхонӣ даст задед?

Мусоҳиби мо гуфт, ки бештари матнҳои марсияро аз кӯдакӣ аз модараш ёд гирифтааст ва дар айни ҳол ҳам онҳоро дар маросими мотам ба ҷо мебиёрад. Асосан ӯ марсияхониро аз замоне, ки бародараш вафот кардааст шуруъ намудааст. Ба гуфти Собирамо марсияхонӣ шуғли хайр буда, аз замонҳои пеш онро чун хизмати ифтихорӣ ба ҷо меоварданд. Ӯ хотиррасон намуд, ки дар деҳаи Ёгед ӯро асосан дар марсияе, ки дар пеши майит хонда мешавад, даъват мекунанд. Аз сухани ӯ бармеояд, ки дар шаби “Чароғравшанкунӣ” марсияи “Абдулмаҷидҷонам балам” аз ҷониби аксари ҳофизони

ҳайдарихон сароида мешавад. Як банди матн чунин аст:

Аз фироқат сухтам, эй нури чашмонам балам,
Чоки чок кардаст гиребон то ба домонам, балам.
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам!
Нозанинам қобилам, Абдулмаҷидҷонам балам!

Марсияи дигаре, ки Собирамо дар маросими мотам месарояд ин аст:

Э, гули гулзор гум кардам туро,
Э, гули бехор, гум кардам туро.
Навниҳоли тоза будӣ дар баҳор,
Кабки хушрафтор гум кардам туро.

Фолклоршиносони тоҷик Равшан Раҳмонӣ ва Саъдӣ Қосимӣ дар дастури таълимӣ [13, 104-106], роҷеъ ба фолклори тоҷик ва А. Маҷнунов дар рисолаи номзадии хеш аз хусуси таърих ва тарзи иҷрои марсияҳо, мавқеи марсия дар фолклор ва инчунин тарзи иҷроиши суруди “Абдулмаҷидҷонам балам” изҳори андешаҳои илмӣ намудаанд, ки ҷолиб ва қобили қабул мебошанд.

Қобили қайд аст, ки сароидани марсияи “Абдулмаҷидҷонам балам” на танҳо дар деҳаи Ёгед расм аст, балки дар водии Бартанг низ сароидани он зиёд ба чашм мерасад. Аз суҳбате, ки мо соли 2002 бо ҳофизи халқии Ҷумҳурии Тоҷикистон Мамадёри Хуҷамёр доштем, равшан шуд, ки ҳар вақте, ки ба маросими “Чароғравшанкунӣ” ӯро даъват мекарданд, ӯ марсияи “Абдулмаҷидҷонам балам”-ро бо хости мардум иҷро мекард.

Қобили зикр аст, ки агар дар байни ҷавонони имрӯза марсияхонӣ ташвиқу тарғиб нашавад, аз байн рафтани он аз эҳтимол дур нест. Дар марсияҳо одатан хислату сифатҳои неки марҳум, орзую омол ва нокомию маҳрумияти ӯ ёдоварӣ мешавад ва зимнан аз беадолатию бедодии тақдир, фалак ва ғайраҳо сухан меравад. Дар маросими мотам асосан занон марсияхонӣ мекунанд ва аз байни онҳо касоне ёфт мешаванд, ки дар овозандозию суханварӣ маҳорати махсус доранд. Ин қабил занҳоро дар аксарияти маҳалҳо овозандоз ё гӯянда меноманд. Нақши овозандозҳо, гӯяндаҳо дар маросим хеле бузург аст: онҳо ба хондани марсияҳои таъсирбахш азохонаро ба мотамкадаи пуршӯру пурҳаяҷон табдил дода, барои авҷ додани нолаю фиғон ба азодорон (модар, хоҳар, амма, духтар, завҷа, келин ва ғайра) ва дигар занони ҷамъомада ба воситаи овозандозии худ мавзуъ, мазмун, ҳатто сухану ибораҳо ёфта медиҳанд. Овозандозҳо, ки дар рӯзҳои мотам аз тарафи азодорон даъват мешаванд, суруд хонда, дигарон бошанд, бо овози баланд якбора “ҳуввв” гӯён ва гирякунон ба онҳо ҷӯр мешаванд. Чунончӣ:

Гӯянда:
Эй кошкӣ, мурғак шуда, дар ҳаво пар мезадаме,
Гӯеде, Умриҷоне. . . .
Умриҷон:
Дар кофтуковат худама ба ҳар ҷар мезадаме,
Баччаякаме, баччаякаме. . . .
Ҳозирон:
Ҳуввв! [22, с. 63-64].

Дар замони мо дар натиҷаи тараққиёти бемайлони илму техника, табаддулоти бузурги иҷтимоӣ дар маросими мотам низ тағироти калоне ба амал омада истодааст. Бисёр расму оинҳои ин маросим, ки асрҳо боз вуҷуд доштанд, аз миён рафтанд ва ба ҷои онҳо унсурҳои нав, ки нисбат ба марҳум иззату эҳтироми мардумро ифода менамоянд, ҷорӣ гардиданд. Бо вуҷуди ин, дар баъзе оилаҳо дар шаклу намудҳои пешинааш гузаронидани маросими мотам ҳанӯз ҳам ҷой дорад.

Дар марсияи “Абдулмаҷидҷонам, балам”, ки яке аз марсияҳои машҳури халқӣ ба ҳисоб меравад, сӯзу гудози шахси гӯянда хеле пуртаъсир ва ҳаяҷонбахш ифода гардидааст, ки бандҳои зерини он ин гуфтаҳоро пурра тасдиқ мекунанд:

Аз фироқат сӯхтам, эй нури чашмонам, балам,
Соя будӣ бар сарам, сарви хиромонам, балам,
Чок-чок аст ин гиребон то ба домонам, балам,
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам! [22, с. 65].

Мавриди таъкид аст, ки дар осори шифоҳии бадеӣ (шеърию мусиқӣ) бо ифода, образ ва маъниҳои ҷаззоби ҳаёт, сарнавишти ҳаррӯзаи мардум (таърих, асотиру достон, маросиму оинҳо) хеле муассир тасвир ёфтаанд. Навъҳои назми шифоҳӣ аз ҷумла намунаҳои шеърию мусиқӣ маҳсули эҷодии фардӣ ва дастаҷамъианд.

Ба мушоҳида гирифтем, ки дар Бадахшон, аз ҷумла, дар Шуғнону Рӯшон мадҳияро аз навъҳои мафҳуми суруд низ ифода мекунанд. Азбаски он на аз як матни суруд, балки аз маҷмуи матнҳо ва аз мақомҳои зинадору гуногуноҳанг таркиб ёфтааст, аксари ҳофизони солхӯрда, умуман, мардуми навоҳии Бадахшон онро дар шакли ҷамъ, яъне, маддоҳ (шакли дурусташ мадоеҳ аст, вале бо мурури замон шояд ҳарфи “е” аз калимаи мазкур ҷудо шуда, сипас мардум чун одат мафҳуми мадоҳро мавриди истифода қарор медиҳанд) истеъмол мекунанд. Бояд хотирнишон кард, ки дар байни сокинони Ғорону Вахони ноҳияи Ишкошими Тоҷикистон ва Ғорону Зебоку Султонишкошими Афғонистон нисбат ба ин навъи суруд низ шакли ҷамъи қасида, яъне, мафҳуми қасоидро истифода мебаранд, аммо дар байни пайравони тариқаи исмоилияи ноҳияи Дарвоз ин навъи сурудро ба унвони яке аз мақомҳояш “ҳайдарӣ” номбар мекунанд. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки дар сурудҳо васфу ситоиши нахустимоми аҳли шиъа - Ҳазрати Алии Муртазо ва фарзандони ӯ Ҳасану Ҳусайн мақоми асосӣ дорад. Ҳамчунин, воҷиби қайд аст, ки ин навъи суруд дар навоҳии дигари Тоҷикистон, бахусус, дар Рашту Хатлон ба истилоҳи “наът” бо оҳанги махсусу забони соддаю равон аз тарафи ҳофизони наътхон, одатан, дар мавриди ёдбуди ягон шахси бузург ё имомону шайхҳои шаҳид ва дар маросими тӯй ҳам суруда мешавад. Дар ин гуна сурудҳо ба ғайр аз мазмунҳои динӣ фикрҳои панду ахлоқиро низ тарғиб мекунанд [19, с. 136].

Аксари сурудҳои мадҳӣ, ба мисли “Охирзамоннома”, “Дар сурати инсон чу гардад одамӣ пайдо”, “Мондаям аз ғофилӣ саргашта ҳайрон то ба кай” (Носири Хусрав), “Дод аз дасти фалак”. . . . . “Дурр зи дарёи ҳақиқат гавҳар андар кони туст”, “Андеша кун”, “Ай шуда ҳамду саногӯйи ту мурғу моҳӣ” ва ғайраҳо, ки дар Бадахшон маъмул ҳастанд онҳоро ба шуарои классик нисбат медиҳанд. Ин қабил матнҳо хусусияти фолклорӣ дошта, бо вариантҳои гуногун дар маъракаю маросимҳои мардум ба ҷо оварда мешаванд. Барои тақвияти гуфтаҳои боло сайри як ғазали “Андеша кун”-ро мушоҳида намудем, ки ба сифати андарз қариб дар тамоми навоҳии Бадахшон машҳур буда, аз ҷониби мадҳияхонҳо дар мавридҳои гуногун сароида мешавад. Фолклоршиноси тоҷик Баҳром Шермуҳамадов перомуни ин ғазал дар яке аз тадқиқоти бунёдиаш бо далелҳои муътамад ба исбот расондааст, ки агар дар Бадахшон – Помир онро ба Носири Хусрав нисбат диҳанд, дар навоҳии дигари Тоҷикистон ба Аҳмади Ҷомӣ ё Шамси Табрезӣ ва ё Соиб нисбат медиҳанд ва ҳатто аз эҷоди шоири узбек Амирӣ донистаанд. Муҳаққиқ барои далел абёти зеринро иқтибос овардааст:

Ин замину осмон дудеву гарде беш нест,
Аз духон, Соиб, маяндеш, аз ғубор андеша кун.

Аҳмади Ҷомӣ, агар ҷоме диҳад, бистон аз ӯ,
Ҷомро даркаш, валекин аз хумор андеша кун.

Шамси Табрезӣ, туро ҷоме диҳанд, ҳушёр бош,
Ҷомро даркаш, валекин аз хумор андеша кун.

Носири Хусрав, агар май мехурӣ мастона бош,
Май хуру аммо зи майхурон ҳаме андеша кун.

Ул парини ишқида зору нотавон булдим Амир,
Булмагил ошиқ, мани бемордин андеша кун [23, с. 134-135].

Муҳаққиқ Варқа Охониёзов чанд матнҳоро ба мисли “Охирзамоннома”, “Онро, ки надонӣ насабу нисбати олаш”, “Бечораему ҳайрон ё Қоимулқиёмат”, “Шабе дидам ба хоби хуш, ҷамоли соқии кавсар”, “Ҷаҳон пурдард мебинам даво ку”? ва ғайраҳоро мавриди таҳлил қарор дода, қайд мекунад, ки мутуни мадоеҳро асосан қасоид ва ашъори шоироне чун Носири Хусрав, Саноии Ғазнавӣ, Аттори Нишобурӣ, Шамсиддини Табрезӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Аҳмади Ҷомӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Сайидои Насафӣ, Ҳиротӣ ташкил медиҳанд. Ҳатто ашъори асли ин шоирон набошад ҳам, сурудаҳои ба онҳо нисбат додашуда дар миёни мардум интишори зиёд доранд [12, с. 259].

Хулоса, сурудҳои маросимҳои халқӣ муносибати одамонро нисбат ба ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият намудор сохта, нуқтаи назари эстетикии онҳоро ифода мекунанд. Ин гуна сурудҳо шоҳиди онанд, ки инсон чи дар лаҳзаҳои фараҳмандию хурсандиаш ва чи дар мавридҳои душвори зиндагиаш эҷодиёти даҳанакии худро ҳамчун як ҷузъи зарурии ҳаёти маънавиаш ба ифодаи ғояҳои худ истифода кардааст.

АДАБИЁТ:

1. Абдуллоев, С. Сомониён ва ташаккули адабиёти форсӣ – тоҷикӣ / С. Абдуллоев // Номаи оли Сомон. Маҷмуаи мақолот. Бо кӯшиши Алӣ Асғари Шеърдӯст – Қаҳрамон Сулаймонӣ. –Теҳрон: 1378. – С. 844.
2. Авфӣ, Муҳаммад. Лубоб -ул -албоб / Муҳаммад Авфӣ аз рӯйи чопи. Э. Браун ва Муҳаммади Қазвинӣ. – Теҳрон: 1335. –1085с.
3. Болдырев, А.Н. Бадахшанский фольклор / А. Н. Болдырев // Советское востоковедение, т. V. – М. - Л., 1948. – С. 275-295.
4. Brown, Edward A Literary history of Persia. / Edward Brown-vole 1, – London 1919. – 150 p.
5. Қаландаров, Ҳ. Рӯдакӣ ва Исмоилия / Ҳ. Қаландаров. – Душанбе: Эрграф, - 2012. – 236 с.
6. Қосимӣ, С. Поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ / С. Қосимӣ. Зери назари Р. Раҳмонӣ; муҳарири масъул: В. Элбоев. – Душанбе: ҶДММ “Сифт -чоп”, 2024. – 296 с.
7. Қосимӣ, С. Сурудҳои халқии тоҷикӣ ва масъалаҳои таҳқиқи он / С. Қосимӣ. Зери назари д. и. ф., профессор Р. Раҳмонӣ. Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ – 2022 – 263 с.
8. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1987. – 777 с.
9. Муқаддасӣ, Маҳноз. Донишномаҳои эронӣ / Маҳноз. Муқадасӣ. – Теҳрон, 1384. – 670 с.
10. Намунаи диёри фолклрори Рӯдакӣ Тартибдиҳандагон: Р. Амонов, М. Шукуров. – Сталинобод: 1958. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 222 с.
11. Нафисӣ, С. Аҳвол ва ашъори Абуабдулло Ҷаъфар ибни Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ / Саид Нафисӣ. – Теҳрон: 1309 шамсӣ. – 877 с.
12. Охонниёзов, В. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон / В. Охонниёзов. Китоби аввал – Душанбе: Сифат-Офсет, 2022. – 328 с.
13. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ С. адабиёти гуфтории тоҷикон (Фолклори тоҷик, дастури таълимӣ) / Р. Раҳмонӣ, С. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2020. –352 с.
14. Раҷабов, А. Суннат ва навоварӣ дар мусиқии аҳди Сомониён / А. Раҷабов // Номаи оли Сомон. Маҷмуаи мақолот. Бо кӯшиши Алӣ Асғари Шеърдуст -Қаҳрамон Сулаймонӣ. –Теҳрон, 1378. – С. 355.
15. Рубоиёт ва сурудҳои халқии Бадахшон. Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда Н. Шакармамадов Муҳарири масъул Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 119 с.
16. Сурудҳои мардуми Кулоб. Мураттибон: Д. Сафар, Г. Сафар Зери назари А. Раҳмонзода. – Душанбе: Адиб, 2015. – 240 с.
17. Таджики Қаратегина и Дарваза / Под редакцией Н. А Кислякова. А. К. Писарчик.

– Душанбе: Дониш, 1976. – 227 с.
18. Фолклори водии Қаротегин (Барои бачаҳои синни калони мактабӣ) Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Г. Сафиева. – Душанбе: Маориф, 1986. – 192 с.
19. Фолклори даризабони Афғонистон. Ҷамъкунанда ва мураттиб Сангин Норматов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 309 с.
20. Фолклори Панҷакент. Мураттибон: А.Маҷнунов, Б.Тӯраев, Ф.Исмоилов. – Душанбе: – Дониш, 2024. – 173 с.
21. Ҳодизода, Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ / Р.Ҳодизода. М. Шукуров. Т. Абдуҷабборов. – Душанбе: 1966. – 567 с.
22. Шерназаров, А. Эҷодиёти даҳанакии халқ / А. Шерназаров. – Самарқанд, 2016, – 162 с.
23. Шермуҳаммадов, Б. Рецепция произведеный таджикско-персидской поэзии / Б. Шермухаммадов. – Душанбе, 1994. – С. 326 с

МАВҚЕИ МАДҲИЯ ДАР ФОЛКЛОРИ ТОҶИК

Мадҳиясарої яке аз суннатҳои қадимтарини тоҷикони Осиёи Марказӣ, хосса сокинони Кӯҳистони Бадахшон маҳсуб мешавад. Мардуми тоҷик аз даврaҳои пеш, дар ҳамаи лаҳзаҳои зиндагӣ аз шеъру мусиқӣ баҳра мебардошт ва онро дар маҷлису маҳфилҳои адабӣ, ахлоқию мавъизатӣ бо як завқи баланди эстетикӣ мавриди истифода қарор медод.

Бархе аз мадҳияҳое, ки аз ҷониби мадҳиясароёни Бадахшон дар маросимҳои мухталиф сароида мешаванд, бо навъу намудҳояшон қолаби фолклориро гирифта, дар байни мардум чун сурудҳои фолклорӣ маҳбубият пайдо карданд. Барои намуна чанде аз матнҳо ба мисли "Дур зи дарёи ҳақиқат гавҳар андар кони туст", "Олами доност Мавлоно Алӣ", "Соқии бовафо манам", "Хоҷа дарёб, ки ҷон дар тани инсон адаб аст" бо нусхаҳои зиёд ва мақомҳои гуногун дохили барномаи мадҳиясароёни навоҳии мухталиф гардидаанд. Муҳаққиқ дар мақола перомуни матнҳои мадҳияҳо ва марсияҳое, ки аз ҷониби мадҳиясароёни навоҳии Бадахшон суруда мешаванд сухан ронда онҳоро таҳлил қарор додааст.

Калидвожаҳо: маросим, суннат, маддоҳ, мадҳияхонӣ, қасидасарої, суруд, фолклор, марсия, ҳофиз, Чарогравшанкунӣ, оҳанг, маърака, муноҷот, , матн, ниёгон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Таваккал Ҳайдармамад –номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Почтаи электронӣ: haydar6060 @ mail. ru

THE ROLE OF PRAISE POETRY IN TAJIK FOLKLORE

Praise poetry (madhiyah) is one of the oldest traditions among the Tajiks of Central Asia, especially among the inhabitants of mountainous Badakhshan. Since ancient times, the Tajik people have enjoyed poetry and music in all aspects of life, using them in literary, moral, and spiritual gatherings with a refined aesthetic sensibility.

Some praise poems by singers fromperformed Badakhshan praise singers during various ceremonies have taken on folkloric forms and become popular among the people as folk songs. For example, texts such as "Far from the river of truth, the pearl is in your mine, " "The world is wise, O Mawlana Ali, " "I am the loyal cupbearer, " and "O Khwaja, know that the soul in the human body is adab (etiquette)" have been incorporated into the repertoires of praise singers in various regions, in multiple versions and musical modes. In this article, the researcher discusses and analyzes the texts of praise poems and elegies performed by praise singers from the Badakhshan region.

Keywords: ceremony, tradition, praise singer, praise poetry, qasida recitation, song, folklore, elegy, hafiz, lamp-lighting ritual, melody, ceremonial gathering, supplication, text, ancestors.

About the author: Tavakkal Haydarmamad – candidate of philology sciences of the Literature department of Khorog State University name after M. Nazarshoev. E -mail: haydar 6060 @ mail. ru

РОЛЬ МАДХИЯ В ТАДЖИКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Мадхия — одна из древнейших традиций таджиков Центральной Азии, особенно жителей Горного Бадахшана. С древних времён таджикский народ черпал вдохновение в поэзии и музыке во всех сферах жизни, применяя их в литературных, нравственных и духовных собраниях с утонченным эстетическим вкусом.

Некоторые мадхии, исполняемые бадахшанскими мадхиясаро на различных церемониях, приобрели фольклорные формы и стали популярными среди народа как фольклорные песни. Например, тексты вроде «Далеко от реки истины — жемчужина в твоём руде», «Мир мудр, о Мавляно Али», «Я — верный соконосец», «О Ходжа, знай: душа в теле человека — это адаб (этикет)» вошли в репертуар мадхиясароев из разных регионов в различных версиях и музыкальных интерпретациях. В статье исследователь рассматривает и анализирует тексты мадхия и марсия, исполняемых мадхиясароями (пенегирического песнопения) Бадахшана.

Ключевые слова: церемония, традиция, маддох, мадхия, касида, песня, фольклор, марсия, хафиз, ритуал зажигания свечей, мелодия, торжественное собрание, мольба, текст, предки

Сведения об авторе: Таваккал Хайдармамад – кандидат филологических наук, доцент кафедры литературы Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. Электроная почта: haydar 6060 @ mail. ru

УДК: **811.222.0:811.111.0**

ЧАСТИ РЕЧИ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Фатхуллоева Ш.А.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино

Современное языкознание все активнее обращается к вопросам словообразования как к одному из ключевых направлений морфологического анализа, отражающего динамические процессы развития языка. Особенно актуальными в последние десятилетия становятся исследования, связанные с выявлением типологических сходств и различий в системе словообразования различных языков, в том числе на основе сопоставления языков с разной структурной типологией. В этом контексте представляется чрезвычайно важным сопоставительный анализ словообразовательных систем таджикского и английского языков частей речи, как центральных категорий грамматического уровня, определяющих структурные особенности деривационных процессов.

Таджикский и английский языки принадлежат к разным языковым семьям – индо – иранской и германской соответственно – и характеризуются различными средствами морфологической деривации. Несмотря на это, оба языка демонстрируют определённые параллели в использовании частей речи в качестве основы для образования новых слов, что позволяет говорить о наличии типологических закономерности в рамках словообразовательной системы.

Морфологические средства словообразования в таджикском и английском языках: роль частей речи.

Словообразовательная система каждого языка представляет собой динамичную совокупность средства и моделей, направленных на создание новых единиц на базе существующих. Морфологические средства, прежде всего, включают суффиксацию, префиксацию, конверсию, словосложение и усечение. Их использование тесно связано с грамматической категорией части речи, так как именно она во многом определяет характер и направление деривации.

В таджикском языке, как указывает А. Раҳимзода, «суффиксальная деривация является наиболее продуктивным средством образования новых слов, особенно в пределах существительных и прилагательных» [7, с. 212] Например, из корня дӯст (друг) посредством суффиксации образуются слова дӯстӣ (дружба), дӯстдор (дружелюбный), дӯстона (подружески). Эти процессы демонстрируют высокую степень зависимости от морфологических категорий и сохраняют грамматическую привязку к части речи исходного элемента. В то же время английский язык демонстрирует более гибкий подход к деривации, широко используя конверсию (переход одной части речи в другую без изменения формы), которая, как подчёркивает Р. Куинтли, является «одним из наиболее экономичных и частотных способов словообразования в современном английском языке

[19, с. 154]. Примером служат пары: to work (работать)→a work (работа), to answer (отвечать)→an answer (ответ). То В отличие от таджикского, где формальные маркеры обязательны, в английском возможно семантическое изменение без морфологической трансформации.

Согласно мнению Г. Назарзода, «таджикская деривация базируется на чёткой аффиксальной маркировке части речи, что делает морфологическую структуру слова более прозрачной» [4, с. 156] В то время как в английском языке, по наблюдению И. В. Арнольд, «граница между частями речи становится всё более размыта, особенно в разговорной и профессиональной лексике» [1, с. 384]

Такое сопоставление показывает, что морфологические средства в таджикском языке имеют более устойчивую структурную модель, тогда как в английском преобладает функционально- семантический подход. Однако в обоих языках существует активное участие существительных, глаголов и прилагательных в деривационном процессе, что указывает на наличие универсальных закономерностей.

Функциональные эквиваленты конверсии в таджикском языке.

В таджикском языке чистой конверсии в английском смысле нет, потому что язык относится к флективно-агглютинативному типу и имеет богатую систему аффиксов. Но существует функциональные эквиваленты, которые выполняют похожую задачу – переход слов из одной категории в другую.

1. Суффиксальная деривация

Часто переход из глагола в существительное или наоборот осуществляется при помощи суффиксов.

- хӯрдан (кушать) →хӯрок (еда)
-навиштан (писать) → нависанда (писатель)

2. Использование постпозитивных слов.

Иногда существительные приобретают значение прилагательных через сочетание.

- китоби дарсӣ (учебная книга)→ «дарсӣ» от «дарс» (урок).
- хонаҳои сангӣ (каменные дома)→(санг – камень → сангӣ – каменный).
- пулҳои тиллоӣ- золотые деньги (тилло – золото →тиллоӣ – золотой).
- мебели чӯбин деревянная мебель (чӯб-дерево→чубин – деревянный).
-барномаи таълимӣ- учебная программа (таълим – обучение → таълимӣ – учебный).
- асбоби мусиқӣ – музикальный инструмент (мусиқӣ - музыка → мусиқӣ в постпозиции – музыкальный).

3. Субстантивация прилагательных.

Прилагательные могут использоваться как существительные, особенно в собирательном значении:

- хубон (добрые, хорошие люди) ← хуб (хороший)
- бузургон (великие люди) ← бузург (великий)
- сафедон (белые) ←(люди, предметы) ← сафед (белый)
- тозаҳо – (чистые) ← (предметы) ← тоза (чистый)

4. Адъективация существительных

Существительные функционируют как прилагательные, уточняя другое существительное:

- сардори гурӯҳ - руководитель группы (гурӯҳ→ «групповой»)
- дӯкони китоб – книжный магазин (китоб → «кижный»)
- мизи корӣ – рабочий стол (кор→ «рабочий»

Таким образом, английская конверсия = таджикская аффиксация + функциональное использование частей речи без изменений формы, но в таджикском чаще все же используется суффиксальная деривация, а «чистая» конверсия, как в английском, встречается крайне редко.

Конверсия и её эквиваленты

Английский (конверсия)	Перевод	Эквивалент в таджикском	Перевод на русский
to hand → a hand	вручать → рука	**даст → даст додан**	рука →вручать
to bottle → a bottle	разлить → бутылка	**шиша → шиша кардан**	стекло → стекловать
to water → water	поливать → вода	**об → об додан**	вода → поливать
to call → a call	звонить → звонок	**занг → занг задан**	звонок → звонить
to love → love	любить → любовь	**дӯстӣ → дӯст доштан**	дружба/любовь →любить
to sleep → sleep	спать → сон	**хоб → хобидан**	сон → спать
to run → a run	бегать → бег	**дав → давидан**	бегать → бег
to find → a find	находить → находка	**ёфта → ёфтан**	находка → находить

В английском языке форма слова не меняется (water → to water). В таджикском языке в большинстве случаев используется аффиксация (-он, -ӣ, -дан, -кардан) или семантический перенос.

Систематическая схема Конверсии в английском языке и её эквиваленты в таджикском языке.

Тип конверсии в английском	Пример	Перевод	Эквивалент в таджикском	Способ реализации
Noun → Verb (ссуществительное → глагол)	a bottle→ to bottle→	бутылка →разливать	шиша →ба шиша рехтан	аффиксация (кардан
Verb→Noun (прилагательное →существительное)	To find →a find	находить → находка	ёфтан→ёфт	суффиксация (-т, -иш, -анда)
Adjective→Noun (прилагательное →существительное)	Poor → the poor	бедный → бедные	камбагал→камба-ғалон	суффиксация множественного числа (-он)
Noun→Adjective (существительное →прилагательное)	a stone → stone wall	камень →каменный	санг→девори сангин	аффиксация (-и, -ин)
Verb→Adjective (глагол →прилагательное/ причастие)	to run → a running man	бегать →бегущий человек	давидан→марди даванда	аффиксация (-анда, -ор).
Adjective →Verb (прилагательное →глагол)	empty → to empty	пустой→опустошить	холӣ→холӣ кардан	аналитическая форма (кардан)

Пояснения:

1. В английском языке форма слова остаётся неизменной (water→to water).
2. В таджикском для выражения тех же переходов применяются:

Суффиксы (-он, -ӣ, -ин, -анда, -т)

3. Таким образом, английская конверсия = таджикская деривация + аналитические конструкции.

Конверсия и их таджикские эквиваленты.

	Английский (конверсия)	Перевод	Таджикский эквивалент	Способ реализации
1	**to water → water**	поливать → вода	об додан→об	аналитическая форма
2	**to sleep→ sleep**	спать → сон	хобидан →хоб	деривация
3	**to walk→**	ходить → прогулка	гаштан гардиш	суффиксация

	a walk			(-иш)
4	**to hope → hope**	надеяться→надежда	умедвор шудан→умед	субстантивация
5	**to fight→ a fight**	сражаться→бой	ҷангидан→ҷанг	деривация
6	**to smoke → smoke**	курить→дым	тамоку кашидан→тамоку	семантический перенос
7	**to answer→ an answer**	отвечать→ответ	ҷавоб додан→ҷавоб	субстантивация
8	**to win → a win**	побеждать→победа	ғолиб шудан→ғалаба	деривация
9	**poor → the poor**	бедный→бедные люди	камбағал→камбағалон	суффиксация (-он)
10	**rich → the rich**	богатый→богатые люди	сарватманд→ сарватмандон	суффиксация (-он)

Как видно из этих примеров способ реализации конверсии были использованы разные способы:

1. **Аналитическая форма** – это способ выражения грамматического значения не с помощью изменения формы слова (окончаний, суффиксов) а через вспомогательные слова или конструкции.

Пример в английском языке:

- I am reading – аналитическая форма настоящего длительного времени (Present Continuous).
- more interesting – сравнительная степень прилагательного, образованная аналитически (через слово more).

В контексте конверсии: аналитическая форма может компенсировать отсутствие новых словоформ, сохраняя связь между частями речи.

Таджикский язык в целом более синтетический, но элементы аналитизма тоже есть: образование будущего времени с помощью частицы ме + инфинитив (ӯ мехонад – «он будет читать)

Сравнительная степень иногда выражается аналитически: бештар хуб («более хороший»).

2. Второй способ реализации это **деривация.** Деривация это процесс образования новых слов при помощи аффиксов (суффиксов и приставок).

Пример:

- happy→happiness (суффикс – ness)
- to modernize от modern (суффикс –ize)

В английском языке деривация часто конкурирует с конверсией. Например:

- to clean (чистить) →cleaning (уборка) – деривация (-ing).
- to run → a run – конверсия (без аффиксов).

В таджикском языке активно использует аффиксы (суффиксы и префиксы):

- дӯст (друг) →дӯстӣ (дружба)
- ҳақ (право) →ҳақиқат (истина)
- нав (новый) → навовар (наватор)

Оба языка широко используют деривацию, но в английском конкуренцию составляет конверсия, а в таджикском – больше морфологическое словообразование.

3. Третий способ реализации это **субстантивация** то есть переход других частей речи в существительные.

Пример:

- a native («местный») – от прилагательного native.
- the poor – ссуществительное со значением «бедные» от прилагательного poor.

Это один из частных случаев конверсии (обычно прилагательное→существительное).

Субстантивация также встречается:

- сафед (белый)→сафед как существительное «белый цвет»
- калон (большой)→калон как существительное «великий человек, старший».

Процесс аналогичен в обоих языках, но в таджикском он часто связан с переходом прилагательного в категорию «номи сифат» (существительное со значением качества или лица).

Следующий способ реализации это **семантический перенос.** Семантический перенос это способ словообразования, при котором слово получает новое значение без изменения формы.

Пример:

- head – «голова» → «глава организации» (метафорический перенос).
- branch – «ветка» → «отделение компании».

В английском языке семантический перенос может действовать параллельно с конверсией: однако и то же слово получает новое значение за счёт употребления в другой сфере.

Аналогично:

- сар (голова) → «саркори давлат» (глава государства)
- даст (рука) → «дасти ёрӣ» (помощь)

Семантический перенос универсален и активно проявляется в обоих языках, особенно в метафорических выражениях.

Таким образом Конверсия образование слова без формальных изменений (to work →work). Её эквиваленты = аналитическая форма, деривация, субстантивация, семантический перенос позволяют образовывать новые слова или значения, но разными путями: через грамматические конструкции, аффиксы, перенос значений или переход частей речи.

В таджикском преобладает деривация (морфологическое словообразование), а конверсия проявляется ограниченно.

Оба языка используют субстантивацию и семантический перенос.

Роль частей речи в процессе словосложения в таджикском и английском языках.

Словосложение является одним из универсальных способов словообразования, при присутствующим практически во всех языках мира. Однако структура, степень продуктивности и участие тех или иных частей речи в этом процессе существенно различаются в зависимости от типологических особенностей конкретного языка.

В английском языке словосложение (composition, compounding) представляет собой один из наиболее активных способов создания новых лексических единиц, особенно в научно-технической, юридической и разговорной лексике. Сложные слова обычно состоят из двух (реже трёх) компонентов, представляющих собой отдельные лексемы. Как подчёркивает Р. Куинтли, «наиболее частотными являются сочетания существительных с существительными а также прилагательных с существительными» [19, с.154].

Примеры:

- toothbrush (tooth+brush) – зубная щетка
- blackboard (black+board) – классная доска
- software engineer (software+ebgineer) – инженер по программному обеспечению.

Особенность английского словосложения заключается в том, что разные части речи могут комбинироваться свободно, при этом изменяется синтаксическая и семантическая функция полученного слова. Как отмечает И. В. Арнольд, «в процессе словосложения происходит не просто объединение форм, но и сдвиг лексико-грамматической характеристики компонентов» [1, с. 187]

В таджикском языке словосложение менее продуктивно, но сохраняет устойчивое присутствие в лексиконе. По мнению М. Шукурова, «словосложение в таджикском языке имеет ограниченное распространение чаще всего осуществляется по модели «определение + определяемое», как в сложносоставных терминах и профессиональной лексике» [9, с. 56]

Чаще всего используются существительные в сочетании с другими существительными или с прилагательными.

- обунасоз (обуна+соз)-подписчик
- донишҷӯ (дониш+ҷӯ)-студент
- боркаш (бор+каш)-носильщик, грузчик

Словосложение в таджикском языке нередко сопровождается **аффиксальной интеграцией,** то есть одна из основ подвергается морфологическим изменениям. Кроме того, по мнению А. Раҳимзода, «во многих случаях производные слова в таджикском языке сохраняют связь с грамматической категорией основной части речи и не утрачивают её в процессе деривации» [7, с. 67]

Если в английском языке сложное слово может менять часть речи по функции, в таджикском подобные изменения происходят значительно реже, что связано с флективной природой языка и жёсткой категоризацией по частям речи.

Примеры словосложения:

Язык	Компоненты	Слово	Перевод
Английский	tooth+brush	toothbrush	зубная щетка
Английский	black+board	blackboard	доска
Английский	sun+flower	sunflower	подсолнух
Английский	home+work	homework	домашнее задание
Английский	rain+coat	raincoat	дождевик, плащ
Таджикский	китоб+фурӯш	китобфурӯш	продавец книг
Таджикский	дониш+ҷӯ	донишҷӯ	студент
Таджикский	китоб+хона	китобхона	библиотека
Таджикский	об+шор	обшор	водопад
Таджикский	китоб+навис	китобнавис	писатель

Анализ различий и сходств в словообразовательной системе таджикского и английского языков.

На основе проведённого сопоставительного анализа можно выделить как общие черты, так и системные различия в словообразовательных механизмах таджикского и английского языков, обусловленные их генетической принадлежностью, типологическими характеристиками и структурно-морфологическим строением.

Сходства между двумя языками проявляются прежде всего в том, что в обоих активно функционируют все основные части речи – существительные, глаголы, прилагательные и наречия – как **деривационные базы.** И в таджикском, и в английском языках они служат для построения новых слов посредством продуктивных морфологических и неморфологических процессов.

Кроме того, оба языка используют такие общие способы деривации, как:

- **аффиксация** (суффиксация и префиксация);
- **сложение** (словосложение)
- **семантическое расширение** (в том числе метафорическое переосмысление)

Однако различия между ними гораздо более существенны и затрагивают как структуру процесса словообразования, так и функционально-грамматические особенности:

1. **Типологические особенности:**

Таджикский язык относится к флективно-агглютинативным языкам, где каждая морфема имеет выраженную грамматическую функцию. Английский же представляет собой аналитический язык с минимальной флективной морфологией, что обуславливает широкое использование конверсии и позиционных конструкций.

2. Конверсия аффиксация

В английском языке широко распространена конверсия, когда слово меняет свою грамматическую функцию без изменения формы (например, to book→a book). В таджикском языке такой переход невозможен без морфологической модификации: используются суффиксы или вспомогательные глаголы (напр., дӯст →дӯст доштан).

3. Словосложение:

В английском языке словосложение – один из наиболее продуктивных способов (напр., webpage, sunlight), причём могут комбинироваться различные части речи. В таджикском словосложение ограничено определёнными моделями, чаще всего в терминологии, с обязательным сохранением грамматических форм.

4. Степень деривационной свободы:

В английском языке наблюдается более высокая степень деривационной свободы, особенно в разговорной и технической речи. В таджикском же языке деривация жёстко регламентирована грамматической категорией слова и морфологическими нормами.

5. Продуктивность деривации:

В таджикском языке наибольшую продуктивность демонстрирует суффиксация, особенно в системе имён существительных и прилагательных. В английском продуктивны как аффиксация, так и конверсия, back-formation (обратное словообразование), сложение, а также заимствование с адаптацией.

Таким образом, можно утверждать, что обе системы словообразования активно задействуют части речи как центральный элемент в механизме деривации, но реализуют это различными структурными средствами, отражающими природу каждого языка.

Заключение

Проведённое исследование показало, что несмотря на типологические и морфологические различия, таджикский и английский языки демонстрируют ряд общих черт в организации словообразовательной системы. Обе языковые системы активно используют основные части речи в качестве производящих основ и реализуют универсальные модели деривации, такие как аффиксация и словосложение. Однако способы реализации этих моделей различны: таджикский язык опирается преимущественно на аффиксальные и аналитико-композитивные конструкции, в то время как английский активно использует конверсию и позиционные модели без морфологических изменений.

Выявленные различия в использовании частей речи при словообразовании обусловлены не только структурой языков, но и их культурным развитием, что придаёт особую значимость сопоставительным лингвистическим исследованиям в межъязыковом аспекте. Полученные результаты могут быть использованы в теоретической лингвистике, контрастивной грамматике, в преподавании иностранных языков, а также в области перевода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арнольд И. В. Лексикология И. В. Лексикология современного английского языка. – М. : Высшая школа, 2002. -384с.
2. Звягинцев В. А. Теория грамматической типологии. –М. : Наука, 1975. -192с.
3. Зыкова И. В. Практикум по стилистике английского языка. – М. : Академия, 2008. -256с.
4. Назарзода Г. Калимасозии муосир дар забони тоҷикӣ. –Душанбе: Ирфон, 2016. -156с.
5. Ахмедов С. Очерк по словообразованию в таджикском языке. –Душанбе: Ирфон, 1970. -145с.
6. Падучева Е. В. Семантические исследования. – М. :Языки славянской культуры, 2004. – 344с.
7. Раҳимзода А. Забони адабӣ ва воситаҳои калимасозӣ. –Душанбе: Маориф, 2008. -212с.
8. Сорокина И. В. Частеречная принадлежность и словообразование: проблемы

классификации //Вопросы языкознания. – 2019. -№6. -С. 112-124.
9. Шукуров М. Масоили калимасозӣ дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2004. -120с.
10. Зикриёев Х. Меъёрҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ. –Душанбе: Дониш, 2017. -140с.
11. Золотова Г. А. Части речи в системе языка. –М. : Наука, 2001. -288с.
12. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения // Вопросы языкознания. -2000. -№4. –С. 3-18.
13. Кибрик А. Е. Типология синтаксических и словообразовательных структур. – М. :Языки славянской культуры. 2006. – 367с.
14. Муросилова М. А. Суффиксальные модели словообразования в персидском и таджикском языках// Вестник Таджикского Национального Университета. Серия филология. – 2021. -№1(314). –С. 45-52.
15. Мизанова С. В. Деривационные процессы в английском языке: конверсия и словосложение// Вестник Южного федерального университета. Филология. -2018. -«2. -С. 72-78.
16. Лопатин В. В. Морфологические категории и словообразование. – М. : URSS, 2011/-214с.
17. Хоҷаев Т. Қоидаҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ. –Душанбе: Дониш, 2009. -168с.
18. Тугушева Л. В. Английское словообразование в типологическом аспекте//Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. -№22(379). – С. 122-128.
19. Quirk R., Greenbaum S. A. Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English language. –London: Longman, 1985. -P. 154.
20. Lieber R. Introducing Morphology. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010/-305p.

ЧАСТИ РЕЧИ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В данной статье проводится комплексный сравнительно-типологический анализ словообразовательной системы таджикского и английского языков частей речи. Исследование охватывает морфологические особенности, структурные модели и основные способы деривации в обоих языках. Особое внимание уделяется тому, как различные части речи – существительные, глаголы, прилагательные и наречия – реализуют словообразовательный потенциал посредством аффиксации, конверсии, усечения и других продуктивных способов. В таджикском языке основным способом образования новых слов является суффиксация с чётко выраженной категоризацией по частям речи, тогда как в английском наблюдается активное использование как аффиксальных, так и не аффиксальных (например, конверсия) моделей. Статья также затрагивает вопросы лексико-грамматической адаптации производных единиц и влияния словообразовательной модели на синтаксическую функцию слова. Сравнение двух языков позволяет выявить как общие универсалии в деривационном механизме, так и национально – специфические особенности, что в свою очередь способствует более глубокому пониманию типологических характеристик таджикского и английского языков.

Ключевые слова: словообразование, части речи, таджикский язык, английский язык, деривация, морфология, аффиксация, конверсия, типология.

Сведения об авторе: Фатуллоева Шарофат Абдусаторовна «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино», кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков. *Адрес:* ***734026, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Сино 29–31. Тел. : 77 717 75 92***

ҲИССАҲОИ НУТҚ ДАР НИЗОМИ КАЛИМАСОЗИТИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавӣ ва типологии низоми калимасозии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст, ки тавоҷасоба нақши ҳиссаҳои нутқ равона мегардад. Таҳқиқот

хусусиятҳои морфологӣ, моделҳои сохторӣ ва роҳасосии тавлиди вожаҳои навро дар ҳар ду забон фаро мегирад. Дар забони тоҷикӣ усули асосии калимасозӣ – иловаи пасвандҳо мебошад, ки тавассути он воҳидҳои луғавӣ бо назардошти ҳиссаи нутқи худ сохта мешаванд. Дар забони англисӣ бошад, конверсия (гузариш аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигар бе тағйири шакл) ва ҳамчунин афиксатсия нақши фаъол доранд. Мақола инчунин масъалаҳои мутобиқати луғавӣ – грамматикӣ ва таъсири модели калимасозӣ ба нақши синтаксии калимаҳоро баррасӣ мекунад. Муқоисаи ду забон имкон медиҳад, ки ҳам умумиятҳои универсалӣ ва ҳам хусусиятҳои миллӣ – махсуси механизми дериватсионӣ муайян карда шаванд. Натиҷаҳои тадқиқот метавонад барои омӯзиши минбаъдаи хусусиятҳои типологии забонҳо ва фаъолияти таълимӣ муфид бошад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, ҳиссаҳои нутқ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, дериватсия, морфология, афиксатсия, конверсия, типология.

Маълумот дар бораи муаллиф: Фатҳуллоева Шарофат Абдусаторовна -МДТ Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ. Суроға:734026, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, к. Сино 29-31. тел 77 717 75 92

PARTS OF SPEECH IN THE WORD-FORMATION SYSTEM OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article presents a comprehensive comparative – typological analysis of the word-formation system of the Tajik and English languages, with a particular focus on the role of parts of speech. The study explores morphological features, structural models, and the primary derivational methods employed in both languages. Special attention is given to how various parts of speech –nouns, verbs, adjectives and adverbs – demonstrate their word-formation potential through affixation, conversion, and other productive strategies. In Tajik, suffixation is the dominant mechanism, with derivational patterns strongly tied to specific grammatical categories. In contrast, English exhibits a more balanced use of both affixational and non-affixational means, particularly through the productive process of conversion. The paper also examines the lexical-grammatical adaptation of derived units and the impact of word-formation models on syntactic function. By comparing the two languages, the study identifies both shared universals and language-specific features of the derivational process. The findings contribute to a deeper understanding of the typological characteristics of Tajik and English and other insights applicable to linguistic theory and language pedagogy.

Keywords: word formation, parts of speech, Tajik language, English language, derivation, morphology, affixation, conversion, typology.

Author information: Fathulloyeva Sharofat Abdusatorovna — State Educational Institution "Avicenna Tajik State Medical University, " Associate Professor of the Department of Foreign Languages. Address: 29–31 Sino Street, Dushanbe 734026, Republic of Tajikistan. Phone: +992 77 717 75 92

УДК: 398.2:821.222.0

ТАҲЛИЛИ ҶАНБАҲОИ ФОЛКЛОРӢ ДАР ДОСТОНИ "ЛЕНИН ДАР ПОМИР"-И МИРСАИД МИРШАКАР

Худоёрбекзода Хосият

Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ

"Ленин дар Помир" яке аз достонҳои маъмултарини шоир Мирсаид Миршакар ба шумор меравад. Дар достон паҳлуҳои гуногуни ҳаёти мардуми оддии даврони кӯдакии шоир оварда шудааст. Достон дар асри гузашта, дар марҳилаи муайяни таърихи ватанамон, дар он солҳое, ки Тоҷикистон ҳудудан мутааллиқ ба ҳайати давлати собиқ Итиҳоди Шуравӣ буд, - соли 1954 -55 навишта шудааст. Дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ достони номбурда ба барномаи таълимии муассисаҳои таълимоти миёна дароварда шуда, омӯхта мешуд. Дар он солҳо мавзуъи омӯзиши ин достон моҳиятан тибқи сохти давлатдории собиқ Иттиҳоди Шуравӣ – яъне нишон додани беадолатии даврони то инқилоби Октябр ва ҳамзамон муқоисаи сохти нави давлатдорӣ бо сохти то ғалабаи инқилоби коргару деҳқон ва нишон додани муҳаббат ва самимияти мардуми оддӣ нисбат ба доҳии пролетарит Ленин буд. Бештари эҷодиёти даврони Шуравии шоир - Мирсаид Миршакар талаботи давру замонро

таҷассум мекард ва сохти ҷамъиятиву давлатдории замонро вассоф буд, вале бо тавҳамӣ бо эҷодиёти даҳанакии халқ. Дар ин бора дар китоби “Фолкори тоҷик” бобати эҷодиёти Мирсаид Миршакар низ қайд шудааст, ки дар ашъори ӯ мавзуъҳои ба дили одами Советӣ наздик, асарҳои назмии халқии ба ҳаёти даврон мутобиқ эҷод мешуданд” [14, с. 7].

Албатта чунин мавзуъҳои доираи сиёсати замони шоир, ки дар бархе аз достонҳои ӯ омадаанд, моро бо ҷомеаи асри гузашта ва ҷодаҳои пешрафту рушду нумуъ, тарзи афкору пиндори гузаштагонамон ошно месозанд. Ин муҳим аст, вале боз мавзуъҳое ҳастанд, ки дар ҳар гуна сохти ҷамъиятӣ ва ҷомеаи гузарон муҳимияти худро аз даст намедиҳанд ва ҳамқадами рузгорон астанд. Инъикоси жанрҳои фолклорӣ, гуишҳои мардумӣ, эҷодиёти шифоҳии халқ аз ҷумлаи чунин мавзуъҳое астанд, ки муаррифгари фарҳанги мардумӣ мебошанд. Имрӯзҳо дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон ба омӯзиши жанрҳои фолклорӣ дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон таваҷҷуҳи хоса зоҳир мегардад, зеро эҷодиёти даҳонакии мардум худ ҳастии мардум аст. Фолклоршинос Равшан Раҳмонӣ чунин қайд кардааст: “Худшиносии миллӣ яке аз он равандҳое мебошад, ки ҳар миллат мавҷудияти худро дар қатори хонаводаи миллатҳои мухталифи ҷаҳон нишон медиҳад. Аз ин ру, гирдоварӣ ва ё аз шакли гуфторӣ ба шакли навишторӣ даровардани фарҳанги суннатӣ на фақат кори донишҷуён ва пажуҳандагон аст, балки ба ин кор бо тарҳҳои густурда давлат низ бояд ёрӣ бирасонад. Мақсад аз гирдоварӣ фақат мутолиаи фарҳанги мардумӣ нест. Мақсади аслӣ ин аст, ки он намунаҳои фарҳангӣ, ки буданд, ҳоло ба вуҷуд омадаанд, вале сабт нашудаанд, бояд сабту забт бишаванд. Чунки ин санадҳо барои худшиносии миллӣ муфид аст” [13, с. 22].

Ин аст, ки ҷанбаҳои фолклории достони “Ленин дар Помир” низ муаррифгари ҷавҳари аслии инсонии ниҳоди тоҷикони кӯҳистон, соддагиву диляқинии онҳо мебошанд. Ҷанбаҳои фолклории достон таҳлилталаб астанд. Бо таҳлили онҳо метавон бо рӯзгор, фикру заковат ва таҳаммулпазирии аҷдодони тоҷикони кухистон шинос гардид.

Дар достон ҳаёти як асри пеши гузаштагон, урфу одати онҳо, таърих, фарҳанг, фаҳмишу идрок, сатҳи маънавии мардум, тарзи зиндагонӣ, сатҳи иқтисодӣ, ҳатто вазъияти роҳу гузаргоҳҳо, дарёву оврингҳои касногузари минтақа ба қалам дода шудаанд. Назми достон бо ҳаёти мардум тавҳам аст, ки хоси эҷодиёти Мирсаид Миршакар мебошад. Муҳақиқи соҳаи адабиёти даврони Шуравӣ Н. Кладо дар ин бора қайд менамояд, ки “Назми Миршакар дар байни халқи тоҷик аз он сабаб машҳур аст, ки асарҳои вай руҳи тоза дошта ба халқ наздик аст, бо забони ба омма фаҳмо дар мавзуи ба одамон мароқовар навишта шудааст. Миршакар яке аз шоиронест, ки хонандаи чӣ калонсол ва чӣ хурдсоли тоҷик асарҳои ӯро бо шавқу ҳавас ва меҳру муҳаббат баробар мехонанд. Эҷодиёти ӯ инъикоси ҳаёти ҳаррузаи мост ва маҳз аз ҳамин сабаб шавқангез ва ҷолиби диққат аст”[12, с. 87].

Барҳақ чунин аст.

Инчунин бо омузиш ва таҳлили достон метавон се марҳилаи рӯзгори мардуми кӯҳистонро, ҳаёти то инқилоби Октябр, даврони Шуравӣ ва имрузи Ватан, ки шукуфотарин марҳилаи зиндагии мардуми бумӣ аст, яъне даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон, ки ҳамзамон орзуву ормони Мирсаид Миршакар буд, муқоиса кард. Инак оғози достон:

Не хурусе ҷеғ зад шаб бемаҳал,
Не ситора бар замин афтода буд.
Не ба боми хонае ҷуғзе нишаст
Не касе дар хоб море дида буд.
Сол, аммо, соли ноором буд
Кори мардум бесару анҷом буд. . . [10, с. 209].

Аз оғози достон моҳияти он аён аст. Бидуни омилҳои нохуши ҳаёт, сол ҳамоно ноором маънидод мегардад. Оғози достон бо истифодаи фаҳмишҳои фолклорӣ хонандаро аз ҳодисаи нофаҳму нохуши дар пешистода огоҳ месозад. адабиётшинос Раҷаб Амонов низ ишора бар он намудааст, ки “Аз худи оғози достон гуфтори шоир ишораҳои нозукеро ба ақида ва ҷаҳонфаҳмии мардуми оддӣ (бемаҳал ҷеғ задани хурус, афтодани ситора, ҷуғз, мор, ки рамзи бадбахтӣ ва фалокатанд) дар бар карда, вазъияти давраи муайяни таърихию иҷтимоиро инъикос мекунад”[3, с. 123].

Достон бо забони басо содда ва оммафаҳм навишта шудааст ва оғози он такя бар гуишҳои мардумии минтақа ҳаст. “Не хурусе ҷеғ зад шаб бемаҳал” -мисраи аввали достон аст. Аслан хурус, табиатан барои ҷеғ задан соату вақти муайян дорад. Ҷеғ задани хурус тибқи ҳамбастагиҳои қонунҳои нонавиштаи табиат муайян кардашуда мебошад ва агар ногаҳон хурус, бе маврид, хусусан дар шаб, бемаҳал ҷеғ занад, ин нишон аз омадани ягон кулфат ё балое маънидод карда мешавад. Дар ҳаёти мардуми куҳистон қабул карда шудаст, ки ҳама чиз дар табиат рабти худро дорад ва чун ин рабт коста бигардад, пас аз пайи он низ вайроние хоҳад омад. Ҳатто дар хоб дидани бонги бемаҳали хурус низ таъбири дар пай доштани фалокатро дорад [6, с. 53].

Дар “Таърихи Табарӣ” низ дар ин бора омадааст; “Он хурус, ки ӯ (Каюмарс)-ро буд, намози шом бонг зад. Ва ҳаргиз бад –он вақт бонг нашунида будаанду гуфтаанд: “Чи шояд будан бонги ин мурғ чун?. Чун бингариданд Каюмарс мурда буд”. Пас аз он бонги хурус бад-он вақт ба фоли бад гирифтанд. . . ” [5, с. 17].

Бобати фалокатбор будани бонги бемаҳали хурус фолклоршинос Нуриҷаҳон Қурбонхонова низ дар китоби худ аз забони шоир чунин овардааст;

Саодат намонд, дар он хонадон,

Ки хурус бонг ҳамезад, бемаҳал [8, с. 105].

Аз ин мисолҳо бармеояд, ки дар халқ бемаҳал бонг задани хурус мусибатовар будааст ва шоир дар достон мегуяд, ки новобаста аз он ки чунин ҳолат рух ҳам надодааст, вале сол ҳамоно ноором буд.

Мисраи дуюми достон “Не ситора бар замин афтида буд” аст, ки боз бозгу аз мисоли дигари фолклорӣ мебошад. Дар гуишҳои мардумӣ бар замин афтидани ситора ба ду маъно меояд, яке фоли бад дониста мешавад; яъне канда шудани ҳаёти касе ва дигаре ба маънои ҷомаи амал пушидани ормону ният. Афтидани ситора бар замин қариб дар фолклори тамоми халқиятҳои дунё, бо маънову тобишҳои гуногун дида мешавад. Ситорашиноси Юнони қадим Птолемей менигоштаст, ки агар ахтар аз само биафтад, ин яъне Худоҳо ба Одамон нигоҳ мекунанд, ки айни ибрози орзу мебошад ва дар ин асно ҳаргуна ният ҷомаи амал мепушад. Ҳамзамон боз дар Юнони қадим бархе чунин мепиндоштанд, ки афтидани ситора бар замин – ин хашми Худоҳо аст ва бетавфиқиро меорад [16].

Афтидани ситора аз осмон як ҳодисаи ногаҳонӣ ба шумор меравад ва на бар ҳар кас дидани ин ҳолат муяссар мегардад. Ин ҳодиса низ дар фаҳмишҳои мардумӣ оварандаи кулфату маъюсӣ мебошад. Дар фолклори мардуми Руминия омадааст, ки афтидани ситора аз само ин руҳи касе аст, ки дунеро падруд гуфтааст. Дар фаҳмишҳои мардумии насрониён ба он маъно шарҳ дода мешавад, ки афтидани ситора нишон аз малоикаҳои роҳгумкарда мебошад. Дар ҷойи дигар ба маънои раҳо гардидани руҳи Одам аз дузах аст[16].

Ё омадааст, ки дидани ситораи афтон ба сони тумарест, ки барои расидан ба уфуқҳои комёбӣ кумак мерасонад. Баъзе одамон бар он ақидаанд, ки касе ки чунин ҳолатро бубинад, ба маънои он аст, ки руҳи шахси наздике, ки дунёро падруд гуфтааст, дар бари онҳост ва ғайра [16].

Дар рузгори мардуми куҳистон низ фаҳмиши ситора дар само ва канда шуда афтидани он бар замин мақеъи хоса дорад. Махсусан тоҷикони куҳистони ноҳияи Рушон ва Шуғнон, пештар тибқи ойини мазҳабии худ дар шаби сеюми фавти шахси наздик, тамоми шаб мадҳисаройӣ намуда, маъракаи Чароғравшанро дар дамидани ситораи нахустини субҳ адо мекарданд. Он ситораро равшанкунандаи роҳи руҳ медонистанд [17].

Инсони боҷуръату камолёфта ва уҳдабароро одами ситорабаланд мегуфтанд [18].

Дидани афтидани ситораро бо канда шудани ҳаёти яке наздикон ҳаммаъно медонистанд ва ё наздикшавии ягон фалокат [19].

Ҳамин тариқ Мирсаид Миршакар мегуяд, ки дар он рузҳо ситорае низ аз осмон наафтида буд, вале кори мардум бесару анҷом буд.

Мисраи сеюми достон чунин аст; “Не ба боми хонае ҷуғзе нишаст”. Ҷуғз аслан ба забони мардуми Шуғнонзамин, ки Мирсаид Миршакар зодаи ин диёр аст, бум гуфта мешавад. Бум паррандаест, ки дустдори торикист. Ӯро рузона кам касон мебинанд, ҷояш

дар вайронаҳо ҳаст, лекин шабона ба шикор баромада дар парвоз аст. Дар куҳистон мақоле ҳаст “бум дар буттаи ғам”. Касе, ки ҳамеша аз зиндагӣ норозист, ҳамеша дар фикру хаёл ғутавар аст, бо инсонҳо дар муомила набошад, ӯро айнан ба бум монанд карда, ин мақолро нисбаташ раво медонанд [20].

Аз руи гуишҳои мардумӣ, агар тасодуфан дар боми хонае ҷуғзе менишаст, мардум инро ҳамчун фоли бад муаррифӣ намуда, дар бими он буданд, ки аҳли хонаводаро касодӣ ё тасодуфе интизор хоҳад буд [21].

Бум парандаи чанголдори шабпари аз ҷуғз калонтар, ки байни мардум шум ва бехосият шумурда мешавад. Хонааш дар вайронаҳо мебошад [15].

Таъкиди шоир бар он аст, ки ҷуғзе ҳам ба боме хонае нанишаста буд, вале кори мардум ҳамоно бе тамизу бенизом гардида буд.

Мисраи чоруми оғози достон;- “Не касе дар хоб море дида буд” аст. Мор маъмултарин хазандаест, ки чӣ зинда дидани он, чӣ мурда дидани он ва чӣ дар хоб диданаш инсонро нороҳат месозад, зеро дар фолклори бештари халқиятҳои дунё ин хазанда баёнгари симои бадхоҳ ва душман мебошад, дар фолклори мардуми тоҷик ҳамчунин [6, с. 201].

Агар касе дар хоб мор бубинад, бояд ҳушдор бошад, ки нобасомоние ва ё худ бадхоҳе бо ниятҳои бад дар бедорӣ дар пайаш ҳаст [22].

Ҳамин чор мисоле, ки дар оғози достон оварда шудаанд, нишондиҳанда аз ҳодисаҳои нохуши пешомад астанд, вале шоир таъкид мекунад, ки новобаста аз он ки чунин ҳодисаҳои шум рух надода буданд, вале кору рузгори мардум рабте надошт, яъне дар оворагию саргардонӣ ва яъсу ноумедӣ ба сар мешуд. Таъкиди Миршакар бар он аст, ки новобаста аз он, ки чунин ҳолатҳо, ки мардум дар тули рузгорон ба онҳо боварӣ пайдо намуда буданд, ба вуқуъ напайвастанд, аммо ҳодисаи таърихӣ бидуни онҳо низ, ки тақозои давру замон буд, ба амал омад. адабиётшинос Х. Мирзозода бошад бобати оғози достон қайд намудааст: “Дебочаро аз радди ақидаҳои ғалати хурофотии урфу одатҳои куҳнаи халқ сар кадани шоир хонандаро зуд бо ҷаҳонбинии солими замони советӣ мусаллаҳ намуда, ба дуруст фаҳмидани воқеаҳои таърих ба ӯ роҳ мекушояд ва ба он равона мекунад”[9, с. 80].

Давоми достон гуфта мешавад, ки:

Раҳгузарҳову мусофирҳои раҳ,
Паҳн мекарданд ҳар гуна хабар.
Хурдакак будем, аммо кунҷков
Гуш медодем ба ҳар як раҳгузар.
Вақти бозӣ буд магар? Не! Хостем
Бохабар бошем аз ҳар “нек”- у “бад”
Маънии “Тақдири бад”- ро хостем.
Бишнавем аз нобаладҳо ё балад. [10, с. 209].

Дар ин ҷо ишора ба он аст, ки ба куҳистон ҳар гуна хабарҳо мерасиданд, ки як қисми мардумро хурсанд ва қисми дигари мардумро ноумед мегардониданд ва фазоро ваҳму тарс фаро гирифта буд. Калимаҳои “нек” ва “бад”, инчунин ибораи “Тақдири бад” низ аз забони соддаи мардум оварда шудааст.

Хурдакак будем лекин хостем
Бохабар бошем аз “Кори ҷаҳон”
Коргарбачча, ки Даврон ном дошт
Бар сари мо кунҷковон буд калон. . . . [10, с. 210].

“Кори ҷаҳон” низ ибораи мардумӣ ҳаст, яъне ки сокинон ҳодисаҳои шуданӣ ё рух додании ҳаёти гузаронро кори ҷаҳон мегуфтанд.

Раҳгузарҳову мусофирҳои раҳ,
Паҳн мекарданд ҳар гуна хабар.
Мардуми деҳ – марду зан, пиру ҷавон,
Гуш медоданд ба ҳар як раҳгузар.
Он яке мегуфт:
“-гӯё дар ҷаҳон
Қувваи нав –“Болшевой пайдо шудаст”

Дигаре мегуфт :”оре”, “Болшевой”-
Одам ҳасту номи вай Ленин будаст.
Ӯ худаш Рус асту мехоҳад диҳад
Подшоҳи русро, инак, ҷазо:
Дасти ӯро баста тахташ бишканад. . .
Бо замин яксон намояд тоҷро. . . . [10, с. 210].

Дар ин ҷо акнун маънои калимаҳои “нек”- у “бад” ва ибораҳои “тақдири бад” ва “кори ҷаҳон”- и дар байтҳои болотар зикр гардида, рушану возеҳ мегарданд. Яъне дар гуфтори мардум аз забон ба забон ҳар гуна гапҳо паҳн мешуданд. Мардуми деҳ, ки аслан соддаю зудбовар ҳастанд аз забони раҳгузарҳо ва мардикорҳои ба зодгоҳ баргашта калимаҳои “болшевой”, “Ленин”, “Рус”, “Петербург”- ро мешуниданд, вале маънои аслии онҳоро сарфаҳм намерафтанд. Ҳар гуна ҳодисаҳо аз забон ба забон гуфта мешуданд, вале асли кор номуайян ва норушан мемонд. Ин гуна, зуд шифоҳӣ расидани хабар ба умум, низ аз муносибати наздик доштани одамон бо ҳам шаҳодат медод. Дар он замон, ки бештари мардум ба хондану навиштан дастрасӣ надоштанд, маҳз бо чунин усул аз забон ба забон ҳодисаҳоро мебурданд ва борҳо одамон боз аз худ низ иловаҳоеро, ки лозим медонистанд, зам мекарданд.

Бояд гуфт, дар айёми наврасӣ ва ҷавонии Мирсаид Миршакар бештари маълумот аз ба забон рафта паҳн мегардид ки онро бештар раҳгузарон паҳн мекарданд. Дар ин бора адабиётшинос А. Абдулназаров низ таъкид намудааст, ки “Манбаи дигар барои гирифтани маълумоту хабари нав ин нақлу суҳбатҳои раҳгузарон буд. Ҳар мусофирро дар деҳа бошандагон бесаброна интизор буданд то ин ки аз суҳбати ӯ маълумотеро аз ҷаҳони берун аз Синдев пайдо на моянд. Ба ҳар ҳол зеҳни бурро ва ақли расои Мирсаиди хурдсол ба ӯ имкон дод, ки нисбати ҳар сухану ҳар суҳбат бодиққат бошад, дар хотироти хеш ҷой диҳад ва ба қадри фаҳмиши худ таҳлил намояд”[2, с. 96].

Ҳамин тариқ, гуишҳои мардумӣ ва нақлу ривоятҳо ғанӣ ва баъзе вақт тобишҳои навро низ мегирифтанд. Басо моҳирона гуфтугуҳо ба қалам дода шудаанд:

Дар Петербурге, ки ҳар майдони ӯ
Аз диёри мо васею паҳнтар,
Дар Петербурге, ки ҳар як хонааш
Мебарад, гуянд, то сесад нафар,
“Давлати шоҳ аст дар зери хатар”. . .
“. . . Бесабаб не ин хабарҳо! “Болшевой”
Зидди шоҳи Рус исён кардааст!”
“Омад он соат, -бигуфто дигаре, -
Давлати пурзури шаҳ ёбад шикаст!”[10, с. 211].

Як чизро бояд қайд намуд, ки дар Бадахшони онвақта таъсири Руссияи Подшоҳӣ басо чашмрас буд. Хонандаи закӣ огоҳ аз он бошад, ки дар солҳое, ки Инқилоби Октябр пируз шуд ва давлати Руссияи Подшоҳӣ аз байн рафт, дар Хоруғи кучаки он вақта отряди сарҳадӣ бо ҳузури аскарону афсарони Русияи Подшоҳӣ фаъолият дошт. Таъсири онҳо ба водии Шоҳдара – зодгоҳи шоир низ расида буд ва борҳо аскарону афсарони Русияи Подшоҳӣ мардуми қашоқу нодори водиро аз ҳучуму асорати ғосибон наҷот бахшида буданд. Ин ҳодиса дар мақолаи “Мазори шаҳидон”-и Мирсаид Миршакар низ таҳлили хуб карда шудааст[11, с. 14].

Мирсаид Миршакар нисбат ба ҳодисоти гирду атроф басо кунҷковона назар мекард ва шунидаҳои худро низ бо маҳорати баланд дар ёд нигоҳ медошт, ки дар ин бора дар мақолаи профессор Абдуллоев Карим низ таъкид шудааст; “Мирсаид Миршакар дили поки васеъ дошт. Вай ҳар як ҳаводиси атрофро дақиқ мушоҳида мекард. . . Устод Мирсаид Миршакар тафаккури холиси муъҷизавӣ дошт. Ӯ хеле барвақт ба ҳаводиси атроф назар мекард”[1, с. 5].

Дар байни мардум бобати давлати Русияи Подшоҳӣ, ки аскарони он пайваста ба имдоди мардум меомаданд, боварӣ ва фаҳмиши мукаммал арзи вуҷуд дошт, лекин

калимаҳои “Болшевой” ва “Ленин” фаҳмиши нав буданд. Мардум ҳар як шунидаро дар афкори худ таҳлил менамуд ва тибқи олами дарки худ ба он тобишҳои навро илова карда, ба дигаре нақл мекард. Ҳамин тариқ, як сухан метавонист дар аввал як маъно дошта бошаду аз гуфтугӯи чандин одамон гузашта, маънои тамоман дигарро касб намояд.

Давоми достон омадааст:

. . . Қозии қишлоқи мо ногаҳ шабе
Мезанад фаред, ки “Эй аҳли дин
Хоб дидам “Болшевой” бо лашкараш
Ҳамла овардаст бар Шуғнонзамин. . . [10, с. 211]

Дар мисраъҳои болозикр хоби Қозӣ оварда шудааст, ки ҳуҷуми “Болшевой”- ро ба Шуғнонзамин дида, онро фарёдзанон ба мардум нақл мекунад. Дар маҷмуъ хоб як фаҳмиши фолклорӣ ҳаст, ки дар байни мардум ба таъбири он таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешуд. Ва мардум:

Алғараз дар хобу дар бедорияш
Халқ машғули сиёсат гашта буд.
Буд равшан, ки ягон гап мешавад
Оташ, охир, гар набошад, нест дуд.
Буд равшан: ҳаст оташ!. Лекин он-
Дар куҷо ҳасту кӣ шуд ҳезумкашаш. . . [10, с. 212].

Мирсаид Миршакар мақоли мардумии “оташ бе дуд намешавад”- ро ба таври дигар, бо ҳамқофиягӣ, бо маҳорати баланд истифода намудааст. Оварда мешавад, ки мардуми одии куҳистон баҳри фаҳмидани ҳолати пешомад ҳатто фол медиданд. Фолу фолбинӣ ва фолнома дар умқи фаҳмиши мардуми одии куҳистон басо роиҷ буд. Ва дар ин маврид низ омадааст:

Дар дили ҳар кас саволи бешумор,
Вақти хобу вақти роҳат, вақти кор.
Фикр мекарданд, медиданд фол,
Одамони одии ин куҳсор.
Бо ҳамин раҳ бар саволу бар ҷавоб,
Ҷустуҷу мекард ҳар як кас ҷавоб. . . . [10, с. 213].

Сухан аз он меравад, ки номуайянии ҳодиса, нобоварӣ, гумонбарӣ мардумро басо нороҳат месозад. Рузе одаме, ки худаш аз шаҳри Хоруғ будаву дар Хуҷанд кор мекардааст, ба пеши фарзандонаш омада, бо хабари овардааш бобати “Дар Петербург инқилоб” ба ҳабс гирифта мешавад. Саргузашти ин мардро бачаи кунҷков бо номи Даврон ба дигар бачаҳо нақл мекунад.

Ногаҳон –ҳабс шуд.
Ӯ дузд не, ҷаллод не,
“Болшевой-ро ёвару ёрирасон :
Қисматашро муҳри қозӣ ҳал намуд:
“Зинда гуронанд он бечораро”[10, с. 213]

Давоми достон гуфта мешавад, ки ашрофзодагон коргарро маҷбур месозанд, то ба худ қабр биканад ва ӯро дар он зинда ба гур мекунанд. Ин ҳодиса ба тафаккури одамон боз таъсири зиёдтар мегузорад ва интизории мардум ба омадани “болшевой” бештар мегардад. Ин як мисоли одии таърихӣ аз ҳаёти мардуми куҳистони то соли 1917 аст, ки аз бечорагиву нодонии мардум, аз ҷаллодии замон, сохти арзи вуҷуддошта маълумот медиҳад.

Мисоли дигар низ дар ин мавзуъ аз ҷониби шоир оварда мешавад, ки муйсафеде номаш Атобек буд, пеши Қозӣ мардикорӣ мекард. Қозӣ бо истифода аз зуриву тавоноии худ ҳар бор муйсафедро масхара мекард ва номи ӯро аввал то “Ато” ихтисор карда, сипас, мегуяд, ки “А” ҳам барои ту чӣ лозим “То” бас аст. Ҳамаи ин бедодии замона боис шуд, ки мардуми оддӣ ва камбағал сохти нави ҷомеаро ҷонибдорӣ кунанд ва ин ҷонибдориҳо буд, ки То низ рузе ба ҳабс гирифта шуд.

Билохира, рӯзе, навиди сарнагун шудани лашкари Подшоҳ ва барпо гардидани сохти нав мерасад, ки мардуми оддӣ ва камбағалу нодорро неру мебахшад. Бойҳо, одамони

пулдор аз ҳар ҷиҳат монеи ин хурсандиву болидаруҳии мардуми оддӣ мегарданд ва ҳатто тарафдорони худро мусаллаҳ карда, роҳҳоро вайрон менамоянд, то ки одамони сохти нав ба диёр омадан натавонанд.

Тақозои давру замон буд, ки сохти нав ба диёри дурдаст низ расид. Зери шиори “мо бародар” мардуми маҳалл дар якҷоягӣ бо неруи инқилобчиён ин табодуллотро ба Помир низ оварданд. Дар ин ҷо қисмати якуми достони “Ленин дар Помир” ба анҷом мерасад.

Бояд гуфт. ки бештари ҳодисаҳо ва айёми рузгорони мардум то соли 1917 ро Мирсаид Миршакар аз забони мардум шунида ба қалам овардааст, ки ба ҳаёт ва эҷодиёти ӯ таъсири амиқ расонидаанд. Дар ин бора дар мақолаи донишҷуи солҳои ҳафтодуми асри 20 Астахов В. Г низ чунин шарҳ дода шудааст: “Хотираҳо ва таассуроти сахти айёми бачагӣ, муҳтоҷӣ ва маҳрумиҳои тоқатшикани акнун кайҳо бебозгашт ва афсонаҳои латиф ва зебо ба М. Миршакар таъсири бузурге карда, дар ёди ӯ абадӣ мондаанд. Фақат худи халқ эҷодкунандаи бахти худаш аст ва Миршакар халқро ҳамчун эҷодкори ҳақиқии бахту саодат мадҳ мекунад”[4, с. 15].

Қисмати дуюми достон бобати даврони нав аст. Шоир ҳаёти куҳистониёнро баъди Инқилоби Октябр бо роҳбарии доҳии пролетариат –Ленин ва роҳандозии ободкориҳо тасвир мекунад. Хонаи урфии куҳистониён ба мактаб табдил дода мешавад. Насби сурати Ленин ва байрақи сурхи Ватан бо путку дос ҳамчун нишони эҳтиром ба ин сохти ҷамъятӣ маҳсуб меёфт. Фарзандони камбағалон бори нахуст китобро ба даст мегиранд ва ҳама баробар ба мактаб мераванд. Одамон озод ва баробарҳуқуқ мегарданд. Зиндагӣ зебо. Ба мардуми куҳистон ҳамаи ин, ки яквақтҳо муъҷиза ва орзу буд, кунун ба ҳақиқат табдил ёфт. Мардум бародар ва баробар. Дар якҷоягӣ заҳмат, молу ҳоли баробар.

Дар қисмати сеюми достони “Ленин дар Помир” парешонхотирии мардум ба қалам дода мешавад. Ба куҳистон хабари вафоти Ленин мерасад. Мардуми куҳистон, ки ҳамаи ободкориро бо номи Ленин медонистанд, кунун аз вафоти ӯ ноумед гардиданд. Фикр мекарданд, ки бо вафоти чунин инсони таърихӣ дари мактаб баста мешаваду дигар созандагиҳо манъ ва ҷомеа аз пешрафт боз мемонад ва ба ҳолати пештара бармегардад. Ҳамаи ин афкору таъбир барои мардум ва толибилмони мактаби нав даҳшатовар буд. Қозибача ва намояндагони табақаи дар гузашта дорову пурзур баръакс, хурсандӣ мекарданд.

Қисмати чоруми достон аз он иттилоъ медиҳад, ки муйсафед- То, ки номи ӯ аз ҷониби Қозӣ ихтисор шуда буд ва бо шарофати сохти нав ва ҳаёти нав аз ҳабс озод гардид, ба ҳайси посбони мактаб кор мекард. Бо шунидани марги Ленин, хонандагони мактаб, ки ҳеҷ ба ин хабар бовариашон намеомад, пеши То омада, арзи дурусти ҳолро аз ӯ пурсиданӣ шуданд. Худи То чун ҳақиқати ҳолро намедонист, дар назди чунин хабари мудҳиш маҳзун буд. Фардои дигар хабари расмии вафоти Ленин тасдиқ шуд ва рузи мотам эълон гардид. Бо ҳамин боварии мардум ба фардои нек коста шуд. Аз он метарсиданд, ки бо вафоти Ленин, бойҳо ва хоҷагон боз зимоми ҳокимиятро ба дасти худ хоҳанд гирифт. То бошад, чун анъанаи куҳистониён, рубоб ба даст гирифта, оҳанги мотамро менавохт.

Қисмати панҷум бобати он аст, ки бачаҳои мактабхон бар сари роҳи калон ҷамъ омада, нияти то Хоруғ рафтанро мекунанд, то ки аз ҳоли ҳодиса хабари аниқ биёбанд ва бидонанд, ки фардо чӣ хоҳад шуд.

Дар достон омадааст, ки мардуми куҳистон то ҳадде нисбати Ленин ихлос ва эҳтиром дошта буданд, ки дар ин рузи мотам вазидани тундбодро, беқарории Панҷи ноорамро, осмони абрноки ғуборолудро низ ба ин ҳодиса нисбат медоданд, ки гӯиё табиат ҳам аз ин шумхабар нороҳат ва норозист.

Мактаббачагони гурусна дар ними роҳ бо як гуруҳ одамони аспсавор дучор меоянд, ки дар байни онҳо То низ буд. Маълум гардид, ки То рузро интизор нашуда, шабошаб бо асп ба роҳ суи Хоруғ баромадааст. Чун дар роҳ бо гуруҳи аскарон дучор мегардад, бо онҳо ба деҳа бозпас меояд. Ин гуруҳро муаллим Сафар низ ҳамроҳӣ дошт. То чун бачаҳоро дид, ишора ба бори болои асп намуда гуфт, ки дар ин ҷо дафтару китобу қоғаз ва ҳам либоси нави мактабӣ ҳаст.

Додаанд амре, ки дар қишлоқи мо,
Тезтар созем мактабхонае.
Ки набошад мисоли он дар ҳеҷ ҷо.
Ҳам калону ҳам баланду ҳам сафед
Гарму равшан партаву тирезадор.
Ин бародарҷон зи номи аскарон
Медиҳад ёрӣ ба мо дар вақти кор. . . [10, с. 221].

Бо руҳияи болида изҳор медорад, ки номи ӯ дигар То набуда, балки Атобек аст. Дигар ҳеҷ касе наметавонад номи ӯро ихтисор кунад ва ба саволи зинда будани Ленин чунин ҷавоб медиҳад:

Мактаби нав. Дафтару хома,
Китоб. Ҳам либосу кавкаби сурх-
Ин ҳама, шоҳиди онанд, ки Ленин –падар
Зинда аст! [10, с. 223].

Дар ҳамин қисмати достон ҳадафи ниҳоӣ ошкор мегардад ва маълум мешавад, ки чаро номи достон “Ленин дар Помир” монда шудааст. Зинда будани Ленин дар намиранда будани марому кору пайкараш маънидод мегардад. Он мактабу ҳаёти осудае, ки сохти нав ба мардум оварда буд, давом меёбад. Зиндагии мардуми Помир руз аз руз зеботару ободтар мегардад ва ин абадан дар байни мардум зинда будани Ленинро маънидод менамояд.

Бояд гуфт, ки он чизе ки дар достони “Ленин дар Помир” омадааст, таърихи ин минтақа аст ва воқеият ҳаст. Моро Мирсаид Миршакар бо зиндагии мардум дар давраи то Инқилоби Октябр ва давраи баъди он, - дар сохти нав ошно месозад. Дар достон Помир гуфта, шоир фақат зодгоҳи худ – водии Шоҳдараро дар назар надоштааст, балки тамоми қисмати Шарқии Бадахшон ва Хоруғу дигар минтақаҳои куҳиро низ ба инобат гирифтааст, зеро вазъият дар он марҳилаи гузаштан аз як сохти ҷамъитӣ ба сохти дигар дар ҳама минтақаҳои Бадахшон айнан як хел буд. Одамон ба табақаи дорову нодор тақсим шуда, мардум замини корами кофӣ ҳам надошт. Бештари аҳолӣ камбағалу қашоқ буд. Рафтуомади байни минтақаҳои куҳӣ душвор ва дар баъзе маврид ҳалокатовар буд. Дар худи ин достон роҳҳои душворгузари аз зодгоҳи шоир то Хоруғ чунин тасвир карда шудаанд.

. . Он раҳе, ки то ба Хоруғ рафта буд,
Роҳ не вай, гарчи номаш “роҳ” буд.
Ағбаҳо, пусида - пулҳои қадим
Санглоху ғорҳои баднамуд,
Селҳои бемаҳал, дарёчаҳо,
Пиряхҳо, тундбоди беқарор
Бар мусофирҳои он роҳи хароб. . . . [10. С. 225].

Моҳияти достони “Ленин дар Помир” таърихӣ ҳаст. Шояд барои бархе аз насли наврасу ҷавонони даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон, ки дорои беҳтарин шароити таҳсилу истироҳат ва зисту зиндагонӣ астанд, чунин достонҳо афсона тобанд, вале ҳамаи ин ҳақиқати талхест, ки бобоёну аҷдодони мо –тоҷикони куҳистон онро аз сар гузаронида буданд. Набояд фаромуш сохт ва бибояд таҳлил карду омухт ва панд гирифта, шукронаи ин ободиву озодиву ваҳдату якмаромии мардум кард.

Достон дар солҳои нахустэҷоди худ басо маъмулу машҳур гардида буд ва бо забонҳои ҷумҳурияҳои Иттиҳоди Шуравӣ тарҷума карда шуда, омухта мешуд. Худи Мирсаид Миршакар бо нияти зинда дидани қаҳрамонҳои ин достон, аз руи он ссенария навишта, дар ба наворгирии филм барои наврасон мушовирӣ намудааст. Дар ин бора киногар Борис Кимёгаров чунин навиштааст: “Бояд гуфт, ки асарҳои шоир сар то по хаклқист, худи шоир сарояндаи халқи тоҷик аст. Шоири боистеъдод иршакар серғайрат аст:гоҳ ҳамчун шоири лирик сурудҳои дилнавоз менависад, гоҳ барои бачагонг шеъру достонҳо менависад, гоҳ вай драматург, гоҳ киноссенарист. Ссенария навиштан орзуи деринаи шоир буд. Мехост қаҳрамонҳои яке аз достонҳои беҳтарини худ “Ленин дар Помир”-ро дар образҳои зинда бинад. Шоир на танҳо яке аз муаллифони ссенария, балки вай маслиҳатчӣ, таърихшинос, этнографи филм буд” [7, с. 67].

Достон бо чунин байтҳо анҷом мепазирад:
Аз ҳамон дам соли бисере гузашт,
Шуд дигар симои Помири азиз.
Шуълавар гардид дар боми Ҷаҳон
Бахт-овар офтоби ленинизм
Одамон, қишлоқҳову роҳҳо,
Зиндагонӣ низ дигар гаштааст
Хок ҳатто (ин масал машҳур шуд),
Дар кафи колхозчиен зар гаштааст [10, с. 232].

АДАБИЁТ:

1. Абдуллоев Карим “Шоҳини Шоҳи Тирандоз” // К. Абдуллоев. Шоҳини Шоҳи Тирандоз. – Чархи гардун. – № 37(473). -16. 09. 2005. саҳ 5
2. Абдулназаров. А. Синдев ва манзалати зодгоҳ барои шоир // А. Абдулназаров. - Масъалаҳои илмҳои гуманитаӣ. – 2021. – №3. -с 93-96 сомонаи маҷалла www. ign. tj
3. Амонов. Р. “Адабиёт ва бачагон” / Р. Амонов. адабиёт ва бачагон. – Душанбе: – Ирфон. -1989. -224 с.
4. Астахов. В Г. Дар бораи эҷодиёти Мирсаид Миршакар // В. Г. Астахов. – Шарқи Сурх. - № 3. -1950. - саҳ 12-18
5. Балъамӣ М. А. “Таърихи Табарӣ” / Муҳаммади Балъамӣ. – Душанбе: –Ирфон. - 1992. -655с
6. Вориси Салаф (гирдоваранда). Таъбири хоб / Вориси Салаф (гирдоваранда). Таъбири хоб. – Душанбе. - матбааи МИП Тоҷикистон. – 1992. -216 с.
7. Кимёгаров. Б. Мегуянд ки миршакар панҷоҳсола шуд // Борис Кимёгаров. Мегуянд ки миршакар панҷоҳсола шуд. – Шарқи Озод. -№9. . -1962. саҳ 67.
8. Қурбонхонова Н. Устураҳои ҳайвоноту парандагон дар фолклори Бадахшон. – Душанбе: – Сифат-Офсет -2020. 198 с.
9. Мирзозода. Х. “Мирсаид Миршакар” / Х. Мирзозода. Мирсаид Миршакар. - Комбинати Полиграфии Вазорати Маданияти РСС Тоҷикистон. – Душанбе: - 1962. -192 с.
10. Миршакар М. Асарҳои мунтахаб / М. Миршакар. – Душанбе: Ирфон, 1982. - 433 с.
11. Миршакар. М. “Айёми ҷавонӣ” / М. Миршакар. Айёми ҷавонӣ. – Душанбе: – Ирфон. -1972. -109 саҳифа
12. Н. Кладо. “Дар бораи маҳорат ва навигарӣ”// Кладо Н. – Шарқи Сурх. -1951. -№ 1. -С 87.
13. Раҳмонӣ Р. Кори майдонӣ: роҳнамо оид ба гирдоварии фолклори тоҷикон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2023. -56 с.
14. Турсунзода. М, Болдырев А. Н. “Фолклори тоҷик”. / М.Турсунзода, А.Н., Болдырев. -Нашриёти давлатии Тоҷикистон. – Сталинобод. -1957. -453 с
15. URL: https://vozhaju. tj/word/лонаи бум (санаи мурочиат 21 октябр соли 2025).
16. URL:https://rcitt. by/padaushaia-zvezda-chto-ona-oznachaet-v-raznyh-mifologiiah. html (санаи мурочиат 21 октябр, соли 2025).

ГУЯНДАҲО

17. Абдулфайзова Сумбулмо. 1954. ноҳияи Шуғнон. Ҷамоати деҳоти Сучон. Деҳаи Танг. Собиқ омузгор. Нафақахур.
18. Алиёрова Соҳибҷамол. 1962. шаҳри Хоруғ. Маҳаллаи Дашти Боло. Собиқ корманди соҳаи тибб. Нафақахур.
19. Назаралиева Сифатмо. 1964. шаҳри Хоруғ. Маҳаллаи Дашти Боло. Собиқ корманди кудакистон. Нафақахур.
20. Сулаймонбекова Зарифабону. 1950. ноҳияи Шуғнон. Ҷамоати деҳоти Сучон. Деҳаи Барсем. Нафақахур. Собик ҳамшираи шавқат

21. Сулаймоншоева Давлатхотун. 1964. ноҳияи Шуғнон. Ҷамоати деҳоти Сучон. Деҳаи Танг. Собиқ омузгор. Нафақахур.
22. Худоёрбеков Юсуф. 1945. шаҳри Хоруг. Кӯчаи Ш. Шоҳтемур 142/4. Собиқ корманди соҳаи иқтисод. Нафақахур.

“ЛЕНИН ДАР ПОМИР”-ТАҲЛИЛИ ҶАНБАҲОИ ФОЛКЛОРИИ ДОСТОНИ МИРСАИД МИРШАКАР.

“*Ленин дар Помир” достони таърихиест, ки бо истифодаи ғановати фарҳанги мардумӣ эҷод гардидааст. Дар солҳои 1954 -55 навишта шудааст, дар давроне, ки Тоҷикистон яке аз 15 ҷумҳуриҳои бародари давлати Иттиҳоди Шуравӣ маҳсуб меёфт. Дар достон паҳлуҳои гуногуни ҳаёти мардуми оддии айёми кудакии шоир оварда шудааст. Дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ достони номбурда дар муассисаҳои таълимоти миёна омӯхта мешуд. Гарчанд бештари эҷодиёти даврони Шуравии шоир Мирсаид Миршакар талаботи давру замонро таҷассум мекард, вале бо ғояҳои худ ҳамеша аз эҷодиёти даҳанакии халқ маншаи мегирифт. Дар достони “Ленин дар Помир” низ мавзуъҳои доираи сиёсати замони шоир бо истифодаи гуфтаҳои мардумӣ басо ҷоллиб ва дилкаш эҷод гардидаанд. Имрӯзҳо дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон ба омӯзиши жанрҳои фолклорӣ дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон таваҷҷуҳи хоса зоҳир мегардад, зеро эҷодиёти даҳонакии мардум –фарҳанг аст. Аз ин ру достони “Ленин дар Помир” низ омухтанист, зеро фарҳанги мардумии тоҷикони кӯҳистонро инъикосгар мебошад. Омузиши достон чанд ҷиҳати муҳимият дорад; дар он на танҳо фолклор васеъ истифода бурда шудааст, балки достон сатҳи иқтисодии рузгори тоҷикони кӯҳистонро дар марҳилаи гузариш аз як сохти ҷамъиятӣ ба сохти дигари ҷамъиятиро тасвир намуда, тафаккури сиёсӣ, таъсири ҳаракатҳои нави ҷамъияти ба ҳаёти кӯҳистониён ва ҳолатҳои ҷуғрофии минтақаро низ инъикос менамояд. Кулминатсияи муътавои достон дар анҷоми он аён мегардад; яъне дар Помир будани Ленин ба маънои зинда мондани кору пайкор ва таъкидҳои ин инқилобгар дар ҷомеаи Помир мебошад, аз ҷумла сохтмони мактабҳову ҷалби баробари ҳамаи кудакон ба хондан, таъмири насли наврас аз китобу дафтар ва таъмини шароити хуб барои илмомузӣ мебошад.*

Калидвожаҳо: Ленин, Помир, Мирсаид Миршакар, хурус, ҷуғз, ситора, мор, Боми Ҷаҳон, сол, ноором.

Маълумот дар бораи муаллиф: Худоёрбекзода Хосият Қамчибек – унвонҷуйи шуъбаи фолклор ва адабиёти Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови АМИТ. Нишонӣ: 734003, ш. Душанбе, Н. Қарабоев 5, 38. Тел: 93 588 23 60; Email: khosiyat. kh. k@gmail. com.

"ЛЕНИН НА ПАМИРЕ" - АНАЛИЗ ФОЛЬКЛОРНЫХ АСПЕКТОВ ПОЭМЫ МИРСАИДА МИРШАКАРА

«Ленин в Памире» — это историческая поэма, созданная с использованием богатства народной культуры. Написана в 1954–55 годах, в период, когда Таджикистан считался одной из 15 братских республик Советского Союза. В поэме приведены различные стороны жизни простого народа, периода детства поэта. В советское время упомянутая поэма изучалась в среднеобразовательных учреждениях. Хотя большая часть творчества Мирсаида Миршакара советского периода отражала требования времени, но по своим идеям она всегда исходила из устного народного творчества. В поэме «Ленин в Памире» также темы, охватывающие политику времени поэта, с использованием народных говоров созданы весьма интересно и трогательно. Сегодня, в период независимости Таджикистана изучению фольклорных жанров в различных регионах страны уделяется особое внимание, потому что устное народное творчество — это культура. Поэтому поэму «Ленин в Памире» также стоит изучать, поскольку она отражает народную культуру горных таджиков. Изучение поэмы имеет несколько значимых аспектов: в ней не только широко используется фольклор, но поэма описывает экономический уровень жизни горных таджиков в период перехода от одного общественного строя к другому, а также отражает политическое мышление, влияние новых общественных движений на жизнь горцев и географические условия региона. Кульминация содержания поэмы проявляется в её завершении; то есть пребывание Ленина на Памире означает живость его дела, борьбы и наставлений в памирском обществе, в частности, строительство школ, привлечение всех детей к обучению на равных условиях, обеспечение молодого поколения книгами и тетрадями, а также создание хороших условий для получения знаний.

Ключевые слова: Ленин, Памир, Мирсаид Миршакар, петух, сорока, звезда, змея, Крыша

Мира, год, тревожный.

Сведение об авторе: Худоёрбекзода Хосият Қамчибек –соискатель отдела фольклора и литературы Института гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной Академии Наук Республики Таджикистан. Адрес: 734003, г. Душанбе, ук Н. Қарабоев 5, 38. Тел: 93 588 23 60; Email: khosiyat. kh. k@gmail. com.

“LENIN IN PAMIR” — ANALYSIS OF THE FOLKLORIC ASPECTS OF THE POEM BY MIRSAID MIRSHAKAR

“*Lenin in Pamir” is a historical poem created using the rich tradition of folk culture. It was written in the years 1954–55, during a period when Tajikistan was considered one of the 15 brother republics of the Soviet Union. The poem presents various aspects of the life of ordinary people during the poet’s childhood. In the Soviet era, the mentioned poem was studied in secondary educational institutions. Although most of Mirsaid Mirshakar’s creative work during the Soviet period reflected the demands of the time, in its ideas it always originated from oral folk creativity. In the poem “Lenin in Pamir”, the themes covering the politics of the poet’s time are also created very interestingly and touchingly through the use of folk dialects. Today, in the period of independence of Tajikistan, special attention is being paid to the study of folklore genres in various regions of the country, because oral folk creativity is culture. Therefore, the poem “Lenin in Pamir” is also worth studying, as it reflects the folk culture of the mountainous Tajiks. Studying the poem has several important aspects: not only is folklore widely used in it, but the poem also describes the economic level of life of the mountain Tajiks during the transition from one social system to another, as well as reflects political thinking, the influence of new social movements on the life of mountain dwellers, and the geographical conditions of the region. The culmination of the poem’s content becomes clear in its conclusion; that is, Lenin’s presence in Pamir signifies the continuation of his deeds, struggle, and instructions in Pamiri society — in particular, the construction of schools, the equal inclusion of all children in education, providing the younger generation with books and notebooks, and ensuring good conditions for learning.*

Keywords: Lenin, Pamir, Mirsaid Mirshakar, rooster, magpie, star, snake, Roof of the World, year, restless.

About the author: Khudoyorbekzoda Khosiyat Kamchibek – applicant of the department of folklore and literature Institute of Humanities named after Academician Bakhodur Iskandarov of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Address: 734003, Dushanbe city, N. Karaboev 5, 38. Тел: 93 588 23 60; Email: khosiyat. kh. k@gmail. com.

УДК: 811.222.0'373

ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ ТАКРОРӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Ҷамшедов П., Раҳимзода Ш.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Падидаи калимаҳои такрорӣ, ки дар адабиёти забоншиносӣ бо истилоҳоти «редупликатсия», «дупликатсия» ва «плеоназм» зикр мегардад, аз ҷумлаи усулҳои серистеъмол ва қадимии забонҳои табиӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз тавассути ин падида воҳидҳои луғавии нав тавлид гардида, имкониятҳои ифодаи эҳсосот, таъкид ва такрори амал фароҳам мегарданд. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ҳарчанд механизми такрор умумиятҳое дорад, фарқиятҳои сохторӣ ва функсионалӣ низ назаррас мебошанд. Мақсад аз ин таҳқиқ таҳлили илмии назариявӣ, таърихӣ ва муқоисавии ин падида дар доираи забоншиносии муосир мебошад.

Калимаҳои такрорӣ, ки дар адабиёти илмии забоншиносӣ бо мафҳумҳои «редупликатсия», «дупликатсия» ва «плеоназм» маъруфанд, яке аз усулҳои қадимӣ ва муассири ташаккули воҳидҳои луғавии нав дар забонҳои табиӣ маҳсуб меёбанд. Ин падидаи забонӣ, ки бо воситаи такрори пурра ё қисмии реша, ҳиҷо, ё калима амалӣ мегардад, имкониятҳои ифодасозӣ ва маънофаринии забонро дар самтҳои гуногун аз ҷумла эҳсосот, таъкид, таъсир ва таъбири такрорӣ тавсеа мебахшад.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ҳарчанд падидаи редупликатсия аз ҷиҳати маншаи таърихӣ ва сохтори умумитипологӣ умумиятҳое дорад, фарқиятҳои сохторӣ, семантикӣ ва функсионалӣ низ ба мушоҳида мерасанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ, калимаҳои такрорӣ

бештар хислати услубшиносӣ ва эҳсосӣ доранд, дар ҳоле ки дар забони англисӣ, онҳо бештари вақт ҳамчун унсури риторикӣ ва фонетикӣ дар забони гуфтугӯйӣ ё адабиёти кӯдакона истифода мешаванд.

Мақсади таҳқиқоти мақолаи мазкур дар он аст, ки бо такя ба таҳлилҳои назариявӣ, таърихӣ ва муқоисавӣ, моҳият ва нақши калимаҳои такрорӣ ҳамчун воситаи луғавию грамматикӣ ва услубии забон дар доираи забоншиносии муосир ва муқоисавӣ равшан карда шавад.

Истифодаи истилоҳот: Ин порча дуруст ва мувофиқ бо истилоҳоти забоншиносӣ навишта шудааст, вале такмили фаҳмондадиҳӣ дар бораи се истилоҳи зикршуда зарур аст. Барои мисол:

Редупликатсия: такрори пурра ё қисмии реша ё калима;

Дупликатсия: бештар дар фонология ва биозабоншиносӣ истифода мешавад;

Плеоназм: такрори маънои барзиёд дар сатҳи фразеологӣ ё услубӣ (барои ҳамеша абадан).

Усулшиносӣ: Ҷоиз мебуд дар ҷумлаи аввал ишора шавад, ки ин падида на танҳо дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ, балки дар аксари забонҳои ҷаҳон ба гунаҳои хос ҳузур дорад.

Таркиби ҷумлавӣ: Истифодаи ибораҳои «мақсад аз ин таҳқиқ» бо ибораҳои услуби илмӣ, мисли «мавриди баррасии ин таҳқиқ қарор гирифт. . . » ё «ҳадаф дар таҳлили. . . » иваз шуд.

Ба мақсад мувофиқ аст, ки дар ҳамин порча мухтасаран ишора шавад, ки калимаҳои такрорӣ на танҳо вазифа, балки категорияи услубии фаъол мебошанд.

Пешниҳод мешавад, ки мафҳуми механизми такрор тавзеҳ дода шавад: оё ба морфология, фонетика, ё лексикология дахл дорад?

Калимаҳои такрорӣ (редупликатсияҳо), ки дар адабиёти забоншиносӣ бо истилоҳоти гуногун аз ҷумла «редупликатсия», «дупликатсия» ва «плеоназм» ном бурда мешаванд, яке аз усулҳои қадимӣ ва пурқуввати ташаккули маъно ва воҳидҳои луғавӣ дар забонҳои табиӣ маҳсуб меёбанд. Тавассути такрори пурра ё қисмии калима, реша ё ҳиҷо, ин падида имкони афзудани таъсир, эҳсосот, таъкид ва иқтидори ифодаи нутқро муҳайё месозад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ҳарчанд падидаи редупликатсия дар сатҳҳои лексикӣ ва услубӣ ба таври умумӣ шинохта шудааст, тафовутҳои назарраси сохторӣ, грамматикӣ ва функсионалӣ зоҳир мегардад. Калимаҳои такрорӣ дар забони тоҷикӣ бештар ҳамчун унсурҳои тасвирӣ ва маънои услубӣ амал мекунанд, дар ҳоле ки дар англисӣ хусусан дар шаклҳои аллитеративӣ ва рифмсозӣ дар услуби гуфтору шеърӣ ба таври фаъол истифода мешаванд.

Таҳқиқоти мазкур ҳадаф дорад, ки бо такя ба таҳлили назариявӣ, таърихӣ ва муқоисавии ин падида, ҷойгоҳ ва аҳаммияти калимаҳои такрориро дар сохтори забони табиӣ ва забоншиносии муосир муайян ва рӯшан созад.

Истилоҳи «редупликатсия» (аз лот. reduplicatio «такрор кардан») дар забоншиносӣ ба раванд ё натиҷаи такрор шудани воҳидҳои решавӣ, ҳиҷоҳо ва ҳатто калимаҳои пурра дахл дорад. Омӯзиши илмии ин падида ба таҳқиқоти Э. Сепир [1921], Ҷесперсен [1933], А. А. Реформатский [1970] ва дигарон рост меояд. Дар забоншиносии тоҷикӣ бошад, ин масъала аз ҷониби муҳаққиқоне чун М. Шукуров, Ф. Қ. Зикриёев, Ш. Исмоилов ва Д. Тоҷиев мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Аз нигоҳи истилоҳот, «такрор» ва «редупликатсия» дар бархе мавридҳо синонимӣ, вале дар дигар ҳолатҳо дорои хусусиятҳои таҳлилии гуногун мебошанд. Дар корҳои А. Марчанд ва Арнолд редупликатсия ба таври мустақил ҳамчун механизми калимасозӣ ва воситаи ифодаи эҳсосот ба шумор меравад.

Редупликатсияҳоро метавон ба се навъи асосӣ тақсим кард:

Редупликатсияи пурра: "зуд-зуд", "go-go", "wishy-washy";

Редупликатсияи нопурра (рифмӣ ё аллитеративӣ): "flip-flop", "ding-dong", "чил-пал";

Редупликатсияи грамматикӣ: такрори афзояндаи грамматикӣ ё тақлиди маънӣ.

Дар забони тоҷикӣ, истифодаи такрор бештар дар лексикаи гуфтугӯӣ, шеъри классикӣ ва нутқи тасвирӣ мушоҳида мешавад. Масалан: «дурдасту дурдид», «ором-ором»,

«гашта-гашта».

Дар забони англисӣ, сохторҳои такрорӣ ба воситаи рифмҳо ва аллитератсия бештар дар услуби бадеӣ ва шабеҳсозии овоз истифода мешаванд: "super-duper", "boo-boo", "hodge-podge", "heebie-jeebies".

Калимаҳои такрорӣ ҳамчун воситаи филологӣ вазифаҳои зеринро иҷро мекунанд:

Таъкид ва шиддат: "ба-ба", "very very", "really-really";

Ифодаи эҳсосот: "ора-ора", "ha-ha", "boo-hoo";

Қувваи тасвирӣ дар насри бадеӣ ва фолклор;

Тақвияти маъно ва услуб дар шеъру мусиқӣ.

Функсияҳои мазкур дар таҳқиқоти Шукуров, Кукушкина ва С. Ю. Липатова дар асоси намунаҳои адабӣ таҳлили васеъ ёфтаанд.

Таҳқиқи муқоисавӣ нишон медиҳад, ки калимаҳои такрорӣ дар тарҷума ҳамеша мушкилоти интерпретативӣ ба бор меоранд. Забони англисӣ на ҳамеша имкони тарҷумаи сохторӣ (literal translation) -и такрорҳои тоҷикиро фароҳам меорад.

Мисол (тоҷикӣ)	Тарҷумаи англисӣ	Шарҳ
"аста-аста"	slowly, gradually	тарҷумаи функционалӣ
"гашта-гашта"	again and again	тарҷумаи семантикӣ
"зуд-зуд"	frequently	тарҷума бо синоним
"ҷон-ҷон"	no equivalent	тарҷумаи шарҳдиҳанда

Аз ин рӯ, тарҷумаи калимаҳои такрорӣ на танҳо истеъдод, балки маҳорат ва донишҳои семантикӣ талаб мекунад.

Падидаи калимаҳои такрорӣ ё редупликатсия яке аз намудҳои равшани сохторӣ ва маъноии луғат дар ҳама гуна забон аст, ки бо хусусиятҳои филологӣ, услубшиносӣ ва тарҷумашиносӣ тавъам мебошад. Забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳарчанд дар сохтор ва типология фарқ доранд, аммо тавассути редупликатсия имкониятҳои сермаҳсули ифодаи маъно ва ҳиссиёт фароҳам меоранд. Омӯзиши системавии ин падида барои тарбияи тарҷумонҳо, таҳияи луғатҳо, ва таълими грамматикаи муқоисавӣ зарур ва фоиданок мебошад.

Ҷадвали таснифи типологии калимаҳои такрорӣ (редупликатсия)

№	Навъи редупликатсия	Намунаҳо (тоҷикӣ)	Намунаҳо (англисӣ)	Вижагӣ ва вазифа
1	Редупликатсияи пурра	аста-аста, тез-тез	go-go, no-no	Такрори пурраи реша барои таъкид
2	Редупликатсияи нопурра	хап-хоп, гур-гир	flip-flop, zig-zag	Тағйири овозӣ, рифмсозӣ
3	Редупликатсияи маъноӣ	ором-ором (таъкид), дер-дер	wishy-washy, hodge-podge	Ифодаи эҳсос, номуайянӣ
4	Редупликатсияи грамматикӣ	гашта-гашта, рафта-рафта	again and again	Ифодаи такрори амал
5	Редупликатсияи тақлидиовозӣ	ках-кӯх, лап-луп, гап-гуп	quack-quack, ding-dong	Садоҳо ва тасвири аксуламал
6	Редупликатсияи муродифӣ	хастаю заҳматкаш, калон-дағал	big and large, rough and rude	Тақвияти маъно
7	Редупликатсияи услубӣ	базеб-базеб, покиза-покиза	super-duper, tip-top	Услуби бадеӣ, муғлаксозӣ

Мисолҳои шеърию бадеии тоҷикӣ бо калимаҳои такрорӣ

Аз осори классикӣ:

Оҳиста-оҳиста (Ҷомӣ)

Оҳиста-оҳиста аз ин ҷо бирафтам,

Оҳиста-оҳиста ба ҷонон бипайвастам.

Аста-аста дилам аз ғам ҷудо шуд,

Аста-аста ба рухи ёр шино шуд.

Такрори «оҳиста-оҳиста» дар мисраи аввал на танҳо таъкидро мерасонад, балки шиддати эҳсоси ниҳонӣ ва фориғболии зоҳириро ифода мекунад.

Гашта-гашта (Бедил)

Гашта-гашта ба сари кӯйи ту расидам боз,

Гашта-гашта дили саргашта ба ту шуд ҳамроз.

Шарҳ: «Гашта-гашта» амалеро бо такрор ва бенатиҷа будани он таъриф мекунад. Вожаи такрорӣ шиддати маънавии ҷустуҷӯи маънӣ ва ишқро пурқувват мекунад.

Зуд-зуд (Саъдии Шерозӣ)

Зуд-зуд ба ёди рӯят афтам, эй нигор,

Зуд-зуд дилам шавад ба ишқи ту қарор.

Шарҳ: Такрори «зуд-зуд» ифодаи бисёркарата ва шитобнокии амалро нишон медиҳад.

Мисолҳои адабии англисӣ бо калимаҳои такрорӣ

1. William Shakespeare:

"And again and again, he knocked upon her door. . . "

(Othello)

Ифодаи red. «again and again» амалеро бо шиддат ва исрор нишон медиҳад.

2. Lewis Carroll (Through the Looking-Glass):

"He did his dozy-dozy dance, and sang a mimsy song. . . "

Вожаҳои сохташуда бо редупликатсия ("dozy-dozy", "mimsy") дар адабиёти кӯдакона хислати фонетикӣ, мусиқоият ва шодии забонро ифода мекунанд.

3. Dr. Seuss (Oh, the Thinks You Can Think!):

"You can think think-think. . . if only you try!"

Такрори амдии вожаҳо ҳамчун воситаи риторикӣ барои ташвиқ ва таҳрикоти кӯдакон истифода мешавад.

Ҷадвали тарҷумаи таркибии вожаҳои такрорӣ

Вожаи тоҷикӣ	**Тарҷумаи имконии англисӣ**	**Навъи тарҷума**	**Эзоҳ**
ором-ором	slowly, calmly	функсионалӣ	бо истифодаи синонимҳо
рафта-рафта	gradually, step by step	муодили контекстӣ	гузориши амалӣ
дер-дер	seldom, from time to time	бо фраза	тарҷума бо изофаи маънӣ
гап-гап	random talk, chitchat	услубӣ	бо ҷанбаи мусиқоият
базеб-базеб	overly-decorated, too stylish	фаҳмонда	бо шарҳ тарҷума мешавад

Таҳқиқи калимаҳои такрорӣ (редупликатсия) дар доираи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ равшан месозад, ки ин падида на танҳо як воситаи экспрессивии нутқ, балки механизми муҳими калимасозӣ, таъсиррасонӣ ва маънофарӣ мебошад. Редупликатсия, ҳамчун шакли забонӣ, дорои заминаи таърихии амиқ ва системаи сохтории мураккаб буда, дар забонҳои гуногун бо вижагиҳои маҳсули функсионалӣ ва услубӣ зуҳур мекунад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои такрорӣ бештар дар шеъру фолклор, сухани эҳсосӣ, тарзи гуфтугӯйӣ ва таъкиди маъно истифода мешаванд. Онҳо тавассути такрори пурра, қисмӣ ё овозӣ имкони расонидани эҳсосот, таъсир ва тасвири ҳолатҳоро фароҳам меоранд. Масалан, чунин воҳидҳо мисли "аста-аста", "зуд-зуд", "гашта-гашта" дар адабиёти классикӣ ва муосир ҳамчун абзорҳои услубӣ ва риторикӣ ҷойгоҳи барҷаста доранд.

Дар забони англисӣ низ, гарчанде падидаи редупликатсия нисбат ба тоҷикӣ камтар сохтори калимасозии мустақил дорад, аммо он дар забони гуфтугӯйӣ, адабиёти кӯдакона ва таркибҳои шуниданишин (ear-catching) ҳамчун воситаи таъсиррасонии овозӣ, мусиқоият ва риторика ба кор меравад. Ифодаҳои мисли flip-flop, go-go, wishy-washy, super-duper на танҳо маънӣ, балки як шеваи тарҷумаи эҳсосот ва ҳадафмандии услубиро дар бар мегиранд.

Бо таҳлили типологии сохтор ва семантикаи редупликатсия, мушоҳида мегардад, ки онро метавон ба навъҳои пурра, нопурра, грамматикӣ, маъноӣ, услубӣ ва овозӣ тақсим

кард. Ин таҳлил имконият фароҳам овард, ки сохторҳои фонетикӣ ва морфологии вожаҳои такрорӣ бо назардошти муҳити луғавӣ ва контексти коммуникативӣ тадқиқ карда шаванд.

Фарқият ва умумиятҳои забоншиносии тоҷикӣ ва англисӣ дар сатҳи редупликатсия нишон медиҳанд, ки ҳарчанд механизм умумитарин шакли такрорро дорост, вале таъсири фарҳангӣ, услубшиносӣ ва эстетикӣ дар интихоби шаклҳо ва корбурдҳо фарқ мекунанд. Ҳамин ҷиҳати лексикӣ ва услубӣ ба ин падида хусусияти универсалӣ ва ҳамзамон маҳаллисозишуда мебахшад.

Аҳаммияти тарҷумашиносӣ низ ба ин таҳқиқ дучанд аст. Азбаски сохторҳои такрорӣ на ҳамеша тарҷумаи мустақими сохторӣ доранд, корбарии онҳо дар забонҳои ҳадаф усулҳои махсуси интерпретатсия, фаҳмониш, иваз ва шарҳи иловагиро талаб мекунад. Ҷадвалҳои таҳлилӣ ва корпуси адабии пешниҳодшуда дар мақола саҳми амалӣ дар омӯзиши муқоисавӣ ва таълими грамматика ва фразеологияи тарҷумашиносиро пурзӯр месозад.

Дар маҷмуъ, таҳқиқ нишон медиҳад, ки калимаҳои такрорӣ ҳамчун як падидаи мураккаби забонӣ қобили омӯзиши амиқ бо равишҳои гуногуни лингвистӣ мебошанд. Онҳо аз марҳалаи тасвирӣ то семантикӣ, аз воситаи гуфтор то абзори шеър, аз фолклор то тарҷума нақшофарини фаъол доранд ва омӯзиши минбаъдаи онҳо метавонад дар таҳияи луғатҳои шарҳӣ, дастурҳои тарҷумонӣ ва омӯзиши забонҳои муқоисавӣ самти нави пажӯҳишро фароҳам оварад.

АДАБИЁТ:

2. Сепир Э. Забон: Введение в изучение речи. – М. : Прогресс, 1993. С. 342.
3. Ҷесперсен О. Основы грамматики английского языка. – М. : Высшая школа, 1958. С. 291.
4. Реформатский А. А. Введение в языкознание. – М.: Аспект Пресс, 2004. С. 383.
5. Шукуров М. Забони адабии тоҷик: масъалаҳои услубшиносӣ ва грамматика. – Душанбе: Ирфон, 1982. С. 296.
6. Зикриёев Ф. Қ. Лексикологияи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. С. 340.
7. Исмоилов Ш. Мафҳум ва сохтори калимаҳои такрорӣ дар забони тоҷикӣ. // Забон ва адабиёт, №4, 2012. С. 52;57.
8. Тоҷиев Д. Вижагиҳои семантикии калимаҳои такрорӣ дар адабиёти бадеӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. С. 214.
9. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. – München: Beck, 1969. P. 348.
10. Arnold I. V. The English Word. – M. : Высшая школа, 1986. P. 284.
11. Lipatova S. Yu. Reduplicative Constructions in English and Russian: A Contrastive Study. // Vestnik of Moscow State Linguistic University, №2, 2020. – P. 103;112.
12. Кукушкина Е. М. Стилистика английского языка. – М. : Просвещение, 1984. С. 220.
13. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: CUP, 2010. – 499 p.
14. Воҳидов Ҳ. Калимасозӣ дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1989. С. 280.
15. Carroll L. Through the Looking-Glass and What Alice Found There. – London: Macmillan, 1871.
16. Seuss Dr. Oh, the Thinks You Can Think! New York: Random House, 1975.

ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ ТАКРОРӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Мақола ба баррасии назариявӣ ва филологии падидаи калимаҳои такрорӣ (редупликатсия) дар забоншиносӣ бахшида шудааст. Муаллиф бо такя ба таҳқиқоти муқоисавӣ ва типологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хусусиятҳои сохторӣ, семантикӣ ва услубии калимаҳои такрориро таҳлил намуда, масъалаҳои назариявии баҳсталаб ва манбаъҳои таърихии омӯзишро шарҳ медиҳад. Дар мақола ба таври мушаххас имкониятҳои экспрессивӣ, грамматикӣ ва фразеологӣ-ифодаии калимаҳои такрорӣ нишон дода шуда, аҳаммияти ин падида дар тарҷумашиносӣ ва лексикологияи

муқоисавӣ барҷаста мегардад.

Бо таҳлили типологии сохтор ва семантикаи редупликатсия, мушоҳида мегардад, ки онро метавон ба навъҳои пурра, нопурра, грамматикӣ, маъноӣ, услубӣ ва овозӣ тақсим кард. Ин таҳлил имконият фароҳам овард, ки сохторҳои фонетикӣ ва морфологии вожаҳои такрорӣ бо назардошти муҳити луғавӣ ва контексти коммуникативӣ тадқиқ карда шаванд.

Фарқият ва умумиятҳои забоншиносии тоҷикӣ ва англисӣ дар сатҳи редупликатсия нишон медиҳанд, ки ҳарчанд механизм умумитарин шакли такрорро дорост, вале таъсири фарҳангӣ, услубшиносӣ ва эстетикӣ дар интихоби шаклҳо ва корбурдҳо фарқ мекунанд. Ҳамин ҷиҳати лексикӣ ва услубӣ ба ин падида хусусияти универсалӣ ва ҳамзамон маҳаллисозишуда мебахшад.

Ба мақсад мувофиқ аст, ки дар ҳамин порча мухтасаран ишора шавад, ки калимаҳои такрорӣ на танҳо вазифа, балки категорияи услубии фаъол мебошанд.

Калидвожаҳо: калимаҳои такрорӣ, редупликатсия, калимасозӣ, таҳлили типологӣ, тарҷумашиносӣ, фразеология, услубшиносӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Ҷамшедов Парвонахон - д. и. ф., профессори кафедраи забонҳои хориҷии АМИТ суроға: проспект Рудаки 33 Душанбе, Тоҷикистон тел: 919002053, E-mail: pjam07@mail. ru

Раҳимзода Шаҳло Дилшод, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ барои ихтисоси ҳамгирои Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, суроға: Муҳаммадиев 17/6, Душанбе, Тоҷикистон тел:918796968, E-mail: shahlorahimova1993@mail. ru

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОВТОРЯШИХСЯ СЛОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Статья посвящена теоретическому и филологическому анализу феномена редупликации (повторяющихся слов) в лингвистике. Автор, опираясь на сравнительные и типологические исследования таджикского и английского языков, анализирует структурные, семантические и стилистические особенности повторяющихся слов, освещает спорные теоретические аспекты и исторические источники изучения данного явления. В статье чётко обозначены экспрессивные, грамматические и фразеологические функции редупликаций, подчеркивается их значение в переводоведении и сопоставительной лексикологии.

Ключевые слова: повторяющиеся слова, редупликация, словообразование, типологический анализ, переводоведение, фразеология, стилистика, таджикский язык, английский язык.

Свединие об авторах: Парвонахон Джамшедов – доктор филологических наук, профессор кафедры иностранных языков Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Адрес: проспект Рудаки 33, город Душанбе, Тоҷикистон, Телефон: +992 919 00 20 53, E-mail: pjam07@mail. ru

Шахло Дилшод Рахимзода – старший преподаватель кафедры иностранных языков интегрированной специальности Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода. Адрес: улица Мухаммадиев 17/6, город Душанбе, Таджикистан Телефон: +992 918 79 69 68, E-mail: shahlorahimova1993@mail. ru

THE STUDY OF THE WORD DUPLICATION IN LINGUISTIC

The article presents a theoretical and philological analysis of the phenomenon of reduplication (repeated words) in linguistics. Relying on comparative and typological research of the Tajik and English languages, the author examines the structural, semantic, and stylistic characteristics of reduplicated forms, elucidating controversial theoretical issues and historical sources of the study. The article clearly highlights the expressive, grammatical, and phraseological functions of reduplication and emphasizes its importance in translation studies and comparative lexicology.

Keywords: reduplicated words, reduplication, word formation, typological analysis, translation studies, phraseology, stylistics, Tajik language, English language.

Parvonakhon Jamshedov – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Foreign Languages at the Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe, Tajikistan, Phone: +992 919 00 20 53, E-mail: pjam07@mail. ru

Shahlo Dilshod Rahimzoda – Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages for Integrated Specialties at the Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода. Address: 17/6 Muhammadiyev Street, Dushanbe, Tajikistan, Phone: +992 918 79 69 68, E-mail: shahlorahimova1993@mail. ru

УДК: 821.222.0:82-92

НИГОҲЕ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ЁДДОШТ ДАР АДАБИЁТИ ТОҶИКУ ФОРС

Шамшоди Ҷ.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Жанри ёддошт дар адабиёти тоҷику форс реша дар бунёдии пояҳои фарҳанги хаттӣ ва шифоҳии мардуми ориёинажод дорад. Ҳарчанд навиштани ёддошт ба маънои классикӣ, яъне баёни хотирот, таҷрибаи шахсӣ ва мушоҳидаи мустақими воқеият дар асрҳои миёна ин тараф бештар шакл гирифтааст, пояҳои фикрӣ ва зеҳнии он аз асрҳои хеле қадимтар, ҳатто қабл аз ислом, дар навиштаҳои расмӣ, матнҳои динӣ ва шоҳномаҳои таърихӣ падид омадаанд. Он замонҳо ифодаи шахсият бештар дар шакли баёни ғояҳои динӣ, ахлоқӣ ва сиёсӣ зоҳир мегардид, вале оҳиста-оҳиста ҷой барои таҷрибаи шахсӣ ва нигоҳи инфиродӣ низ пайдо шуд, ки дар ниҳоят заминаи пайдоиши жанри ёддоштро фароҳам сохт.

Нишонаҳои аввалини ёддошт дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ бештар дар осоре зоҳир мешаванд, ки дар онҳо муаллиф муносибати шахсии худро бо ин рӯйдодҳо баён мекунад. Чунин равиш нахуст дар навиштаҳои таърихӣ, тазкираҳо, сафарномаҳо ва осори ирфонӣ падидор шуд ва тадриҷан аз шакли ифодагари таърих ё таълим, ба шакли таҷрибавӣ ва шахсӣ табдил ёфт. Ба ҳамин васила, ёддошт ҳамчун жанре, ки дар худ ҳам воқеият ва ҳам субъективизмро ҷамъ мекунад, бо гузашти замон аз дохили жанрҳои дигар рӯ ба худшиносӣ оварда, дар роҳи ташаккул ва рушди худ қарор гирифт. адабиётшинос Худойназар Асозода дар ин бора ёдоварӣ карда, баён доштааст, ёддоштҳо баробари ҳифзи хотирот ва таҷрибаи шахсӣ, вазифаи маърифатӣ ва ахлоқӣ низ доранд, ба хонанда таҷриба, сабақ ва андешаҳои муаллифро интиқол медиҳанд. Яъне, замина ва ё омили таълифи ёддоштҳоро, пеш аз ҳама, он масъалаҳое ташкил медиҳанд, ки “ба ақидаи нависанда барои имрӯзу фардо арзишнок, ибратангез ва қобили таваҷҷуҳ бошад; ёддошт ба хотири ҳадафи муайяни муаллиф арзи вуҷуд мекунад” [2, с. 216].

Ёддошт дар доираи навиштаҳои шахсӣ ҳамчун абзори муҳимми ифодаи таҷриба, мушоҳида ва тафаккури фардӣ мақоми хос дорад. Аз дидгоҳи таҳлилӣ, ин шакли навиштор дар баробари хусусиятҳои адабӣ, ҳамзамон дорои аҳаммияти иттилоотии таърихӣ ва иҷтимоист. «Ҳар як нависандаи бузург, – қайд кардааст адабиётшинос Ю. Салимов, – баробари адиби давраи худ будан, дар айни замон хислатҳои умдаи маданияти гузаштаи халқи худро низ ифода менамояд. Чунки осори эҷодкори ҳақиқӣ давоми мантиқии тафаккури бадеии чандинасраи халқ мебошад» [9, с. 11]. Маҳз ҳамин омезиши хусусиятҳо боис мегардад, ки ёддоштҳо дар таҳқиқоти адабӣ ва фарҳангшиносӣ ҳамчун ойинаи замон ва бозгӯи муҳити зиндагии муаллифон пазируфта шаванд.

Таҳлили таърихи шаклгирии ёддоштнависӣ дар фазои фарҳангии эронӣ-тоҷикӣ аз ҳадди як пажуҳиши жанрии адабӣ фаротар рафта, ба баррасии руҳия, ҷаҳонбинӣ ва низоми арзишии ҷомеа мусоидат мекунад. Чунин таҳқиқот бояд ба воситаи истинод ба матнҳои аслӣ, ёддоштҳои таърихӣ ва натиҷаҳои пажуҳишҳои бостоншиносӣ сурат гирад, то заминаҳои иҷтимоиву фарҳангии пайдоиши он равшан гардад. Ба андешаи адабиётшинос Раҳим Мусулмониён хусусияти нодири ёддошт дар он аст, ки бо рушди саводнокӣ ва афзоиши имкониятҳои паҳнсозии асарҳо, имкони таълифи чунин осор зиёд гардид ва жанри ёддошт тавонист нақши муҳими худро дар ташаккули ҳофизаи таърихӣ ва фарҳангии ҷомеа нишон диҳад. Тавре қайд кардааст: «Барои характеристикаи моҳияти сохти иҷтимоӣ, мафкураи ҷамъиятӣ, вазъияти илму маданият ва амсоли инҳо ёддошт назар ба ҳар як жанри дигари адабӣ бештар имконият дорад» [6, с. 152].

Раванди пайдоиш ва ташаккули ёддоштнависӣ ба ду марҳала ҷудо мегардад: давраи пеш аз ислом, ки бештар ба мероси шифоҳӣ ва матнҳои мазҳабии қадим такя дошт ва давраи баъд аз ислом, ки дар он бо рушди хатт ва густариши илму маърифат, ёддошт ба як падидаи нисбатан устувори иҷтимоӣ ва адабӣ табдил ёфт. Тасифити давраҳои мазкур дар асару мақолаҳои муҳаққиқон ба таври иҷмолӣ қайд шудааст. Аз ин ҷиҳат, арзбии муфассал

ва мукаммали он аҳаммияти калони илмӣ дорад. Чунки дар ин марҳала, ёддошт шакли муташаккили ҳуҷҷатгузории зиндагии шахсӣ ва муосирсозии нигоҳи таърихӣ гардид.

Агар ба оғози таърихи ёддоштнависӣ дар тамаддуни башарӣ назар афканем, яке аз равшантарин мисолҳоро метавон дар фарҳанги қадимии Шумер пайдо кард. Ин тамаддун, ки дар водии ҳосилхез ва серобу сернағми байнидарёии Месопотамия рушд ва такомул ёфта буд, нахустин намунаҳои хаттӣ ва сабти маълумотро дар бар мегирад. Яке аз маъруфтарин ва муҳимму қадимтарини ин давра санади ёддоштӣ аз як вазири сумерӣ Алвоҳ Глин маҳсуб мешавад, ки намунаи ибтидоии ёддошт арзёбӣ мегардад. Ин алвоҳ, ки бо хатти мехӣ рӯи гил навишта шудаанд, зери назорати як намояндаи маъмурияти Шумер таҳия гардида, бештар хусусияти расмӣ ва маъмурӣ доштаанд, аз қабили сабти ҳисобу китоб, танзими корҳои ҷамъиятӣ ва назорати идорӣ [4, с. 20]. Бо вуҷуди мазмуни асосан маъмурии ин навиштаҳо, дар онҳо нишонаҳои равшани изҳори эҳсосоти шахсӣ ва андешаи фардӣ низ ба назар мерасад. Баъзе навиштаҷот аз марзи расмият гузашта, ба таҷассумгари ҳолатҳои шахсӣ табдил ёфтаанд. Ин гуна навишта, ки эҳтимолан яке аз аввалин намунаҳои сабти таҷрибаи шахсии инсон аст, оғози зуҳури унсури фардиятро дар фарҳанги хаттӣ нишон медиҳад ва заминаи ташаккули ёддоштҳои шахсиро фароҳам месозад.

Дар тӯли таърихи қадим, ниёз ба сабти маълумот ва муошрати хаттӣ дар тамаддунҳои гуногун эҳсос мешуд. Дар қаламрави Эрони бостон низ шаклҳои ибтидоии ёддоштнависӣ мавҷуд будаанд, ки далели ин раванданд. Бо гузашти замон ва такомули шуури фарҳангӣ ва иҷтимоӣ, ҳам шакл ва ҳам муҳтавои ин ёддоштҳо таҳаввул ёфтанд. Системаҳои навиштан мураттабтар гардиданд ва мавзуъҳои дар навиштаҳо инъикосёбанда низ гуногунтар шуданд. Ҳамин тавр, навиштаҳо танҳо ба масъалаҳои иқтисодӣ маҳдуд намонда, ба соҳаҳои дигар чун таърих, ахлоқ, урфу одат ва ҷаҳонбинӣ роҳ ёфтанд. Ин раванд натанҳо зарурати иҷтимоии сабти донишро нишон медиҳад, балки оғози ташаккули ҳофизаи хаттии тамаддуни эронии қадимро ҳам ба намоиш мегузорад.

Дар раванди ташаккули фарҳанги хаттӣ ва суннатҳои зеҳнии Эрони бостон, дини зардуштӣ нақши бунёдӣ бозидааст. Бо ташкили ин низоми мазҳабӣ дар паи муҳоҷирати қавмҳои ориёӣ ба Эрон, аввалин шаклҳои мураттаби ёддоштнависӣ пайдо шуданд. Ба таъкиди Алиакбари Ҷаъфарӣ: “Эрониёни зартуштӣ он чиро, ки аз фарҳанги куҳану бостонии худ доштанд, бар сурудҳову гуфтаҳои Зартушт ва ёрону ҷонишинони онон афзуданд ва ҳамаро чун адаби гаронбаҳои худ неку дуруст нигоҳ доштанд” [13, с. 6]. Китоби муқаддаси «Авасто», ки мароми таълимоти зардуштиро таҷассум мекунад, танҳо як манбаи динӣ нест, балки дорои паҳлуҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва фикрии фаровон аст. Қисматҳои қадимтарини он, ба монанди «Готҳо», аз сурудҳое иборатанд, ки ба худи Зардушт мансубанд. Дар ин сурудҳо таълимоти ахлоқӣ ва динӣ бо таҷрибаи ботинии муаллиф ва дидгоҳи ӯ нисбат ба ҷомеа омехта гардида, шакли хоси изҳороти шахсиро фаро гирифтаанд. Ҳамин ҳамоҳангии мазмунҳои фардӣ ва арзишҳои иҷтимоиву маънавӣ боиси он мегардад, ки «Готҳо» ба унвони намунаи равшани ёддошти шахсӣ дар қолаби андешаҳои динӣ ва фарҳангӣ шинохта шаванд.

Ҳарчанд тамоми «Авасто» дорои хусусияти мазҳабист, қисматҳое аз он, ба вижа «Готҳо» ва «Яштҳо», ба таври равшан ҷанбаи шахсии гуфтор ва фикрро дар худ доранд. Дар ин бахшҳо, Зардушт ҳамчун паёмбар иртиботи мустақими ботинии худро бо Худо, эҳсоси шубҳа, ҷустуҷӯи ҳақиқат ва таҷрибаи шахсии руҳониашро бозгӯ менамояд. Ӯ ба унвони як шахс бо воқеият рӯ ба рӯст ва ин равандро бо забоне суфта ва пурмуҳтаво сабт мекунад. Ба ин тартиб, Авасто ва, хусусан «Готҳо», оғози шаклгирии ёддошти абстракт ва андешавии шахсӣ дар фарҳанги форсӣ маҳсуб мешавад, ки дар он тафаккури фардӣ, ҳассосияти иҷтимоӣ ва таҷрибаи динӣ дар ҳамбастагӣ ва ҳамзистии маъноӣ сабт шудаанд.

Дар асри VI пеш аз милод, бо ташкили давлати мутамарказ ва пуркудрати Ҳахоманишӣ, сабти рӯйдодҳо шакли мураттаб ва расмӣ касб кард. Дар ин давра, ки бо рушди ниҳодҳои сиёсӣ ва густариши таъсири ҳокимият тавсиф мешавад, навиштани ёддоштҳо аз марҳалаи ҳисобу китоб ва сабти иттилооти маъмурӣ берун рафта, ба василаи баён ва ҳифзи воқеаҳои муҳими таърихӣ табдил ёфт. Катибаҳои дарборӣ, ки бо хатти мехӣ ба се забони форсии бостон, эламӣ ва баблӣ навишта мешуданд, бештар хусусияти сиёсӣ ва

таърихӣ гирифта, бар ташаккули тасаввуроти умумӣ дар бораи ҳокимият ва рӯйдодҳо таъсир мерасонданд. «Катибаи Бесутун», ки ба фармони Дорои Кабир таҳия шудааст, намунаи барҷастаи чунин ёддоштҳост. Дар он шоҳ ба таври дақиқ ҷараёни ба тахт нишастан, ҷангҳо ва ғалабаҳои худро баён карда, бар аҳдофи сиёсӣ, душманон ва ҷаҳонбинии шахсии худ низ ишора менамояд.

Хусусияти фарқкунандаи ин гуна навиштаҳо дар он аст, ки овози шахсӣ ва нуқтаи назари инфиродӣ, яъне шеваи ба худ хос баёни воқеаҳо дар онҳо равшан эҳсос мешавад. Ин навиштаҳо танҳо сабти хушк ва бетарафи рӯйдод нестанд, балки дид ва дарки муаллифро низ инъикос мекунанд. Подшоҳон дар чунин катибаҳо худро ташреҳгари он нишон медиҳанд. Ба илова, ин навиштаҳо дорои сохтори муназзам ва тарҳи андешидашуда мебошанд, онҳо макон, замон, шахсиятҳои калидӣ, сабаб ва натиҷаи рӯйдодҳоро дақиқ нишон медиҳанд. Аз ин рӯ, катибаҳои давраи Ҳахоманишӣ намунаи ибтидоии ёддоштҳое ҳастанд, ки дар онҳо таҳлили сиёсӣ, таҷрибаи шахсӣ ва ҳадафҳои ҳокимият дар як қолаби муҳтавошинос ва ҳадафманд ҷамъ омадаанд.

Аз аҳди Ашкониён (250 п. м. -224 м.) то ба замони мо асноди хаттии фаровон нарасидаанд, вале эҳтимол меравад ки сабт ва интиқоли иттилоот бештар ба таври шифоҳӣ ва дар қолаби ривоятҳо сурат мегирифт. Бо фаро расидани давраи Сосониён (224-651 м.) ин раванд шакли нави рушдро касб кард ва ба марҳилаи тозае аз ташаккул ворид шуд. Дар баробари ҳуҷҷатҳои расмии давлатӣ, навъҳои адабии нав ба миён омаданд, ки хусусияти ахлоқӣ, таълимӣ ва ёддоштӣ доштанд. Осоре чун «Андарзи Хусрави Анушервон», «Корномаи Ардашери Бобакон», «Ёдгори Бузургмеҳр» ва «Худойнома» намунаи ин навъ навишторҳо ҳастанд. Ин асарҳо таҷрибаи ҳаёт, мушоҳидаҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии шахсиро бозгӯ мекунанд ва ҳамчун оинаи арзишҳои замон хизмат мекунанд.

Яке аз намунаҳои барҷастаи ин анъана «Худойномаҳо» мебошанд, ки таърихи подшоҳонро ба тарзи нигораҳои ёддоштӣ бозгӯ мекарданд. Гарчанде ин навъ асарҳо баъд аз ислом дар шакли арабӣ ва сипас ба форсӣ таҳрир шуданд, муҳтавои онҳо нигоҳи шахсии нависандагони он даврaро нисбат ба таъриху ҷомеа инъикос мекард. Ин раванд минбаъд ба таълифоти минбаъда, аз ҷумла «Шоҳномаи Мансурӣ» ва махсусан «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, роҳ кушод. Ба ин тариқ, анъанаи ёддоштнависии шифоҳии пешин тадриҷан ба як шакли расмӣ ва адабии мукаммал табдил ёфт, ки то дергоҳ ба рушди адабиёти форсӣ таъсири амиқ гузошт.

Пас аз нуфузи ислом ба қаламрави Эрон, заминаҳои нави тамаддунӣ ва фарҳангӣ ба миён омаданд, ки яке аз самтҳои муҳимми он шаклгирии анъанаи ёддоштнависӣ дар қолаби забони форсӣ буд. Ҳарчанд қабл аз ислом низ шаклҳои ибтидоии сабти воқеаҳо вуҷуд доштанд, пас аз густариши ислом ва пазириши хатти арабӣ, ин раванд ба як ҷараёни мураттаб ва таъсиргузор табдил ёфт. Дар оғоз, сабки ёддошт бештар дар доираи таърихнигорӣ ва ахлоқнигорӣ зоҳир мешуд, ки ҳадафашон ҳифзи хотираи ҷамъиятӣ ва арзишҳои маънавӣ буд. Осори нахустини ин замина, ки бештар хусусияти омехтаи таърихӣ ва шахсӣ доштанд, нишон медиҳанд, ки муаллифон ба ғайр аз воқеанависӣ, тасвирҳои муҳитӣ ва дидгоҳҳои инфиродӣ низ пешниҳод мекарданд.

Дар тӯли таърих, жанрҳои ёддоштӣ шаклҳои гуногуни худро пайдо карданд ва ҳар кадом ба талаботи маънавӣ ва иҷтимоии давра ҷавоб медод. Аз тазкираҳое, ки ба шинохти адибон ва донишмандон ихтисос ёфтаанд, то сафарномаҳои муфассал, ки зиндагии шахсӣ ва мушоҳидаҳои руҳии муаллифонро дар бар мегирифтанд, ин навъи навиштор бозтоби шинохти фард ва ҷомеа буд. Ҳамчунин, намудҳои дигар чун зиндагоинома, эътирофнома ва ё осори ирфонӣ, ки унсурҳои ёддоштиро бо андешаи фалсафӣ ва таҷрибаи ботинӣ мепайванданд, нишон медиҳанд, ки ёддоштнависӣ дар фарҳанги эронӣ-тоҷикӣ бо тарҳрезии шахсияти таърихӣ ва ҳувияти фарҳангӣ иртиботи амиқ дорад. Ин навъи эҷоди хаттӣ дар тӯли асрҳо ҳамчун оинаи фикр ва эҳсоси инсон барҷо мондааст ва дар таҳаввули тафаккури ҷомеа нақши муассир бозидааст.

Боиси ёдоварист, ки пайдоиши ёддошт дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ба даврaҳои ибтидоии исломӣ бармегардад, ки дар он замон сабти рӯйдодҳо, зиндагиномаи шахсиятҳо

ва изҳороти инфиродӣ асосан дар қолаби китобҳои таърихӣ, ахлоқӣ ва ирфонӣ сурат мегирифт. Ин навъи эҷоди хаттӣ тадриҷан ба як жанри мустақил табдил ёфт ва дар шаклҳои мухталиф, аз сафарнома то тазкира, густариш ёфт. Дар ин росто, тазкиранависӣ ҳамчун шохае аз ёддоштнависӣ ҷойгоҳи муҳими илмӣ ва фарҳангӣ пайдо кард, зеро он ба сабти хотироти таърихӣ ва зиндагиномаи адибон машғул буда, дар баробари воқеанависӣ, дидгоҳу мушоҳидаи шахсии муаллифро низ инъикос менамуд.

Муҳаммад Авфии Бухороӣ аз чеҳраҳои тобнок дар рушди ин раванд буд ва бо тазкираи «Лубоб-ул-албоб» ба ёддоштнависӣ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ заминаи илмӣ бахшид. Ин асар намунаи равшани ёддоштҳои таҳлилӣ ва шахсиятшиносона мебошад. Муҳаммад Авфӣ тавассути шеваи сабт ва тартиб додани маълумот, аз рӯйи замон, мазмун ва аҳамияти адабӣ, ба навишти ёддошт моҳияти тадқиқотӣ бахшида, сабки мураттаби ёддоштнависиро дар қолаби тазкира поягузорӣ намуд. Ӯ бо сабти шиносоии мустақим бо баъзе аз шоирон ва нақли дидгоҳҳояш дар бораи онҳо, ба ёддоштҳо ранги шахсӣ ва фарҳангӣ бахшидааст, ки ин яке аз вижагиҳои муҳими жанри ёддошт мебошад. Чунончи, дар сифати Сафиюддин ном ҷавон, ки ба шеъру шорӣ майл дошт, чунин менависад: «Ҷавоне ба сурат, пире ба сират, латифтабъ, ки айёми куҳул бад-ӯ муфохир ва тақаддуми ӯ бар акрон зоҳир. Дар Нисо ӯро дидам ва аз ӯ фавоид иқтибос намудам» [1, с. 292].

Ҳамчунин, «Лубоб-ул-албоб» муаллиф тавассути шеваи таҳлил, муқоиса ва шарҳ, тарзи тафаккури худ ва замонаашро баён намудааст. Ин амр ба тазкира хусусияти ёддоштие медиҳад, ки дар он муҳити иҷтимоӣ, адабӣ ва равонии адибон низ бозтоб ёфтааст. Аз ин ҷиҳат, асари Авфӣ намунаи барҷастаи ҳамгароии ёддошт бо таърихнигорӣ, адабиётшиносӣ ва шахсиятшиносӣ мебошад, ки дар рушди минбаъдаи ёддоштнависӣ, бахусус дар фарҳанги эронӣ-тоҷикӣ, таъсири амиқ гузоштааст.

Дар маҷмуъ, Муҳаммад Авфӣ бо тахайюл, дониши фарох ва сабки таҳлилиаш як марҳилаи нави ёддоштнависиро дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ оғоз намуд. Вай жанри тазкираро аз сатҳи рӯйхатнависӣ боло бурда, ба он шохаҳои фикрӣ ва муаррифии шахсияти адибонро ворид кард. Асари ӯ оинаи андешаи инфиродӣ ва таҷрибаи иҷтимоии як мутафаккири аср мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, саҳми Муҳаммад Авфӣ дар таърихи пайдоиш ва рушди ёддоштнависӣ наметавонад кам арзёбӣ шавад, ӯ ин жанрро бо дониш, усул ва диди фарҳангӣ такмил дод.

Ёддошт ҳамчун як шакли адабӣ, ки воқеаҳои таҷрибашудаи шахсро сабт мекунад, дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ бо зуҳури жанри сафарнома ба таври возеҳ зуҳур ёфт. Нахустин намунаҳои ёддошти шахсӣ, ки дар онҳо шахсият ва диди мустақими муаллиф эҳсос мешуд, маҳз дар матни сафарномаҳо падид омаданд. Аз ин нигоҳ, сафарномаҳо ҳамчун заминаи ташаккули жанри ёддошт дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ хидмат карданд.

Сафарнома жанрест, ки дар таърихи адабиёт ҳамчун василаи пурмазмун ва муассири ифодаи таассурот ва таҷрибаҳои шахсӣ ҷойгоҳи муҳим дорад. Он аз ҳадди танҳо як гузориши сафари зоҳирӣ фаротар рафта, ба оинаи возеҳи шинохти ҷомеа, табиат ва инсон табдил меёбад. Нависанда тавассути насри равону пуртаъсир андешаҳо, эҳсосот ва таҳлилҳои шахсии худро дар матн ҷой медиҳад. Сафарнома ба хонанда имкон медиҳад, ки аз диди як шоҳиди мустақим ба муҳити ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии минтақаҳои гуногун назар андозад ва дарёбад, ки ҳар сафари ҷисмонӣ дар баробари худ як ҷаҳони маънавӣ ва фикриро низ мепаймояд. Ин таҷрибаи шахсӣ ба ҷаҳонбинии нависанда ранги тоза мебахшад ва онро бо забоне равшан ва таъсирбахш дар ихтиёри хонанда мегузорад.

Аз ҷумлаи асарҳои барҷастаи ин жанр, ки ҷойгоҳи устувор дар адабиёти ҷаҳонӣ доранд, метавон ба «Сафарнома»-и Носири Хусрав, таълифоти Ибни Батута ва ёддоштҳои Марко Поло ишора кард. Ҳар яке аз ин асарҳо дар баробари бозгӯи манзараҳои зебо ва маконҳои гуногуни ҷуғрофӣ, ба хонанда имкони шиносоӣ бо урфу одат, муносибатҳои иҷтимоӣ, равобити сиёсӣ ва равандҳои фарҳангии замонро низ фароҳам меоранд.

«Сафарнома»-и Носири Хусрав аввалин намунаи мураттабу барҷастаи ёддошти сафарӣ дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ мебошад. Муаллиф сафари ҳафтсолаи худро бо диди таҳлилӣ ва ривоятӣ сабт намуда, дар баробари нақли рӯйдодҳо, инчунин шарҳи вазъи ахлоқӣ, мазҳабӣ ва сиёсиро пешниҳод кардааст. Дар ин асар вижагиҳои шахсӣ, омӯхтани

ҷаҳони атроф ва таҳлили муҳит дар ҳам омехта шудаанд, ки ин услуб заминаи ташаккули ёддошти таҳлилӣ ба шумор меравад.

Воқеан, «Сафарнома»-и Носири Хусрав манбаи боэътимоди таърихӣ, мардумшиносӣ ва ҷуғрофист. Мушоҳидаҳои муаллиф дар бораи тарзи зиндагии мардум, сохтори иҷтимоӣ ва шаҳрсозӣ, сиёсати ҳокимон ва фарҳанги маҳаллӣ бо он сатҳи дақиқ сабт шудааст, ки имрӯз низ барои муҳаққиқон арзишманд аст: Аз ҷумла, дар бораи шаҳри Миср чунин менигорад: «Шаҳри Миср бар канори Нил ниҳодааст ба дарозӣ. Ва бисёрии кӯшкҳо ва манзараҳо чунон аст, ки агар хоҳанд, об ба ресмон аз Нил бардоранд. Аммо оби шаҳр ҳама саққоён ованд аз Нил, баъзе ба шутур ва баъзе ба дӯш. Ва сабуҳо дидам аз биринҷи димишқӣ, ки ҳар як сӣ ман об гирифтӣ ва чунон буд, ки пиндоштӣ заррин аст» [8, с. 104]. Ин нишон медиҳад, ки ёддошти шахсӣ метавонад ба як ҳуҷҷати муҳимми таърихӣ табдил ёбад.

Носири Хусрав бо диди интиқодӣ ба воқеаҳо менигарад. Дар боби «Умраи ҷиръона», ки дар он машаққати сафар ва гурӯснагию муҳтоҷии муаллифи асар низ нақл мешавад, мо намунаи равшани ёддошти иҷтимоиро мебинем: «Чун ҳамроҳони мо сусморе медиданд, мекуштанд ва мехӯрданд ва ҳар куҷо араб буд, шири шутур медӯшиданд. Ман на сусмор тавонистам хӯрд ва на шири шутур ва дар роҳ ҳар ҷо дарахтаке буд, ки боре дошт, миқдоре, ки донаи моше бошад, аз он чанд дона ҳосил мекардам ва бад-он қаноат менамудам» [8, с. 139]. Ва ё: «Арабе гуфт: «Ман туро ба Басра мебарам». Ва бом ан ҳеҷ набуд, ки ба киро бидҳам. Ва аз он ҷо то Басра дувист фарсанг ва кироии шутур як динор буд, аз он ки шутуре неку ба ду-се диноре мефурӯхтанд. Маро чун нақд набуд ва ба насия мебурданд, гуфт: «Сӣ динор дар Басра бидиҳӣ, туро барем». Ба зарурат қабул кардам ва ҳаргиз Басра надида будам» [8, с. 141]. Ин воқеаҳо бо забони сода ва воқеъӣ сабт шудааст ва муносибати ноодилонаи ҷомеа бо камбизоатонро инъикос мекунад. Чунин бахшҳо ёддоштро аз як навъ ривоят ба як таҳлили иҷтимоиву ахлоқӣ табдил медиҳанд.

Сафарномаи Ибни Батута, ки дар ҷаҳони исломӣ шуҳрати зиёд дорад, идомаи мантиқии равияи Носири Хусрав дар жанри ёддошти сафарист. Ӯ дар тӯли 22 сол зиёда аз 40 кишварро тай карда, мушоҳидаҳои худро бо диди фарҳангӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ сабт намудааст. Ин нигоштаҳо бо тавзеҳоти мураттаб ва дақиқ, намунаи равшани таҳаввулоти ёддошти шахсӣ ба шакли таҳқиқӣ мебошанд.

Бар хилофи навиштаҳои фаврии рӯзмарра, ёддоштҳои Ибни Батута баъд аз анҷоми сафар навишта шудаанд. Ӯ бо баррасии дақиқ ва ба тартиб овардани хотирот, ёддоштҳои худро ба як навъ асари таҳқиқӣ табдил медиҳад. Ин равиш барои рушди ёддошти илмӣ ва таҳлилӣ дар адабиёти исломӣ ва форсӣ намунаи омӯзанда гардид: «Сухани сафир гарму дилнишин буд ва аз рӯҳи баланд ва ҷони саршор моя мегирифт. Ҳаргиз гумон намебурдем сиёсат ба ҳамон маънӣ маълуми он битавонад, то ин поя бо одамшиносӣ рӯҳияи инсонӣ даромезад ва то ин ҳад талтифу тасъид шавад. Қаламрави кори хеш имон пайдо карда буд. Ин имкон бепарво аз мулоҳизакориҳо ва рангомезиҳои дунё сиёсат аз жарфҳои як шинохти ҷонона моявар мешуд ва аз пуштивонии дилгармкунандаву шаффоф бархурдор буду дар умқи ҷони одамӣ русуб мекард. Пайдо буд, ки бо ҳамаи вуҷуд ба кори худ дил дода ва бартар аз чорчӯбаи муайян дипломатӣ тан ба залоли дамхӯрии фарҳангӣ раҳо кардааст». …. [5, 170].

Ҳам Носири Хусрав ва ҳам Ибни Батута бо забони равон, воқеъбин ва шахсӣ менависанд. Баёни содда ва самимӣ, ки дар асарҳои онҳо дида мешавад, ба ёддошти шахсӣ як навъ эътимод ва таъсир мебахшад. Ин хислат имрӯз ҳам дар навишти ёддоштҳо муҳим ба ҳисоб меравад.

Сафарномаҳо як мактаби воқеии таълим барои ёддоштнависон буданд. Муаллифон бо такя ба таҷрибаҳои шахсӣ, мушоҳидаи мустақим ва навишти таҳлилӣ, намунаи як равиши нави адабиро ба вуҷуд оварданд. Ин равиш ба тадриҷ ба як жанри алоҳида, ёддошти шахсӣ ва иҷтимоӣ, табдил ёфт.

Хусусияти хоси ёддошти адибони форсизабон дар он аст, ки онҳо ёддошти шахсиро бо таҳқиқ ва таҳлили муҳити иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ меомезанд. Сафарномаҳои мазкур

ин омезишро бо сабки равон ва тафаккури мутафаккирона пешниҳод мекунанд. Аз ин нигоҳ, ёддошти форсӣ-тоҷикӣ ба як василаи омӯзиш ва шинохти иҷтимоиву инсонӣ табдил ёфтааст.

Дар ҳоле ки сафарномаҳои Носири Хусрав ва Ибни Батута намунаи равшани ёддошти таҳлилӣ дар доираи исломӣ ва форсӣ мебошанд, сафарномаи Марко Поло аз ҷиҳати таърихӣ ва ҷуғрофӣ як дурнамои ҷаҳонии ин жанрро нишон медиҳад. Гарчанде асари ӯ бештар хусусияти ривоятӣ ва тасвирӣ дошта, ба муҳити форсӣ-тоҷикӣ таъсири мустақим нагузоштааст, вале дар боз шудани равияи сафарнома ҳамчун василаи шинохти ҷаҳон дар адабиёт саҳм дорад.

Хулоса, жанри сафарнома, дар худ заминаҳои равшани ёддошти шахсӣ, таҳқиқоти фарҳангӣ ва таҳлили иҷтимоиро ҷамъ кардааст ва дар ташаккули фикри адабӣ ва ҷомеашиносии мардуми форсизабон нақши мондагор доштааст.

Дар маҷмуъ, ёддошт ва сафарнома ҳар ду жанрҳои сабти таҷрибаҳои фардӣ ҳастанд, аммо хусусиятҳои мухталиф ва мақсадҳои фарқкунанда доранд, ки онҳоро аз ҳам ҷудо мекунанд. Ёддошт асосан ба таҳкими равиши шахсӣ ва зеҳнӣ нигаронида шуда, ҷузъиёти руҳӣ ва эҳсосоти нависандаро бо тарзи ҳассос ва субъективӣ инъикос менамояд. Дар ёддошт нависанда кӯшиш мекунад, ки таассуроти ботинии худ, шиддати эҳсосот ва фикрҳои шахсиро равшан ва бо забони самимӣ баён намояд. Ин жанр бештар барои худтанзимкунӣ ва нигоҳ доштани ёдҳо хизмат мекунад, ки аксаран шакли муттасил ва ҳамоҳанг надорад ва боҳавсалагӣ ва озодии бештар дар навиштани андешаҳо фарқ мекунад.

Сафарнома, баръакс, жанре аст, ки бо манзури ҷустуҷӯи маълумоти объективӣ ва баррасии систематикӣ таҳия мешавад. Он таҷрибаи шахсиро дар чорчӯби таҳлили муҳити ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ҳатто сиёсӣ қарор медиҳад. Дар сафарнома нависанда вазифадор аст муҳити атрофро бо назари васеъ ва танзимшуда таҳлил намояд. Сафарнома бештар як асари ҳуҷҷатӣ ва илмӣ мебошад, ки барои афкори ҷамъиятӣ ва таърихи миллӣ манбаи арзишманд маҳсуб меёбад. Мавзуи он васеъ ва тақсимшуда буда, барои фароҳам овардани тасвири воқеӣ ва пурраи саёҳат хизмат мекунад.

Аз нигоҳи сохторӣ, ёддошт одатан шакли озод ва субъективӣ дорад, ки дар он нависанда бо озодии фикр ва тарзи хоси худ фикрҳоро ифода мекунад. Сафарнома бошад, тартиби мантиқӣ ва маҳзуб дорад, ки дар он рӯйдодҳо ва мушоҳидаҳо дар шакли систематикӣ ва бо таҳлил пешниҳод мешаванд. Умуман, ёддошт ҳамчун жанре шинохта мешавад, ки таҷрибаи шахсӣ ва эҳсосоти равонии муаллифро инъикос мекунад, дар сурате ки сафарнома бештар ба мушоҳида ва баррасии муҳити ҷуғрофӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудааст.

Дар миёни навъҳои гуногуни адабиёт, шаклҳое вуҷуд доранд, ки ба таҷрибаҳои шахсии инсон бахшида шудаанд ва бештар ба ифодаи диди фардӣ ва эҳсосоти ботинӣ тамаркуз мекунанд. Зиндагинома дар баробари ёддошт аз ҷумлаи ҳамин гуна шаклҳои навиштор маҳсуб меёбад. Агарчи ҳар ду ба баёни ҳаёти шахсӣ рабт доранд, дар сатҳи сохтор ва ҳудуди мавзуот бо ҳам тафовут доранд. Зиндагинома тамоми даврaҳои умри як шахсро фаро мегирад ва ба тасвири пайдарпайи рӯйдодҳои ҳаётӣ мекӯшад, дар ҳоле ки ёддошт бештар ба сабти ҷузъиёти инфиродӣ, хотираҳои ҷудогона ва мулоҳизаҳои шахсӣ тамаркуз мекунад.

Пайдоиши чунин навишторҳо дар фазои таърихии фарҳангҳои қадим низ мушоҳида мешавад. Ҳанӯз дар даврaҳои пеш инсон мекӯшид, то худро дар рӯйдодҳои замона зинда нигоҳ дорад. Дар тамаддуни Миср, ба воситаи сангнавиштаҳои қабрӣ ва дар тамаддуни эронӣ тавассути санадҳои подшоҳон, ин тамоюл зоҳир мегардид. Чунин воситаи ҳифзи шахсияти таърихӣ буда, роҳи муаррифии иҷтимоӣ ва сиёсии шахсиятҳо низ будааст. Аз ин назар, зиндагиномаҳои ибтидоӣ бештар дорои вижагиҳои расмӣ ва намодини қудрат буданд.

Бо гузашти вақт, навиштани ёддошт аз як амали хоса ба таҷрибаи шахсии васеътар табдил ёфт. Дар марҳилаҳои баъдӣ, ин навъи баён хусусияти худшиносоёна ва равоншиносиро касб кард. Сабти эҳсосот, хотираҳо ва фикрҳои ботинӣ як намуди ниёзмандии маънавии инсон гардид. Муосирон ин амалро ҳамчун раванд барои шинохти

амиқи худ арзёбӣ мекунанд. Дар ҳолатҳое ки чунин сабт аз ҷониби худи шахс анҷом намеёбад, афроди наздик, пажуҳишгарон ё пайвандон метавонанд ин фазоро пур кунанд ва саргузашти шахсро дар шакли навишта мураттаб созанд.

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс, сабки зиндагиномановисӣ ва ёддошт аз қадим дар шаклҳои гуногун зуҳур кардааст. Шарҳи ҳол, тазкира ва ёдномаҳо шаклҳои маъмули чунин баён мебошанд, ки ҳар кадом дар доираи хоси худ рисолатеро иҷро менамоянд. Ёддошт бештар ба сабки озод ва беқоида наздик аст, дар ҳоле ки зиндагинома метавонад сохтори муайян ва пайдарпай дошта бошад. Агар ин гуна навиштаҳо аз маҳорати адабӣ ва диди фарохи муаллиф бархурдор бошанд, онҳо аз сатҳи иттилоотӣ гузашта, ба асарҳои таълифии адабӣ табдил меёбанд.

Бо ин ҳама, метавон гуфт, ки тафовут миёни зиндагинома ва ёддошт пеш аз ҳама дар дараҷаи умумият ва хусусияти баён қарор дорад. Ёддошт метавонад танҳо як порчаи кӯтоҳ аз ҳаётро фаро гирад ва ба як лаҳзаи эҳсосӣ бахшида шавад, дар ҳоле ки зиндагинома бар пайванди умумии тамоми рӯйдодҳо ва марҳилаҳои ҳаётӣ такя мекунад. Ҳарду шакл, бо вуҷуди ин тафовут, нақши калидӣ дар бозтоби шахсияти инсон ва дарки муҳити иҷтимоии замон бозӣ мекунанд.

Дар маҷмуъ, зиндагинома ва ёддошт манбаи муҳим барои пажуҳиши фарҳангӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ маҳсуб мешаванд. Онҳо дар шинохти шахс ва замона кумак карда, заминаи арзишманд барои таҳлили равандҳои ботинии инсонӣ ва тарҳрезии тафаккури ҷамъиятӣ фароҳам месозанд.

Боиси ёдоварист, ки жанри ёддошт дар адабиёт ба шакле аз нигориш мансуб аст, ки дар он шахсияти муаллиф, хотирот, мушоҳидаҳои шахсӣ ва таҷрибаҳои зиндагӣ ба таври мустақим ва рӯшану ошкор баён мешаванд. Ин навъи нигориш асосан баёнгари дидгоҳҳои муаллиф нисбат ба воқеаҳо, шахсиятҳо ва муҳити иҷтимоиву фарҳангии ӯст. Гарчанде ки ёддоштҳо аксаран ба таҷрибаи шахсӣ ва баёни зиндагиномаҳо мансуб мешаванд, бисёре аз асарҳои адабӣ низ метавонанд дорои чунин хусусият бошанд, ҳатто агар ба таври расмӣ чунин унвон нагирифта бошанд. Асари «Гулистон»-и Саъдӣ яке аз намунаҳои равшани ин падида аст, ки дар он ҷанбаҳои таълимӣ, таҷрибавӣ ва ахлоқӣ тавассути ҳикояҳои кӯтоҳ ва пурмуҳтаво интиқол ёфтаанд.

Яке аз вижагиҳои муҳимми «Гулистон» дар он аст, ки муаллиф дар он фазоҳои гуногуни зиндагӣ, аз ҷумла сафарҳо, мулоқот бо афроди иҷтимоии табақаҳои мухталиф ва муомила бо аҳли фарҳангу давлатро ба таври зинда ва дорои хусусияти мушоҳидавӣ баён намудааст. Ҳарчанд ривоятҳо ва ҳикояҳои овардашуда бештар шакли панду масал доранд, онҳо дар асл ба лаҳзаҳои воқеие такя мекунанд, ки муаллиф аз сар гузаронидааст. Таъкиди доимӣ ба воқеияти зиндагӣ ва нигоҳҳои ҷиддӣ ба масоили ахлоқиву иҷтимоӣ, бо ҳамроҳии баёни шахсӣ ва таҳлили ботинӣ, асарро аз доираи анъанавии ҳикоявӣ берун оварда, ба навъе ёддошти таҷрибавӣ табдил медиҳад. Чунончи, дар боби дуввуми китоб - «Дар ахлоқи дарвешон» ӯ ҳикояе меорад, ки мегӯяд: «Пиёдае сарупобараҳна бо корвони Ҳиҷоз аз Куфа бадар омаду ҳамроҳи мо шуд ва маълуме надошт, хиромон ҳамерафту мегуфт:

На ба астар-бар саворам, на чу уштур зери борам,
На худованди раийят, на ғуломи шаҳрёрам,
Ғами мавҷуду парешонии маъдум надорам,
Нафасе мезанам осудаву умре мегузарам.

Уштурсаворе гуфташ:

- Эй дарвеш, куҷо меравӣ? Баргард, ки ба сахтӣ бимирӣ!

Нашунид ва қадам дар биёбон ниҳоду бирафт.

Чун ба нахлаи Маҳмуд даррасидем, тавонгарро аҷал фаро расид. Дарвеш ба болинаш фароз омад ва гуфт:

- Мо ба сахтӣ намурдему ту бар бухтӣ бимурдӣ:

Шахсе хама шаб бар сари бемор гирист,
Чун рӯз омад, бимурду бемор бизист» [10, с. 67].

Ҳамин ҳикоя таҷрибаи шахсӣ, ҳолати руҳии муаллиф ва тафовути нигоҳи дунявӣ ва

ирфониро дар шакли як мушоҳидаи зинда пешниҳод менамояд. Ин хусусият маҳз ба шеваи ёддоштнависӣ наздик аст.

Хусусияти дигари муҳимми асар дар он аст, ки муносибати Саъдӣ бо мавзуъҳо хеле шахсӣ ва беғаразона мебошад. Вай аз нуктаҳои ибратомӯзи рӯзгор, лаҳзаҳои нороҳатии шахсӣ, иштибоҳҳо ва дарсҳои ҳаётӣ бо руҳи интиқодӣ ва бо самимият ёд мекунад: «Ёд дорам, ки шабе дар корвоне ҳама шаб рафта будаму саҳаргоҳ дар канори бешае хуфта. Шуридае, ки дар он сафар ҳамроҳи мо буд, наърае баровард ва роҳи биёбон гирифту як нафас ором наёфт.

Чун рӯз шуд, гуфтамаш:

- Он чӣ холат буд?

Гуфт:

- Булбулонро дидам, ки ба нолиш даромада буданд аз дарахту кабкон аз кӯҳу ғукон дар об ва баҳоим аз беша. Андеша кардам, ки мурувват набошад, ҳама дар тасбеҳу ман ба ғафлат хуфта» [35, с. 74]. Чунин хусусият хонандаро бо муаллиф робитаи эҳсосӣ ва маънавӣ низ барқарор месозад. Сабки содаву равон, тарзи нақли воқеоти ҳаёт ва иштироки мустақими муаллиф дар матн аз вижагиҳои хоси ёддошти адабӣ мебошад, ки дар «Гулистон» бо шеваи махсуси худ ифода ёфтааст. Ҳар ҳикояи ҷудогона пардае аз зиндагии дохилии муаллиф ва шарҳи андешаҳои шахсии ӯст.

Дар муқоиса бо дигар осори дорои хусусияти ёддоштӣ, масалан, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ё «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттори Нишопурӣ, ки таҷрибаҳои сиёсӣ ва руҳонии муаллифонро бозгӯ мекунанд, «Гулистон» бо мазмуни бештар омехта бо ҳаёт ва забони мутадовилу ҳикматомез фарқ мекунад. Агарчи Низомулмулк дар асараш таҷрибаи идоракунии давлатро бо ҳадафи таълим баён мекунад, Саъдӣ таҷрибаи зиндагии худро ҳамчун инсоне аз миёни мардум, бо диди ахлоқӣ ва иҷтимоӣ, ба хонанда пешниҳод менамояд. Ин ба «Гулистон» хусусияти умумфаҳм ва аз назари равонӣ наздик ба хонандаро медиҳад. Ҳар як ҳикояи ӯ, бо вуҷуди кӯтоҳӣ, ҷанбаҳои амиқи шахсӣ ва таҷрибавӣ дорад, ки ба ҷойи мавъиза ё фармон, хонандаро бо роҳу равиши тафаккур ва андеша бармеангезад.

Муҳимтар аз ҳама, шеваи баёни Саъдӣ дар ин асар хеле озод, беолоиш ва дур аз таърифу тамаллуқ мебошад. Ӯ ошкоро аз камбудии хеш ё дигарон мегӯяд, гоҳе танқид мекунад ва гоҳе бо шӯху табассум ҳақиқати талхро баён менамояд. Масалан, дар боби панҷум - «Дар ишқ ва ҷавонӣ» ӯ мегӯяд: «Дар унфувони ҷавонӣ, чунонки афтаду донӣ, бо шоҳиде сару сире доштам ба ҳукми он, ки хулқе дошт… чун моҳи шаби чаҳордаҳ, ба ҳангоме ки тулуъ мекунад… Иттифоқан ба хилофи табъ аз вай ҳаракате бидидам, ки написандидам, доман аз ӯ даркашидам ва меҳр барчидам» [10, с. 135]. Ин порча, ки ҳамчун ҳикояи шахсӣ ба назар мерасад, дорои мазмуни амиқи эҳсосӣ, ахлоқӣ ва ёддоштӣ мебошад, ки муносибати муаллиф бо зиндагӣ ва одамонро тавассути таҷрибаи мустақим баён мекунад.

Дар маҷмуъ, метавон гуфт, ки «Гулистон» бо вуҷуди он ки зоҳиран китобест аз ҳикояву масал, дар асл як анбори нодири таҷрибаи шахсӣ, дониши иҷтимоӣ ва андешаи фалсафии як адиби баландандеш мебошад. Хусусиятҳои ёддоштӣ дар ин асар дар шакли таҳлилҳои зиндагишиносона, тавсифҳои равонии шахсиятҳо ва шарҳи ҳолатҳои гуногун зоҳир мегарданд. Ин ҳама далолат бар он доранд, ки Саъдии Шерозӣ дар ин асар соҳибназаре буд, ки таҷрибаи ҳаётро бо услуби бадеӣ ва ба манфиати тарбияи маънавии инсон мураттаб намудааст. Аз ин лиҳоз, арзишмандии «Гулистон» танҳо дар зебоии забон ва мазмуни ахлоқии он нест, балки дар он аст, ки он таҷрибаи зинда ва андешаи шахсии муаллифро дар қолаби осори адабӣ ҷовидона гардондааст.

Хулоса, жанри ёддошт дар адабиёти тоҷику форс дар натиҷаи таҳаввулоти тадриҷии адабиёт ба вуҷуд омадааст. Нахустин решаҳои он дар осори таърихӣ ва ахлоқӣ ҷой дошта, тавассути асарҳое мисли катибаҳои подшоҳон, таърихнигориҳо ва сафарномаҳо рушд ёфтааст. Ин навъҳо, ки бештар воқеият ва шахсиятҳои маъруфро тавсиф мекарданд, заминаи гузариш ба насри шахсӣ ва таҷрибавиро фароҳам оварданд. Дар тӯли вақт, муносибат ба воқеият ва шахсият дар адабиёт тағйир ёфта, баёнгарии эҳсос, таҷриба ва хотираи фардӣ ҷойгузини тасвири рӯйдодҳои умумӣ гардид. Ёддоштҳо аз воситаи ҳифзи

таърих ва ахлоқ ба оинаи ботини инсон ва таҷрибаҳои шахсӣ табдил ёфтанд. Ин раванд ба ёддошти муосир имкон дод, ки ба воситаи диди инфиродӣ рӯйдодҳоро арзёбӣ намояд.

Метавон гуфт, ки ташаккули ёддошт дар адабиёти тоҷику форс равандест, ки дар он адабиёт аз нақли воқеият ба сабки шахсӣ ва эҳсосотӣ мегузарад. Аз таърихи умумӣ ва ахлоқи оммавӣ, ёддошт ба воситаи баёни ботини инсон ва таҷрибаи рӯзгор ба жанре мубаддал мегардад, ки воқеиятро аз диди нав ва шахсӣ инъикос мекунад. Чунин ҳолатро мо дар асарҳои баъдина, ки дар шакли ёддошти мукаммал таълиф шудаанд, басо равшан эҳсос мекунем.

АДАБИЁТ:

1. Авфӣ, Муҳаммад. Лубобу-л-албоб. Ҷ. 2 / Муҳаммад Авфӣ. – Душанбе: 2019. -470 с.
2. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав) / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
3. Бобоев, Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Ю. Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 240с.
4. Давлатов, У. М. Убайд рақаб ва анъанаи ёддоштнависӣ дар адабиёти муосири тоҷик / У. М. Давлатов // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи ихтисоси 10. 01. 00 - адабиётшиносӣ (10. 01. 01 – адабиёти тоҷик, равобити адабӣ). – Хуҷанд: 2023. – 162с.
5. Ибни Батута, Муаҳаммад ибни Абдулло. Сафарнома Ҷ. 1 (тарҷумаи Муҳаммадалӣ Муваққит). / Муаҳаммад ибни Абдулло ибни Батута. –Теҳрон: Огоҳ, 1376. –645с.
6. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334с.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома. (Ба чоп тайёркунанда А. Девонақулов). – Душанбе: Адиб, 1989. – 200с.
8. Носири Хусрав. Сафарнома. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 285с. 28
9. Салимов, Ю. Оид ба анъанаи насри ривоятӣ дар насри устод С. Айнӣ / Ю. Салимов // Ҷашнномаи Айнӣ. Қ. 4. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 11-21.
10. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 232с.
11. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры. – Москва: –Наука, 1964. – 486с.
12. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т. – Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188с.
13. Ҷаъфар, Алиакабар. Фишурдаи “Дебоча”-ву “Пешгуфтор”-и чопи нахуст // Гузориш ва баргардони “Стут-ясн” дорои Готҳо (сурудҳои поки Зартушти Спентамон ва Ҳафтҳот ва дигар гуфтаҳои ёрон ба порсии равон аз Алиабар Ҷаъфарӣ) // Баргардон ба хатти кирилӣ Муаззамаи Диловар. – Эрон: Асотир, 182. – 137с.
14. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 260 с.

НИГОҲЕ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ЁДДОШТ ДАР АДАБИЁТИ ТОҶИКУ ФОРС

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи жанри ёддошт ҳамчун яке аз падидаҳои муҳими адабиёти тоҷик ва форс бахшида шудааст. Муаллиф бо такя ба сарчашмаҳои таърихӣ, адабӣ ва таҳқиқоти илмӣ, марҳилаҳои асосии пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули жанри ёддоштро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар мақола нишон дода мешавад, ки адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар заминаи омезиши унсурҳои таърихӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ ва бадеӣ шакл гирифта, барои зуҳур ва рушди ёддошт ҳамчун шакли баёни таҷрибаи шахсӣ заминаи мусоид фароҳам овардааст.

Муаллиф аз ибтидои таърихнигории қадим, катибаҳо, солномаҳо ва навиштаҳои расмии подшоҳон оғоз намуда, то осори ирфонӣ, сафарномаҳо, тазкираҳо ва навъҳои гуногуни насри таърихӣ, раванди тадриҷии ворид шудани унсурҳои шахсӣ ва субъективиро ба матнҳои адабӣ пайгирӣ мекунад. Таъкид мегардад, ки анъанаи ривояти шифоҳӣ, ҳамзамон бо рушди хатту

китобат ва густариши таърихнигории расмӣ, дар ҳамбастагӣ бо таъсири тасаввуф ва тафаккури ирфонӣ, ба ташаккули диди инфиродӣ дар адабиёт мусоидат намудааст.

Дар натиҷаи таҳаввулоти мазкур, ёддошт тадриҷан аз воситаи сабти рӯйдодҳои таърихӣ ва интиқоли арзишҳои ахлоқӣ ба жанре табдил ёфтааст, ки ҷаҳони ботинии инсон, таҷрибаҳои шахсӣ, андешаҳо ва эҳсосоти муаллифро инъикос менамояд. Муаллиф ба хулосае меояд, ки ин раванд заминаи ташаккули ёддошти муосирро фароҳам оварда, имкон дод, ки воқеият аз назари инфиродӣ ва таҳлилӣ арзёбӣ гардад.

Калидвожаҳо: жанр, ёддошт, пайдоиш, адабиёт, тоҷику форс, хотирот, ёддоштнависӣ, ташаккул, хусусият, таърихӣ, сафарнома, зиндагинома.

Дар бораи муаллиф: Шамшоди Ҷамшед, доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси филология, дотсент, мудири кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Адрес: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. E-mail: mr. shamshod93@mail. ru, тел: +992 918906365

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЖАНРА МЕМУАРОВ В ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Настоящая статья посвящена исследованию жанра мемуаров как одного из значимых явлений таджикско-персидской литературы. Опираясь на исторические и литературные источники, а также на научные исследования, автор рассматривает основные этапы возникновения, формирования и эволюции жанра мемуаров. В статье показано, что таджикско-персидская литература, сложившаяся на основе синтеза исторических, нравственных, мистико-ирфанских и художественных элементов, создала благоприятные условия для становления и развития мемуаров как формы выражения личного опыта.

Автор прослеживает постепенный процесс проникновения личностных и субъективных элементов в литературные тексты, начиная с древней историографии, надписей, летописей и официальных царских документов и заканчивая суфийскими произведениями, путевыми заметками, тазкирами и различными видами исторической прозы. Подчёркивается, что традиция устного повествования, наряду с развитием письменности и расширением официальной историографии, в сочетании с влиянием суфизма и ирфанского мировоззрения, способствовала формированию индивидуального взгляда в литературе.

В результате указанных процессов мемуары постепенно трансформировались из средства фиксации исторических событий и передачи нравственных ценностей в жанр, отражающий внутренний мир человека, его личный опыт, размышления и чувства. Автор приходит к выводу, что данный процесс заложил основы формирования современного жанра мемуаров и создал возможность оценки действительности с индивидуальной и аналитической точки зрения.

Ключевые слова: жанр, мемуары, происхождение, литература, таджикско-персидская литература, воспоминания, мемуаристика, формирование, особенности, историчность, путевые заметки, биография.

Об авторе: Шамшоди Джамшед, доктор философских наук (PhD) по специальности филология, доцент, зав. кафедрой таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абу Абдуллахи Рудаки. Адрес: Республики Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. E-mail: mr. shamshod93@mail. ru, тел: +992 918906365

A GLANCE AT THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE MEMOIR GENRE IN TAJIK-PERSIAN LITERATURE

This article is devoted to the study of the memoir genre as one of the significant phenomena in Tajik-Persian literature. Relying on historical and literary sources as well as scholarly research, the author examines the main stages in the emergence, formation, and evolution of the memoir genre. The article demonstrates that Tajik-Persian literature, shaped through the integration of historical, ethical, mystical (irfanic), and artistic elements, provided a favorable foundation for the development of memoirs as a form of expressing personal experience.

The author traces the gradual introduction of personal and subjective elements into literary texts, beginning with ancient historiography, such as inscriptions, chronicles, and official royal records and continuing through mystical works, travelogues, biographical anthologies (tazkiras), and various forms of historical prose. It is emphasized that the tradition of oral narration, together with the development of writing and the expansion of official historiography, combined with the influence of Sufism and irfanic thought, contributed to the formation of an individual perspective in literature.

As a result of these developments, memoirs gradually evolved from a means of recording historical events and transmitting moral values into a genre that reflects the inner world of the individual, personal experiences, thoughts, and emotions of the author. The author concludes that this process laid the groundwork for the formation of modern memoir writing and enabled reality to be interpreted from an individual and analytical perspective.

Keywords: genre, memoir, origin, literature, Tajik-Persian literature, recollections, memoir writing, formation, characteristics, historical aspect, travelogue; biography.

About the author: Shamshodi Jamshed, ɗoctor of Philosophy (PhD), majoring in philology, associate professor of the Department of Tajik Literature at Abu Abdullahi Rudaki Kulyab State University. Address: Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarova street 16. E-mail: mr. shamshod93@mail. ru, tel: +992 918906365

УДК: 81’42:811.161.1

К ВОПРОСУ ОБ ЭКВИВАЛЕНТНОМ И АДЕКВАТНОМ ПЕРЕВОДЕ

Шарипов В. А.
Худжандский государственный университет имени Б. Гафурова

Введение

Известно, что в современной теории перевода ведущими оценочными категориями являются *эквивалентность и адекватность* перевода. Оба термина служат для оценки результата переводческой деятельности, но подходы к применению этих терминов при оценке качества перевода (ОКП) разнятся. Одни специалисты оперируют лишь понятием *эквивалентный перевод*, другие – термином *адекватный перевод*, третьи, учитывая прагматические цели переложений, используют оба термина.

Ограниченные рамки статьи не позволяют нам углубиться в историю вопроса, поэтому мы остановимся лишь на некоторых исследованиях последних десятилетий.

Аналитическая часть

Так, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, И. Н. Артемьева и многие другие исследователи ведущим понятием теории перевода считают термин *эквивалентность*. При этом некоторые из них признают необходимость отказаться от термина *адекватность*. «Следует заметить, - пишет В. Н. Комиссаров, - что оценочная трактовка эквивалентности делает излишним употребление термина «адекватность» [4, с. 118]. Широко и многоаспектно разрабатывая проблему эквивалентности, в своей теории эквивалентности он исключает возможность тождества подлинника и перевода, что, по его мнению, «отнюдь не препятствует осуществлению межъязыковой коммуникации. Дело не только в неизбежных потерях, связанных с трудностями передачи особенностей поэтической формы, культурных или исторических ассоциаций, специфических реалий и других тонкостей художественного изложения, но и в несовпадении отдельных элементов смысла в переводах самых элементарных высказываний» [4, с. 117]. Так, по данным наших исследований, в переводе второй строки фрагмента из «Шахнаме» А. Фирдоуси переводчиком была допущена смысловая неточность. В ней (во второй строке) у А. Фирдоуси речь идет о психологическом состоянии Исфандиара. Именно его лицо покрылось румянцем после метко нанесенного им удара мечом. В переводе же речь идет о гриве льва, которая обагрилась кровью.

А. Фирдоуси

Чу нар андаромад, яке теғ зад,
Бишуд ранги рӯяш чу ранги бусад [2, с. 255].

В. Державин

Разящий меч блеснул, самец упал,
И грива обагрилась, как коралл [9].

Правомерность нашей точки зрения о лице Исфандиара подтверждает перевод той же строки, выполненный Ц. Б. Бану-Лахути:

Ц. Б. Бану-Лахути

Булатом самца поразил Исфендьяр

И вспыхнул от радости - меткий удар [10, с. 164].

В современной теории перевода В. Н. Комиссаров выделяет три подхода к определению термина эквивалентность, к числу первого относится подмена переводчиками эквивалентности тождественностью. С их точки зрения, перевод должен сохранить в себе план содержания. В. Н. Комиссаров, подвергнув анализу другие оценочные понятия, как альтернативу термину *эквивалентность*, например, термин *полноценность*, используемый А. В. Фёдоровым для «исчерпывающей передачи смыслового содержания подлинника», утверждает, что фактами эмпирического анализа они не подтверждаются, что «его сторонники вынуждены прибегать к многочисленным оговоркам, которые фактически выхолащивают исходное определение» [4, с. 119]. Подтверждая свою мысль, он приводит точку зрения Л.С. Бархударова, утверждающего «неизменность плана содержания», но оговаривающегося при этом, что понятие неизменности носит относительный характер. «Отсюда, - пишет В. Н. Комиссаров, цитируя оппонента, - Л. С. Бархударов делает закономерный вывод, что «текст перевода никогда не может быть полным и абсолютным эквивалентом текста подлинника», однако остается непонятно, как это совместить с тем, что «неизменность плана содержания» была указана в качестве единственного определяющего признака перевода» [Там же]. Как видим, противоречия и здесь.

Второй подход, описанный В. Н. Комиссаровым при решении проблемы эквивалентности – это стремление переводчиков обнаружить в содержании подлинника инвариантную часть, сохранение чего в переводе достаточно, чтобы перевод считать вполне *эквивалентным*. И в качестве подобного инварианта берется либо функция, выполняемая подлинником, либо ситуация, описанная в тексте. На конкретных примерах исследователь опровергает дееспособность и данного подхода.

Мы сторонник третьего подхода к выявлению степени эквивалентности переведенного текста, согласно которому сравнительному анализу с подлинником подвергается ряд переводов одного и того же произведения с последующим выявлением эквивалентных частей. При этом они могут быть разными. Известно, что переводом «Шахнаме» на русский язык были заняты М. Лозинский, Ц. Б. Бану-Лахути, С. Липкин, В. Державин, И. Сельвинский и мн. др. Анализ их переводов и переложения некоторых других переводчиков показал, «что степень смысловой близости к оригиналу у разных переводов неодинакова, и их эквивалентность основывается на сохранении разных частей содержания оригинала» [4, с. 120]. Как по В. Н. Комиссарову, мы выявили ряд переводов, наиболее близких тексту «Шахнаме», но и установили в других переводах определенную отдаленность от оригинала. Причины здесь многообразны, о чем конкретно было сказано нами в статьях: «Пример сравнительного анализа русских переводов «Шахнаме А. Фирдоуси (Ц. Бану и И. Сельвинский)» [11], «Синтаксис и стиль подлинника и русского перевода «Шахнаме» А. Фирдоуси» [12], «Лексические стилистические средства в русском переводе «Шахнаме» Фирдоуси», «Шахнаме» Фирдоуси в русских переводах Михаила Лозинского» и др. [14].

Эквивалентность подобных переводов В. Н. Комиссаров видит в речевой функции, являющейся целью коммуникации, и в сохранении ее цели.

Опираясь на свой опыт изучения и исследования теории эквивалентности, говоря о переводе, как об «основном признаке и условии существования перевода», В. Н. Комиссаров приходит к выводу: 1. понятие *эквивалентности* должно быть составной частью понятия *перевод*. В этом смысле он приводит определение перевода, данное Дж. Кэтфордом и Ю. Найдой. 2. отмечая оценочный характер термина *эквивалентный*, он заключает, что таковым может быть назван лишь *хороший* или *правильный* перевод. 3. признавая эквивалентность условием перевода, В. Н. Комиссаров говорит о необходимости постановки задачи, которая и должна определить данное условие, «указав, в чем заключается переводческая эквивалентность, что должно быть обязательно сохранено при переводе» [4, с. 118].

Многоуровневая теория эквивалентности В. Н. Комиссарова так была охарактеризована Н. К. Гарбовским: «Эта теория, получившая название «теории уровней

эквивалентности», позволила приблизиться к решению центральной проблемы перевода – проблемы эквивалентности продукта, создаваемого переводчиком, тому объекту, с которым он производит многообразные и сложные трансформационные операции» [3, с. 239]. Здесь же Н. К. Гарбовский говорит о «комплексной модели синхронного перевода», предложенной А. Ф. Ширяевым [Там же, с. 140].

И. Н. Артемьева, называя адекватность *критерием* ОКП, в рамках этого понятия выделяет «*эквивалентность, соблюдение норм переводящего языка, прагматику перевода»* [1, с. 26]. При этом, как и многие другие исследователи, она признает, что «эквивалентность – это центральная категория переводоведения для обозначения верности перевода» [Там же]. Она, как Н. К. Гарбовский, В. Н. Комиссаров, А. Д. Швейцер и некоторые другие исследователи, отмечает органичную связь прагматики с семиотикой. **«Семио́тика**, или **семиоло́гия** (греч. σημειωτική < др. -греч. σημεῖον «знак; признак») - общая теория, исследующая свойства знаков и знаковых систем [16]. «Согласно Ю. М. Лотману, под семиотикой следует понимать науку о коммуникативных системах и знаках, используемых в процессе общения»[5, с. 6]. Так, Н. К. Гарбовский считает, что в процессе репрезентации переводчик сталкивается с субъективным смыслом, вкладываемым автором подлинника в комбинацию знаков. В процессе же творчества он пытается расшифровать их, «оперируя общими, т. е. объективными смыслами знаков. Но его интерпретация также субъективна. Она подчинена его собственному когнитивному опыту, его умению понять частное, субъективное через общее и объективное» [3, с. 272]. Что, по мнению автора, становится причиной разного восприятия одного и того же произведения разными читателями. Этим объясняется и причина разности большого числа переводов одного и того же произведения. Данная мысль в полной мере относится и к разным переводам «Шахнаме». Более того, по этой причине критики перевода весьма часто имеют противоположную точку зрения на вопрос о переводе одного и того же текста.

«Прагматическая адаптация текста перевода, - пишет И. Н. Артемьева, - изменения и дополнения, вносимые в текст перевода, чтобы максимально облегчить его восприятие Рецептором и добиться искомого коммуникативного эффекта. Это может быть как опущение непонятной для получателя перевода информации, которая коммуникативно нерелевантна (не обязательна для понимания основного содержания), так и замена непонятной информации более понятной и значимой и т. п. » [1, с. 27].

Широтой охвата многоаспектной проблемы эквивалентности, глубиной проникновения в её суть характеризуется фундаментальное исследование Н. К. Гарбовского «Теория перевода» [3]. Начав с исследования словарного значения термина *эквивалентный, эквивалентность*, уловив противоречие в семантике слова и в практике его применения, Н. К. Гарбовский переходит к вопросу о том, в каком отношении текст перевода может оказаться равнозначным (равноценным, равносильным) исходному тексту. «Действительно, - пишет он, - если рассматривать эквивалентность как основное свойство текста перевода в его отношении к тексту оригинала, то именно неабсолютный характер этого отношения позволяет избежать максимализма в оценке возможностей перевода» [3, с. 265]. Таким образом, по Н. К. Гарбовскому, характер отношений между текстами подлинника и перевода является значимым в деле определения «верности» перевода и разумности предпринятых переводчиком действий.

Рассматривая понятие *эквивалентности* в математике и логике, Н. К. Гарбовский утверждает невозможность знака равенства между текстами перевода и подлинника. В своей теории *эквивалентности* он соотносит это понятие с терминами *адекватный, верный, точный*. Наконец, исследователь подчеркивает, что термин *адекватный* пришел вместо понятия *точный.*

А. В. Фёдоров предлагал заменить иноязычное слово *адекватный* понятием *полноценный.* «Полноценность перевода, - по А. В. Фёдорову, - состоит в передаче специфического для подлинника соотношения содержания и формы путем воспроизведения особенностей последней (если это возможно по языковым условиям) или

создания функциональных соответствий этим особенностям. Это предполагает использования таких языковых средств, которые, часто и не совпадая по своему формальному характеру с элементами подлинника, выполняли бы аналогичную смысловую и художественную функцию в системе целого» [7, с. 125-126].

Н. К. Гарбовский предостерегает, что замена термина *адекватный* русским *полноценный* приведет к возникновению новых вопросов. Ученый предлагает отказаться от него. Вместо него, считает Н. К. Гарбовский, в теории перевода появляется термин *равноценный*, который В. Н. Комиссаров включил даже в определение понятия *перевод*.

Неотъемлемой частью теории эквивалентности Н. К. Гарбовский считает и проблему «ложных друзей переводчика».

В науке о переводе неоднократно подвергалась анализу теория закономерных соответствий Я. И. Рецкера. Данная теория была пополнена и совершенствована самим Я. И. Рецкером, по поводу нее были высказаны критические замечания, на наш взгляд, существенно не снижающие её научную ценность. «Теория закономерных соответствий, - писал Я. И. Рецкер, - должна устанавливать определенные параметры, внутри которых может осуществляться выбор вариантов перевода» [6, с. 8]. В ней рациональным зерном являются указанные выше параметры, право переводчика на выбор вариантов перевода, «закономерности переводческого процесса, основанные на функциональной зависимости», и мысль о том, что при переводе следует брать во внимание «действия одних и тех же факторов логико-семантического порядка для передачи одного и того же смыслового содержания» [Там же]. Какое место отводится в теории Я. И. Рецкера вопросу об эквивалентности? Главное в этой теории классификация соответствий, что следует взять во внимание в процессе переводческой деятельности: «1) эквиваленты, установившиеся в силу тождества обозначаемого, а также отложившиеся в традиции языковых контактов; 2) вариантные и контекстуальные соответствия и 3) все виды переводческих трансформаций» [Там же, с. 9]. Первым пунктом, как видим, указаны эквиваленты. Под ними имеются в виду постоянные соответствия, для которых контекст не играет никакой роли.

Оценочной категорией для Я. И. Рецкера является термин *адекватный*. «Поскольку критерием адекватности может быть лишь соответствие частице действительности, описанной в оригинале, равноценность средств определяется, если не тождеством, то максимальным приближением полученного результата к воздействию оригинала. Анализ любого перевода, выполненного на высоком уровне мастерства, показывает, что основа установления равноценности языковых средств может быть только функциональная, а не формальная» [Там же] Из цитаты вытекает, что Я. И. Рецкер признает функциональную, а не формальную основу установления равноценности.

Выводы:

Таким образом, мы пришли к выводу о том, что проблема эквивалентности и адекватности перевода относится к разряду наиболее сложных, что до сих пор среди теоретиков и практиков перевода нет единого мнения на вопрос об оценочных категориях теории перевода. Каждый из приведенных авторов заложил основы собственной концепции адекватности и эквивалентности перевода. Вероятно, нужно время, чтобы оно само сделало теоретический выбор, а практика подтвердила какой из предложенных вариантов определения качества перевода наиболее эффективный и дееспособный.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Артемьева И. Н. Теория и практика перевода: учеб. пособие. – СПб. : РГГМУ, 2020. – 130 с.
2. Ахтарони адаб. Ҷилди 8. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 6 – Душанбе: Адиб, 2008. - 480 саҳ.
3. Гарбовский Н. К. Теория перевода. – Издательство Московского ун-та, 2007. -543 с.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Курс лекций. – М. : ЭТС. - 1999. -192 с.

5. Лотман Ю. М. Люди и знаки. / В кн. Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2010. – 551 с.
6. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. – М. : Международные отношения, 1974. - 216 с.
7. Фёдоров А. В. Основы общей теории перевода. – М., 1983. - 400 с.
8. Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома: Иборат аз нӯҳ ҷилд. Ҷилди II – Душанбе: Адиб, 1987. – 320 с.
9. Фирдоуси А. Шах-наме. т. 1-2, пер. В. В. Державина и С. И. Липкина. Вступ. ст. И. С. Брагинского, подгот. текста и прим. М. -Н. О. Османова, – М., 1964. Электронный ресурс: https://vk. com/@-220134873-abulkasim-firdousi-biblioteka. (Дата обращения: 28. 04. 2024).
10. Фирдоуси. Шахнаме. Том четвертый. От царствования Лохраспа до царствования Искандера. Пер. Ц. Б. Бану-Лахути, коммент. В. Г. Луконина, ред. текста А.А. Азер. Второе издание, исправленное. Научно-издательский центр «Ладомир» - Наука. М., - 1994. – 464 с.
11. Шарипов В. А. Пример сравнительного анализа русских переводов «Шахнаме А. Фирдоуси (Ц. Бану и И. Сельвинский). / В кн. : Стратегии и тренды развития журналистики, филологии и лингводидактики: Материалы Международной научно-практической конференции. – Душанбе: РТСУ, 2023. – 373 с.
12. Шарипов В. А. Синтаксис и стиль подлинника и русского перевода «Шахнаме» А. Фирдоуси. // «I Международное книжное издание стран Содружество Независимых Государств / «ЛУЧШИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ – 2024»: I международная книжная коллекция научных работ ученых – Астана, 2024 г. – 119 с. С. 24-29.
13. Шарипов В.А. Лексические стилистические средства в русском переводе «Шахнаме» Фирдоуси. //Вестник РТСУ. №3 (85) – 2024 г. С. 210-219.
14. Шарипов В. А. «Шахнаме» Фирдоуси в русских переводах Михаила Лозинского. «Вестник ТГУПБП», выпуск 2 (103) 2025 г. С. 78-90
15. https://studfile. net/preview/8951595/page:33/ (Дата обращения: 29. 08. 2025 г.)
16. https://ru. wikipedia. org/wiki (Дата обращения: 07. 08. 2025).

К ВОПРОСУ ОБ ЭКВИВАЛЕНТНОМ И АДЕКВАТНОМ ПЕРЕВОДЕ

Статья посвящена аналитическому рассмотрению категорий эквивалентный и адекватный перевод, носящих оценочный характер. В деле оценки качества перевода подавляющая часть специалистов в области теории и практики перевода и переводческой критики обращается к этим понятиям. Объем статьи не позволил автору углубиться в историю вопроса, однако на примере изучения теоретических воззрений ученых последних десятилетий он приходит к мысли, что А. В. Фёдоров, Я. И. Рецкер, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, И. Н. Артемьева, Л. С. Бархударов и некоторые другие заложили основы собственной концепции адекватности и эквивалентности перевода. Вероятно, нужно время, чтобы оно само сделало теоретический выбор, а практика подтвердила, какой из предложенных вариантов определения качества перевода наиболее эффективный и дееспособный.

Ключевые слова: адекватный, эквивалентный перевод, оценка качества перевода, А. В. Фёдоров, Я. И. Рецкер, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, И. Н. Артемьева, Л. С. Бархударов

Сведения об авторе: Шарипов Васид Абдухаликович, канд. пед. наук, доцент кафедры русской и зарубежной литературы ГОУ «ХГУ имени академика Бабаджана Гафурова» (Худжанд, Таджикистан), E. mail: saripovvosid@mail. ru, тел. 92-770-02-30

ОИДИ ТАРҶУМАИ ЭКВИВАЛЕНТӢ ВА АДЕКВАТӢ

Мақола ба таҳлили категорияҳои тарҷумаи эквивалентӣ ва адекватӣ, ки хусусияти арзёбонӣ доранд, бахшида шудааст. Дар арзёбии сифати тарҷума қисми зиёди мутахассисон дар соҳаи назария ва амалияи тарҷума ва интиқоди он ба ин мафҳумҳо мурочиат мекунанд. Ҳаҷми мақола ба муаллиф имкон надод, ки бо таърихи масъала амиқ шиносӣ пайдо кунад, аммо дар натиҷаи омӯзиши назарияҳои олимони даҳсолаи охир ӯ ба хулоса мерасад, ки А. В. Фёдоров, Я. И.

Ретскер, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, И. Н. Артемева, Л. С. Бархударов ва баъзе дигарон асосҳои консепсияи адекватӣ ва эквивалентии тарҷумаи худро гузоштаанд. Шояд, вақти лозим аст, то ки он худаш интихоби назариявиро кунад ва амалияи тарҷума тасдиқ кунад, кадом варианти пешниҳодшудаи таърифи сифати тарҷума самаранок ва қобили иҷро мебошад.

Калимаҳои калидӣ: адекватӣ, тарҷумаи эквивалентӣ, арзёбии сифати тарҷума, А. В. Фёдоров, Я. И. Ретскер, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, И. Н. Артемева, Л. С. Бархударов

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Васид Абдухалиқович, н. и. п., дотсенти кафедраи адабиёти рус ва хориҷаи МДТ "ДДХ ба номи акад. Бобоҷон Ғафуров" (Хуҷанд, Тоҷикистон), E. mail: saripovvosid@mail. ru, тел. 92-770-02-30

ON THE QUESTION OF EQUIVALENT AND ADEQUATE TRANSLATION

The article is devoted to an analytical examination of the categories of equivalent and adequate translation, which have an evaluative nature. In assessing the quality of translation, the overwhelming majority of specialists in the field of translation theory and practice and translation criticism turn to these concepts. The volume of the article did not allow the author to delve into the history of the issue, but using the example of studying the theoretical views of scientists of recent decades, he comes to the conclusion that A. V. Fedorov, Ya. I. Retsker, V. N. Komissarov, N. K. Garbovsky, I. N. Artemyeva, L. S. Barkhudarov and some others laid the foundations of their own concept of the adequacy and equivalence of translation. It probably takes time for it to make a theoretical choice itself, and for practice to confirm which of the proposed options for determining translation quality is the most effective and efficient.

Keywords: adequate, equivalent translation, translation quality assessment, A. V. Fedorov, Ya. I. Retsker, V. N. Komissarov, N. K. Garbovsky, I. N. Artemyeva, L. S. Barkhudarov

Information about athor: Sharipov Vosid Abdukholikovich, candidate of pedagogy, associate professor of Russian and Foreign Literature department under the SEI "KhSU named after academician B. Gafurov" (Khujand, Tajikistan), E. mail: saripovvosid@mail. ru, тел. 92-770-02-30

УДК: 811.222.0'282:811.222.0'373

ЛАҲҶАВУ ГӮЙИШҲО ҲАМЧУН МАНБАИ РУШДИ ТАКМИЛИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН

Шердилова С.Ф.

Институти технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъии

Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Лаҳҷаҳову гӯйишҳо хусусан, шеваҳо бо мавҷудият ва таърихи чандҳазорсолаи худ барои забони ҳар халқу миллат мисли ганҷи бебаҳо арзиш дошта, ҳамчун мадраки забонӣ сарчашмаи мардумшиносӣ ва таърихӣ хизмат менамоянд. Лаҳҷаву гӯйишҳо ин забону сарнавишти воқеии мардум ба шумор рафта, дар мисоли вожаҳо зоҳир гардида, таърихи соҳибони шева ва чигунагии рӯзгории мозии онҳоро равшан месозанд. Ҳар як вожаи шева ёдгории беназири забони ниёгони куҳан ба шумор рафта, чун як ганҷи бебаҳо арзишманд ҳастанд. Ин ганҷи бебаҳо ва ин вожаҳои шеваву гӯйишҳои забон бояд мисли ёдгории осорхонаҳо мавриди нигаҳдорӣ барои ояндаҳо барои таърихи забон нигоҳ дошта шаванд.

Яке аз омилҳои муҳими ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон-лаҳҷаву гӯйишҳо мебошанд, ки ҳамчун пояи ибтидоии ташаккули забони адабӣ нақши калидӣ доранд.

Лаҳҷаву гӯйишҳои забони тоҷикӣ таърихи зиндаи халқи тоҷик маҳсуб ёфта, дар онҳо тамоми таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиву маишии мардум инъикос меёбад. Аз ин рӯ, дар лаҳҷаву гӯйишҳо роҷеъ ба ҳама самту паҳлуҳои зиндагии одамон калимаву ибораҳое ба кор мераванд, ки талаботи соҳибони худро дар ҷодаи муошират дар давоми садсолаҳо таъмин менамоянд. Гӯйишҳои забони тоҷикӣ аз манбаъҳои муҳими ташаккул ва рушду нумӯи забони адабии тоҷик маҳсуб меёбанд.

Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маърӯзаи худ бахшида ба Рӯзи забон чунин менигорад: «Лаҳҷаҳо яке аз муҳимтарин манбаъҳои такмили забон буда, адибони гузашта ва муосири мо бо истифода аз захираҳои ин ганҷина луғату истилоҳоти фаровонеро ба забони меъёр ворид карданд. Аз ин рӯ, забоншиносон ва лаҳҷашиносон бояд ин сарвати бебаҳоро мавриди омӯзишу баррасии

ҷиддӣ қарор диҳанд ва забони адабиро аз дурдонаҳои он такмил диҳанд ва ғанӣ гардонанд» [Эмомалӣ Раҳмон 24. 07. 2008]. Ҳамин дастури Президент водор намуд, ки луғати ҳар як лаҳҷаи забони тоҷикӣ дар алоҳидагӣ ба таври мушаххас мавриди баррасӣ қарор гирад.

Ҳақиқатан ҳам имконияти захираи луғавии луғати лаҳҷаҳо ва гӯйишҳои забони тоҷикӣ хеле фаровон буда ва лаҳҷаҳову гӯйишҳо дар ҳар мавриди мусоид метавонанд вожаҳои софи таркиби худро ба ихтиёри забони адабӣ гузоранд.

Алалхусус, ҳоло ки забони тоҷикӣ дар Тоҷикистони мо мақоми давлатӣ гирифта ва бахши адабии он эҳтиёҷ ба меъёрҳои худӣ дорад ва тақозо менамояд, ки луғати ҳар як лаҳҷаи забони тоҷикӣ ба таври алоҳида мавриди пажӯҳиш ва таҳқиқи амиқ қарор гирад ва ба ин восита калима ва таркибу ибороти худӣ ҷойгузини унсурҳои нодаркори иқтибосӣ, воҳидҳои услубан ба меъёр номувофиқ ва дурушт ва аз нигоҳи бадеӣ хароб ба забони адабӣ бештар ворид карда шаванд.

Зеро лексикаи лаҳҷаву гӯйишҳо аз вожаҳои қадимӣ, куҳнашуда, ки дар онҳо тарзи зиндагӣ, расму оин, анъана, урфу одат таҷассум ёфтаанд, саршор аст ва ба ин восита ба таъриху этнографияи халқи тоҷик шинос кардани мардум, бахусус аҳли илм, аз аҳаммият холӣ нест.

Масъалаи таҳқиқи лексикаи гӯйишҳои ин ё он шева дар лаҳҷашиносии тоҷик аз масъалаҳои муҳим ва рӯзмарра маҳсуб мешавад. Шеваҳои забони тоҷикӣ, ки дар асоси лаҳҷаю гӯйишҳои алоҳида сар мезананд, яке аз сарчашмаҳои асосии рушди таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ва таҳкурсии он ба шумор мераванд, зеро онҳо бо ҳаёт ва таърихи халқи тоҷик алоқаи ногусастанӣ доранд. Забони адабӣ ҷойи холигии таркиби луғавии худро ҳамеша аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи шеваҳо пурра мекунад, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам ривоҷ дорад. Ин як воситаи асосии ба меъёрҳои солим табдил ёфтани воҳидҳои шевагӣ дар забони адабист. Дар луғати лаҳҷаҳо, ба қавли Ф. П. Филин, “таърихи чандинасраи халқ инъикос ёфтааст” [6, с. 52]. Воқеан, таърихи забон ва урфу одатҳои миллӣ дар шеваю лаҳҷаҳо бештару беҳтар маҳфуз мондаанд. Вале дар шевашиносии тоҷик масъалаи лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз назари этнолингвистӣ ҳанӯз пурра омӯхта нашудааст.

Лаҳҷаву гӯйишҳои тоҷикӣ таърихи зиндаи халқи тоҷик маҳсуб меёбанд ва лаҳҷаву гӯйишҳо тамоми таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангию маишии мардум инъикос меёбанд. Аз ин лиҳоз, дар онҳо роҷеъ ба ҳама самту паҳлуҳои зиндагии одамон калимаву ибораҳое ба кор мераванд, ки талаботи соҳибони худро дар ҷодаи муошират дар давоми садсолаҳои зиёд таъмин менамоянд.

Зарурати омӯзиш ва таҳқиқи лаҳҷаҳо дар суханронии Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба Рӯзи забон чунин барҳақ таъкид гардидааст: «Лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ ганҷинаи пурфайзи забони модарӣ ба ҳисоб мераванд. Дар таркиби шеваҳо ҳазорон калимаҳои асилу ноби тоҷикӣ мавҷуданд, ки бо сабабҳои гуногун аз доираи истеъмол берун мондаанд. Зимни таҳқиқоту ҷустуҷӯҳои илмӣ чунин калимаҳоро аз дохили шеваҳо дарёфт карда, онҳоро ба доираи муомилоти забони адабии тоҷик ворид намудан лозим аст. Бештари мафҳумҳои наве, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ роҳ меёбанд, натиҷаи пешрафту дигаргуниҳои ҷаҳони имрӯза мебошад» [5, 49]. Албатта, пешрафти босуръати илму техника, раванди ҷаҳонишавӣ фаъол будани шабакаҳои иҷтимоӣ дар замони муосир яке аз роҳҳои иқтибос шудани калимаҳои забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ мебошад.

Мусаллам аст, ки яке аз манбаи ғанӣ гаштани лексикаи забони адабӣ ин гӯйишҳо ва лаҳҷаҳо мебошанд. Аз ин рӯ, лаҳҷаҳоро беҳуда «хазинаи нодир» -и забон нагуфтаанд, аммо бояд қайд намуд, ки ин як тарафи масъала аст. Аз ҷониби дигар забони адабӣ низ ба гӯйишҳою лаҳҷаҳо таъсири худро мерасонад. Яъне, аз забони адабӣ низ вожаҳои зиёд ба лаҳҷаҳо ворид мегарданд. Вале ҳар лаҳҷа онҳоро дар қолаби гуфтории худ коркард мекунад.

Масъалаи пажӯҳиши лаҳҷаҳои маҳаллӣ, дарёфти калимаҳои аслии забон, ки дар муҳити гӯйишҳо маҳфуз мондаанд ва хусусан, истилоҳоти касбӣ дар “Барномаи рушди

забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” таъкид гардидааст. Ҳамчунин, омӯзиши лаҳҷаҳо бо мақсади рушду такмили таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” низ пешбинӣ шудааст.

Муҳтарам Ҳотам қайд менамояд, ки шеваҳо бо мавҷудият ва таърихи чандинҳазорсолаи худ барои забони ҳар халқу миллате мисли ганҷи шойгону бебаҳо арзиш дошта, на танҳо ҳамчун мадраки забонӣ, балки ҳамчун сарчашмаи мардумшиносӣ ва таърихиву ҷуғрофиё хизмат менамоянд. Шева ин забону сарнавишти воқеии халқ ба шумор рафта, дар мисоли вожаҳо, номи одамон, ҷойномҳо, номи ашё ва зарфҳо, номи дарахту растаниҳо зоҳир гардида, дар маҷмуъ, таърихи соҳибони шева ва чигунагии рӯзгори мозии онҳоро равшани месозад. Ҳар як вожаи шева ё лаҳҷа ёдгории беназири забони ниёгони куҳан ба шумор рафта, мисли як сиккаи тилло, мисли як табарчаи биринҷӣ ё шамшери фӯлодие, ки аз ҳафриёти бостоншиносӣ пайдо мегарданд, арзишманд аст. Ин вожаҳои шеваҳои забон бояд мисли ёдгории осорхонаҳо мавриди нигаҳдорӣ ва ҳифзу муроқибат қарор ёбанд. Воқеан, шеваю лаҳҷаҳо мисли осорхонаи зиндаи ҳар як халқу миллатанд.

Мусаллам аст, ки яке аз манбаи ғанӣ гаштани лексикаи забони адабӣ ин гӯйишҳо ва лаҳҷаҳо мебошанд. Аз ин рӯ, лаҳҷаҳоро беҳуда «хазинаи нодир»-и забон нагуфтаанд, аммо бояд қайд намуд, ки ин як тарафи масъала аст. Аз ҷониби дигар забони адабӣ низ ба гӯйишҳою лаҳҷаҳо таъсири худро мерасонад. Яъне, аз забони адабӣ низ вожаҳои зиёд ба лаҳҷаҳо ворид мегарданд. Вале ҳар лаҳҷа онҳоро дар қолаби гуфтории худ коркард мекунад.

Дар воқеъ ҳанӯз устод Садриддин Айнӣ дар даврони худ қайд карда буданд, ки яке аз роҳҳои пурра гардонидани забони адабии тоҷик ин истифодаи луғатҳои маҳаллӣ мебошад, ки то айни замон ин суханони устод Айнӣ арзиши худро гум накардаанд. Албатта дар лаҳҷаву шеваҳо калимаҳое мафҳуз мондаанд, ки аз давраи пешини рушди забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд ва ин навъи калимаҳоро пайдо намуда, ба аҳли илм пешниҳод кардан аз аҳамият холӣ нест.

Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ки яке аз шохаҳои бузурги гуфтори омиёнаи тоҷикӣ ба шумор меравад, чандин лаҳҷаву гӯйишҳои маҳаллиро фаро мегирад, ки ҳар кадоме дорои вижагиҳои сохторию корбурди худ буда, дар муҳити хоси таърихӣ –табиӣ ва этнографӣ ташаккул ёфтаанд. Дар байни ин гӯйишҳо аз лиҳози илмӣ, бахусус, он лаҳҷаҳои қобили таваҷҷуҳ мебошанд, ки аз дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ инзиво гирифта, дар муҳити забонҳои ғайритоҷикӣ ба кор мераванд ва аз ин рӯ, дар миёни лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ бо бисёр хусусиятҳои хоси диалектологии худ тафовут пайдо кардаанд [4, с. 4].

Лаҳҷаҳои ҷанубӣ асосан дар мавзеъҳои кӯҳдоман, миёни талу теппаҳо, қад-қади соҳилҳо доман густурда, имрӯз аз софтарин лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ шинохта шудаанд. Сабаб дар он аст, ки муҳити кӯҳистон бо ҳама мушкилоте, ки дорад, онҳоро аз ихтиллот бо забонҳои ғайр ҳифз намуд. Инро устод Садриддин Айнӣ дақиқ намуда, менависад, ки “Забони кӯҳистони тоҷик забони форсии сода, аз такаллуфоти арабӣ холӣ, бо луғатҳои арабии ношунида халт наёфта ва ба сарфу наҳви форсӣ мувофиқ аст” [1, с. 200].

Воқеан, забону лаҳҷаҳо, ки дар даврaҳои муайяни таърихӣ пайваста дар роҳи рушд қарор доштанд, дар омезиш бо гуфтори форсӣ ташаккулу таҳаввули лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикиро таъмин намудаанд.

Чи хеле ки ба ҳамагон маълум аст, дар кишварамон аз ҷониби олимон роҷеъ ба шеваҳои забони тоҷикии маҳалҳои гуногуни кишвар ва берун аз он як силсила таҳқиқотҳо амалӣ гардидаву китобу рисолаҳо ба нашр расидаанд. Аммо ҳанӯз ҳам тамоми хусусиёту паҳлӯҳои шеваҳо, аз ҷумла мансуби кадом давраи таърихӣ, ё кадом забонҳои таърихӣ будани онҳо, инчунин этимологияи онҳо пурра омӯхта нашудааст ва аз ҷиҳати этнолингвистӣ ҳам пурра таҳқиқ нашудаанд. Имрӯз як луғати этимологӣ ҳам барои забони адабӣ ҳам барои вожаҳои шевагӣ хеле зарур аст. Зеро дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва таҳдиди он ба забонҳои миллӣ пурра ва ҳаматарафа омӯхтани лексикаи гӯйишу лаҳҷаҳо айни муддаост.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар

суханрониҳояшон қайд намудаанд, ки «Ҳарчанд то истиқлолият тавассути омӯзиши асотир, фолклор, этнография ва этимологияи мардуми тоҷик корҳои назаррас ба анҷом расида бошанд ҳам, аммо паҳлӯҳои норавшан дар ин самт ҳоло низ ба мушоҳида мерасанд. Ҳамзамон, қисми зиёди маводе, ки дар осорхонаҳо ва озмоишгоҳҳои илмию пажӯҳишӣ ҷамъоварӣ шудаанд, то ҳанӯз бе таҳқиқу баррасӣ мондаанд ва баъзе аз онҳо дар ҳолати нобудшавӣ қарор доранд.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки то имрӯз луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз нигоҳи мавзуъ ба таври пурра ва мукаммал омӯхта нашудааст. Дар ҳоле ки дар забоншиносии тоҷик ин яке аз масъалаҳои ниҳоят муҳим ва мубрам маҳсуб меёбад.

Ин гуна таҳқиқотҳо барои мо маводи бисёр ҷолиб ва нодир дода, ҳам аз нигоҳи сохтор ва ҳам аз нигоҳи вожаҳо, бисёр чизҳое, ки аз назари мо пинҳон мондаанд, ё ки дар забони классикии мо имрӯз истифода намешаванд, барои шарҳу тавзеҳаш барои эзоҳ барои тафсираш мо душворӣ мекашем, дар ҳамин гуна мавридҳо ин гуна таҳқиқотҳо бисёр муҳим ҳастанд ва аҳаммияти махсус доранд.

Таркиби луғавии лаҳҷаҳои маҳаллӣ тағйирёбанда буда, мудом дар ҳоли рушд қарор дорад ва пайваста ба таъсири забони адабӣ, лаҳҷаҳои ҳамшафату ҳамгурӯҳ ва забонҳои ҳамсоя дучор мешавад. Дар лаҳҷаҳо раванди куҳнашавии вожаҳо, мавриди истеъмол қарор гирифтани калимаву ибораҳои нав, роҳ ёфтани воҳидҳои луғавии иқтибосӣ ва ҳазм гардидани онҳо дар муҳити лаҳҷа тезтар сурат мегирад.

Таркиби луғавии лаҳҷаҳо аз қабати гуногуни калимаҳо иборат аст. Дар он калимаҳои умумитоҷикӣ вожаҳои хоси лаҳҷа ва калимаҳои иқтибосӣ мақоми бориз доранд. Калимаҳои умумитоҷикӣ, ки онҳо таърихан сирф моли забони тоҷикҳ ба ҳисоб мераванд, дар ташаккулу таҳаввули луғати лаҳҷаҳо, сохтани вожаҳои нав ва ба маънои нодир корбаст шудани калимаҳо мавқеи ниҳоят барҷаста доранд.

Таҳқиқи лексикаи шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ на фақат барои рушди забони адабӣ, балки барои инкишофи таърихшиносӣ, этнография ва, хусусан, барои муайян намудани масъалаҳои таърихи забони адабии тоҷик низ аҳаммияти калон дорад.

Омӯзиши лексикаи соҳавии гӯйишу лаҳҷаҳо аз як тараф, барои такмил додан ва пурра сохтани қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забони адабии тоҷик аҳаммият пайдо намоянд, аз тарафи дигар, барои тартиб додани луғатҳои соҳавӣ, истилоҳотӣ дар бахшҳои гуногуни касбу ҳунар ва ба тартиб даровардану рушд бахшидани ҷиҳатҳои маъноии истилоҳоти забони тоҷикӣ дар маҷмуъ аҳаммияти муҳим доранд. Барои таҳқиқи ҳамаҷонибаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва қонуниятҳои инкишофи он омӯзишу баррасии илмии лексикаи касбу ҳунар аҳаммияти муҳим дорад. Лексикаи касбу ҳунар дар забоншиносии тоҷик яке аз мавзуъҳои камтаҳқиқшуда ба шумор меравад. Дар ин бобат мақолаҳои алоҳида ба табъ расида, чанд рисолаи номзадӣ дифоъ шуда бошанд ҳам, ҳанӯз онҳо тамоми соҳаҳои касбу ҳунарро фаро гирифта наметавонанд.

Мардуми тоҷик низ ба мисли халқҳои дигар расму ойин, азову тӯй доранд, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо онҳо аз насле ба насле то замони мо расидааст. Расму анъанаҳо ва маросимҳои марбут ба маргу дафн аслан дар байни тамоми тоҷикон ҳамгун буда, дар баъзе маҳаллу минтақаҳо бо баъзе тафовутҳои ҷузъӣ фарқ мекунанд. Ин расму таомулҳо пеш аз марг, ҳангоми дар бистари беморӣ будани шахси миранда сар мешавад. Дар таркиби маросими мотам ва раванди азодорӣ дар байни тоҷикон расму оин ва маъракаҳое ҳастанд, ки реша ба таърихи гузашта доранд.

Омӯзиши лексикаи соҳавии гӯйишу лаҳҷаҳо аз як тараф, барои такмил додан ва пурра сохтани қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забони адабии тоҷик аҳаммият пайдо намояд, аз тарафи дигар, барои тартиб додани луғатҳои соҳавӣ, истилоҳотӣ дар бахшҳои гуногуни касбу ҳунар ва ба тартиб даровардану рушд бахшидани ҷиҳатҳои маъноии истилоҳоти забони тоҷикӣ дар маҷмуъ аҳамияти муҳим дорад.

Умуман лексикаи соҳавӣ ва мероси маънавии лаҳҷаҳо гуногун ва серпаҳлӯ буда, дорои манбаи бойи луғавӣ ва этнолингвистӣ мебошанд.

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки дар забоншиносии муосир бо ҳам барҳӯрд мекунанд,

робитаи забоншиносии қавмӣ (этнолингвистика) ва шевашиносӣ маҳсуб меёбад. Дар забоншиносии қавмӣ низ лексикаи шеваҳо, лаҳҷаҳо, гӯйишҳо, ки аз назари ҳудудӣ ва доираи паҳншавиашон аз якдигар фарқ мекунанд, таҳқиқ мешаванд.

Забонҳову шеваҳои аз гузаштагони тоҷикон боқимонда, забони тоҷикӣ, забони яғнобӣ ва забонҳои бадахшонӣ мероси гаронбаҳои миллати тоҷик мебошанд, ки то имрӯз ҳифз шудаанд. Таҳқиқу пажӯҳиши онҳо аз назари этнолингвистӣ дар забоншиносии яке аз масъалаҳои муҳим ва актуалӣ ба ҳисоб меравад.

Пешвои муаззами миллати тоҷик, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориё” қайд менамоянд: “Имрӯз Тоҷикистон аз ҷиҳати боигарии забони низ мисли як осорхонаи таърихи зинда аст. Чандин забонҳои қадимаи мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дар Бадахшон ва яғноби дар болооби Зарафшон ҳанӯз ҳам мавҷуданд. Ин забонҳо як озмоишгоҳи бебаҳои таърихи забон буда, онҳоро ҳифз кардан ва ҳарчи беҳтар аз лиҳози илмӣ, бахусус этнолингвистӣ, омӯхтан зарур аст” [15, с. 8].

Ба ҷуз ин ҳама, масоили этнолингвистии лексика дар забоншиносии тоҷик аз ҷониби муҳаққиқон А. Мирбобоев [1991], М. Аламшоев [2007], С. Матробиён [20012], Ш. Некӯшоева [2014], М. Броимшоева [2014], М. Бобомуродова [2012] ва дигарон таҳқиқ шудааст.

Таркиби луғати забони тоҷикӣ бахусус, лаҳҷаву гӯйишҳои он маҳсули таърихи гузашта ва имрӯзаи он ба шумор меравад ба таърихи халқи тоҷик алоқаманд мебошад, зеро ҳар як ҳодисаи таърихию фарҳангӣ, сиёсию иқтисодӣ ва динию мазҳабии халқ дар таркиби луғат инъикос мешавад. Таркиби луғат оинаи тараққиёти таърихии забон ба шумор рафта, дар он ҳам калимаҳои куҳна ва ҳам нав ҳам диалектизмҳои лексикиро дарёфт кардан мумкин аст.

Бояд зикр кард, ки иртиботи нутқи лаҳҷавӣ ба тафаккур ва олами рӯҳониву маънавии соҳибони лаҳҷа маҳз дар луғати он инъкос меёбад. Ин аст, ки луғат тамоми паҳлуҳои фаъолияти аҳли ҷомеаро фаро гирифта, ба ҳайси як қисмати махсуси забон ҳамеша дар ташаккулу таҳаввул ва рушду инкишофёбӣ қарор дорад.

Чи тавре ки ба ҳамагон аён аст таҳқиқу тадқиқи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз баррасии маводи лаҳҷаҳои алоҳида оғоз гардида, то ба дараҷаи омӯзиши муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмии лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ омада расид. Дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва таҳдиди он ба забонҳои миллӣ пурра ва ҳаматарафа омӯхтани лексикаи гӯйишу лаҳҷаҳо айни муддаост.

Забоншиносони тоҷик дар тӯли беш аз ним аср дар соҳаи пажӯҳиш ва таҳқиқи забони тоҷикӣ корҳои хеле шоёнро ба анҷом расонидаанд ва таҳқиқот низ бурдаистодаанд. Маводҳое, ки аз ҷониби шевашиносону лаҳҷашиносон ба табъ расидаанд, хусусиятҳои намоёни лаҳҷавӣ ва гурӯҳҳои асосии шеваҳои забони тоҷикиро ҳамчун системаи марзии забонӣ муайян карда метавонанд. Маводҳои ба дастомада ва далелҳои гирдовардашуда на танҳо барои таҳқиқи минбаъдаи лаҳҷаҳои таҳқиқ нашудаи забони тоҷикӣ, балки барои таълифи таҳқиқотҳое, ки хусусияти муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ-ҷамъбастӣ доранд низ имконияти хубе фароҳам овардаанд.

Лексикаи гӯйишу лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар мубодилаи афкор, муносибат ва гуфтугӯи байни одамон хизмат мекунанд. Аз ин ҷиҳат, ҳаматарафа омӯхтан ва дуруст таҳқиқ намудани лексикаи гӯйишу лаҳҷаҳо дар марҳилаи ҳозира яке аз мавзуъҳои мубрами шевашиносии тоҷик ба маҳсуб меёбад.

Таҳқиқи лексикаи шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ на фақат барои рушди забони адабӣ, балки барои инкишофи таърихшиносӣ, этнография ва, хусусан, барои муайян намудани масъалаҳои таърихи забони адабии тоҷик низ аҳамияти калон дорад. Таҳқиқи хусусиятҳои этнолингвистии гӯйишу лаҳҷаҳо имкон фароҳам меорад, то дарки олами атроф аз ҷониби гӯяндагони он, урфу одат, расму ойин, анъана ва фарҳанги онҳо амиқтару дақиқтар омӯхта шуда хусусиятҳои хосу умумии он муайян карда шавад.

Аз ин рӯ, таҳқиқу пажӯҳиши луғавии гуйишу лаҳҷаҳо барои нишон додани вазъи кунунии таркиби луғавии лаҳҷаву гӯйишҳо, муносибат онҳо бо дигар лаҳҷаҳои дуру наздик аз аҳамият холӣ нест.

Инкишофи забоншиносии тоҷик дар айни замон тақозо менамояд, ки луғати лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҳар чи қадар ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор гиранд ва аз захираи он калимаҳои ноб бисёртар гирд оварда шаванд, зеро маҳз чунин калимаҳо дар бобати тараққӣ намудани лексикаи забони адабии муосири тоҷик метавонанд такягоҳ бошанд. Устод Садриддини Айнӣ ин рӯйдоди воқеиро ба назар гирифта, дар вақташ нигошта буд, ки «хазинаи забони халқ ҳанӯз дарбаста ва дастнорасида истодааст. Аввалин вазифаи ташкилотҳое, ки дар ин соҳа кор мекунанд, ин хазинаро кушодан ва луғатҳои зиндаро аз байни халқ ғун карда бо як тадқиқи илмӣ онҳоро чоп намудан ва ба ин восита забонро, чунон ки тараққиёти имрӯза талаб мекунад, васеъ намудан аст» [2, 20]. Ин албатта дуруст аст, зеро дар таркиби шеваву лаҳҷаҳо ҳазорон калимаҳои ноби забони тоҷикӣ мафҳуз мондаанд, ки онҳоро бояд ба таркиби луғавии забони адабӣ ҷо кард.

Мо муҳаққиқон ва забоншиносонро зарур аст, ки ин дар самти шевашиносӣ, лаҳҷашиносӣ ва этнолингвистика таҳқиқот бурда паҳлӯҳои норавшани ин соҳаро муайян намуда, саҳми худро дар ин соҳа гузорем.

АДАБИЁТ:

1. Айнӣ С. Куллиёт. / С. Айнӣ. Ҷилди 9. – Душанбе: 1969. - 415 с.
2. Айнӣ С. Забони тоҷикӣ. Ахгари инқилоб. / С. Айнӣ. – Душанбе: 1974. – 264 с.
3. Матробиён С. Традиционные игры ваханцев. Этнолингвистическое иследованние / С. Матробиён. – Душанбе -Санк Петербург: Ирфон 2012. – 201 с.
4. Муминова С. Б. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон. /С. Б. Муминова. Дис. – Душанбе, 2023. -2017 с.
5. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Пайванд. – Душанбе: 2019, №4. – 128 с.
6. Филин Ф. П. Проект словаря русских народных говоров. / Ф. П. Филин. – М. Л: 1961. – 230. с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. ҷ. 1. – М: 1969. – 965 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. ҷ. 2. – М: 1969. – 965 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. ҷ. 1. – Душанбе: 2010. – 996 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. ҷ. 2. – Душанбе: 2010. -1095 с.
11. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2017. - 946 с.
12. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 2004. – 460 с.
13. Шердилова С. Ф. Таҳқиқоти этнолингвистии лексикаи гӯйиши тоҷикони водии Ғорон (аз гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ). /С. Ф. Шердилова. Авто. дис. - Душанбе: 2022. - 26 с.
14. Офаридаев Н, Шердилова С. Ф. Таснифоти мавзуии лексикаи гӯйиши тоҷикони Ғорон ва таҳлили этнолингвистии онҳо. / Н. Офаридаев, С. Ф. Шердилова. Паёми Донишгоҳи Хоруғ. Бахши “Филология”. 2022. №, 2 С. 61-74.
15. Эмомали Раҳмон, Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 2006.
16. Энсиклопедияи советии тоҷик, ҷ. 2. – Душанбе: 1980. – 634 с.

ЛАҲҶАВУ ГӮЙИШҲО ҲАМЧУН МАНБАИ РУШДИ ТАКМИЛИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН

Масъалаи таҳқиқи лексикаи гӯйишҳои ин ё он шева дар лаҳҷашиносии тоҷик аз масъалаҳои муҳим ва рӯзмарра маҳсуб мешавад. Шеваҳои забони тоҷикӣ, ки дар асоси лаҳҷаю гӯйишҳои алоҳида сар мезананд, яке аз сарчашмаҳои асосии рушди таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ва таҳкурсии он ба шумор мераванд, зеро онҳо бо ҳаёт ва таърихи халқи тоҷик алоҳаи ногусастанӣ доранд. Забони адабӣ ҷойи холигии таркиби луғавии худро ҳамеша аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи шеваҳо пурра мекунад, ки ин раванди таърихӣ имрӯз ҳам ривоҷ дорад. Ин як воситаи асосии ба меъёрҳои солим табдил ёфтани воҳидҳои шевагӣ дар забони адабист.

Таҳқиқи лексикаи шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ на фақат барои рушди забони адабӣ, балки барои инкишофи таърихшиносӣ, этнография ва хусусан, барои муайян намудани масъалаҳои таърихи забони адабии тоҷик низ аҳамияти калон дорад.

Лаҳҷаву гӯйишҳо ин забону сарнавишти воқеии мардум ба шумор рафта, дар мисоли вожаҳо зоҳир гардида, таърихи соҳибони шева ва чигунагии рӯзгории мозии онҳоро равшан месозанд. Ҳар як вожаи шева ёдгории беназири забони ниёгони куҳан ба шумор рафта, чун як ганҷи бебаҳо арзишманд ҳастанд.

Мусаллам аст, ки яке аз манбаъҳои ғанӣ гаштани лексикаи забони адабӣ ин гӯйишҳо ва лаҳҷаҳо мебошанд. Аз ин рӯ, лаҳҷаҳоро беҳуда «хазинаи нодир» -и забон нагуфтаанд, аммо ин як тарафи масъала аст. Аз ҷониби дигар, забони адабӣ низ ба гӯйишҳою лаҳҷаҳо таъсири худро мерасонад, яъне аз забони адабӣ низ вожаҳои зиёд ба лаҳҷаҳо ворид мегарданд. Вале ҳар лаҳҷа онҳоро дар қолаби гуфтории худ коркард мекунад.

Калидвожаҳо: Шева, лаҳҷа, гӯйиш, урфу одат, лаҳҷашиносон, таркиби луғавии забон, лаҳҷаҳои ҷанубӣ, таркиби луғавии забон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шердилова Сурайё Фармонбековна –Институти технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, и. в. дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзӣ. Суроға:734055, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Борбад 48/5, E-mai:l ssherdilova@bk. ru Тел: +(992) 902-68-88-84

ДИАЛЕКТЫ И ГОВОРЫ КАК ИСТОЧНИКИ РАЗВИТИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА ЯЗЫКА

Вопросы, связанные с исследованием лексики говоров того или иного наречия, являются одной из важных и насущных проблем таджикской диалектологии. Диалекты таджикского языка, делящиеся на наречия и говоры, представляют собой один из основных источников развития словарного состава таджикского литературного языка, так как они неразрывно связаны с жизнью и историей таджикского народа. Диалекты, являясь одной из ветвей общенародного таджикского языка, составляют основу национального литературного языка. Пустоты словарного состава литературный язык постоянно пополняет за счет общих элементов диалектов, и этот исторический процесс находится в развитии и сегодня. Данный процесс является одним из основных способов преобразования диалектических единиц в здравые нормы литературного языка.

Исследование лексики таджикских наречий и диалектов значимо не только для развития литературного языка, но также играет важную роль в совершенствовании историографии, этнографии и, в особенности, в определении проблем истории литературного таджикского языка.

Диалекты и наречия — это реальный язык и судьба народа, они появляются на примере слов, проясняют историю владельцев стиля и образ их современной жизни. Каждое слово диалекта считается уникальным памятником языка древних предков и ценно как бесценное сокровище.

Известно, что одним из источников пополнения и обогащения лексики литературного языка являются говоры и диалекты. Неслучайно, диалекты называют «бесценным кладезем» языка, но это одна сторона проблемы. С другой стороны, литературный язык также оказывает своё воздействие на говоры и наречия, то есть благодаря литературному языку многие слова переходят в наречия и говоры. Однако носители каждого диалекта используют их в формах своего разговорного языка.

Ключевые слова: диалект, наречие, говор, обычаи, диалектологи, лексический состав языка, южные диалекты, лексический состав языка.

Сведения об авторах: Шердилова Сурайё Фармонбековна – Институт цифровых технологий и искусственного интеллекта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кондидат филологических наук, и. дотцент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук, Адрес:734024, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Борбад 48/5. E-mail ssherdilova@bk. ru Тел: +(992) 902-68-88-84

DIALECTS AND DIALECTS CUSTOMS, AS SOURCES OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE LEXICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE

Questions related to the study of the vocabulary of dialects of a particular dialect are one of the important and pressing problems of Tajik dialectology. Dialects of the Tajik language, divided into adverbs and dialects represent one of the main sources of the development of the vocabulary of the Tajik literary language, as they are ine xtricably linked with the life and history of the Tajik people. Dialects, being one

of the branches of the national Tajik language, constitute the basis of the national literary language. The literary language constantly replenishes the voids of the vocabulary at the expense of common elements of dialects, and this historical process is still developing today. This process is one of the main ways of converting dialectical units into sound norms of the literary language.

The study of the vocabulary of Tajik dialects and dialects is significant not only for the development of the literary language, but also plays an important role in improving historiography, ethnography and, in particular, in identifying problems in the history of the literary Tajik language.

Dialects and adverbs are the real language and fate of the people, they appear in the example of words, clarify the history of the owners of the style and the way of their modern life. Each word of the dialect is considered a unique monument of the language of ancient ancestors and is valuable as a priceless treasure.

It is known that one of the sources of replenishment and enrichment of the vocabulary of a literary language is dialects. It is no coincidence that dialects are called the "priceless treasure" of language, but this is one side of the problem. On the other hand, the literary language also has an impact on dialects and dialects, that is, thanks to the literary language, many words turn into dialects and dialects. However, speakers of each dialect use them in forms of their spoken language.

Key words: dialect, adverb, dialect customs, dialectologists, lexical composition of the language, southern dialects, lexical composition of the language

Information about the author: Sherdilova Surayo Farmonbekovna Institute of Digital Technologies and Artificial Intelligence of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, a. associfte professor at the Department of Humanities and Natural Sciences Addres:73455, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Str., 48/5 a. E-mail ssherdilova@bk.ru Тел: +(992) 902-68-88-8

УДК 81-119

СЕМАНТИКО-КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА MĪZDOW «СТРОИТЬ» В ШУГНАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Шонизорова М.А.

Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева

Когнитивная лингвистика изучает проблемы языковой картины мира, фокусируясь на когнитивных структурах и процессах, присущих человеку. Согласно Е. С. Кубряковой, она открывает широкие перспективы для понимания языка в его многообразных связях с мыслительными и познавательными процессами, а также с лежащими в их основе механизмами и структурами [6]. Когнитивная семантика, как часть когнитивной лингвистики, носит объяснительный характер и стремится раскрыть ментальную репрезентацию языкового знания, его когнитивную переработку и суть «когнитивной действительности» [4, 22]. Основной объект исследования здесь – значение слова. Н. Н. Болдырев определяет когнитивную семантику как теорию концептуализации и категоризации, объясняющую, как человек воспринимает и осмысливает мир, реализуя свой познавательный опыт в языковых значениях [2].

В рамках когнитивной лингвистики глаголы действия, включая те, что описывают создание и манипуляцию объектами, часто анализируются через концептуальные метафоры, где физические действия расширяются на абстрактные сферы. Эти глаголы отражают фундаментальные когнитивные модели мира, концептуализируя процессы создания как манипуляцию материей или инкрементальный рост. Настоящая статья представляет глубокий когнитивный анализ шугнанского глагола mīzdow (строить, создавать, сооружать), а также аналогичных глаголов в русском и английском языках. Помимо шугнанского языка, мы усмотрели аналогичный глагол также в русском и английском языках. Для анализа использовались трехтомные словари Д. Карамшоева, словарь фразеологизмов Ш. Мирзоева, четырёхязычный фразеологический словарь Ш. Аламшоева. Кроме того, для объяснения русского и английского значений глагола привлекались двуязычные и толковые онлайн-словари этих языков. Такой подход позволил провести сравнительное исследование, раскрывающее семантические и культурные

особенности глаголов в контексте когнитивной лингвистики. Глагол mīzdow относится к акциональным глаголам активного действия, обозначающим целенаправленные физические процессы, такие как строительство, изготовление и резка [5, с. 246] и в английском языке означает build, который концептуализирует создание как процесс накопления и структурирования, с широкими метафорическими расширениями, отражающими культурные различия в восприятии труда и развития.

Как уже отмечали, глагол mīzdow и его производные формы (mīzdām, mīzǰ, mīzd, mīzdow) в шугнанском языке является акциональным глаголом, обозначающим активное действие по созданию или трансформации объектов. В когнитивном плане он концептуализирует процесс как физическое манипулирование материалом, отражая модель мира, где создание – это трудоемкое, целенаправленное усилие. Глагол преимущественно переходный, требующий объекта, и утрачивает эту связь в переносных значениях, становясь неакциональным (т. е. без объекта). Это соответствует прототипической категории акциональных глаголов, где действие включает агента, объект и результат.

Основное значение этого глагола «строить» или «сооружать», подразумевая возведение структур. В когнитивной перспективе это отражает метафору "создание есть строительство", где объект (дом, дорога, мост и т. д.) служит фокусом трансформации. Например: čīd mīzdow "строить дом", который делает фокус на доме как объекте, pūnd mīzdow — "строить дорогу", аналогично, акцент идет на сооружении: mi xu čīd tīrām ayaldavo čūdat mīzdām "мы над этим своим домом усердно трудились и вот достроили" [5, 246] подчеркивается процесс труда и завершение, иллюстрируя концепцию "трудового усилия" как ключевого компонента создания.

Расширенное значение этого глагола в шугнанском языке является "делать", "выделывать" или "изготовлять", концептуализируя создание как обработку сырья. Это расширяет метафору на домен ремесла, где материал преобразуется в продукт: Например, yamanden dar waqti qadīm sipin ziwosčat, sipunen mīzǰ "в прошлые времена добывали железо и изготовляли наконечники сох (из него)"; здесь акцент на обработке, подчеркивая трансформацию сырья в инструмент или δůγām mīzd, maskāyām zoẋ "мы сбивали кислое молоко, получили сливочное масло" [5, с. 246]; трансформация продукта идет через физическое действие, концептуализируя процесс как "механическое манипулирование" для достижения результата.

Другое значение данного глагола в шугнанском языке демонстрируется как "рубить" или "мелко резать" (лапшу, дрова), где действие включает разделение материала. Это расширяет метафору на домен разрушения для создания формы, подчеркивая контроль над материей, например: mām oši čāy ***mīzd*** "кто *нарезал* эту лапшу" резка понимается как создание формы, где разделение ведет к новому объекту или wuzta ***žīz mīzdow*** sām "я пойду *рубить дрова*" рубка как подготовка материала, иллюстрируя подготовительный этап создания.

В переносном значении с сочетании xu mīzdow "строить из себя", "заноситься", "корчить из себя кого-либо" глагол утрачивает связь с конкретным объектом и целенаправленность, становясь неакциональным. Это отражает метафору поведения как "строительства" идентичности, где личность концептуализируется как искусственная конструкция. Например: aro tu yakbor xu γin lu, yāyi xu čīz mīzǰ… "слушай, ты разок скажи своей жене, что она из себя корчит" [5, с. 246]; поведение объясняется как искусственное создание образа, подчеркивая социальную конструкцию эго.

В прямом значении mīzdow остается глаголом конкретного физического действия, как в wuzum čīd xurd mīzd "Я построил себе дом", где объект (дом) является результатом. В переносном: tu nafām čīz as xundi mozi "не знаю, что ты из себя строишь", фокус на абстрактном "строительстве" эго, иллюстрируя расширение метафоры от материального к социальному.

Английский глагол build (строить, создавать) концептуализирует создание как инкрементальный процесс накопления и структурирования, часто с метафорами роста и развития. В отличие от шугнанского глагола mīzdow, который фокусируется на физической

трансформации, английский глагол build подразумевает поэтапное добавление элементов, что делает его более абстрактным и универсальным. Это отражает культурную модель, где развитие является постепенный рост, а не одномоментная трансформация [9].

Основное значение "строить", концептуализируя процесс как сборку компонентов: напр., "Build a house", "build a bridge" подразумевая инженерное структурирование, "We built this city on rock and roll" иллюстрирует создание сообщества как накопление элементов.

В английском языке переносные значения включают метафоры роста: "build a career" (строить карьеру; накопление опыта как слоев), "build up" (накапливать, как в "build muscle" — наращивать мышцы; инкрементальный рост тела). Для поведения: "build oneself up" (возвеличивать себя), аналогично xu mīzdow, но с акцентом на инкрементальном росте эго, а не на искусственном "корчении". Также означает и другие метафорические значения, как "Build a relationship" (строить отношения; поэтапное развитие связи), "Build confidence" (наращивать уверенность; метафора внутреннего роста), "Build a case" (собирать дело в суде; структурирование аргументов). Эти примеры иллюстрируют, как английский глагол build расширяет домен строительства на абстрактные сферы, такие как эмоциональный, социальный и когнитивный рост, в отличие от более конкретного шугнанского глагола mīzdow.

В русском языке глагол «строить» обладает широким спектром переносных значений, которые мы сочтем необходимым включить в настоящую статью для полноты сравнительного анализа. Ниже приведены некоторые переносные значения глагола «строить» из онлайн словаря с примерамы:

1. Создавать, образовывать, формировать что-л. напр., строить демократическое государство. Строить социализм. Строить счастливую жизнь. Строить мирное будущее. Строить отношения с клиентами компании. Строить систему управления предприятием.
2. Мысленно создавать, изобретать, придумывать. Строить планы. Строить предположения, догадки. Строить иллюзии. Строить козни, каверзы, интриги.
3. Выводить, основываясь на каких-л. наблюдениях, фактах, суждениях. Строить доказательство на фактах. Строить расчеты на данных статистики. Строить классификацию минералов.
4. Отбирать и организовывать словесный, художественный материал определенным образом. Умение грамотно строить фразу, предложение. Журналист интересно строит беседу с интервьюируемым. Строить сюжет на противостоянии добра и зла. Строить композицию рисунка, кадра. и т. д. [3].

В шугнанском языке абстрактные и метафорические значения, характерные для русского глагола «строить» в контексте формирования социальных, политических или организационных структур, не реализуются через глагол mīzdow, а выражаются с помощью других лексических единиц, что подчеркивает более узкую семантическую специализацию mīzdow на физических процессах манипуляции материей. Например, выражение будущего или планирования жизни концептуализируется через глаголы, связанные с «наброском», такие как в предложении *bāšānd oyandā xurd ki, naqšāyen xu zindaqindi xurd tāš/nêδ* «мы строим будущее, набрасывая картины нашей жизни», где *naqšā* (картина, набросок) и *tāš/nêδ* (выносить, проявлять) подразумевают творческий акт визуализации и реализации, а не материального конструирования.

Это различие свидетельствует о том, что русский глагол «строить» обладает значительно более широким семантическим полем, интегрируя как конкретные физические действия, так и абстрактные процессы концептуализации, в то время как шугнанский mīzdow остается преимущественно привязанным к телесным, трудовым аспектам создания (строительство, изготовление, резка). В английском языке глагол *build*, напротив, демонстрирует метафорические расширения, близкие к русским, но с выраженным акцентом на инкрементальный (постепенный) рост и накопление, отражающий англо-саксонскую культурную модель прогресса как кумулятивного процесса. Классические

примеры включают *build trust* «наращивать доверие», где акцент на последовательном укреплении, или *build an empire* «строить империю», подразумевающее экспоненциальное расширение через этапы. В итоге, эти лингвистические различия иллюстрируют, как языковые картины мира модулируют когнитивные модели труда и развития, отражая культурные приоритеты: от материальной трансформации в шугнанском к прогрессивному накоплению в английском и всеобъемлющей конструкции в русском.

В шугнанском языке метафорическое использование глагола mīzdow простирается на сферу социального поведения, иллюстрируя переносное значение «строить из себя» кого-либо, что отражает концептуализацию искусственного конструирования образа. Фразеологизм *šêx xu mīzdow* (tux u čīz šêx mozi) означает «строить из себя святого, праведного» или «стать судьей на чужих спорах», подразумевая притворное возвеличивание себя через демонстрацию морального превосходства. Например: *tu čīz šêx xu mozi, lāk māš xubaϑ xu kor ālam* «что ты из себя праведника строишь, оставь нас, мы сами уладим свое дело» [7, 394]. Это выражение подчеркивает культурный акцент на коллективной гармонии и осуждении индивидуалистического притворства, где глаголь mīzdow «строить» метафорически переносит идею материального строительства на социальную роль, акцентируя трудовую «постройку» фасада.

В английском языке аналогичные концепции поведения передаются через идиомы, такие как *to put on airs* «задаваться, важничать» или *to act high and mighty* «вести себя высокомерно», но ближайший эквивалент *to build oneself up* «возвеличивать себя», который подразумевает постепенное «наращивание» образа, отражая инкрементальную модель прогресса. Однако точного соответствия «строить из себя святого» нет; оно скорее передается через *to act self-righteous* «вести себя самодовольно-праведно» или *to play the saint* «притворяться святым», что подчеркивает культурные нюансы в восприятии поведения как искусственного «строительства» образа. В отличие от шугнанского фокуса на коллективной коррекции (как в примере с оставлением спора), английские выражения часто подразумевают индивидуальное амбициозное возвышение, иллюстрируя, как метафоры отражают культурные модели: от шугнанской трансформации сырья в социальный фасад к английской кумулятивной «постройке» статуса, что дополняет картину лингвистических различий в концептуализации труда и идентичности.

Если рассмотреть эту глагол с семантической точки зрения, то он является созидательным глаголом, так как его семантика фокусируется на процессах создания, трансформации и манипуляции материей, отражая когнитивную модель мира, где труд и усилие приводят к результату, будь то физический объект или социальная конструкция.

Так можно прийти к выводу, что шугнанский глагол mīzdow концептуализирует создание как физическую, трудоемкую трансформацию материи, с метафорами манипуляции и разделения, в то время как английский build подчеркивает инкрементальный рост и структурирование, а русский "строить" расширяется на абстрактные сферы мышления и организации. Эти различия отражают культурные модели: шугнанская — на конкретном труде и ремесле, английская — на прогрессе и накоплении, что иллюстрирует, как языковые значения формируют уникальные картины мира в рамках когнитивной лингвистики. Такой анализ способствует пониманию, как глаголы действия кодируют фундаментальные когнитивные процессы человека.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аламшоев Ш. М. Шугнано-таджикско-русско-английский словарь. – Душанбе: Ирфон, 2021. - 432 с.
2. Болдырев Н. Н. Болдырев Н.Н. Язык и система знаний. Когнитивная теория языка / Н. Н. Болдырев. – М. : Издательский Дом ЯСК, 2018. – 480 с.
3. Большой толковый словарь русского языка / под ред. канд. филол. наук С. А. Кузнецов. – Санкт-Петербург: Норинт, 1998. – 1534 с.
4. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994. №4.

5. Карамшоев, Д. Шугнано-русский словарь. Том 2. – Москва: Наука, 1991. - 615 с.
6. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепции контейнера и формах его объективации в языке) // Известия АН. Серия литературы и языка. 1999. № 5-6. С. 3-12.
7. Мирзоев Ш. Словарь фразеологизмов шугнано-рушанской группы памирских языков (значение, употребление). – Душанбе: Сифат-офсет, 2024. -400 с.
8. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка. – Москва: Азбуковник, 1990.
9. Merriam-Webster Dictionary. (Онлайн-ресурс, доступен по адресу: merriam-webster. com).
10. Cambridge Dictionary. (Онлайн-ресурс, доступен по адресу: dictionary. cambridge. org).

СЕМАНТИКО-КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА MĪZDOW «СТРОИТЬ» В ШУГНАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья рассматривает семантико-когнитивный анализ (значение слов и мышление человека) глагола шугнанского языка mīzdow «строить, создавать, делать». Этот глагол сравнивается с английским глаголом build и русским «строить», рассматривается как активный глагол, выражающий физические процессы строительства, производства, изготовления. Также анализируются переносные значения глаголов с конкретными примерами, включая выражение «šêx хи mīzdow» «притворяться святым, строить из себя что-то», которое используется в шугнанском языке как устойчивое выражение. Проводится сравнение с английским глаголом build, который подчеркивает постепенное увеличение и накопление, и русским глаголом «строить», который имеет широкий спектр абстрактных значений в социальных, политических и мыслительных сферах. Анализ показывает, как языки отражают культурные модели труда и личности.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, семантический анализ, глагол mīzdow, концептуальные метафоры, языковая картина мира, сравнительный анализ, шугнанский язык, английский язык, русский язык, культурные модели.

Сведения об авторе: Шонизорова Моҳира Атолиқшоевна – старший преподаватель факультета иностранных языков Хорогского государственного университета имени Моёншо Назаршоева. 739000, Республика Таджикистана, город Хорог, проспект Шириншо Шотемура. Тел. : (+992) 937722277; e-maul:shonizorova82@gmail. com

ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКИЮ КОГНИТИВИИ ФЕЪЛИ MĪZDOW «СОХТАН» ДАР ЗАБОНҲОИ ШУҒНОНӢ, РУСӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақола таҳлили семантикию когнитивӣ (маънии калимаҳо ва тафаккури инсон)-ро дар бораи феъли забони шуғнонӣ mīzdow («бино кардан, офаридан, сохтан») баррасӣ мекунад. Ин феъл бо феъли забони англисӣ build ва русии «строить» муқоиса гардида, ҳамчун феъли фаъол баррасӣ мешавад, ки равандҳои ҷисмонии бино кардан, истеҳсол кардан, сохтанро ифода мекунад. Маъноҳои маҷозии феълҳо низ бо мисолҳои мушаххас таҳлилу баррасӣ гардиданд, аз ҷумла ибораи «šêx хи mīzdow» «аз худ муқаддас сохтан, аз худ чизе сохтан»), ки дар забони шуғнонӣ ҳамчун ибораи устувор истифода мешавад. Муқоиса бо феъли забони англисӣ build, ки афзоиши қадам ба қадам ва ҷамъшавиро таъкид мекунад ва феъли забони русии «строить», ки маъноҳои васеи абстрактӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фикрӣ дорад, гузаронида мешавад. Таҳлил нишон медиҳад, ки забонҳо чӣ гуна намунаҳои фарҳангии меҳнат ва шахсиятро инъикос мекунанд.

Калидвожаҳо: лингвистикаи когнитивӣ, таҳлили семантикӣ, феъли mīzdow, метафораҳои концептуалӣ, тасвири забонӣ олам, таҳлили муқоисавӣ, забони шугнонӣ, забони англисӣ, забони русӣ, моделҳои фарҳангӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шонизорова Монира Атолиқшоевна – муаллими калони факултаи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёшо Назаршоев. 739000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хоруғ, хиёбони Шириншо Шоҳтемур. Тел. : (+992) 937722277; почтаи электронӣ: shonizorova82@gmail. com

SEMANTIC-COGNITIVE ANALYSIS OF THE VERB MĪZDOW «BUILD» IN SHUGNANI, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

The article examines the semantic-cognitive analysis (meaning of words and human thinking) of the Shugni language verb mīzdow «to build, create, make». This verb is compared with the English verb

build and the Russian «строить», and is considered as an active verb expressing physical processes of building, producing, manufacturing. Transfer meanings of the verbs are also analyzed with specific examples, including the expression ***šêx xu mīzdow*** *«to pretend to be holy, to build oneself into something», which is used in the Shugni language as a stable expression. A comparison is made with the English verb build, which emphasizes gradual increase and accumulation, and the Russian verb «строить», which has a wide range of abstract meanings in social, political, and mental spheres. The analysis shows how languages reflect cultural models of labor and personality.*

Keywords: cognitive linguistics, semantic analysis, verb mīzdow, conceptual metaphors, linguistic worldview, comparative analysis, Shugni language, English language, Russian language, cultural models.

About the author: Shonizorova Mohira Atolikshoevna – Senior lecturer at the faculty of foreign languages, Khorog State University named after Moyonsho Nazarshoev. 739000, Republic of Tajikistan, Khorog city, Shirinsho Shotemur avenue. Tel. : (+992) 937722277; e-mail: shonizorova82@gmail. com

МУНДАРИҶА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Азизова Г. М., Мамадҷонова Н. П. ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ БОНКӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТ.....3

Бобоев Н.Д. ВОДОПАДЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА И ОБЪЕКТ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ОСВОЕНИЯ.....7

Зикирова Д., Дж., Гадоев Ш. Д., Мамадризохонов А.А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ТУРИЗМЕ.....11

Зоиров И. Б. ЗАРФИЯТИ КӮҲҲО ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР РУШДИ САЙЁҲӢ (ДАР МИСОЛИ НОҲИЯИ Ш. ШОҲИН).....16

Иброҳимов И.Н. РОБИТАҲОИ ТИҶОРАТӢ, ИҚТИСОДӢ ВА САРМОЯГУЗОРӢ МИЁНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА БРИТАНИЯИ КАБИР - ДУРНАМОИ ОНҲО.....24

Искандаршоева З. К., Джафоев А. С. ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ВЛИЯНИЕ НА МИРОВОЙ РЫНОК (НА ПРИМЕРЕ ГБАО).....30

Мамадаёзова А.А.МОДЕЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ВУЗА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....34

Рахимов Г.М. ЦИФРОВИЗАЦИЯ АУДИТА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....42

Тулиев М.С. ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ АМСИЛАСОЗИИ ИҚТИСОДӢ - МАТЕМАТИКӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ.....52

Шоидарвозова М.С., Замирова М. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ.....63

ИЛМҲОИ ТАЪРИХӢ ВА БОСТОНШИНОСӢ – ИСТОРИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Занджирбекова Г. И., Саиданоева Х.М. КУЛЬТ ПРЕДКОВ КАК КОМПОНЕНТ ТРАДИЦИОННОГО МИРОВОЗРЕНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ЗАПАДНОГО ПАМИРА.....69

Исмоилов М. Т., . Фелалиев А.С. ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ ПЛОДОВОДСТВА В ГОРНОМ БАДАХШАНЕ.....74

Маҳмадаминов М.Қ., Маҳмадаминов С.Қ. ҒАЗНАВИЁН: АСОСГУЗОР ТУРК, ВАЛЕ ДАВЛАТ ТОҶИКӢ БУД!.....80

Мирова М.Б. САБАБҲОИ ИНҚИЛОБИ “САВР” ДАР ТАЪРИХИ АФҒОНИСТОН.....88

Чоршанбиева О. А. САҲМИ ҲУКУМАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ШАРИКОНИ РУШД ДАР ТАЪМИРУ СОХТМОНИ КАНАЛУ ҶУЙБОРҲО ДАР НОҲИЯИ РОШТҚАЛЪАИ ВМКБ.....95

Шоинбеков А.А. ГУЗАШТАНИ ДОМОД АЗ ФАЗОИ ЗАНОНА БА МАРДОНА ДАР МАРОСИМИ ТӮЙИ МАРДУМИ ШУҒНОН.....99

ИЛМҲОИ ФИЛОЛОГӢ - ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Авазбекова Т. М. ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКӢ РАСТАНИҲОИ ШИФОБАХШ АЗ ҶИҲАТИ ГРАММАТИКӢ ДАР ЗАБОНҲОИ МУҚОИСАШАВАНДА.....105

Анзурати М. ШОИРИ ҲАММАРОМ ВА ҲАМАҲДИ УСТОД РӮДАКӢ.....108

Ғаффорова М. МУРУРЕ БА ҶАНБАЪҲОИ ПОЭТИКИИ ШЕЪРИ СИРАТ.....113

Даминзода М. З. МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОӢ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ МЕЪМОРӢ.....119

Ёрбекова З. М. ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ ВА ВИЛЯМ ШЕКСПИР – ҒАЗАЛСАРОЁНИ ҶАҲОН.....131

Исмоилова Ф. Қ. ҶОЙГОҲИ ЖАНРИ МАҚОЛА ДАР МАТБУОТИ МИНТАҚАВӢ (ДАР МИСОЛИ РӮЗНОМАҲОИ «НАВИДИ КӮЛОБ» ВА «КУЛЯБСКАЯ ПРАВДА»).....138

Калонова М. Ҷ. КАМОЛИ ХУҶАНДӢ ВА РУШДИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ ДАР АСРИ XIII (бар мабнои наввожаҳои услуби фардӣ дар ғазалиёти шоир).....142

Камолова Б. ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ ПАСВАНД ДАР ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА ТОҶИКӢ.....146

Қодиров Д.С. АНДЕШАҲО ПЕРОМУНИ СОХТОР ВА МАЪНОИ ЛУҒОТИ ПИЗИШКӢ ДАР ГӮЙИШИ МАРДУМИ ДАРВОЗ.....151

Мавлоназарова М. МУОДИЛНОКИИ ИФОДАИ МАЪНОҲОИ ИНКОРӢ ДАР ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛИ ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ.....158

Маҳмудова С. С. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ).....164

Носирова Л. БОЗТОБИ ПАРӢ ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОҶИКӢ.....172

Рустамшозода Ш.Р. МАВҚЕИ КОРБУРДИ НОМВОЖАҲОИ ИФОДАКУНАНДАИ ОБЪЕКТҲОИ ОБӢ – ГИДРОНИМҲО ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ»-И АБУЛФАЗЛИ БАЙҲАҚӢ ВА «АҶОИБ -УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ-МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТӮСӢ.....180

Таваккал Ҳ. МАВҚЕИ МАДҲИЯ ДАР ФОЛКЛОРИ ТОҶИК.....186

Фатхуллоева Ш. А. ЧАСТИ РЕЧИ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ.....193

Худоёрбекзода Х. ТАҲЛИЛИ ҶАНБАҲОИ ФОЛКЛОРӢ ДАР ДОСТОНИ “ЛЕНИН ДАР ПОМИР”-И МИРСАИД МИРШАКАР.....201

Ҷамшедов П., Раҳимзода Ш. ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ ТАКРОРӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ.....211

Шамшоди Ҷ. НИГОҲЕ БА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ЁДДОШТ ДАР АДАБИЁТИ ТОҶИКУ ФОРС.....217

Шарипов В. А. К ВОПРОСУ ОБ ЭКВИВАЛЕНТНОМ И АДЕКВАТНОМ ПЕРЕВОДЕ.....227

Шердилова С.Ф. ЛАҲҶАВУ ГӮЙИШҲО ҲАМЧУН МАНБАИ РУШДИ ТАКМИЛИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН.....232

Шонизорова М.А. СЕМАНТИКО-КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА MĪZDOW «СТРОИТЬ» В ШУГНАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....239

ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОНИ МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҲСОЛИИ «ПАЕМИ ДОНИШГОҲИ ХОРУҒ» (БАХШИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ)

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

-матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода ва бо ҳуруфи Times New Roman таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 2,0 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,15 мм бошад.

-формулаҳо, аломатҳо ва нишонаҳои ҳарфҳои бузургиҳо бояд дар муҳаррири формулаи Microsoft Equationва ё Math Type (ҳуруфи 12) ҳуруфчинӣ карда шаванд. Танҳо он формулаҳое, ки ба он истинод оварда шудаанд, рақамгузорӣ карда мешаванд.

-нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд ва инчунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд. Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад. Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

1. Индекси ТДУ барои мақола;
2. Номи мақола;
3. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Раҳимов С.Ҳ.);
4. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он) кору фаъолият менамояд;
5. Матни асосии мақола;
6. Рӯйхати адабиёти истифодашуда (на бештар аз 10 номгӯй);
7. Номи мақола, аннотатсия ва калимаҳои калидӣ (бо се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
8. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 6-7 сатр ва калимаҳои калидӣ аз 8 то 10 номгӯй бояд таҳия карда шавад.
9. Маълумот дар бораи муаллифон бо се забон (пурра ном, насаб ва номи падар пурра, ҷойи кор, вазифа, унвони илмӣ, суроғаи ҷойи кор, почтаи электронӣ, телефон).

Ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунҷа нишон дода шавад. Намуна [4, с.15], яъне адабиёти №4, саҳифаи 15.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ВЕСТНИК ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА» (СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК)

Научные статьи, представленные для публикации в журнале, должны соответствовать следующим требованиям: а) научная статья должна быть подготовлена в соответствии с требованиями, установленными журналом; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) тема статьи должна соответствовать одному из научных направлений журнала.

Требования к оформлению научных статей:

-текст статьи должен быть подготовлен в формате Microsoft Word и шрифтом Times New Roman, кегль 12, поля 2,0 см со всех сторон, интервал 1,15 мм.

-формулы, символы и буквенные обозначения величин должны быть набраны в редакторе формул Microsoft Equation или Math Type (шрифт 12). Нумеруются лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

-таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать, а также, они должны иметь название.

-объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 8 до 10 страниц в формате А4. Статья должна иметь следующую структуру:

1. Индекс УДК на статью можно получить в любой научной библиотеке;
2. Название статьи;
3. Фамилия и инициалы автора (пример: Рахимов С.Х.);
4. Название организации;
5. Основной текст статьи;
6. Список использованной литературы (не более 10 наименований);
7. Название статьи, аннотация и ключевые слова (на таджикском, на русском и английском языках);
8. Аннотация оформляется в объеме не менее 6-7 строк, ключевые слова от 8 до 10 слов или словосочетаний;
9. Информация об авторе на трех языках (полные ФИО, должность, ученая степень, место работы, адрес места работы, электронная почта, телефон).

При цитировании конкретного материала, ссылки указываются в квадратных скобках. Образец: [4, с.15], т.е., литература №4, страница 15.

RULES FOR THE AUTHORS
THEORETIC AND SCIENTIFIC PRACTICAL MAGAZINE «BULLETIN OF THE KHOROG UNIVERSITY» (HUMANITIES SERIES)

Scientific articles submitted for publication in correspond must the following requirements: a) the scientific article must be prepared in accordance with the requirements established by the journal; b) the article must be the result of scientific research; c) the topic of the article must correspond to one of the scientific directions of the journal.

Requirements oftypography of the scientific articles:

-the text of the article should be prepared in Microsoft Word format and Times New Roman font, size - 12, fields - 2.0 cm from all sides, interval - 1.15.

-formulas, symbols and letter designations of quantities must be typed in the formula editor Microsoft Equation or Math Type (font 12). Only those formulas to which there are references are numbered.

-tables, diagrams, diagrams and figures must be grouped and numbered, and also, they must have a name.

-the volume of the article (including annotation and bibliography) should be in the range of 8 to 10 pages of A4 format. The article should have the fol- lowing structure:

1. UDC index per article;
2. Title of the article;
3. Surname and initials of the author (example: Rahimov S.H.);
4. The name of the organization in which the author (s) of the article works, the postal address of the organization, city, country;
5. The main text of the article;
6. List of used literature (no less than 6 and no more than 7 titles of scientific literature).
7. Title of the article, annotation and keywords (in Tajik, English, and Russian).
8. Annotation is drawn up in the amount of at least 6-7 lines, keywords from 8 to 10 words or phrases;
9. Information about the author in three languages (full name, position, academic degree, place of work, adress of the place of work, E-mail, telephone) When citing specific material, links are indicated in square paranthesis. Example: [4, p.15], and etc., literature No.4, page 15.

Ба чоп 18.03.2026 супорида шуд.
Андозаи 60х84 1/8. Чопи офсетӣ.
Ҷузъи чопӣ **31,12**. Теъдод 100 нусха.
Дар матбааи “ДДХ” чоп шудааст.